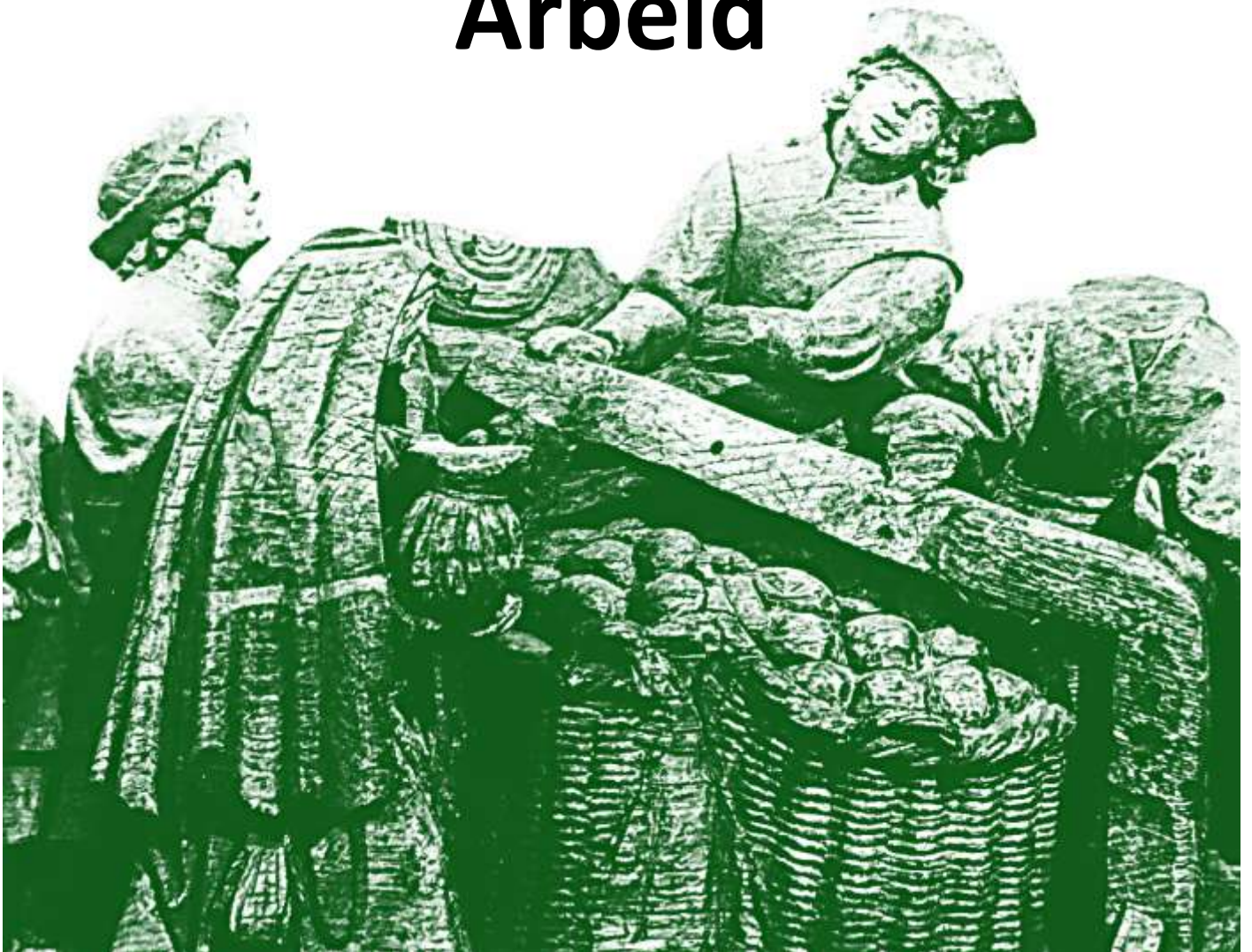

De belangen van de Arbeid

... voor meer dan brood alleen ...

Calendarium: 'de belangen van de arbeid'

Organigrafisch woordenboek van organisaties,
wetten en uitvoeringsorganen

Samenstelling en redactie

Dik Nas

Met een bijdrage van
Hugo Klooster (medezeggenschap)

Titelpagina: Voorstelling van het uitdelen van brood. Detail v een gevelversiering in eikenhout van het Heilige Geesthuis in 's-Hertogenbosch. Thans te vinden in het Noord-Brabants Museum.

Vrije Uitgeverij
'Arbeid en Werkstad'
<https://vrijeuitgeverij.nl>
winter 2026

Inhoud:

01. Calendarium en Organigrafisch Woordenboek: een introductie	4
02. Overzicht van opgenomen levensschetsen	6
03. De negentiende eeuw - Verlichting; - Aan het volk van Nederland; - Geschiedschrijving; - De wereld veranderd van aanzien; - Een kwestie van urgentie; - Industrialisatie; - Onder stoom; - Massafabricage; - Het nieuwe alfamannetje; - Europese restauratie; - Het ijzeren tijdperk; - Het spoor naar de toekomst; - Bouwen; - Innovatie; - De luxe van gezondheid	8
04. Calendarium: ‘de belangen van de arbeid’	26
05. Onderwijs - opgroeien; - onderwijs; -(vak)opleiding	38
06. Recht - grondrechten; - gelijke rechten; - arbeidsrecht; - medezeggenschap	80
07. Werk en zekerheid - arbeidsmigratie; - werkverschaffing; - arbeidsbemiddeling; - bijstand; - sociale zekerheid	137
08. Wonen en cultuur - volkshuisvesting; - ontspanning; - sport en recreatie	219
09. Gezondheid - zorg; - veiligheid; - milieu; - arbeidsomstandigheden; - beroepsziekten	250

Calendarium en organigrafisch woordenboek: een introductie

Al in de achttiende eeuw bereiken de ideeën van de Verlichting ons land en ze missen hun uitwerking niet. Genootschappen die zich bezighouden met bestudering en verspreiding van die ideeën worden opgericht. De Franse revolutie, een product van de Verlichting, slaat om van een streven naar 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap', in een machtstreven van een totalitaire staat, met tirannie, bezetting, oorlog, economische stagnatie, armoede en ontwrichting. Na de val van Napoleon is Nederland een ontredderd land, waar revolutie een vies woord is geworden dat je maar liever niet in de mond neemt. Het kind wordt zo met het badwater weggegooid en noodzakelijke maatschappelijke en bestuurlijke vernieuwingen stagneren. Sterker nog de restauratie gaat zo ver dat ze van de Republiek der Zeven Provinciën een monarchie maken met een totalitaire vorst.

De door het Continentaal Stelsel lamgelegde economie maakt wederopbouw van de sterk verarmde natie tot een moeizaam karwei. Emancipatie van de burgerij, op gang gekomen in de tweede helft van de achttiende eeuw, gaat (voorlopig) in de ijskast, terwijl voor de onderste lagen in de samenleving te weinig werk is en zij hun leven moeten slijten in behoeftige omstandigheden.

Geschiedenis is een nooit aflatend proces van emancipatie van steeds nieuwe groepen: christenen, steden, gilden, burgers, immigranten, protestanten, vluchtelingen, middenstanders, katholieken, slaafgemaakte, werklieden, vrouwen, jongeren, ouderen, homo's, allochtonen, ... die ook gerespecteerd willen worden en ook een plekje onder de zon wensen. Dit 'indringen' binnen de gevestigde orde gaat vrijwel altijd gepaard met 'auw' aangezien al gevestigde groepen maar zelden willen inschikken. Wie niets of weinig heeft wil graag delen, maar wie iets heeft (te verliezen) deelt vaak niet graag. Gebrek aan perspectief of individueel onvermogen vertaalt zich bij onderliggende groepen vaak in lethargie, gepaard aan wantrouwen. De emancipatie van de factor arbeid voltrekt zich in de negentiende en de twintigste eeuw, maar vind niet, zoals vaak wordt verondersteld, zijn oorsprong in de gilden. De aanvang van het emancipatieproces van de werklieden wacht echter ook niet totdat Nederland is geïndustrialiseerd, maar begint zich voorzichtig af te tekenen eind achttiende eeuw, een tijd waarin de Verlichting en de Franse Revolutie hun schaduwen vooruitwerpen en ook in Nederland aanhang verwerft. De 'gelovigen' van de Verlichting en de 'gelovigen' van de wonderen der techniek, menigmaal in dezelfde personen verenigd, komen zelden uit de hogere (bestuurlijke) klasse, maar uit de groep van gegoede burgers, vaak behorend tot een 'disenter' geloof en niet tot de staatskerk. Ze verenigen zich in genootschappen, die ze maatschappijen noemen en zich bezighouden met uitwisseling en verspreiding van de verlichte ideeën. De eerste organisatie die zich bezighoudt met 'verheffing' van het gewone volk is de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, beter bekend als Het Nut, of 't Nut, die dat nastreeft, en dat oogt nog steeds heel modern, door verbetering van onderwijs en leermiddelen. De eerste stapjes in de emancipatie van de werkmans zijn hiermee gezet al is dat dus niet door hemzelf.

Wat we eruit kunnen leren is dat de 'verheffing' van de arbeidersklasse zijn basis vindt in de Verlichting en in ons land zijn eerste aanzet krijgt eind achttiende eeuw, maar spoedig daarna, in de 'Franse Tijd', welhaast in de kiem wordt gesmoord en desastreuze economische gevolgen heeft. Als halverwege de negentiende eeuw Nederland weer wat is opgekrabbeld wordt de 'rode draad' van noodzakelijke bestuurlijke, maatschappelijke, technische en economische veranderingen weer opgepakt.

Het begrip *calendarium* vindt zijn oorsprong als heiligen kalender of als lijst van kerkelijke feestdagen. Het begrip heeft een verbreding gekregen als een chronologische lijst met summiere beschrijving van gebeurtenissen. Het *calendarium* is dus allesbehalve nieuw, maar heeft nooit een brede toepassing gekregen. Meestal blijft in de *calendaria* de beschrijving beperkt tot een titel of korte duiding. In dit *calendarium* worden ook titels gebruikt, of beter gezegd de naam van een werknemersbelang, wet of organisatie, waaronder een korte beschrijving is opgenomen ter toelichting. Het wordt afgesloten met een paginaverwijzing om, indien gewenst, door te gaan naar de uitvoeriger beschrijving in het *Organigrafisch Woordenboek*.

Met het laatste wordt een nieuw begrip geïntroduceerd in de Nederlandse taal. Het *Organigrafisch Woordenboek* zou je een pendant kunnen noemen van het *Biografisch Woordenboek*. De organisatie schetsen die zijn opgenomen zijn vaak 'verrijkt' met biografische schetsen van pioniers of sleutelfiguren bij de totstandkoming van het betreffende belang, waarvoor vooral dankbaar gebruik is gemaakt van het *Biografische Woordenboek van de Arbeidersbeweging en het Socialisme in Nederland* en in mindere mate van *Wikipedia*. De hierna volgende paragraaf is een overzicht en verantwoording van de opgenomen levensschetsen.

Doel van deze publicatie, in een toch best wel bijzondere vorm, is vindbaarheid en toegankelijkheid van de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van de belangen van de arbeid te vergroten. Samen met de eerder uitgegeven *calendariums*: *Het bal der debutante* en *...de stroom rijst al meer en meer...*, beide eveneens op deze website te vinden vormt het een toegankelijke geschiedenis van de arbeidersbeweging in Nederland en haar werkzaamheden in relatie met de politiek-maatschappelijke ontwikkeling van de negentiende en twintigste eeuw.

Overzicht en verantwoording van de opgenomen levensschetsen

Levensschetsen ontleend aan het Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (BWSA) <https://socialhistory.org/bwsa>

Gerrit Lalleman (G. Harmsen, BWSA 7)
Eillert Meeter (M.J.F. Robijns, BWSA 3)
Imke Klaver (J. Frieswijk, BWSA online)
Jacob Griek (D. Nas, BWSA online)
Johannes van den Bosch (S. Legêne, BWSA 8)
Ottho Gerhard Heldring (J. van der Molen, BWSA-online)
Baltus Hendrik Pekelharing (G. Voerman, BWSA 6)
Johannis Cornelis Vleggeert (B. Reinalda, BWSA 7)
Samuël van Houten (S. Stuurman, BWSA 6)
Evert Hendrik Hartman (J.M. Welcker, BWSA 6)
Michiel Jacobus de Witt Hamer (S. Dudink, P.J. Meertens, BWSA 8)
Dirk Willem Stork (B. Hijma, BWSA 3)
Jacobus Johannes Cremer (H. Eijssen, BWSA 7)
Florentinus Marinus Wibaut (A.F. Mellink, BWSA 2)
Gerard Jan Ligthart (B. de Jong, BWSA 7)
Ferdinand Domela Nieuwenhuis (G. Harmsen, BWSA 6)
Petrus Josephus Mattheus Aalberse (J. Maassen, BWSA 2)
Otto Wilhelm de Nobel (J. van de Merwe, BWSA 2)
Jan Antoon Krelage (S. Bloemgarten, BWSA 8)
Hendrik Goeman Borgesius (H. te Velde, BWSA 7)
Uilke Jans Klaren (P. Selten, BWSA 7)
Aletta Jacobs (I. de Wilde, BWSA 3)
Arie Kepler (M. Campfens, BWSA 6)
Jan Oudegeest (G. Harmsen, BWSA 7)
Johannus Andries van Zutphen (S. Bloemgarten, BWSA 3)
Hendrik Lodewijk Temme (G. Voerman, BWSA 2)
Aritius Sybrandus Talma (J. van der Molen, BWSA 1)
Hendrik Mol (J. Giele en T. Jansen, BWSA 2)
Jan van den Tempel (Th. van der Linden, G. Harmsen, BWSA 8)
Jacobus Jan Vorrink (C.H. Wiedijk, G. Harmsen, BWSA 3)
Bernardus Hermanus Heldt (R. op den Camp, BWSA 6)
Susanna Groeneweg (P. Rol, J. Hofman, BWSA 5)
Jacobus Gerardus Suurhoff (B. Reinalda, BWSA 8)
Margaretha Albertina Maria Klompé (A. Ribberink, BWSA-online)
Wilhelmina Elisabeth Lensing (Wilhelmina Drucker) (M. Everard, BWSA 8)

Levensschetsen ontleend aan Wikipedia <https://wikipedia.org>

Hieronymus van Alphen
Johannes van der Palm
Alexander Gogel
Johan Rudolph Thorbecke
Abraham Arnoldus Cornelis de Vries Robbé
Johan Melchior Kemper

Hendrik Hana
Abraham Rutgers van der Loeff
Maria Elisabeth Kerlen
Wilhelmina Cornelia Drupsteen
Joke Smit

Levensschetsen ontleend aan Vrije Uitgeverij 'Arbeid en Werkstad' <https://vrijeuitgeverij.nl>

Jan Nieuwenhuysen (D. Nas, *De Stichters van het Nut*)
Martinus Nieuwenhuysen (D. Nas, *De stichters van het Nut*)
Wilhelm Krasnapolski (D. Nas, *Het bal der debutanten*)
Samuël Sarpathi (D. Nas, *Het bal der debutanten*)

Overige

Jan Baptist M. van Besouw (Uit: *In de hoek waar de klappen vallen*)
Michael Coenrardus Maria de Groot (Uit: *Herinneringen aan een groot Schiedammer*)
Gerardus Mattheus Johannes Veldkamp (www.brabantserfgoed.nl)

De negentiende eeuw

Door tijdgenoten werd de negentiende eeuw als saai omschreven. Zij refereren daarbij vooral aan het verlies aan status die de Nederlandse natie heeft geleden op het wereldtoneel. De 'Gouden Eeuw' is het tijdperk waarnaar verwezen wordt, onder het motto, 'dat toen alles beter was', dynamischer, meer ondernemend. Wie beelden van de negentiende-eeuwse samenleving aanschouwt en zich daarbij de literatuur van Hildebrand, met bijvoorbeeld zijn familie Stastok voor de geest roept is licht geneigd om de saaiheid van het kalm voortkabbende bestaan te onderschrijven.

Mijn oom was iemand, wiens grootvader en vader een zeer bloeiende, en die zelf een vrij bloeiende lintweverij gehad had; om de strikte waarheid te zeggen, moet ik bekennen dat hij ze nog had, maar er werd volstrekt niet meer in gewerkt, en op de zolders lag nog een aanzienlijke partij oortjesband¹ die hij 'liever daar zag verrotten dan haar onder de markt te verkopen.' Hij behoorde alzoo tot die mensen, die hun zaken aan kant gedaan hebben en, het uitzicht op verdere winsten opgevend, zich met een vrij aardig inkomen, een onverzettelijken afkeer van stoommachines, en de Haarlemsche courant tevredenstellen.²

Schijn bedriegt. De negentiende eeuw is verre van saai. Het is de eeuw waarin vrijwel alles verandert en de basis wordt gelegd voor een samenleving zoals we die nu kennen. Het begrip 'eeuw' moeten we ruim nemen: van het midden van de achttiende eeuw tot na het beëindigen van de Eerste Wereldoorlog.

Verlichting

Medio achttiende eeuw komt in Engeland een industrialisatie op gang die later de Industriële Revolutie genoemd zal worden: transport, stoomkracht, (giet)ijzer, machines en massafabricage nemen in onderlinge samenhang een niet te overschatten plaats in. Het gaat niet van de ene op de andere dag, maar het geeft de samenleving wel een volledig ander aanzien. Zowat alles wat onze huidige samenleving kenmerkt komt in dit tijdperk voor het eerst voor het voetlicht. De westerse wereld verandert van agrarisch en feodaal in industrieel en democratisch. In de economie doet de techniek zijn intrede en ondernemingen veranderen van arbeidsintensief in kapitaalintensief. Zeggenschap vanwege bezit van productiemiddelen gaat de plaats innemen van invloed van grondbezitters en handelskapitalisten. Het feodale stelsel gaat op de schop en wordt vervangen door vertegenwoordigende democratieën. Politieke partijen nemen geleidelijk aan het roer over van regenten in de steden en het feodale bestuur op het platteland. De vorstelijke almacht wordt vervangen door parlementaire bestuursvormen die in de westerse wereld na de Eerste Wereldoorlog hun afronding krijgen met het algemeen kiesrecht. Het industriële grootbedrijf neemt zijn plaats in en verdringt het ambachtelijke kleinbedrijf en massaproductie doet zijn intrede. Verandering in de machtsstructuur doet de arbeidsverhoudingen wijzigen. De organisatie van het bedrijfsleven in gilden verdwijnt samen met de lokale marktwerking die overgaat op nationale en internationale markten. De economie wordt meer en meer een spel zonder grenzen. Dat weerspiegelt zich in de veranderende opvatting over arbeid, de moraal in de samenleving, het onderwijs, de stand van de wetenschap, de opkomst van een middenstand en in de literatuur en de kunst. Marx's stellingname: de economische onderbouw bepaalt de culturele bovenbouw, doet zich volop gelden.

Al in de achttiende eeuw bereiken de ideeën van de Verlichting ons land en ze missen hun uitwerking niet. Genootschappen die zich bezighouden met bestudering en verspreiding van de ideeën worden opgericht. Medio achttiende eeuw komt er onder de burgerij verzet tegen de politieke structuur van de Republiek

¹ Oordjes- of oortjesband is lint dat voor een oortje (¼ stuiver) de el werd verkocht.

² Hildebrand, 'De familie Stastok' in: *Camera Obscura* (Haarlem 1946⁴⁷) p. 51

der Zeven Verenigde Nederlanden. Zij keren zich tegen het oligarchische, politieke en godsdienstige monopolie van regenten en daarmee verbonden nepotisme en corruptie.

Aan het volk van Nederland

De Verlichting is het vertrek van de mens uit zijn onmondigheid, waar hij zelf schuldig aan is, aldus Immanuel Kant (1724-1804), die er als leus aan toevoegt 'durf je eigen verstand te gebruiken'. De ideeën van de Verlichting gaan in tegen bijgeloof en vooroordeel en tegen de machten en instanties die deze in standhouden. De mogelijkheden van de mens worden positief opgevat vooral die van zijn rede, de toetssteen van alle waarheid. De Verlichting wint in de tweede helft van de achttiende eeuw in Frankrijk snel terrein. Charles-Louis de Secondat, baron de Montesquieu publiceert in 1748 in *De l'esprit des lois* zijn befaamde bestuurlijke driedeling, de trias politica: de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht. De leer van de driedeling is in ons huidige staatsbestel terug te vinden. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) verdedigt in *Contrat social ou Pricipes du droit* de soevereiniteit van de vrije burger, waarmee hij zich bij de machthebbers niet erg populair maakt. Hij is voorstander van de 'natuurstaat' en ziet eigendom als de oorzaak van alle ongelijkheid en uitbuiting. Met de publicatie van de roman *Emile ou de l'education*, waarin hij zich bekent tot de natuurlijke godsdienst, het deïsme, maakt hij zich zo onmogelijk, dat hij moet vluchten. In *Emile* ontwikkelt hij belangrijke pedagogische noties, die hij experimenteel in de opvoeding wil toepassen. In 1764, twee jaar na Rousseau, neemt ook Voltaire stelling tegen de clerus en de geïstitutionaliseerde godsdienst. Hij noemt de Heilige Schrift absurd en amoreel. Montesquieu, Rousseau en Voltaire werken mee met Jean-Baptiste Le Rond d' Alembert en vele andere geleerden aan de totstandkoming van de *Encyclopédie ou Dictionnaire des sciences, des arts et des métiers*, waarvan het laatste deel, van de zeventien delen tekst en de elf delen illustraties, in 1772 verschijnt. Een encyclopedie lijkt nu nog slechts een handig naslagwerk, maar medio achttiende eeuw wordt het op aandringen van jezuïeten en jansenisten verboden, omdat het in strijd is met het ware geloof en dus staatsgevaarlijk. Desondanks neemt de tolerantie in geloofszaken gedurende de achttiende eeuw toe en de eis tot individuele vrijheid en onderlinge gelijkheid groeit en mondt tenslotte uit, onder de leus: vrijheid, gelijkheid en broederschap in de Franse Revolutie. De verlichte denkbeelden worden na 1770 ook in Nederland meer en meer gemeengoed, met name bij de burgerij onder wie de ontevredenheid het grootst is. Het staat hen nog niet helder voor ogen hoe de gewestelijke zelfstandigheid kan worden vervangen door een eenheidsstaat, de oligarchie door een democratie, het monopolie van gilden en koloniale compagnies door vrijheid van handel en bedrijf en, hoewel er al wel in de praktijk sprake is van gelijkstelling van alle gezindten, hoe dat in formele zin moet worden geregeld. Het daagt echter wel.³ Bij wie het vooral daagt is Joan Derk van der Capellen tot den Pol, die wel de vader van de moderne democratie in Nederland wordt genoemd. De in Tiel geboren Van der Capellen krijgt in Gelderland geen toegang tot de Staten, wat hem in Overijssel uiteindelijk wel lukt. Hij maakt naam door tegen te stemmen om de Schotse Brigade, een legertje huurlingen, uit te lenen aan Engeland om ingezet te worden tegen de Amerikanen in hun onafhankelijkheidsoorlog. De erkenning van de Verenigde Staten door Nederland mag ook tot de verdiensten van Joan Derk van der Capellen worden gerekend.

Het geslacht Van der Capellen wordt reeds vermeldt in het midden van de veertiende eeuw als zij zich, komende uit de omgeving van Kleef, vestigen in Zutphen. De voorvaderen van Joan Derk behoren tot de notabelen van de stad. Zo is Hendrik van der Capellen van 1542 tot 1582 burgemeester. In die hoedanigheid ondertekent hij voor Zutphen in 1576 de Unie van Utrecht. Verschillende generaties na hem behoren tot de ridderschap van Zutphen. De vele kinderen in de opvolgende generaties waaiëren uit en bekleden vele bestuurlijke functies, in een enkel geval ook aan het hof. Alexander Philip van der Capellen, een neef van Joan Derk, moet zijn hof-functie opgeven vanwege zijn relatie met de patriotten. Een andere neef, Robert Jasper van der Capellen, boezemvriend van Joan Derk, wordt

³ G. Verwey, *Geschiedenis van Nederland ...* p. 591

vanwege zijn patriottische sympathieën in 1788 als landverrader zelfs ter dood veroordeeld. Het vonnis wordt niet tot uitvoer gebracht en in 1795 herroepen. De vader van Joan Derk, Frederik Jacob Derk van der Capellen, heer van Appeltern, Altforst, Boelenham en Hagen is lid van de ridderschap en ambtsjonker en heemraad van Maas en Waal. Hij trouwt in 1741 met Anna Elisabeth van Bassenn, dochter van de burgemeester van Arnhem, die in 1708 is afgezet vanwege zijn lidmaatschap van de Nieuwe Plooi. Van Bassenn wordt uit de stad verbannen en vestigt zich in Tiel. Uit het huwelijk van Anna en Frederik worden drie kinderen geboren van wie er twee al jong overlijden. Joan Derk, geboren op 2 november 1741, groeit dus feitelijk op als enig kind.

Veelzeggend is de tekst onder het portret van Joan Derk van der Capellen: 'Al wie Capelle geen Eere geeft, Die is niet Waerdig Dat hij leeft'. De gebrekkige kalligrafie komt ook voor op een soortgelijke prent, maar dan met Willem V in het medaillon. Naar een anonieme aquarel uit het vierde kwart van de achttiende eeuw.

In 1752 gaat hij naar de Latijnse school in 's-Hertogenbosch en vervolgens in 1758 naar de Universiteit van Utrecht, waar hij vijf jaar studeert zonder af te studeren. In de jaren 1763-1766 trekt Joan Derk rond in Nederland en logeert kortere of langere tijd bij een van de vele aan hem verwante families. Hij ontmoet in Kamperveen Hildegonda Anna Bentinck tot Wittenstein met wie hij in 1766 in het huwelijk treedt. Het paar neemt zijn intrek op Wittenstein. In 1767 wordt hun dochter Anna Elisabeth geboren en in 1769 hun zoon Willem

Hendrik, maar die overlijdt nog in hetzelfde jaar.

Van der Capelle wordt in Gelderland niet toegelaten tot het ridderschap omdat hij niet voldoet aan de vereiste voorwaarden, vooral omdat hem een havezate ontbreekt. In Overijssel kan hij daar na de nodige problemen wel aan voldoen door de schijnaankoop van de havezate Breedenhorst in de omgeving van Heino. Minstens zo belangrijk voor de toelating tot de ridderschap is de steun die hij ontvangt van de regent-stadhouder, de hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel. Eind 1772 treedt Van der Capelle toe tot de Staten van Overijssel en neemt hij voor het eerst deel aan een vergadering van de Ridderschap. In de jaren 1773-1778 toont hij zich zeer actief in de Staten en onderhoudt een uitgebreide correspondentie met gelijkgestemden in andere gewesten, onder wie François Adriaan van der Kemp, doopsgezind predikant te Leiden, Coert Lambertus van Beyma, lid van de Staten van Friesland, Hendrik Danielsz. Hooft, burgemeester van Amsterdam, Cornelis de Gijselaar, raadspensionaris van Dordrecht, Jan Gabriël Tegelaar, kruidenier te Amsterdam, Robert Jasper van der Capellen, lid van de Ridderschap van Zutphen en de Leidse textielabrikant Pieter Vreede.

Bij de Twentse boeren maakt Van der Capellen zich geliefd met zijn voorstel om de gehate Drostendiensten⁴ te verbieden, wat in 1782 ook daadwerkelijk plaatsvindt. Hem wordt, omdat hij het voorstel in druk heeft laten verschijnen, de toegang uit de staten ontzegt. De zaak sleept zich jarenlang voort en Van der Capellen groeit uit tot een nationale figuur, om wie ontevredenen met de gang van zaken in Nederland zich groeperen.⁵

Het bijzondere van zijn politieke optreden is dat hij zijn toespraken in de Staten in druk laat verschijnen. Het is voor het eerst in de geschiedenis dat politiek handelen publiek wordt gemaakt. Op 26 september 1781 verschijnt er een anoniem pamflet met als aanhef: *Aan het Volk van Nederland*. In het pamflet ontvouwt de auteur zijn denkbeelden over een nieuwe staatsinrichting, waaronder een raad naast de

⁴ Een door een drost, een voormalige rechterlijke of bestuurlijke ambtenaar op het platteland, opgelegde herendienst. Bij deze uit de middeleeuwen stammende verplichting moeten de boeren tweemaal per jaar hand en spandiensten verlenen.

⁵ E.A. van Dijk e.a., *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen 1741-1784* (Zutphen 1984) p. 18

stadhouder, algemene burgerbewapening en vrijheid van drukpers. Het pamflet vindt gretig aftrek en wordt tegen alle verboden in meermaals herdrukt en krijgt de nodige vertalingen. De inhoud van het pamflet voorziet de Patriotten van een programma.⁶

Het is de vooravond van burgerlijke ongehoorzaamheid van de Patriotten die via de Bataafse Republiek zal uitmonden in een Franse bezetting. Nederland heeft enige tientallen jaren de handen vol aan de vele veranderingen op politiek en bestuurlijk gebied en ondergaat de nodige machtswisselingen. Van der Capellen maakt dat allemaal niet mee hij overlijdt, slechts 42 jaar oud, op 6 juni 1784. Eerst 102 jaar na zijn dood wordt bekend dat Joan Derk van der Capellen de schrijver is van *Aan het Volk van Nederland*. Een brede erkenning dat hij van grote betekenis is geweest voor de ontwikkeling van Nederland op weg naar een democratie is van nog latere datum.

De vader van de moderne democratie in Nederland, Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) kreeg in Zwolle zijn monument. (foto: Baronas)

De Franse revolutie, een product van de Verlichting, slaat om van een streven naar 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap', in een machtsstreven van een totalitaire staat, met tirannie, bezetting, oorlog, economische stagnatie, armoede en ontwrichting. Na de val van Napoleon is Nederland een ontredderd land, waar revolutie een vies woord is, dat je maar liever niet in de mond neemt. Het kind wordt zo met het badwater weggegooid en de zo noodzakelijke maatschappelijke en bestuurlijke vernieuwing stagneert. Sterker nog de restauratie gaat zo ver dat ze van de Republiek der Zeven Provinciën een monarchie maken met een totalitaire vorst.

De door het Continentaal Stelsel lamgelegde economie maakt wederopbouw van de sterk verarmde natie tot een moeizaam karwei. Emancipatie van de burgerij, op gang gekomen in de tweede helft van de achttiende eeuw, gaat (voorlopig) in de ijskast, terwijl voor de onderste lagen in de samenleving te weinig werk is en zij hun leven moeten slijten in behoeftige omstandigheden.

Geschiedschrijving

In de jaren '70, is er een groeiende belangstelling voor (de geschiedenis van) de arbeidersbeweging op universiteiten, bij studenten en bij uitgeverijen en dat leidt tot een aantal publicaties, uitgaven en heruitgaven, die nu tot de standaardwerken gerekend kunnen worden. Na een bredere kennismaking met hetgeen geschreven is over de geschiedenis van de arbeidersbeweging blijft de beschrijving van het begin van de arbeidersbeweging en de verklaring van het waarom onbevredigend. Grofweg wordt de startfase als volgt verklaard: de arbeidersbeweging in Nederland komt laat opgang, enerzijds is dat te wijten aan de late opkomst van de industrie en anderzijds door de slappe geest van de arbeidende bevolking die eerder haar ellende verdringt in de jenever dan tot verzet tegen hun ellendige omstandigheden te komen. In *Om de plaats van de arbeid* zegt de Jong het als volgt: "Deze economische verandering immers [van vroegkapitalistisch naar modern-kapitalistisch, DN], in ons land later dan in de omliggende landen opgetreden, heeft het lot der arbeidersklasse in hoge mate bepaald.⁷ Harmsen en Reinalda kijken daar in *Voor de Bevrijding van de arbeid* iets anders naar: "Onder bepaalde groepen handwerkers en hooggeschoolden arbeiders in loondienst is na de opheffing van de gilden de onderlinge band waarschijnlijk nooit verloren gegaan. In ieder geval horen we al vroeg van onderlinge hulp bij ziekte,

⁶ E.A. van Dijk e.a., *De wekker van de Nederlandse natie. ...* p. 7, 8, 13-17

⁷ Fr. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid* (Amsterdam 1956) p.3

invaliditeit en overlijden. De hiertoe gestichte verenigingen staan bekend als ziekenbussen en dooiefondsen. Ook bestaan er rond 1840 ontwikkelings- en ontspanningsverenigingen van vakgenoten.”⁸ De overeenkomst tussen beide is dat ze weinig specifiek zijn in hun duiding en de nodige vragen nalaten. Het verschil is dat De Jong de arbeidersbeweging laat in de negentiende eeuw laat ontstaan, terwijl Harmsen en Reinalda een zekere continuïteit vanuit de achttiende eeuw suggereren. Hoe bepalend is het echter dat als de economische verandering later opgang komt dan elders, dat het lot van de Nederlandse arbeidersklasse in hoge mate bepaald? Was daardoor de arbeidersklasse in de ons omringende landen beter af of juist slechter? En afgezien van het Verenigd Koninkrijk, want het is een waarheid als een koe dat als je niet de eerste bent je later komt, geldt dat later komen dan ook voor de overige ons omringende landen? Evenzeer geldt de vraag, of de gedachte van Harmsen en Reinalda, dat er een zekere doorloop uit de gildetijd bestaat, niet te romantisch is. Waar en bij welke beroepsgroepen dat heeft plaatsgevonden wordt niet benoemd en laat zich slecht onderzoeken. Door enerzijds de gilden in Nederland te inventariseren en anderzijds zoveel mogelijk oprichtingsdata van (plaatselijke) vakbonden te verzamelen heb ik getracht plaats te vinden waar mogelijk een doorloop kan zijn geweest. Aan de hand van deze inventarisatie kan worden vastgesteld dat een dergelijke doorloop niet is te vinden en derhalve met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid niet bestaat. Tussen het opheffen van de gilden en het stichten van vakbonden bevindt zich een gat in de tijd van een halve eeuw of langer, wat betekent dat zelfs van een zekere personele unie niet of nauwelijks sprake kan zijn geweest. Bovendien moet bedacht worden, enkele knechtgilden daargelaten, dat gilden op zijn best als voorlopers kunnen worden beschouwd van werkgeversverenigingen.

De wereld veranderd van aanzien

Zeventig miljoen monden meer moeten aan het eind van de achttiende eeuw worden opengehouden. De bevolking van Europa is immers tussen 1700 en 1800 gegroeid van 110 naar ruim 180 miljoen. Zoveel monden meer maakt een grotere voedselproductie noodzakelijk, zodat meer woeste gronden in cultuur moeten worden gebracht. Naast een gevulde maag vraagt een omvangrijkere bevolking ook meer om het lijf en een dak boven het hoofd. Om alles wat daarvoor nodig is op de bestemde plaats te krijgen is meer handel en transport noodzakelijk en dat vraagt weer om meer transsportmiddelen en infrastructuur. De achttiende-eeuwers lossen al deze problemen niet op, maar maken er wel een aanvang mee. In Frankrijk bijvoorbeeld is al in 1681 het Canal des Deux-Mers gegraven, niet onmiddellijk een succes, maar het latere netwerk van kanalen wat erop aansluit is dat wel. In Engeland graven ze vanaf 1760 de typische smalle kanalen voor de befaamde narrowboats. Zoveel vraag en nog te weinig antwoord brengt de nodige spanningen met zich mee. In Frankrijk komt dat het sterkst tot uiting met de verlichte ideeën van Montesquieu (de trias politica), van Rousseau volgens wie de staat een schepping voor de machtige is en van Voltaire, die de heilige schrift absurd en amoreel noemt. Of het deze verlichte ideeën zijn geweest of gewoon het gebrek aan eerste levensbehoeften of een combinatie hiervan zal altijd wel een punt van discussie blijven, maar feit is dat het leidt tot gewelddadig verzet en de val van de monarchie. Na de omwenteling van 1789 en vooral de stuurloos ogende ontwikkeling daaraanvolgend, wordt Frankrijk de meest agressieve natie, die onder leiding van Napoleon Bonaparte in oorlog raakt met Rusland, Oostenrijk, Groot-Brittannië, Portugal, Napels en het Ottomaanse Rijk. Groot-Brittannië, dat is uitgegroeid tot een wereldmacht, krijgt te maken met concurrentie van Frankrijk in haar koloniale expansie. Ondanks het verlies van de Verenigde Staten is het Britse koloniale rijk toegenomen door onder meer de inlijving van India en Canada. Pruisen ontwikkelt zich gedurende de achttiende eeuw tot een machtige mogendheid en Rusland verlegt zijn grenzen naar het westen en speelt voor het eerst mee op het Europese toneel. De machthebbers van de zeventiende eeuw: Spanje, Polen, Zweden en de Republiek der Verenigde

⁸ G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975) p. 36

Nederlanden zijn verschoven naar het tweede plan of zelfs van hun voetstuk gestoten. Spanje verschrompeld tot het Iberisch Schiereiland en ziet zijn macht in Europa volledig tenietgaan. Het immense Poolse rijk is opgedeeld tussen Rusland, Oostenrijk en Pruisen en de Zweden zijn weer terug bij af. De Republiek, in de zeventiende eeuw de meest vooraanstaande wereldmacht, is aan het eind van de achttiende eeuw als Bataafse Republiek een vazalstaat van Frankrijk geworden.

Eind achttiende eeuw oogt de wereldkaart anders dan nu. Duitsland is nog een lappendeken van vorstendommen en ook Italië is nog verre van een eenheidsstaat. De Habsburgers (de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije), de Romanovs (Rusland) en de Ottomanen (Midden-Oosten) zwaaien nog de scepter over hun imperium. De nog maar pas onafhankelijke Verenigde Staten van Amerika moet nog groeien. Wil je naar het verre en mysterieuze oosten dan moet je nog rond Afrika varen, een werelddeel waarvan nog slechts de kustlijn is ingekleurd. Stanley moet Livingstone nog ontmoeten. Een tweetal ontwikkelingen in de tweede helft van de achttiende eeuw veroorzaken een golf aan veranderingen. In een nooit eerder vertoond tempo krijgt de wereld een volledig ander aanzien. De Franse Revolutie is de aanzet tot staatkundige en politieke hervormingen en voor de technische en economische veranderingen zorgt de Industriële Revolutie. De twee revoluties tezamen veroorzaken de veranderingen op cultureel en sociaal gebied. Noordwest-Europa is het rijke middelpunt van de wereldeconomie mede dankzij technologische ontwikkelingen die hun uitwerking op landbouw en nijverheid niet missen. De landbouw biedt nog altijd veruit het meeste werk. Londen met 900.000 en Parijs met 600.000 inwoners zijn de twee metropolen en verder zijn er nog 50 steden met meer dan 50.000 inwoners, onder wie Amsterdam en Rotterdam met resp. 220.000 en 55.000 ingezetenen. De achttiende eeuw is de eeuw van de verlichting, waarvan de ideeën niet beperkt blijven tot een kleine elite. Zonder deze ideeën zijn de Industriële en de Franse Revolutie moeilijk voorstelbaar.

Een kwestie van urgentie

Innovaties komen niet uit de lucht vallen. Daarvoor is een zekere mate van urgentie nodig. In de klassieke oudheid weten de Grieken al, dat je met stoom voorwerpen in beweging kan brengen. Het ontbreekt hen echter aan de noodzaak om stoomenergie ook praktisch toe te passen. In het Engeland van de achttiende eeuw is de urgentie er wel: een grote bevolkingstoename.

Midden achttiende eeuw is een periode waarin Engeland zich in rust en vrede bevindt. De samenleving is evenwichtig, in zekere zin zelfvoldaan.⁹ De periode van pakweg 1740 tot 1780 zou je een soort interbellum kunnen noemen tussen het godsdienstig fanatisme van de zeventiende eeuw en de onrust van de Franse Revolutie aan het einde van de achttiende. In de achttiende eeuw groeit het aantal inwoners van Engeland van vijfenhalf naar negen miljoen. Is er in het begin van de eeuw nog sprake van een sterfteoverschot, tegen 1740 slaat dat om in een geboorteoerschot. De groei van de bevolking wordt veroorzaakt door een geboortestijging, maar vooral ook door een sterke daling van het sterftcijfer, dat afneemt van ca. 33 per duizend rond 1730 tot ca. 20 per duizend rond 1800. De daling van het sterftcijfer wordt veroorzaakt door een grotere voedselproductie en een betere gezondheidszorg. Gedurende de gehele achttiende eeuw boekt de medische wetenschap grote vooruitgang en door stichting van ziekenhuizen verbetert de ziekenzorg. De Industriële Revolutie heeft bij haar aanvang een sterke partner in de agrarische revolutie. De grote vooruitgang van de landbouw zorgt voor een hogere voedselopbrengst. Door grootgrondbezitters wordt kapitaal ter beschikking gesteld voor verbetering van grond en landbouwmethoden. Voor een belangrijk deel is dit geld winst uit de nieuwe textiel- en katoenindustrie, de mijnbouw en de handel. Omgekeerd worden veel nieuwe industrieën gefinancierd met kapitaal verdiend in de landbouw. Bij deze financiële transacties spelen de 'County Banks' een opvallende rol met het verlenen van kortlopende kredieten. Zijn er in 1780 nog

⁹ G.M. Trevelyan, *Sociale geschiedenis van Engeland* (Utrecht 1968) p. 377-378

'slechts' honderd banken buiten Londen actief, veertig jaar later zijn dat er meer dan 550.¹⁰ De vooruitgang in het vervoer en de veranderingen naar een industriële werkwijze geeft meer werkgelegenheid en een betere inkomenspositie. Aangelokt door de grotere koopkracht komen er meer consumenten artikelen in een grotere variatie op de markt.¹¹

De Britse industrie groeit na het midden van de achttiende eeuw gestaag maar niet snel, omdat rond 1780 elk van de belangrijke industrieën een serieus technisch probleem heeft. In de textielindustrie hebben de wevers regelmatig een tekort aan garen. Met weven wordt het garen sneller verbruikt dan de spinners het kunnen maken. De ijzerindustrie kampt met een gebrek aan kolen doordat de mijnwerkers door wateroverlast niet bij de diepere kolenlagen kunnen komen. De industriële productie kent zijn grenzen vanwege de beperkte aandrijfkracht. Eenvoudige machines worden aangedreven met waterkracht die zelden boven de twaalf pk reikt en ook niet permanent beschikbaar is. Windmolens zijn in gebruik voor het malen van koren en het pompen van water, maar zijn nog minder effectief dan watermolens. De enige andere energiebron is 'ellebogenstoom', spierkracht van mens en dier. Met behulp van een rosmolen worden bijvoorbeeld kolen opgetakeld uit een mijnschacht.¹²

Om succesvol te kunnen innoveren moeten de omstandigheden daar ook naar zijn: een klimaat waarin verandering wordt geaccepteerd, een dringende noodzaak of urgentie, de nodige intellectuele ontwikkeling, volharding en opportunisme en zo mogelijk dit alles tezamen. Bereidheid tot verandering is begin achttiende eeuw in Engeland aanwezig gelet op de komst van immigranten die het vasteland van Europa wegens vervolging zijn ontvlucht, zoals de messinggieters uit Stolberg (Noordrijn-Westfalen) die zich vestigen langs de Avon tussen Bath en Bristol of de Franse zijdewevers die in Spitalfields in de omgeving van Londen gaan wonen. Sommige ontdekkingen zijn terug te voeren op intellectuele prestaties, maar veelal zijn het uitkomsten van volhardend zoeken en uitproberen.¹³

Industrialisatie

Medio achttiende eeuw komt in Engeland een industrialisatie op gang die later de Industriële Revolutie genoemd zal worden: transport, stoomkracht, (giet)ijzer, machines en massafabricage nemen in onderlinge samenhang een niet te overschatten plaats in. Het gaat niet van de ene op de andere dag, zoals het gebruik van het woord revolutie suggereert, maar het geeft de samenleving wel een volledig ander aanzien. Het exacte begin van de Industriële Revolutie is net zo moeilijk te duiden als bijvoorbeeld het precieze einde van de middeleeuwen. Zaken vinden min of meer tegelijkertijd plaats, lokken elkaar uit, versterken elkaar, terwijl het begin van het een niet noodzakelijk samenvalt met het einde van het ander. Met andere woorden 'nieuw' en 'oud' blijven vaak heel lang naast elkaar bestaan aler nieuw oud heeft vervangen of verdrongen. Een van de eerste in het oog springende innovatie in Engeland is de aanleg van kanalen. Het ontwikkelen van nieuwe vervoersmethoden is urgent, omdat het transport met paard en wagen over vaak slecht begaanbare karrensporen en met schepen over niet altijd goed bevaarbare rivieren ontoereikend is. De hertog van Bridgewater is eigenaar van kolenmijnen te Worsley ten noordwesten van Manchester. De kolen worden met karren naar de rivier gebracht en vervolgens verscheept. De scheepvaartonderneming verhoogt almaar de vervoersprijzen en de hertog gaat op zoek naar een efficiëntere en goedkopere manier om zijn kolen te transporteren. John Gilbert, agent in dienst van de hertog, is een ervaren mijnwerker, die zijn evenknie vindt in de ervaren molenbouwer James Brindley. De hertog heeft geld en goede connecties. Gilbert is inventief en Brindley heeft verstand van waterbeheer en van het aanleggen van waterwegen. Het is dit drietal dat in 1760 het Bridgewaterkanaal aanlegt. De kolen kunnen over dit kanaal rechtstreeks van de

¹⁰ K. Falconer, *Guide to Englands Industrial Heritage* (Londen 1980) p.14

¹¹ G.M. Trevelyan, *Sociale geschiedenis van Engeland ...* p. 379-383

¹² V.T.J. Arkell, *Britain transformed. The development of British society since the mid-eighteenth century* (Middlesex 1973) p. 23

¹³ K. Falconer, *Guide to Englands Industrial Heritage ...* p.15-16

mijnen naar Manchester worden vervoerd. Het kanaal is de eerste in zijn soort en zeker als eersteling een grote technische uitdaging, aangezien er twee aquaducten en tien sluizen voor moesten worden gebouwd. In dertig jaar tijd wordt er een netwerk aan kanalen aangelegd die de opkomende industriesteden in de Midlands met de rivieren Trent, Mersey, Severn en Thames verbinden. Afhankelijk van de regio worden de boten geschikt voor deze kanalen 'longboats' of 'narrowboats' genoemd en die namen zijn in overeenstemming met de meest in het oog springende eigenschappen: lang en smal. De lengte varieert van veertig tot zeventig voet, maar de breedte van zeven voet (2.13 m) is standaard. Ondanks de geringe breedte en diepgang van de boten zijn deze in staat tot twintig ton vracht te vervoeren. Een immense hoeveelheid in vergelijking met de capaciteit van een kar getrokken door een paard. De kanalen zijn tot midden negentiende eeuw de levensader van Engeland. De spoorwegen nemen vanaf die tijd deze vitale functie over. De Industriële Revolutie zou zonder de kanalen in ieder geval moeizamer zijn verlopen.

Onder stoom

De groeiende behoefte aan kolen in de aardewerkindustrie, maar vooral ook bij de opkomende cokeshoogovenbedrijven dwingt de mijnen de productie op te voeren. In 1760 zijn er minder dan twintig cokeshoogovens in bedrijf. In 1797 zijn dat er al meer dan tachtig, in 1805 177 en in 1852 655. Na 1800 werken nog maar weinig hoogovens met houtskool.¹⁴ De grootste belemmering in de mijnindustrie is de overlast van grondwater. Om mijnen beter te kunnen exploiteren zijn effectievere middelen nodig om het water weg te pompen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de eerste praktische toepassing van stoomenergie het oppompen van water uit de mijnen is. Het is een grappige bijkomstigheid dat de kolenmijnen zelf de eerste klanten zijn die kolen afnemen voor het opwekken van stoomenergie. Vanaf ongeveer 1780 groeit de industrie sneller dan tevoren. Deze groei wordt veroorzaakt door het in gebruik nemen van stoommachines. Er is veel geëxperimenteerd met stoomaandrijving, maar de eerste praktisch werkende machine is in 1712 gebouwd door Thomas Newcomen. Zijn machine bestaat uit een zuiger in een verticale cilinder. De zuiger wordt bewogen door condensatie van de stoom en druk van de atmosfeer. De zuigerstang is verbonden met een balk waarvan het andere eind verbonden is met de plunjerstang van een pomp. Meer dan driehonderd van dergelijke stoompompen zijn in de jaren zeventig van de achttiende eeuw in de mijnindustrie in gebruik. De machines van Newcomen leveren ongeveer 5 pk en verbruiken zulke enorme hoeveelheden steenkool, dat praktisch alleen de kolenmijnen zich dat kunnen permitteren.

James Watt, een Schots mathematicus en constructeur, bedacht in 1776 dat er stevig op brandstof kan worden bespaard door de stoom buiten de cilinder te laten condenseren, zodat de cilinder niet meer voor elke slag van de zuiger om en om verhit en afgekoeld hoeft te worden. In 1782 slaagt Watt erin een dubbelwerkende stoommachine, waarin de zuiger naar beide zijde werkt, te bouwen. De moderne stoommachine is een feit en in staat om elk soort werktuigmachine aan te drijven.¹⁵ Rond 1800 zijn in Groot-Brittannië zo'n 1.000 stoommachines in bedrijf. De meeste drijven pompen aan in mijnen, brouwerijen en waterleidingbedrijven. 250 staan er opgesteld in de katoenindustrie voor het aandrijven van allerlei machines. In 1838 staat in de textielindustrie een vermogen van 63.000 pk aan stoommachines opgesteld. In 1850 is dat zelfs bijna 100.000 pk.¹⁶

¹⁴ K. Falconer, *Guide to Englands Industrial Heritage ...* p.17

¹⁵ V.T.J. Arkell, *Britain transformed ...* p. 58

¹⁶ K. Falconer, *Guide to Englands Industrial Heritage ...* p.18

Massafabricage

Een groeiende bevolking zorgt voor een stijgende vraag naar kleding. De eerste vinding op de weg naar massafabricage treffen we dan ook aan in de textielindustrie. In 1730 bedenkt John Kaye de schietspoel die echter pas vanaf 1770 algemeen ingang vindt en de smietspoel vervangt. De 'Spinning Jenny' van James Hargreaves in 1767 en het 'waterframe' waarmee Arkwright in 1769 zijn textielmachines gaat aandrijven zijn voorbeelden hoe stap voor stap het productieproces wordt gerationaliseerd.

In het midden van de achttiende eeuw verschaft de toename van het aangevoerde ruwe katoen werk aan duizenden mannen, vrouwen en kinderen in hun eigen huis. Tegen het einde van de eeuw verhuist het werk onder invloed van uitvindingen zoals die van Arkwright naar fabrieken, die vanwege de benodigde waterkracht gevestigd zijn langs waterstromen in het heuvelland. De verschuiving van de huisindustrie naar de fabrieken vergt enige decennia en krijgt zijn afronding nadat stoomenergie de functie van waterkracht heeft overgenomen en de textielindustrie naar de steden verhuist. Van de negen miljoen inwoners die het land in 1801 telt woont 78 procent op het platteland. Ongeveer een derde van de bevolking werkt in de landbouw.¹⁷ In slechts enkele decennia verschuiven deze verhoudingen sterk. In 1830 woont al meer dan vijftig procent van de bevolking in de steden en is dertig procent afhankelijk van industriële werkgelegenheid.

Het nieuwe alfamannetje

De 'Zwarte Dood' slaat in de eerste helft van de achttiende eeuw driemaal toe en veroorzaakt grote sterfte onder de bevolking. Door oorlogshandelingen worden duizenden stads- en dorpsbewoners van huis en haard verdreven. Alles wat ze met moeite hebben opgebouwd is vernield, verbrand, gestolen of opgegeten. Ze zijn gedwongen grond en vee te verkopen of worden vanwege de opgelopen schuldenlast domweg van hun land afgezet om toe te treden tot het leger van de paupers. Een zwervend bestaan als landarbeider, marskramer of bedelaar is al wat hen rest. Niet uit eigen verkiezing, maar het lot laat hen domweg geen andere keuze.¹⁸ Na 1750 groeit, voornamelijk op het platteland, de bevolking weer. De groei is te danken aan de daling van het sterftcijfer. Begin achttiende eeuw is de gemiddelde levensverwachting niet groter dan 35 jaar, maar verbeterde hygiëne, medische zorg en de komst van de aardappel doet de levensverwachting toenemen.¹⁹ Meer volk vraagt, om in haar levensonderhoud te kunnen voorzien, meer werk. De nijverheid draait in hoofdzaak op de visserij en de scheepvaart: de scheepswerven, de houtzagerij, de touwslagerij, de zeildoekweverij, de teerfabricage, ten dele de ijzersmederij en wapenindustrie, de ankerfabricage, de scheepsbesluitbakkerij, de nettenboeterij, de taanderij en de kuiperij. Het zwaartepunt van deze bedrijvigheid ligt in het verstedelijkte Holland. De nijverheid is enerzijds afhankelijk van de landbouw en anderzijds van koophandel en vrachtvaart. Van de belangrijkste grondstoffen, graan voor bier, wol voor laken en hout voor schepen, moet verreweg het meeste worden geïmporteerd. De massa van het volk heeft haar inkomen nodig voor de eerste levensbehoeften en er schiet weinig tot geen koopkracht over ter besteding aan producten uit de nijverheid.²⁰

In het midden van de achttiende eeuw is de Nederlandse samenleving gezapig en genoegzaam te noemen. In vergelijking met de onstuimige zeventiende eeuw verloopt het leven voor brede lagen van de bevolking op aangename, rustige wijze. In ruime kring is een zekere welstand bereikt waarvan de vruchten worden geplukt. Er is tijd om van het leven te genieten. In de omtrek van de steden zijn tal van herbergen en uitspanningen waar men aangenaam kan verpozen of het kolfspel bedrijven. Alleen al rond Amsterdam zijn er meer dan 200 kolfbanen. Er wordt gemusiceerd, gezongen en veel gelezen.

¹⁷ G.M. Trevelyan, *Sociale geschiedenis van Engeland ...* p. 429, 433

¹⁸ K. Jansma e.a., *Tweeduizend jaar geschiedenis van Overijssel* (Leeuwarden 1990) p. 214

¹⁹ W.H. Heitling en L. Lensen, *Vijftig eeuwen volk langs de IJssel* (Zutphen z.j.²) p. 256

²⁰ W.M. Zappey, 'Het economische leven in de Nederlanden ...' p. 202-203

Met name het Franse boek geniet populariteit. Er wordt veel gecorrespondeerd. Regelmatige postritten maken een snelle briefwisseling mogelijk. Er zijn vele nieuwsbladen en tijdschriften. Geleerde en kunstzinnige genootschappen bloeien en er is sprake van een verzamelwoede op vrijwel elk gebied: opgezette dieren, exotica, mineralen, kunstvoorwerpen, tekeningen, etc. Er is een hang naar welgemanierdheid en goede omgangsvormen.²¹ We zien sterke overeenkomsten tussen de Nederlandse en Engelse samenleving, die zich kenmerken door vrede, rust en welgedaanheid. Deze overeenkomst is des te opmerkelijker aangezien Nederland als natie op zijn retour is en de Engelse natie begonnen is aan zijn opmars naar de wereldhegemonie. Zo bezien kan de Vierde Engels-Nederlandse oorlog worden beschouwd als de finale strijd waarin het oude alfamannetje van de troon wordt gestoten. Eind 1779 raken de vloten van Engeland en Nederland slaags met elkaar. De Nederlanders binden in omdat hun schepen in een slechte staat van onderhoud zijn, zelfs tot konvooieren van de koopvaardij zijn ze nauwelijks in staat. Met lede ogen moet worden aangezien hoe de Engelsen de een na de andere koopvaarder aanhouden en in beslag nemen. Het besluit om de vloot te versterken komt te laat. Eind 1780 ontbrandt de oorlog. Het wordt een ramp, ondanks dat schout-bij-nacht Zoutman, nog een gelijkspel weet te bereiken bij de Doggersbank.

De Noordzee wordt na de Slag bij de Doggersbank door de Engelsen afgegrendeld, de retourschepen van de VOC en de WIC worden overmeesterd en de koopvaarders waar ook ter wereld gekaapt. De Nederlandse handel ligt twee jaar stil. De verliezen stapelen zich op en de ellende van de werkloosheid is bij steeds meer gezinnen zichtbaar. Het is gedaan met de vrede en de rust van een zelfvoldaan land. De ontevredenheid is alom en men zoekt en vindt de schuldige: de onbekwame Oranje en zijn kliek. De Republiek wordt gekenmerkt door een oligarchisch, zo men wil aristocratisch, bestuur dat wel uitmaakt wat goed is voor de burger. Er komt onder het volk een beweging op die streeft naar meer informatie en inspraak. Zo staat bijvoorbeeld de machtsstrijd tussen patriotten en regenten in Gelderland bekend als De Plooierijen. Een plooi is in de zeventiende en achttiende eeuw, met name in de staten Utrecht, Overijssel en Gelderland de naam voor de zittende regentenpartij. Er is sprake van een oude plooi en een nieuwe plooi als er een nieuwe partij aan het bewind komt. Geleidelijk aan verliest de Republiek der Verenigde Nederlanden in de achttiende eeuw haar economische overwicht. Desondanks is er, met uitzondering van een scherpe terugval in 1780-1781 ten tijde van de Vierde Engelse oorlog, geen sprake van een economische achteruitgang. De Nederlandse handel blijft gemiddeld genomen gedurende vrijwel de gehele eeuw op een gelijk niveau, waardoor, gelet op een groeiende wereldhandel, het Nederlandse aandeel wel slinkt. Het is vooral Engeland dat profiteert van de groeiende wereldhandel. De Amsterdamse stapelmarkt is aan het einde van de eeuw nog van wezenlijke betekenis, maar wordt naar de kroon gestoken door Londen en Hamburg. De Nederlandse nijverheid laat een sterk wisselend beeld zien. De textielindustrie, de Zaanse scheepsbouw en de visserij gaan achteruit. De Leidse textielindustrie bijvoorbeeld produceert in 1700 85.000 stuks laken en minder dan honderd jaar later nog maar één derde daarvan. De vissers hebben last van het protectionisme van Engeland, Schotland en Noorwegen. De monopolypositie van de Nederlandse haringvisserij gaat verloren en ook de Groenlandse vaart gaat zienderogen achteruit. Het brengt met zich mee dat de vishandel, visverwerkingsbedrijven, de zoutziederijen en de scheepsuitrusters en tuigerijen het moeilijk hebben. Daar staat tegenover dat er meer schepen binnenvallen uit Oost- en West-Indië, rijk beladen met specerijen, suiker, koffie, thee, tabak en katoen, dan ooit tevoren. De handel met de Baltische staten, Frankrijk en Engeland neemt af, maar de handel met Rusland, Spanje en de Rijnhandel op Duitsland neemt toe.

De suikerraffinaderijen hebben geregeld werk en de papier-, tabaks- en fluweelnijverheid, de jeneverstokerijen en de steen- en tegelbakkerijen bloeien. De grootste bedrijfstak, landbouw en veehouderij, slaagt er in haar welvaart op peil te houden en de landbouwprijzen stijgen na het midden van de achttiende eeuw. De aardappel is aan zijn 'triumftocht' begonnen. Na de start in Zeeland wordt dit importgewas nu ook, met uitzondering van Utrecht, in alle andere provincies verbouwd. Na 1780 is het zelfs, vooral voor Friesland, een exportartikel. Het in bevolking snelgroeiende Frankrijk en het industrialiserende Engeland zijn dankbare afzetgebieden voor respectievelijk graan en boter. Het beeld

²¹ G. Verwey, *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking* (Amsterdam 1989) p.560

van een redelijk welvarend land is echter verre van eenduidig. Op de zandgronden van Drenthe en de Veluwe en in Twente en de Achterhoek is het armoe troef.²² Werkloosheid en uitbuiting veroordelen grote aantallen ambachtslieden, die zich eerder van een redelijk bestaan wisten te voorzien, tot onder het bestaansminimum waardoor zij met hun gezinnen verpauperen. Een grote welvaartskloof ontstaat tussen enerzijds ondernemers, kooplieden en regenten, niet zelden in dezelfde personen verenigt en anderzijds het gewone volk. De armoede brengt 'het grauw' niet zelden tot rebellie. De handelscompagnieën worden tegen het einde van de eeuw opgeheven. De West Indische Compagnie (WIC) heeft dankzij de slavenhandel nog enige lucratieve jaren, maar vanwege corruptie en sterke Engelse concurrentie groeit het verlies en moet de staat in 1792 de bezittingen en schulden overnemen. De VOC bestaat zes jaar langer, maar ook voor deze compagnie, wel de eerste Multinational ter wereld genoemd, draait de staat voor de schulden op.

Europese restauratie

Het is niet goed mogelijk het Europa van de negentiende eeuw in een eenduidige typering te vangen. Het aanzien van de samenleving aan het begin van de eeuw verschilt daarvoor te veel van die van het eind van de eeuw. Het is een eeuw vol tegenstellingen. Van verlichting en romantiek voor de 'beau monde' tot het rauwe realisme van het dagelijks bestaan voor het gewone volk.

Om Napoleon in 1815 definitief een halt toe te roepen is er een merkwaardige alliantie op de been gebracht met als gemeenschappelijk doel de Fransen te verslaan en met de gemeenschappelijke missie de oude machtsverhoudingen te herstellen.

Na de val van Napoleon komt de top van Europa, vorsten en staatslieden, in Wenen bijeen om na twintig jaar oorlog orde op zaken te stellen. De Oostenrijkse kanselier Metternich is voorzitter van het congres en speelt een hoofdrol ook, of misschien wel juist, waar het gaat om de belangen van Oostenrijk. De gezanten met hun entourage van raadgevers en bedienden vormen een gezelschap van enkele duizenden. De Oostenrijkse gastheren zien erop toe dat de hoge gasten niets tekortkomen tijdens hun verblijf in Wenen. De vele bals en partijen ontlokt Charles-Joseph van Ligne, een Zuid-Nederlandse prins in Oostenrijkse dienst, in een brief aan Talleyrand de opmerking: *Het congres danst, maar beweegt zich niet voort.*

Eerst en vooral worden zowat alle vorsten die door Napoleon zijn verjaagd weer op hun troon gezet. De diplomatieke noemer waaronder dit plaats vindt is de eufemistische stelling dat Frankrijk geen blaam treft, maar de revolutie. Vooral de Franse diplomaat Talleyrand weet deze opvatting ingang te doen vinden. De revolutionaire ideeën worden veroordeeld, vooral het idee van volkssoevereiniteit, maar Metternich vindt ook de Verklaring van de Rechten van de Mens en het idee van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap hoogst gevaarlijk. Staatkundig wordt Europa opnieuw ingedeeld. De Bourbons keren terug in Frankrijk, Spanje en Napels, de Oranjes in Nederland en het huis Hannover keert terug in haar stamland. Oostenrijk krijgt grote invloed in Italië door verovering van Lombardije en Venetië en door in Parma en Modena Habsburgers op de troon te zetten. De Oostenrijkse Nederlanden (België) worden met Nederland verenigd. Pruisen krijgt het Rijnland en een deel van Saksen, omdat deze staat te lang de zijde van Napoleon heeft gekozen. Rusland weet beslag te leggen op Finland en Polen. Noorwegen en Zweden worden verenigd als personele unie onder één vorst. Groot-Brittannië behoudt haar steunpunten langs de zeeroutes, zoals Gibraltar, Malta en Helgoland en verwerft ten koste van Nederland de Kaapkolonie en Ceylon (nu Sri Lanka).

De regelingen van het Wener Congres staan lijnrecht tegenover liberale en nationale denkbeelden, aangezien de restauratie in de constitutie geen medezeggenschap van de burgerij toelaat. Bij het trekken van de staatsgrenzen wordt weinig rekening gehouden met een volkenkundige indeling. Deze weinig doordachte indelingen zullen in de loop van de negentiende eeuw op tal van plaatsen tot nieuwe spanningen en conflicten leiden.

²² G. Verwey, *Geschiedenis van Nederland ...* p.547-549

Het ijzeren tijdperk

Op instigatie van koning Willem I worden tal van infrastructurele werken uitgevoerd. Zijn inzet is vooral bedoeld om het particulier initiatief te stimuleren. De vroegste initiatieven zien we in de scheepvaart, oorzakelijk gevolgd door werven voor scheepsonderhoud en reparatie. De marineofficier G.M. Roentgen sticht in 1823 te Rotterdam de Nederlandse Stoomboot Maatschappij (NSBM) en in 1825 het 'Etablissement Fijenoord'. Paul van Vlissingen grondvest in datzelfde jaar in Amsterdam de Amsterdamsche Stoomboot Maatschappij (ASM) en twee jaar later, in de voormalige VOC-gebouwen op Oostenburg, een fabriek voor stoom- en andere werktuigen. De bedrijven van Roentgen en van Van Vlissingen bevinden zich met zowel scheepvaart als scheepsreparatie en later ook scheepsnieuwbouw op het snijpunt van transport - van oudsher een sterke Nederlandse aangelegenheid - en de ontwikkeling van stoomtractie. Het gieten met ijzer komt in Nederland eerst goed van de grond vanaf 1825. In de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw worden er tal van gieterijen opgericht die een grotere diversiteit vertonen dan de bestaande gieterijen waarvan het aantal inmiddels is gekrompen tot vier aangezien de ijzermolen aan de Bielheimerbeek bij Gaanderen in de Achterhoek en de ijzergieterij van Hoffmann te Rotterdam in 1810 respectievelijk in 1822 zijn gesloten. Daar staat tegenover dat in 1821 op de grens van Terborg en Gaanderen aan de Akkermansbeek een ijzermolen is gesticht, later bekend als Vulcaansoord. Het bedrijf beschikt over een 'paardenwerk' als reserve bij onvoldoende water voor het aandrijven van de twee waterraderen. In de periode 1825-1839 vestigen zich negen nieuwe ijzergieterijen.

Door het gebruik van de stoommachine komt de ijzergieterij los van de noodzaak zich te vestigen langs stromend water en raakt het waterrad buiten gebruik. Het laatste verklaart waarom ijzergieterijen nog uitsluitend in de steden worden gevestigd. Nering Bögel te Deventer gaat in 1829 als eerste van de ijzermolens over op stoomkracht en installeert een jaar later naast haar hoogoven ook een koepeloven om met geïmporteerd ruwijzer te kunnen gieten. Aard en producten van de gieterijen ondergaan een verbreding. Zijn de ijzermolens/ijzergieterijen van vóór 1825 vooral op zichzelf staande gieterijen die munitie en huishoudelijke artikelen produceren, vanaf 1825 zien we de geïntegreerde ijzergieterij ontstaan terwijl het productenpakket zich verbreedt. De geïntegreerde gieterijen gieten vooral onderdelen voor werktuigen en machines voor het eigen bedrijf en zijn verbonden aan scheepswerven (Etablissement Fijenoord te Rotterdam, Van Vlissingen en Dudok van Heel te Amsterdam) en machinefabrieken (wederom Fijenoord en Van Vlissingen en verder Verloop te Utrecht, Zimmer te Amsterdam, Schretlen te Leiden en Verveer te Amsterdam). Dat het industriële tijdperk ook in Nederland is begonnen valt op te maken uit de aard van de producten. Er worden werktuigen en stoommachines gemaakt en er wordt constructiewerk geleverd.

Bij de aanleg van de spoorlijn Amsterdam-Den Haag in 1842 wordt de eerste brug waarvoor gietijzer is gebruikt gebouwd over het Spaarne bij Haarlem. Dixon & Co. 'De Atlas' voert het werk uit, maar de gietijzeren liggers voor het 23 meter lange draaigedeelte van de brug worden geïmporteerd uit Engeland. Na het midden van de negentiende eeuw wordt de aanwending van gietijzer in de bouw meer en meer geaccepteerd. Een fraai voorbeeld is het Paleis van Volksvlijt te Amsterdam dat in de eerste helft van de jaren zestig tot stand komt. De gieterijen Enthoven, Schretlen en de Prins van Oranje leveren de gevels, acht kleine koepels voor bijzalen en de balustraden. Het ijzerwerk voor het middelste gedeelte van het gebouw wordt gegund aan de fabriek van Paul van Vlissingen, die het deels uitbesteedt aan DRU in Ulft. De hoofdkoepel valt toe aan de Utrechtse IJzergieterij die daarvoor een constructiewerkplaats opent met tachtig man extra personeel. Het is de eerste maal dat een dergelijk gecompliceerd werk in Nederland wordt uitgevoerd met behulp van meerdere bedrijven.

Naast de uitbreiding van de waterwegen en de industriële ontwikkeling zijn er de min of meer gelijke tred houdende initiatieven van de reders Anthony van Hoboken en Willem Ruys. Van Hoboken heeft, ondanks het Continentale Stelsel enerzijds en de Engelse blokkade anderzijds, zijn schepen in de vaart gehouden en daarmee grof geld verdiend. Hij bezit in 1842 een vloot van 23 schepen. Ruys start in 1838 met de opdracht aan Fop Smit, scheepsbouwer te Kinderdijk, voor de bouw van schepen voor de

vaart op Indië. In 1847 loopt de eerste van zijn ijzeren zeilschepen van stapel, waarna zijn rederij vracht en passagiers vervoert over de gehele wereld.

De Nederlandse ijzer-verwerkende industrie vindt vooral zijn promotor in de scheepvaart vanwege noodzakelijk onderhoud en reparatie van schepen met het logisch vervolg van scheepsnieuwbouw.

Het spoor naar de toekomst

De aanleg van spoorwegen heeft aanvankelijk een lage urgentie. Nederland beschikt immers over een uitgebreid stelsel van waterwegen. De behoefte aan vervoer kan via dit stelsel van kanalen en rivieren volledig worden gedekt. In ogenschouw moet worden genomen dat Nederland een klein land is waarin de belangrijkste bestemmingen ook met trekschuit of koets binnen een redelijk tijdsbestek zijn te bereiken. Ook bestaat er geen behoefte aan vervoer van bulkgoederen, zoals in Engeland de steenkool, want die hebben we niet. Opmerkelijk is dat de start van de Belgische zowel als die van de Nederlandse spoorwegen voortkomt uit dezelfde gebeurtenis: de onafhankelijkheid van België. De Belgen wensen een eigen transportroute naar het Rijnland nu het vervoer over de Rijn voor hen nagenoeg is afgesloten. De Nederlanders bekijken de Belgische plannen met zorg, aangezien Antwerpen met een spoorweg naar het Rijnland in een betere concurrentiepositie komt ten opzichte van de havens van Rotterdam en Amsterdam. De bestaande waterwegen over de grote rivieren zijn allesbehalve snelwegen. Goederentransport vanuit Amsterdam naar Keulen kan tot twee weken duren. Vanuit Rotterdam over Merwede en Maas gaat wat sneller, maar deze route is regelmatig gestremd door te lage waterstand of door strenge vorst. Goederentransport over de weg is geen alternatief. De weg is wel geschikt voor personenvervoer.

De concessie voor de aanleg van de spoorlijn Amsterdam-Haarlem wordt in 1836 verleend, waarna de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM) wordt opgericht. De HIJSM is een bij uitstek Nederlands bedrijf, ontworpen door Nederlandse ingenieurs, aangelegd door Nederlandse aannemers en gefinancierd door Nederlandse geldschieters. De Nederlandse kennis op waterstaatkundig gebied is voldoende om de spoorbaan, de stations en de bruggen te bouwen. Alleen voor de aanschaf van rollend materieel moet op het buitenland een beroep worden gedaan. Vanaf het begin dragen Nederlandse bedrijven, weliswaar naar buitenlands voorbeeld, bij in de levering van onderdelen. In tegenstelling tot het plan voor de Rhijnspoorweg dat in 1834 vastliep, komt de 'proefspoorlijn' van Amsterdam naar Haarlem wel van de grond. De lijn Amsterdam-Haarlem wordt tussen 1842 en 1847 doorgetrokken via Leiden en Den Haag naar Rotterdam. De Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS) volgt in 1843 met de lijn Amsterdam-Utrecht, die in 1844 Driebergen bereikt en in 1845 Arnhem. In 1856 kunnen de treinen doorrijden naar Keulen. Als er al sprake is van het laat op gang komen van het spoor in Nederland dan is dat niet zozeer het jaar van de start, maar meer het tot stand brengen van een spoorwegnet en de dichtheid van dit net. Ter vergelijking: in 1860 heeft Nederland een spoorweglengte van 853 km en België 1703 km.²³ Het net van spoorwegen zoals we dat nu kennen is grotendeels tot stand gekomen tussen 1860 en 1910. Met de opkomst van het wegverkeer zijn een aantal spoorlijnen weer opgeheven. Het spoorwegnet in Nederland heeft in de tweede helft van de twintigste eeuw een lengte van ruim 3200 km ofwel ca. 8 km spoorweg per 100 km² oppervlak. Voor België is dat ruim 11 km en voor Duitsland bijna 12 km per 100 km². Het Duitse spoorwegnet is met 42.000 km het zesde van de wereld.

Bouwen

Een groeiende bevolking noodzaakt niet alleen tot woningbouw, maar ook tot utiliteitsbouw, wat het belang van de bouwnijverheid doet toenemen. Met de woningbouw is het ondanks de urgentie lange

²³ H. Blink, *Opkomst van Nederland als economisch-geographisch gebied van de oudste tijden tot heden* (Amsterdam 1925) p.199

tijd droevig gesteld. De bevolkingstoename leidt aanvankelijk niet tot woningbouwactiviteiten zoals de ontwikkeling van de woningvoorraad in steden als Rotterdam en Amsterdam aantoont. In Amsterdam is er tussen 1795 en 1859 zelfs sprake van een vermindering met ruim 2800 woningen. Meer dan 10% van de woningvoorraad! Het beeld van de twee voornoemde steden is overeenkomstig met dat van de rest van het land. Eerst na 1850 is er sprake van groei in de woningbouw. Bouwondernemers gaan bouwen voor een anonieme markt met seriebouw en massaproductie. Het scherpst in het oog springend is de zogenaamde 'revolutiebouw', de door hypotheekbanken gevoede speculatieve arbeiderswoning, waarvan het hoogtepunt tussen 1875 en 1883 ligt. Toeleveringsbedrijven spelen een groeiende rol en voorzien de markt van een niet aflatende stroom aan nieuwe materialen en producten. Glas, hardsteen, profielsteen, gietijzeren en zinken ornamenten, trappalen en balusters, profielijzer, stucpanelen, deuren en kozijnen kunnen op bestelling volgens tekening vanuit de fabriek worden geleverd, maar ook als standaard uit de catalogus. Voor installaties – zoals sanitair, verwarming, verlichting en liften – ontstaan gespecialiseerde bedrijven.

In de weg en waterbouw met zijn vele bruggen bereikt het bouwen met behulp van staalconstructies een hoge vlucht, maar ook de bouw van fabriekshallen, stationsoverkappingen en hoogbouw is ondenkbaar zonder het gebruik van staal. Het eerste voorzichtige gebruik van ijzer dateert uit eind jaren dertig van de negentiende eeuw, maar eerst in de jaren zestig en zeventig raken enkele architecten met gevoel voor techniek er meer vertrouwd mee. Gietijzer en later staal zijn vanwege hun grote constructieve mogelijkheden opzienbarende nieuwe materialen.²⁴ Smeedijzer vindt al langer toepassing bijvoorbeeld in de vorm van muurankers. In de tweede helft van de negentiende eeuw verandert de bouw van aanzien, aangezien er vrijwel geen materialen of producten op de bouwplaats zelf meer worden gemaakt, maar in standaardmaten of op bestelling worden geleverd, maar het ambachtelijke karakter van de bouwplaats blijft in hoge mate bewaard. Slechts de metselaar maakt gebruik van stoom om de molen voor het mengen van kalk of mortel aan te drijven. Bijkomend voordeel is dat de kalk van een betere kwaliteit is dan de voordien met de hand gemengde kalk. De enige mechanisatie in het bouwproces is sinds de jaren zestig de stoomheilmachine. De 'stoomheij' vervangt de aloude 'trekheij' en levert een arbeidsbesparing op van twintig tot vijftig man die nodig zijn om een trekheij te bedienen. Mogelijk is voor het eerst de stoomheij gebruikt in 1838 bij de bouw van sociëteit 'De Vriendschap' op de Dam in Amsterdam. Een vroeg gebruik van gietijzer in de bouw zijn de ramen van het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam in 1840. De ramen zijn gegoten in de gieterij van de werf Feijenoord.

Innovatie

In tegenstelling tot de achttiende eeuw groeit in de negentiende eeuw de Nederlandse bevolking wel – van 2,2 miljoen in 1815 tot 5,1 miljoen in 1899 – waardoor een urgentie ontstaat om te innoveren. Een groeiende bevolking betekent primair een groeiende markt voor de eerste levensbehoeften: eten, kleding, behuizing. Het is dan ook niet verrassend dat we in deze sectoren de eerste stappen tot innovatie tegenkomen. In de branderij van Leendert Boon aan het Nieuwe Werk te Rotterdam wordt in 1798 de eerste industriële stoommachine van ons land geïnstalleerd, een roterende stoommachine om graan te malen. In het maalbedrijf zien we de eerste door stoom aangedreven korenmolen in 1828 in Amsterdam. De suikerraffinage volgt in 1830. Het Hert, een brouwerij te Haarlem, volgt in 1841. In de landbouw zien we de eerste stoomploeg in 1862 aan het werk in de Haarlemmermeerpolder.²⁵ Het lage welvaartspeil in de eerste helft van de negentiende eeuw komt mede door de crisis in de landbouw waar tot 1840 meer mensen hun brood verdienen dan in de nijverheid. Hoofdoorzaak van

²⁴ Lintsen, *techniek III* p. 191-195, 213, 226, 228

²⁵ H.W. Lintsen e.a., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zutphen 1992) Deel 1 p. 81, 64, 181 en 280

de landbouwcrisis is de lage graanprijs veroorzaakt door overvloedige import van goedkoop graan, maar ook verouderde landbouwmethoden dragen bij aan de crisis.²⁶

Eeuwenlang bemoeit de wetenschap zich niet met de landbouw en loopt zij met opgetrokken neus om de mestvaalt van de boer heen. De boer gaat op grond van traditie en ervaring zijn eigen gang. Rond 1800 komt daar verandering in en groeit de belangstelling voor de landbouw als bestaansbron. Nieuwe denkbeelden over vruchtwisseling, over grondbewerking en over toepassing van werktuigen bereiken ons van over de grens. Door de snelle ontwikkeling van de natuur- en scheikunde in de tweede helft van de negentiende eeuw komt het behoud van de vruchtbaarheid van de bodem en de mogelijkheid van het gebruik van kunstmest in de belangstelling.²⁷ Bij besluit van koning Willem I in 1815 wordt 'landhuishoudkunde' een nieuw vak aan de faculteiten voor wis- en natuurkunde aan de universiteiten van Groningen, Leiden, Amsterdam en Utrecht. We verstaan nu onder het begrip landhuishoudkunde: de economie van de landbouw, maar begin negentiende eeuw is het een meer allesomvattend begrip. Het volgen van de colleges wordt verplicht gesteld voor studenten theologie. De achterliggende gedachte is simpel, predikanten op het platteland kunnen met hun verworven landbouwkennis praktische voorlichting geven. Rekening houdend met het feit dat in de eerste helft van de negentiende eeuw dertig tot veertig procent van de studenten theologie studeert zou het ook numeriek zoden aan de dijk hebben gezet.²⁸ Deze mogelijkheid tot zendingswerk wordt echter door de predikanten in spé niet op prijs gesteld en zij verzetten zich tegen het gedwongen volgen van de colleges. Daar komt bij dat kennis van de landbouw nog vrijwel uitsluitend berust op praktische ervaring. Het is te weinig om 'wetenschappelijk' te kunnen zijn en zo leidt het goed bedoelde besluit van koning Willem I schipbreuk. Enkele tientallen jaren wordt er doorgemodderd, maar in 1878 worden de leerstoelen voor landhuishoudkunde aan de universiteiten opgeheven.

De landbouw levert direct producten, zoals aardappelen en groenten, maar is evenzeer producent van grondstoffen die verder bewerkt moeten worden. Graan moet gemalen, het brood gebakken en de melk verwerkt worden tot onder meer boter en kaas. Tarwe is de grondstof voor bier en jenever. De windmolen blijft nog tot ver in de twintigste eeuw in gebruik om koren te malen. Nut en noodzaak om de molen te voorzien van stoom is te gering om een snelle verandering van windenergie naar stoomtractie te mogen verwachten. Dat aanwending van stoom in het maalbedrijf te weinig rendement oplevert ondervindt ook de graanhandelaar Lodewijk Cantillon die in 1827 een vergunning vraagt om een stoomkorenmolen te mogen vestigen in Amsterdam. Iedereen is tegen, de buurtbewoners vanwege het gevaar van het springen van de ketel, het brandgevaar en de rook, de windmolenaars vanwege de nieuwe concurrentie, de gemeente vanwege de vestiging in een fraai gebied en te dicht bij woonhuizen en de belastingontvanger vanwege de vrees van vermindering van inkomsten op het gemaal. Koning Willem I verleent ondanks alle bezwaren een vergunning mede omdat Cantillon zo wijs is de plaats van vestiging te wijzigen. In 1828 gaat het bedrijf van start en de verwachtingen van de eigenaar zijn zo hoog gespannen dat hij nog hetzelfde jaar de capaciteit verdubbelt naar acht koppels molenstenen. Volgens mededeling van Cantillon is de capaciteit van het bedrijf 3000 ton graan per jaar, vijf tot zesmaal zo veel als een windmolen. Om effectief te kunnen werken is voor de stoommalerij een hoge bezettingsgraad nodig en derhalve een groot afzetgebied. Cantillon zet de prijs op scherp en gaat met 73 cent voor een mud tarwe en 50 cent voor een mud rogge 12 respectievelijk 32 cent beneden het tarief van de windmolenaars zitten. Deze reageren onmiddellijk door de prijzen te verlagen tot onder de prijs van Cantillon. De vaste lasten van de stoommalerij ligt twee tot driemaal zo hoog als die van een windmolen. Eerst bij een twee tot driemaal hogere omzet kan een concurrerende kostprijs worden bereikt. Cantillon slaagt er niet in de nodige omzet te bereiken, doordat het kartel van windmolenaars hem dat weet te beletten en na enige tijd moet hij zijn bedrijf dan ook sluiten.²⁹ De molenaars zijn sterk georganiseerd en vormen een kartel

²⁶ P.J. Bouman, *Economische en sociale geschiedenis in hoofdlijnen* (Amsterdam 1961⁸) p. 142

²⁷ H.K. Roessingh, 'Schets van het ontstaan van de Landbouw Hogeschool te Wageningen' in: *Bijdrage en mededelingen van de vereniging Gelre* (Arnhem 1973) deel LXVIII p. 173

²⁸ D. Bos, 'Leren voor dominee in de 19^e eeuw' in: *Spiegel Historiae* (1999) p. 209

²⁹ H.W. Lintsen (hoofddred.) *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zutphen 1992) Deel 1 p. 81-83

welk in feite de voortzetting van het Korenmolenaarsgilde is. Kort nadat de stoommalerij van het toneel is verdwenen verhogen de molenaars hun prijs weer naar het oude niveau. Ook menig later initiatief tot een stoommolen krijgt een voortijdig einde.³⁰ De stoommachine krijgt in het maalbedrijf uiteindelijk voet aan de grond als reservetractie bij gebrek aan wind, wat overigens steeds vaker het geval is bij molens die door verstedelijking ingebouwd raken. Verbeterde machines en werktuigen die een beter rendement opleveren doen daarna de rest. In vrijwel elke kleinere stad en dorp is er wel een korenmolenaar, een bakker, een slager en een brouwer die de gemeenschap voorziet van haar dagelijkse levensbehoeften. In de grotere steden vinden we ook nog: mosterd- en azijnmakers, jeneverstokers, banketbakkers en grutters. Ook zij werken merendeels voor de plaatselijke behoefte en soms voor de omstreken. Het beperkte afzetgebied komt vooral voort uit de beperkte infrastructuur die het transport tijdrovend en duur maakt. In het begin van de negentiende eeuw is de bedrijfstak ambachtelijk, kleinschalig en vrijwel uitsluitend op de lokale markt gericht. Tegen het eind van de negentiende eeuw is dat beeld drastisch gewijzigd. In 1889 zijn 497.000 personen, dat is dertig procent van de beroepsbevolking, werkzaam in de agrarische sector. In de nijverheid springen er twee sectoren uit: de textielindustrie met 45.000 personen en de voeding- en genotmiddelenindustrie met 72.000 personen. Tussen 1850 en 1890 schakelt de Nederlandse nijverheid over op stoom. In 1850 is naar schatting tien procent van het opgesteld vermogen stoomenergie. In 1890 is dat rond de tachtig procent.³¹ Het aantal krachtwerktuigen in gebruik in 1890: in de voeding en genotmiddelenindustrie 1308; in de textiel 463 en in de bouwnijverheid 467. De industrie met het grootste stoomgebruik gerekend naar het aantal meters verwarmd oppervlak is de suikerindustrie. Het zegt echter lang niet alles over de mate van mechanisatie van een bedrijfstak of branche. In de suikerfabrieken en de suikerraffinaderijen wordt veel meer stoomwarmte dan stoomkracht gebruikt.³²

De luxe van gezondheid

Vanaf 1875 daalt in Nederland het sterftcijfer een tendens die zich tot 1940 zal voortzetten. De daling is deels te verklaren door de afname van epidemieën, maar ook uit het teruglopen van sterfte door infectieziekten als: tyfus, roodvonk, tuberculose, difterie en malaria. De afname van zuigelingensterfte is eveneens een belangrijke bijdrage. Deze incomplete opsomming maakt duidelijk dat verbetering van de volksgezondheid niet aan een enkele oorzaak kan worden gekoppeld. Factoren als betere voeding, sanitaire voorzieningen, betere hygiëne, verandering van mentaliteit en verbetering en uitbreiding van medische zorg dragen eveneens in meer of mindere mate bij.

In tweede helft van de negentiende eeuw verandert het Nederlandse 'economische landschap'. De werkgelegenheid verschuift van landelijk (agrarisch) naar stedelijk (industriële). Het heeft een bevolkingstrek naar de steden tot gevolg. De plattelandsbevolking, aangetrokken door de groeiende werkgelegenheid in de stedelijke nijverheid, doet de samenstelling van de beroepsbevolking wijzigen. Het aantal middelgrote en grote steden neemt toe en in de 'roaring twenties' woont meer dan vijftig procent van de Nederlandse bevolking in de stad.

Het nationaal product groeit sneller dan de bevolking en leidt tot een inkomensvermeerdering van zo'n 30%, die echter ongelijk is verdeeld. In de steden en rond de fabrieken ontstaan concentraties van fabrieksproletariaat, die niet of nauwelijks meeprofiteert van de groei van het nationaal inkomen. Hun woon- en leefomstandigheden zijn een gevaar voor de gezondheid door het veelal ontbreken van schoon drinkwater, riolering en afvalverwijdering. De hoge kosten voor medische zorg maakt dat gezondheidszorg een luxe is die ze zich niet kunnen permitteren. Niet alleen de woon- en leefomstandigheden zorgen voor een kortere levensverwachting ook de werkomstandigheden zijn een

³⁰ J.L. van Zanden, 'De introductie van stoom in de Amsterdamse meelfabricage 1828-1855' in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek 8* (Amsterdam 1991) p. 72-73

³¹ Lintsen, *techniek I* p. 30

³² Lintsen, *techniek I* p. 48-49

risico. Op een enkele positieve uitzondering na ontbreken in de fabrieken veiligheidsvoorschriften en sociale voorzieningen zijn dun gezaaid.³³

³³ B. Widdershoven, *Het dilemma van solidariteit. De Nederlandse onderlinge ziekenfondsen, 1890-1941* (Amsterdam 2005) p. 23-24

Calendarium

1778 Jantje zag eens pruimen hangen

opgroeien

Mannen als Helvetius en Rousseau werpen nieuw licht op opvoeding en onderwijs en de hoge bestuursambtenaar Hieronymus van Alphen voelt dat goed aan en weet dat in zijn rijmpjes voor kinderen goed te verwoorden. → p.39

***Met een levensschets van Hieronymus van Alphen.**

1784 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

onderwijs

Al in de achttiende eeuw bereiken de ideeën van de Verlichting ons land en ze missen hun uitwerking niet. Genootschappen die zich bezighouden met bestudering en verspreiding van de ideeën worden opgericht. Het eerste genootschap dat zich bezighoudt met de 'verheffing' van het gewone volk is de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Het Nut, of 't Nut, opgericht op initiatief van Jan Nieuwenhuyzen en uitgebouwd door zijn zoon Martinus, streeft, en dat oogt nog steeds heel modern, naar verbetering van onderwijs en leermiddelen. → p. 42

***Met levensschetsen van Jan en Martinus Nieuwenhuyzen.**

1791 Coalitieverbod

grondrechten

De Wet-Le Chapelier, naar de Bretoense advocaat en grondwetgever Isaac Le Chapelier, is in het toenmalige Franse rijk afgekondigd op 14 juni 1791. Het verbiedt beroepsmatige of sectorale coalities, dat wil zeggen alle vormen van organisatie, afspraak en overleg tussen ondernemers en tussen werklieden. Enkele maanden eerder zijn met het decreet d'Allarde van 2 maart 1791 de gilden en corporaties opgeheven en de vrijheid van ondernemen ingesteld: "Eenieder heeft de vrijheid om de handel, het beroep, de kunst of het ambacht uit te oefenen dat hem goed dunkt." → p. 81

1796 Onderwijzersgezelschappen

onderwijs

Veelal worden de typografen gezien als de eersten die zich organiseren. Minder vaak wordt vermeld dat onder onderwijzers verenigingen van oudere datum hebben bestaan, al sierden deze zich met de naam: gezelschap. Net als de typografenverenigingen zijn het geen vakorganisaties. De organisaties van typografen zijn veelal gezelligheidsverenigingen; de onderwijzersgezelschappen richtten zich op het verbeteren van het vak van onderwijzer. → p. 47

***Met een levensschets van Gerrit Lalleman.**

1798 vrijheid van drukpers

grondrechten

Zeggen wat je wil, vrijheid van drukpers, persvrijheid, vrijheid van meningsuiting het is een recht dat nog maar betrekkelijk kort in de mode is. Het recht verankerd in de grondwet is eind achttiende eeuw voor het eerst vertoond ten tijde van de Bataafsche Republiek. In het Koninkrijk Holland en het opvolgende Koninkrijk de Verenigde Nederlanden verdwijnt het weer schielijk. In 1848 wordt vrijheid van drukpers definitief in de grondwet opgenomen. Ondanks het fundamentele van dit recht komt de vrijheid van meningsuiting eerst na afloop van de Tweede Wereldoorlog tot volle wasdom. → p. 82

***Met een levensschets van Eilert Meeter**

1800 Grensarbeid

arbeidsmigratie

In zekere zin is in de zeventiende en achttiende eeuw het hele kustgebied van Noord-Frankrijk tot Denemarken één samenhangende arbeidsmarkt. Je kunt spreken van een 'systeem' van trekarbeid dat de kusten langs de Noordzee verbindt met het achterland. In de zomer is er aan de kust en in de grote steden een tekort aan arbeidskrachten, wat nog wordt verergerd door het grote aantallen zeevarenden. In de negentiende eeuw trekken arbeiders uit arme regio's naar welvarender streken waar ze werknemers te kort komen. → p. 138

***Met een levensschets van Imke Klaver.**

1800 Arbeidsbemiddeling

werk

De arbeidsmarkt in de negentiende eeuw is sterk gesegmenteerd. Slechts een minderheid van geschoolde werknemers heeft vast werk, wat zich beperkt tot enige deelmarkten, zoals de Amsterdamse scheepsbouw, de woningbouw (veelal Brabanders), bakkerijen (vrijwel alleen Duitsers) en de diamantbewerking (veelal joden). Arbeiderskinderen komen vaak aan werk op basis van voorspraak van familie of vrienden. Een voor bedrijven goedkope wervingsmethode, die in zekere zin kwaliteit borgt, doordat de familieleden op de prestatie van hun protegé kunnen worden aangesproken. → p. 142

***Met een levensschets van Wilhelm Krasnapolsky**

1800 Ziekenfondsen

gezondheidszorg

Aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw zijn in Nederland tal van ziekenfondsen opgericht veelal in de meer verstedelijkte gebieden. In de negentiende eeuw bieden ziekenfondsen, naast een verzekering tegen de kosten van medische zorg, veelal ook verzekeringen voor de kosten van begrafenissen en loonderving door ziekte. Ze richten hun verzekeringsproduct over het algemeen op de minvermogenden, dat wil zeggen mensen met een inkomen onder de plaatselijke grens, die geen inkomstenbelasting hoeven te betalen. Deze verzekeringsvorm is vrijwillig en niet bij wet geregeld. Eerst in 1965 is er een Ziekenfondswet tot stand gekomen. → p. 251

1806 Schoolwet

onderwijs

Nederland heeft een grote naam op het gebied van onderwijs dankzij humanisten als Geert Grote en Desiderius Erasmus. Opvallend is de relatief hoge graad van alfabetisering in de Gouden Eeuw. Goed onderwijs en economische vooruitgang hangen kennelijk nauw met elkaar samen. Gedurende de achttiende eeuw verliest de Republiek niet alleen zijn economische voorsprong, maar ook het onderwijs verpaupert. Er bestaat in de achttiende en negentiende eeuw meer analfabetisme dan in de daaraan voorafgaande Gouden Eeuw. Johannes Henricus van der Palm, zoon van de kostschoolhouder Kornelis van der Palm is in 1806 als minister verantwoordelijk voor de invoering van de eerste schoolwet. → p. 48

***Met een levensschets van Johannes van der Palm.**

1809 Code Civil

arbeidsrecht

Vanaf 1809 regelt de Code Civil de rechtspraak in geval van een arbeidsgeschil. Vertaald uit het Frans komt het in de kern neer op 'De baas wordt op zijn woord geloofd ten aanzien van de hoeveelheid van het bedongen loon.' → p. 85

1810 Mijnwet

milieu

De Loi concernant les Mines, les Minières et les Carrières is een wet uit 1810 inzake mijnen, mijnbouw en steengroeven in het Eerste Franse Keizerrijk, ondertekend door Napoleon Bonaparte. De wet blijft na de Franse tijd in Nederland tot 2002 van kracht in de Franse taal en wordt aangeduid als de Loi minière. → p. 254

1814 Staatspensioen

sociale zekerheid

Na de 'Franse tijd' in 1814 geeft de Nederlandse staat zijn ambtenaren van de indirecte belastingen (accijnzen) een premievrij pensioen van twee derde van het salaris. Er wordt 68 miljoen gulden in het pensioenfonds gestort. In de jaren na 1830 wordt het gestorte geld echter niet meer aan pensioenen besteed en het verdwijnt zonder enige verklaring uit de begroting, waarna in 1836, bij Koninklijk Besluit, het weduwen- en wezenpensioen ook formeel ongedaan wordt gemaakt. In 1854 besluiten ambtenaren uit de provincie Friesland een adres te zenden aan de koning met het verzoek om weduwen en wezen van ambtenaren wederom een pensioen toe te kennen. → p. 146

***Met een levensschets van Jacob Griek.**

1818 Koloniën van Weldadigheid

werkverschaffing

De Koloniën van Weldadigheid zijn zeven gebouwencomplexen van voormalige binnenlandse Nederlandse en Belgische koloniën, gelegen in de provincies Drenthe, Overijssel en Antwerpen in het toenmalige Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Ze worden in 1818 opgezet door de Maatschappij van Weldadigheid om de heersende armoede tegen te gaan. Het project is een sociaal experiment uniek voor Europa en staat aan het begin van Nederland als verzorgingsstaat. → p. 148

***Met een levensschets van Johannes van den Bosch.**

1820 Opheffing gilden

sociale zekerheid

Verklaard tegenstander van provinciale belastingen, tolgelden en monopolies als de gilden is Alexander Gogel. Hij is voor vrijhandel en Europese samenwerking en heeft liberale opvattingen over economie en staatsbestuur. Gogel wil met het vgezag van de nationale regering de positie van de elite ondermijnen. Het leidende beginsel van de autonomie van de corporatieve organen (regentencolleges, kerken en gilden) moet plaatsmaken voor het principe van sociale gelijkheid. → p. 156

***Met een levensschets van Alexander Gogel.**

1824 Stoomwet

veiligheid

De Stoomwet is de eerste Nederlandse wet waarin veiligheidsvoorschriften voor stoomketels en stoommachines zijn opgenomen. De wet is herzien in 1868, 1896, 1939 en ten slotte op 15 maart 1953. Per 1 januari 2008 is de Stoomwet ingetrokken. De opvolger van de Stoomwet en het daaruit voortvloeiend Stoombesluit is de Richtlijn 97/23/EG, ook wel aangeduid met Richtlijn Drukapparatuur. Deze richtlijn heeft de nationale wetgeving met de Europese regelgeving geharmoniseerd. → p. 256

***Met een levensschets van Arnoldus Abraham Cornelis de Vries Robbé**

1826 Werkhuizen

werkverschaffing

Van oorsprong is een werkhuis een instelling om armoede en bedelarij het hoofd te bieden door werkeloze mensen min of meer vrijwillig aan het werk te zetten. Andere - verplichte - vormen van werkhuisen bestaan ook: het rasphuis voor gedetineerde van het mannelijke geslacht en het spinhuis voor gedetineerde van het vrouwelijk geslacht. Het zijn de voorlopers van de huidige gevangenissen. → p. 158

1838 Volkstuinen

cultuur

In verschillende bronnen wordt de coelghearde ("kooltuin") gezien als de voorloper van de volkstuin. Deze tuinen werden in de Middeleeuwen door de bevolking onderhouden en niet door de adel. Steden verpachten grond buiten de stadsgrenzen en weldoeners stellen land beschikbaar op het platteland aan landarbeiders. Vanaf de industriële revolutie komen er ook stukjes grond beschikbaar voor industriearbeiders. De tuinen kunnen beschouwd worden als tuinen van charitatieve aard. In 1838 verhuurt voor het eerst een organisatie volkstuinten, dat gebeurde in Franeker door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Met het opkomen van de arbeidende klasse in de loop van de negentiende eeuw verschijnen volkstuincomplexen in de Nederlandse steden. → p. 220

1838 Burgerlijk Wetboek

recht

Nederland heeft een gecodificeerd recht, in navolging van Frankrijk en in afwijking van bijvoorbeeld Engeland waar 'common law' geldt. De geschiedenis van het Burgerlijk Wetboek begint bij het homologatiebevel (homologatie betekent goedkeuring door een rechter) van keizer Karel V. → p. 86

*Met een levensschets van Johan Melchior Kemper

1844 Ambachtsschool

vakonderwijs

De ambachtsschool is een schooltype in Nederland en Suriname. In Nederland bestond het met voorlopers van 1844 tot ongeveer 1968. Na de periode van ambachten en ambachtelijke nijverheid ontstaan in de negentiende eeuw nieuwe vormen van bedrijvigheid die om een nieuwe opleidingsvorm voor theoretische en praktische scholing van werklieden vraagt. In 1861 opent de Maatschappij voor de Werkende Stand te Amsterdam de eerste ambachtsschool. Het type onderwijs krijgt vanaf circa 1870 een landelijke verspreiding geconcentreerd in de steden. In 1894 zijn er 15 ambachtsscholen in Nederland met 2295 leerlingen, eind 1904 is het aantal scholen toegenomen tot 32 en het leerlingental tot 4567. → p. 51

*Met een levensschets van Hendrik Hana.

1847 Maatschappelijk hulpbetoon

hulp en bijstand

Door aanhangers van het Reveil wordt aan liefdadigheid gedaan, zoals kleren naaien voor de armen of een schoolje financieren, maar algemene maatschappelijke problemen zoals armoede, drankzucht en slavernij staan niet hoog op de agenda. Het is de Gelderse predikant Ottho Heldring die het Réveil voorziet van een maatschappelijk doel. Heldring houdt zich rond 1840 bezig met armenzorg en drankbestrijding en schrijft pamfletten met titels als 'De Jenever erger dan de Cholera'. Hij maakt lange tochten over het platteland en raakt zo op de hoogte van de moeilijkheden waar de plattelandsbewoners mee kampen. → p. 159

*Met een levensschets van Ottho Gerhard Heldring.

1848 Grondwet

grondrechten

'Revolutie heeft plaats, wanneer een nieuw beginsel het voortwoekeren van wat aanwezig is afbreekt' is de kernachtige opvatting van Johan Rudolph Thorbecke. Volgens Thorbecke is de Revolutie het sluitstuk van een lang proces naar centralisatie van de staatsmacht, dat noodwendig het staatsburgerschap tot gevolg heeft. Het praktische antwoord van Thorbecke op deze problematiek is het ontwerpen van organieke wetten. Het aanvaarden van de Grondwet in 1848 kan gerust een staatsrechtelijke revolutie worden genoemd. → p. 88

*Met een levensschets van Johan Rudolph Thorbecke.

1850 De hygiënische revolutie

gezondheidszorg

Vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw verschijnen er met regelmaat rapporten over de volksgezondheid met telkenmale dezelfde conclusie: die is slecht. Er is sprake van een hoge sterfte, ziekten, vaak in de vorm van een epidemie, eisen een hoge tol en de openbare hygiëne en medische zorg zijn onvoldoende. Omdat een groot deel van het volk welhaast chronisch aan een lichte vorm van ondervoeding lijdt, hebben ziekten al gauw een dodelijke afloop. → p. 257

*Met een levensschets van Samuel Sarphati

1850 Revolutiebouw

volkshuisvesting

Eerst na 1850 is er sprake van een groeiende woningbouw. Bouwondernemers gaan bouwen voor een anonieme markt met seriebouw en massaproductie. Het scherpst in het oog springend is de zogenaamde 'revolutiebouw', de door hypotheekbanken gevoede speculatieve arbeiderswoning, waarvan het 'hoogtepunt' tussen 1875 en 1883 ligt. → p. 222

1852 Woningbouwverenigingen

volkshuisvesting

Voor de invoering van de Woningwet van 1901 telt Nederland ongeveer 40 woningbouwverenigingen die zonder overheidssteun opereren. Veelal zijn deze verenigingen door sociaal bewogen belangstellenden opgericht. De oudste woningcorporatie in Nederland is de in 1852 opgerichte Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse te Amsterdam. → p. 224

1854 Armenwet

hulp en bijstand

De Wet tot regeling van het armbestuur van 28 juni 1854, is een wet opgesteld na de grondwetsherziening van 1848 die ertoe dwong de armenzorg wettelijk te regelen. De wet regelt dat het zwaartepunt van de armenzorg bij de kerken ligt en dat gemeenten slechts een aanvullende rol hebben. Hulpbehoevenden die niet tot een kerkelijke gezindte behoren in geval van 'volstrekke onvermijdelijkheid', krijgen recht op bedeling door een overheidsorgaan (in de praktijk de gemeente) → p. 162.

1855 Maatschappij voor de Werkende stand

werkverschaffing

De Maatschappij voor den Werkende Stand is een Nederlandse vereniging tot het bevorderen van de 'zedelijke en stoffelijke belangen' van werkbazen en knechten in verschillende vakken. De maatschappij is in 1854 opgericht door onder meer de koffiehuisbaas E. Hartman, de timmerman P.H. Stark, de metaalgieter E. Apol, vier schildersbazen en nog zo'n twintig andere werkbazen. De naam is in 1868 gewijzigd in 'Maatschappij voor den werkenden stand'. De vereniging bestaat tot ca. 1980. Ze is toen opgeheven vanwege de gewijzigde sociale en onderwijswetgeving in de twintigste eeuw. → p. 164

***Met een levensschets van Evert Hendrik Hartman**

1855 Dienst Stoomwezen

veiligheid

De Dienst voor het Stoomwezen werd in 1855 opgericht als uitvoerende instantie volgens het Stoombesluit. Tot de privatisering is het Stoomwezen onderdeel van het Directoraat generaal van de Arbeid. Het Stoomwezen heeft inspecteurs in dienst die periodieke keuringen uitvoeren aan ketels en machines. De inspecteurs rapporteren in de negentiende eeuw ook over de erbarmelijke arbeidsomstandigheden waaronder fabrieksarbeiders vaak werken. → p. 261

1855 Kweekschool voor Zeevaart

vakonderwijs

Een aantal vooruitstrevende Leidse burgers stichten in 1785 de eerste technische vakopleiding in Nederland. De school krijgt de illustere naam 'Mathesis Scientiarum Genetrix' (MSG), ofwel wiskunde is de moeder van de wetenschappen. De school is bedoeld om zeelieden op te leiden; de zeemacht kan wel wat versterking gebruiken na de vele zeeoorlogen. Later wordt zeevaarkunde van het rooster geschrapt en komt er ruimte voor een 'Kweekschool voor Zeevaart'. → p. 54

***Met een levensschets van Abraham Rutgers van der Loeff.**

1866 coöperatie

werk

Er zijn vele wegen naar lotsverbetering. In de strijd van de werknemers worden, nog voor vakverenigingen een rol van betekenis spelen, coöperaties opgericht. De beroemd geworden winkelcoöperatie van de wevers in het Engelse Rochdale strekt tot voorbeeld. De Goesse advocaat Michiel Jacobus de Witt Hamer is in Nederland de promotor van de coöperatie. → p. 167

***Met een levensschets van Michiel Jacobus de Witt Hamer.**

1870 Comité ter bespreking der sociale quaestie

arbeidsrecht

Op 30 oktober 1870 wordt onder liberalen de omstandigheden van het gewone volk zo benard gevonden, dat ze een comité oprichten om de kwestie te bespreken. Het comité is een niet geformaliseerde organisatie. Het comité wil door bestudering van maatschappelijke vraagstukken het bijna stelselmatig negeren van de 'sociale quaestie' overwinnen. Sociale hervormingen → zijn volgens hen noodzakelijk om de arbeiders te doen integreren in de samenleving. → p. 91

***Met een levensschets van Baltus Hendrik Pekelharing.**

1874 een bede, doch niet om geld

kinderarbeid

Ir. A. de Vries Robbé, de voorzitter van de Commissie belast met het 'Onderzoek naar de toestand der kinderen in de fabrieken arbeidende', is bang dat wetgeving te lang zal uitblijven. Hij schakelt de schrijver en schilder J. J. Cremer in, in de hoop dat een verslag van deze populaire schrijver zal helpen om snel een verbod te krijgen. → p. 56

***Met een levensschets van Johannis Cornelis Vleggeert.**

1874 Kinderwet-Van Houten

kinderarbeid

Het Kinderwetje Van Houten, officieel 'Wet houdende Maatregelen tot het Tegengaan van Overmatigen Arbeid en Verwaarlozing van Kinderen', is een wet uit 1874, die kinderarbeid door kinderen jonger dan twaalf jaar in fabrieken en trafieken (werkplaatsen) verbiedt. Tot aan de invoering van de wet is kinderarbeid in Nederland (en elders) heel gebruikelijk. Armoede maakt dat velen geen bezwaar maken tegen kinderarbeid, met name de ouders. Vanaf de Franse Tijd zijn pogingen ondernomen om in bepaalde gevallen de arbeid van jonge kinderen terug te dringen. → p. 62

***Met een levensschets van Samuël van Houten.**

1875 Hinderwet

veiligheid

De Hinderwet is een wet uit 1875 die regels stelt aan bedrijfsactiviteiten die hinderlijk, gevaarlijk en/of schadelijk zijn voor de omgeving of het leefmilieu. De volledige naam was 'Wet, tot regeling van het toezigt bij het oprigten van inrigtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken'; tot 1896 ook wel bekend als de Fabriekswet. De kern van de wet is het vastleggen van de voorwaarden voor het verkrijgen (of verliezen) van een milieuvergunning. Decennialang is de Hinderwet de belangrijkste milieuwet in Nederland. → p. 261

1878 Dagteken- en Kunstambachtsschool voor Meisjes

onderwijs

In 1863 is door de Maatschappij voor den Werkenden Stand een teken- en ambachtsschool "voor zonen en pleegzonen van leden der Maatschappij" opgericht, die vanaf 1870 bekend zal staan als Industrieschool. In 1878 volgt een tekenschool voor meisjes als afdeling van de Industrieschool, die begint met vier meisjes. Het onderwijs vindt plaats in het gebouw van de Maatschappij aan de Oudezijds Voorburgwal en vanaf 1883 in een nieuw gebouw aan de Kloveniersburgwal. → p. 64

***Met levensschetsen van Betsy Kerlen en Wilhelmina Cornelia Drupsteen.**

1878 Fabriekskernen

medezeggenschap

J.C. van Marken, directeur van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek te Delft is de eerste in Nederland die een geregeld overleg start met een vertegenwoordiging uit het personeel. Het overlegorgaan wordt fabriekskern of kortweg kern genoemd, de voorloper van de huidige ondernemingsraad. Enige andere ondernemers beginnen in die tijd ook met vormen van personeelsoverleg: De machinefabrikanten Dirk Willem en Coenraad Stork in Hengelo (1883), de textielabrikant Jan Baptist M. van Besouw in Goirle (1896), de suikerfabrikant J.F. Vlekke in Oud-Gastel en de brouwer W. Hovy te Amsterdam. → p. 94

1879 pensioenfondsen

sociale zekerheid

Het eerste Nederlandse (ondernemings-) pensioenfonds is in 1879 opgericht door Jacques van Marken van de Nederlandse Gist & Spiritusfabriek in Delft. Twee jaar later creëerde Charles Stork een pensioenregeling voor zijn werknemers in zijn Hengelose machinefabriek. Een pensioenfonds voor een gehele bedrijfstak laat nog even op zich wachten. Het eerste Nederlandse bedrijfstakpensioenfonds is de in 1917 opgerichte Coöperatief Verzekeringsfonds in Leeuwarden. Werknemers in een deel van de zuivelindustrie kunnen zich bij dit fonds aansluiten. → p. 172

***Met een levensschets van Dirk Willem Stork**

1883 Het Mercurius-diploma

onderwijs

De groei van de dienstensector maakt tegen het eind van de negentiende eeuw de behoefte aan goed opgeleid administratief personeel met een vaardigheid voor taal en boekhouden groter. Het regulier onderwijs voorziet daar niet echt in en een wijziging in de lager onderwijs wetgeving ontnemt niet-onderwijzers de mogelijkheid een lager-onderwijsakte in moderne talen te halen waarmee ze een bekwaamheid voor kantoorwerk kunnen aantonen. Het veroorzaakt een toename van studenten voor een middelbaaronderwijs examen boekhouden, wat leidt tot strengere eisen, zodat er meer worden afgewezen dan dat er slagen. In 1879 bijvoorbeeld zakken 68 van de 102 kandidaten. Bovendien zijn deze examens uitsluitend theoretisch gericht en houden geen rekening met de meer praktische behoefte van het vak. → p. 66

1884 Fabrieks- en tuindorpen

volkshuisvesting

Tuindorpen zoals wij die kennen in Amsterdam zijn qua opzet verwant met eerder verzezen fabrieksdorpen of -kolonies en tuinsteden. Zij zijn gecreëerd met de bedoeling om de woonproblemen in de propvolle en verkrotte binnensteden op te lossen of om arbeiders een goede woonomgeving te bieden nabij hun werk. Soms heeft het ontstaan ervan een hoog idealistisch gehalte, soms is het een kwestie van de arbeider te willen binden aan de fabriek. → p. 227

***Met een levensschets van Floor Wibaut**

1885 Het volle leven

onderwijs

In 1885 wordt Jan Ligthart hoofd van de Openbare School voor Onvermogenen in Den Haag. Aan deze school, waar vooral arbeiderskinderen schoolgaan, zal hij tot aan zijn dood in 1916 verbonden blijven. Ligthart is vooral een pedagoog van de daad, met een groot ethisch besef. Samen met H. Scheepstra en W. Walstra ontwikkelt hij de onderwijsmethode Het volle leven (Ot en Sien). Het kind en zijn omgeving staan in deze methode centraal. → p. 67

***Met een levensschets van Jan Ligthart**

1886 Arbeidsbeurs

arbeidsbemiddeling

In 1886 richt de Maatschappij voor de Werkende Stand een Arbeidsbeurs op, die in 1907 is overgenomen door de gemeente onder de naam Arbeidsbureau. De Arbeidsbeurs van de Maatschappij was de eerste in Nederland. → p. 174

***Met een levensschets van M.C.M. de Groot**

1888 Nederlandsche Heidemaatschappij

werkverschaffing

De Nederlandsche Heidemaatschappij (NHM) is in 1888 opgericht als vereniging, om de Nederlandse bodem productiever te maken door bosbouw en om ontginning van woeste gronden te stimuleren. Steeds vaker werkt de NHM daarbij met werklozen binnen de door de overheid geïnitieerde 'werkverschaffing' of 'werkverruiming'. Deze arbeiders kregen een iets hoger loon dan de reguliere werklozensteun. Zij werden ook tewerkgesteld vanuit Rijkswerkkampen die onder beheer staan van het ministerie van Sociale Zaken. Met name in de crisisjaren voor de Tweede Wereldoorlog werken tienduizenden arbeiders 'met de hand' onder toezicht van de 'Heidemij', bijvoorbeeld bij de aanleg van het Goffertpark in Nijmegen of het Twentekanaal. → p. 178

1888 Gedwongen winkelnering

recht

Gedwongen winkelnering of trucksysteem is de verplichting om aankopen bij een bepaalde leverancier te doen. Vooral in de negentiende eeuw moeten arbeiders in bepaalde bedrijfstakken een deel van het loon besteden bij de werkgever of door de werkgever aangewezen winkelbedrijven. → p. 98

***Met een levensschets van Ferdinand Domela Nieuwenhuis**

1889 Arbeidswet

arbeidsrecht

De arbeidswet is de eerste wet in Nederland op het gebied van de regelgeving rondom het begrip arbeid. Het geeft algemene bepalingen ten aanzien van de arbeidsduur, de werk- en rusttijden en de bijzondere verlof en/of feestdagen. De wet biedt bescherming aan bepaalde groepen werknemers, zoals jeugdigen, ouderen en zwangerevrouwen. Het verbod van kinderarbeid uit 1874 is in deze wet opgenomen. De wet uit 1889 is herzien in 1919. In de actuele versie staat de wet bekend als Arbeidswet 2000 BES. → p. 102

***Met een levensschets van Petrus Josephus Mattheus (Piet) Aalberse.**

1890 Arbeidsinspectie

arbeidsomstandigheden

Opgericht op grond van het bepaalde in de Arbeidswet 1889. Als dienst van het ministerie van Sociale Zaken (en Werkgelegenheid) bestaat de inspectie tot 2012. Op 1 januari 2012 is de Arbeidsinspectie samengevoegd met de Inspectie Werk en Inkomen (IWI) en de Sociale Inlichtingen- en Opsporingsdienst (SIOD) van hetzelfde ministerie. De nieuwe naam is Inspectie SZW (I-SZW), een onderdeel van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). Op 1 januari 2022 is de naam van de dienst gewijzigd in Nederlandse Arbeidsinspectie (NLA). → p. 262

1895 Veiligheidswet

veiligheid

In Nederland dateert de eerste Veiligheidswet van 1895. Zij werd in 1934 door een nieuwe wet vervangen, die op haar beurt in etappes vanaf 1983 door de op moderne leest geschoeide Arbeidsomstandighedenwet is vervangen (zie arbeidsomstandigheden). De wet stelt het hoofd of de bestuurder van de onderneming, alsook het met toezicht belaste personeel aansprakelijk. Teneinde de ondernemingsraad de mogelijkheid te bieden zijn taak naar behoren te vervullen, is de raad het recht toegekend de Arbeidsinspectie, die belast is met de controle op de naleving, rechtstreeks te benaderen voor het verkrijgen van de gewenste inlichtingen en heeft de raad het recht ambtenaren van de Arbeidsinspectie te vergezellen bij hun bezoek aan het bedrijf en vertrouwelijk met hen te spreken. → p. 263

1898 Stem des Volks

cultuur

De Stem des Volks is een gemengd zangkoor uit Amsterdam dat bestond van 1898 tot 2002 en bekend werd door het zingen van socialistische strijdlieden. Onder dezelfde naam hebben in tal van andere plaatsen koren bestaan. Morgenrood is een andere bekende naam van een socialistisch zangkoor uit Amsterdam. Zang en muziek in dienst van het socialisme en de ontwikkeling van het kunstgevoel van het volk. → p. 237

***Met levensschetsen van Otto Willem de Nobel en Jan Antoon Krelage.**

1899 Bedrijfsverenigingen

sociale zekerheid

Eind 19^e eeuw richt de land- en tuinbouw sector als eerste een bedrijfsvereniging op. De ondernemers die zich verenigen in een bedrijfsvereniging kunnen hun werklieden, i.p.v. de gangbare verzekering bij de Rijksverzekeringsbank, nu via de bedrijfsvereniging verzekeren. Dit geldt voor kortdurende en tijdelijk invaliditeit of arbeidsongeschiktheid. Blijvende invaliditeit wordt nog wel uitgevoerd door de Rijksverzekeringsbank dat hiervoor premie heft bij de bedrijfsverenigingen. → p. 181

1900 Leerplichtwet

onderwijs

De eerste leerplichtwet in Nederland is opgesteld onder verantwoordelijkheid van de toenmalig minister van Binnenlandse Zaken Hendrik Goeman Borgesius en werd aangenomen in 1900. De wet trad in werking op 1 januari 1901. Deze wet verplicht kinderen van 6 tot 12 jaar tot het volgen van onderwijs. De leerplicht start bij de aanvang van het schooljaar nadat de kinderen ten volle 6 jaar geworden zijn. Voor sommige kinderen worden uitzonderingen gemaakt, zoals voor boerenkinderen tijdens de oogsttijd. Dochters mogen ook thuisblijven om het gezin te verzorgen. → p. 67

***Met een levensschets van Hendrik Goeman Borgesius**

1900 Vakbondskassen

sociale zekerheid

Van de veertig vakbonden die aan het eind van de 19^e eeuw statutair voorzien in het verstrekken van werkloosheidsuitkeringen is er maar een, de Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB), die speciaal voor dit doel een afzonderlijk fonds heeft ingesteld. Daarnaast verstrekt de ANTB reisgeld aan rondreizende leden op zoek naar werk. → p. 181

1900 Speeltuinen

opgroeien

Al in de jaren tachtig van de negentiende eeuw zijn er speelplaatsen ingericht in arbeiderswijken in Amsterdam, Rotterdam, Groningen en Utrecht. Ze worden beheerd door leden van de gegoede burgerij met de bedoeling arbeiderskinderen gezonde speelruimte te geven en baldadigheid tegen te gaan. In 1900 is de eerste speeltuinvereniging door scheepstimmerman Uilke Klaren opgericht. Speeltuinen worden vanaf die tijd meer en meer door de buurtbewoners zelf beheerd, in plaats van door de burgerij. → p. 70

***Met een levensschets van Uilke Jans Klaren**

1901 Ongevallenwet

sociale zekerheid

Steeds meer wordt ingezien, grote werkgevers voorop, dat ongevallen kwantificeerbare schade oplevert waarvan de frequentie te meten en te voorspellen is. Het wordt niet langer als de schuld van de werknemer afgedaan als hij met zijn vinger of erger in een draaiende machine is terechtgekomen, maar ook te wijten is aan een slechte organisatie van het productieproces. Steeds meer worden ongevallen behandeld als onvermijdelijke gebeurtenissen waarvoor een oplossing moet worden gezocht, al zou het maar zijn om arbeidsonrust te voorkomen. → p. 182

1901 de 'vrouwenzaak'

gelijke rechten

Aletta Jacobs en haar echtgenoot Carel Victor Gerritsen zijn in 1901 nauw betrokken bij de oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), die zich in zijn beginselprogramma voor het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen uitsprekt en voor de opheffing van wettelijke bepalingen die de vrouw achterstelt bij de man. Van 1921 tot 1927 is Jacobs lid van het hoofdbestuur van de VDB. Ze geeft in 1904 haar artspraktijk op om zich de rest van haar leven aan de 'vrouwenzaak' te kunnen wijden. → p. 104

***Met een levensschets van Aletta Jacobs**

1901 Rijksverzekeringsbank

sociale zekerheid

De Rijksverzekeringsbank, voorloper van de SVB, is in 1901 opgericht om de eerste sociale verzekeringswet uit te voeren: de Ongevallenwet 1901. De SVB is de oudste uitvoerder op het gebied van sociale zekerheid in Nederland. Het is een zelfstandig bestuursorgaan. De SVB is verantwoordelijk voor onder meer de uitvoering van het AOW-pensioen, de kinderbijslag en de AIO. Ongeveer 5,7 miljoen mensen in Nederland en rechthebbenden in het buitenland hebben te maken met de SVB. Het bestuursorgaan keert op jaarbasis ruim 50 miljard euro uit. → p. 185

1902 Woningwet

volkshuisvesting

Volkshuisvesting is een begrip uit politiek en overheidsbeleid dat betrekking heeft op het verantwoord huisvesten van de bevolking. De belangrijkste uitgangspunten van de volkshuisvesting in Nederland zijn neergelegd in de Woningwet. Deze wet trad in werking op 1 augustus 1902. Volgens Artikel 22 van de grondwet is de Staat verplicht zorg te dragen voor voldoende woonelegenheden. → p. 244

***Met een levensschets van Arie Kepler**

1903 Als uw machtige arm het wil

stakingsrecht

We hanteren in Nederland bij collectieve werkweigering, ofwel werkstaking, van werknemers voor verbetering of verdediging van arbeid, arbeidsvoorwaarden of arbeidsomstandigheden het begrip 'stakingsrecht'. Een recht is iets wat vastligt in wet en regelgeving, maar er bestaat in Nederland geen wet die het 'recht van staken' erkent of regelt. Het 'recht' heeft in de praktijk vorm gekregen door aangespannen rechtszaken waaruit jurisprudentie voortkomt waaraan partijen zich te houden hebben of rekening mee moeten houden. Het stakingsrecht in Nederland is wat genoemd wordt 'Rechters Recht' en niet terug te vinden in de Nederlandse wetgeving. In 1961 stelde de Raad van Europa het Europees Sociaal Handvest (ESH) vast. In het ESH is het recht van staking opgenomen en vanaf dat moment kan ook in Nederland over stakingsrecht worden gesproken. → p. 108

***Met een levensschets van Jan Oudegeest**

1905 Koperen Stelen Fonds

beroepsziekten

De stichting Diamantbewerkers Koperen Stelen Fonds (KSF) is in 1905 opgericht met het doel geld in te zamelen voor de verpleging en herstel van georganiseerde diamantbewerkers. De verpleging vindt plaats in herstellingsorden als Zonnestraal in Hilversum. Koperen steeltjes dienden als hulpmiddel bij het diamantslijpen. Afgebroken steeltjes konden te gelde worden gemaakt. → p. 264

***Met een levensschets van Johannes Andries (Jan) van Zutphen.**

1907 Wet op de Collectieve Arbeidsovereenkomst

arbeidsrecht

Voor de Eerste Wereldoorlog komen cao's nog maar mondjesmaat voor, maar niettemin is de status van het instrument groeiende, al zal het nog tientallen jaren duren voordat de cao algemeen van toepassing is in bedrijven en bedrijfstakken, die vaak door een staking moet worden afgedwongen. Voor vele werkgevers blijft een cao (en erkenning van de vakbeweging) toch een inbreuk op hun privileges. Mr. Hendrik Lodewijk Drucker wordt, en niet ten onrechte, de vader van de Wet op het Arbeidscontract genoemd, die in 1907 tot stand komt en 1909 in werking treedt. Al vanaf de jaren tachtig in de negentiende eeuw houdt hij zich bezig met studies inzake de arbeidsverhoudingen. → p. 114

***Met een levensschets van Hendrik Lodewijk Drucker**

1911 Bakkerswet

beroepsziekten

Het wetsontwerp voor een Bakkerswet, is ingediend door minister Talma op 11 Mei 1909, met het doel de zondags- en nachtarbeid in broodbakkerijen te beperken. Na een behandeling die drie jaar in beslag neemt en een herhaalde terug verwijzing van de kamer naar het ministerie laat zien hoe politiek omstrede de wet is. De Tweede Kamer verwerpt het wetsvoorstel op 5 juni 1912 met 49 tegen 42 stemmen. → p. 269

***Met een levensschets van Aritius Sybrandus (Syb) Talma**

1914 Stuwadoorswet

veiligheid

De Stuwadoorswet is aanvaard in 1914 op initiatief van minister Talma. Volgens Treub is de aanleiding voor de wet de slechte toestanden in de havenplaatsen; zodat de benaming „havenarbeidswet” beter zou zijn. Op argumenten aan de traditie ontleend, wimpelt minister Verschuur, bij de laatste herziening van het wetsontwerp, deze logische benaming echter af. Volgens de wet moet de stuwadoorsonderneming ingeschreven zijn en de bootwerker moet tenminste 18 jaar oud zijn om in de haven te mogen werken. → p. 271

***Met een levensschets van Hendrik (Hein) Mol**

1915 Zee-Risico

sociale zekerheid

Zee-Risico kent een lange geschiedenis. Al in 1915 werd een Vereeniging Zee Risico opgericht met het oog op de duikbootacties in de Eerste Wereldoorlog. De regeling die deze Vereeniging (met dubbel e) uitvoerde was gebaseerd op de Oorlogs-Zee-ongevallenwet, na de oorlog gewijzigd in de Ongevallenwet. De ongevallenverzekering die door de Vereeniging werd uitgevoerd gold voor alle zeevarenden. → p. 186

1917 Werkloosheidsbesluit

sociale zekerhei

Het Werkloosheidsbesluit 1917 kwam tot stand op advies van een Staatscommissie en werd eind 1916 gepubliceerd (Koninklijk Besluit van 2 december 1916). Het besluit legde een aantal principes vast die tot in de jaren 1940 de basis vormen van de werkloosheidsverzekering in Nederland. Het regelt dat een vakbondslid direct lid is van de aan de bond verbonden werklozenkas en dat deze kas door de overheid financieel gesteund wordt. Deze subsidiëring van de premiebetaling door de overheid staat bekend als het 'Deense stelsel' in de werkloosheidsverzekering. → p. 186

***Met een levensschets van Jan van den Tempel**

1918 Arbeiders Jeugd Centrale (AJC)

jeugdbeweging

De oprichting van de AJC op 18 maart 1918 door het Komitee voor Jeugdontwikkeling is een gezamenlijk initiatief van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij (SDAP) en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). De AJC heeft tot doel de arbeidersjeugd zowel lichamelijk als geestelijk op te voeden en te ontwikkelen en is de opvolger van de Jongelieden Organisaties van de SDAP. → p. 72

***Met een levensschets van Jacobus Jan (Koo) Vorrink**

1918 Landarbeiderswet

werk

De Landarbeiderswet van 20 april 1918 treedt in 1920 in werking en bied landarbeiders de mogelijkheid om onder gunstige voorwaarden geld van het Rijk te lenen om een eigen woning met schuur te bouwen op een stuk grond dat in de vrije tijd kan worden bewerkt. De bedoeling is landarbeiders te helpen aan eigen bezit ter versterking van hun maatschappelijke positie en ter verlichting van hun zorgen voor de oude dag. Met het eigen stukje land zijn de landarbeiders minder loonafhankelijk. De overheid wil een trek van arbeiders van het platteland naar de stad voorkomen, die niet is gebaseerd op reële verwachtingen om in de stad werk te kunnen vinden. → p. 193

1919 Raden van Arbeid

sociale zekerheid

De Raden van Arbeid zijn in 1919 opgericht. Zij voeren samen met de Rijksverzekeringsbank een groot aantal wetten en regelingen uit op het gebied van sociale zekerheid, zoals de Ouderdomswet van 1919. De taakverdeling is duidelijk: de Rijksverzekeringsbank is verantwoordelijk voor de fondsen, beslist over de hoogte van de premie en de toekenning, ontzegging en intrekking van uitkeringen en de Raden van Arbeid zorgen voor de berekening en controle van de premiebetaling. → p. 194

1919 Invaliditeitswet en ouderdomswet

sociale zekerheid

De Invaliditeitswet of Invaliditeits- en Ouderdomswet is een Nederlandse sociale wet uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Vele jaren is in de Staten-Generaal gestreden tussen de linkerrijde (liberalen en socialisten) en de rechterzijde (antirevolutionairen en katholieken) over de inrichting van de sociale zekerheid. De eersten wilden staatszorg voor ouden en invaliden, de tweeden ijverden voor de verzekeringsgedachte. Het rechtse Kabinet-Heemskerk krijgt uiteindelijk de eerste sociale verzekeringswetten in het Staatsblad: de Invaliditeitswet, de Ouderdomswet en de Ziektewet, allen ontworpen door ds. Talma, de Antirevolutionaire minister van Nijverheid. → p. 195

1919 Algemeen kiesrecht

grondrechten

Het liberale extraparlamentaire kabinet Cort van der Linden loodst Nederland door de Eerste Wereldoorlog en brengt in 1917 de belangrijke Grondwetsherziening met het kiesrecht voor mannen tot stand. In het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog regeert het centrumrechtse kabinet Ruijs de Beerenbrouck. Door de omwenteling in Duitsland en onrust in het leger ontstaat in november 1918 angst voor revolutie. Troelstra roept op tot een machtswisseling. Het kabinet lost de problemen grotendeels op door versneld hervormingen door te voeren: de achturige werkdag en het vrouwenkiesrecht. Tegelijkertijd wordt het systeem van evenredige vertegenwoordiging ingevoerd. De leraar Jan Martinus Smit is een activist voor het algemeen kiesrecht, hij zal er als ambtenaar voor ontslagen worden. Suze Groeneweg is de eerste vrouw die wordt gekozen voor de Tweede Kamer. → p. 117

***Met een levensschets van Suze Groeneweg**

1922 Zon en Vrijheid

jeugdbeweging

Het ontstaan gaat terug naar 1922 als de AJC een stuk grond koopt in Vierhouten om de jeugd van Nederland kennis te laten maken met natuur en cultuur. De overtuiging is destijds al dat de jeugdkampen een grote bijdrage hebben in de ontwikkeling van het kind. Dit wordt deels gestuurd door de socialistische achtergrond van de AJC, die een mooie maatschappij voor ogen heeft. → p. 76

1924 Nivon

cultuur

Nivon (een acroniem voor: Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk) is de Nederlandse tak van de Internationale Natuurvrienden (NFI). Nivon - ook wel aangeduid als 'Nivon Natuurvrienden'. Het heeft als doel mensen en natuur bij elkaar te brengen en hen de mogelijkheid te geven zich te ontspannen, elkaar te ontmoeten, te ontdekken en zich te ontplooiën. De kernwaarden van Nivon zijn: "Eerlijk, Groen, Sociaal en Verdraagzaam". Nivon exploiteert in Nederland dertien 'natuurvriendenhuizen' en twaalf kampeerterreinen. → p. 247

1926 Arbeiderssportbond

cultuur

In 1926 werd de Nederlandsche Arbeiders Sportbond (NASB) opgericht door enkele bestuurders van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), een vakverbond op socialistische grondslag en voorloper van het FNV. De bond streeft ernaar dat sport ook mogelijk te maken voor de arbeidende klasse. → p. 248

1930 Ziektewet

sociale zekerheid

De Ziektewet (ZW) regelt dat zieke werknemers, in gevallen waarbij de loondoorbetalingsverplichting voor de werkgever niet van toepassing is, recht hebben op een uitkering. Hoewel de oorspronkelijke wet al in 1913 is aangenomen, duurt het tot 1930 voordat deze in werking trad. De wet heeft tot doel de werknemers te verzekeren tegen geldelijke gevolgen van arbeidsongeschiktheid wegens ziekte. Met ziekte worden gelijkgesteld gebrek, ongeval, zwangerschap en bevalling. Verzekerd is iedereen die in loondienst is. → p. 199

1931 Volkshogeschool

onderwijs

Volkshogescholen zijn midden 19e eeuw gesticht in Denemarken door de dichter en theoloog N.F.S. Grundvig. Het doel is het platteland te emanciperen en verzet te bieden tegen het opkomende rationalisme en liberalisme. Tot op de dag van vandaag hebben de volkshogescholen in de Scandinavische landen een belangrijk aandeel in de educatie van de bevolking. Ook in Nederland worden volkshogescholen opgericht, die het karakter kregen van vormingsinstellingen in internaatverband. Allardsoog (bij Bakkeveen) is de eerste plaats waar (in 1931-1932) een volkshogeschool van start gaat. → p. 77

1933 Sociale Verzekeringsbank (SVB)

sociale zekerheid

In 1933 bij de wet ingevoerde Nederlandse instelling, belast met de uitvoering in hoogste instantie van een aantal sociale verzekeringswetten (AOW, AWW, Kinderbijslagwet) en van de Vrijwillige ouderdomsverzekering (VOV). De SVB houdt tevens toezicht op de Raden van Arbeid. Het bestuur is verantwoording verschuldigd aan de Sociale Verzekeringsraad. De bank is gevestigd te Amsterdam. → p. 200

1937 Wet Algemeen Verbindend Verklaring

arbeidsrecht

Wet van 25 mei 1937, tot het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten. Aan te duiden als wet op het algemeen verbindend en het onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten. → p. 120

1940 Arbeidsbureau

arbeidsbemiddeling

Het Arbeidsbureau is een overheidsinstelling die werklozen helpt bij het vinden van betaald werk. Het heeft vanaf het begin van 1940 tot het eind 2002 vestigingen in verscheidenen plaatsen in Nederland. → p. 202

1941 kinderbijslagwet

hulp en bijstand

Vanaf 1941 wordt kinderbijslag uitgekeerd, in eerst instantie alleen aan mensen in loondienst en vanaf het derde kind. In 1963 treedt de Algemene Kinderbijslagwet (Akw) in werking. Zowel loontrekkenden als zelfstandigen krijgen recht op kinderbijslag vanaf het derde kind. De Kinderbijslagwet Loontrekkenden (KWL) geeft mensen in loondienst met een laag inkomen het recht op kinderbijslag voor het eerste en tweede kind en de Kinderbijslagwet Kleine Zelfstandigen (KKZ) zorgt ervoor dat zelfstandigen met een laag inkomen ook recht kregen op kinderbijslag voor hun eerste en tweede kind. → p. 202

1945 Ontslagrecht (BW en BBA)

arbeidsrecht

In Nederland zijn de ontslagregels voor de werknemers te vinden in het Burgerlijk Wetboek en het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945. Voorts gelden enige bijzondere wetten als de Wet melding collectief ontslag en de Wet gelijke behandeling mannen en vrouwen. Deze wettelijke regels kunnen worden aangevuld door Cao's, rechtspositiereglementen of individuele arbeidsovereenkomsten. Voor ambtenaren gelden de door het bevoegd gezag nader vastgestelde regelingen, zoals het Algemeen Rijksambtenarenreglement voor rijksambtenaren. De ambtenaar kan, in het algemeen tegen ongerechtvaardigd ontslag procederen voor het Ambtenarenrecht. → p. 121

1945 Stichting van de arbeid

medezeggenschap

De Stichting van de Arbeid is opgericht op 17 mei 1945. De stichting heeft een belangrijke rol in het vormgeven van de Nederlandse arbeidsverhoudingen. Na de oorlog wilden vakbonden en werkgeversorganisaties samenwerken bij de wederopbouw van de economie. De Stichting fungeert als platform om sociale rust en evenwichtige arbeidsverhoudingen in te bevorderen. → p. 122

1945 Kajotters

jeugdbeweging

De Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ, informeel "kajotters") is een Nederlandse katholieke jeugdbeweging die zich richt op jongeren uit de werkende klasse. De KAJ bestaat tussen 1945 en 1965. Naast de KAJ bestaat ook de VKAJ (Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd) voor jonge vrouwen. In 1965 gaat de KAJ en VKAJ op in een nieuwe, 'gemengde' organisatie, de Katholieke Werkende Jongeren (KWJ). → p. 77

1946 Levensscholen

onderwijs

De beroepsbegeleidende leerweg komt voort uit het vormingswerk voor jonge volwassenen (1968) en het leerlingwezen (1974). Daarvoor bestonden er zogenaamde levensscholen voor jongeren van 17-25 jaar. In katholieke kring heetten de opleidingen voor jonge vrouwen Mater Amabilisscholen. De scholen ontstaan na de Tweede Wereldoorlog en zijn gebaseerd op de ideeën van de streng katholieke Antwerpse pedagoge M.C. Schouwenaars. Het leerplan omvat typische huishoudschoolvakken als koken, naaien en omgaan met geld. Verder was er aandacht voor ziekenverzorging, opvoedkunde (waaronder seksuele voorlichting) en gemengd dansen. → p. 78

1946 Sociale Werkplaats (WSW)

werkverschaffing

Een sociale werkplaats is een bedrijf dat werkplekken biedt aan mensen die geen werk vinden in een regulier bedrijf, zoals langdurig werklozen en mensen met een verstandelijke, lichamelijke, psychische of andere beperking. De huidige wettelijke regeling ontstond na de Tweede Wereldoorlog toen voor de talrijke oorlogsgehandicapten aangepast werk nodig was. Het werk dat gecreëerd werd, bestond voornamelijk uit eenvoudige handenarbeid in een fabrieksmatige omgeving. Tussen 1950 en 1980 zijn de meeste grotere sw-bedrijven uitgegroeid tot industriële ondernemingen waarbij het de wettelijke opdracht was om de werkomstandigheden in reguliere bedrijven zo veel mogelijk te weerspiegelen. → p. 203

1947 Noodwet ouderdomsvoorziening

sociale zekerheid

De Noodwet Ouderdomsvoorziening, ook wel Noodwet Drees genoemd, zorgt in Nederland van 1947 tot 1957 voor een uitkering aan mannen en alleenstaande vrouwen van 65 jaar en ouder zonder voldoende eigen inkomsten. Zij is uitdrukkelijk bedoeld als een noodoplossing zolang de definitieve regeling niet tot stand is gekomen. De Noodwet is op 31 mei 1956 vervangen door de Algemene Ouderdomswet (AOW). → p. 204

***met een levensschets van Jacobus Gerardus (Ko) Suurhoff**

1950 Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO)

medezeggenschap

Vorm van ordening van het bedrijfsleven door de instelling van openbare lichamen van beroep en bedrijf. De PBO heeft tot doel de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven te intensiveren. De Wet van 1950 op de PBO regelt de instelling van openbare lichamen ('schappen'), die bevoegd zijn bindende verordeningen af te kondigen. De taak van de schappen is volgens de wet: een bedrijfsuitoefening te bevorderen die het belang van het Nederlandse volk dient, alsmede het gemeenschappelijk belang te behartigen van de betrokken ondernemingen en van de daarbij betrokken personen. Het toporgaan van de PBO is de Sociaal-Economische Raad (SER). → p. 123

1950 Bedrijfschappen

medezeggenschap

In Nederland een krachtens de Wet op de Bedrijfsorganisatie 1950 ingesteld openbaar lichaam met verordenende bevoegdheden voor ondernemingen die in het bedrijfsleven een gelijke of verwante functie vervullen. Zo is er een bedrijfsschap Horeca, Schildersbedrijf en het Landbouwschap. Er bestaan ook twee hoofdbedrijfschappen: het Hoofdbedrijfschap voor de Detailhandel en het Hoofdbedrijfschap Ambachten. Het bestuur van een (hoofd)bedrijfschap bestaat uit een gelijk aantal vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers. → p. 124

1950 Wet op de ondernemingsraden van 1950

medezeggenschap

Bij Wet is aan betrokken ondernemers de verplichting opgelegd tot het instellen van uit gekozen vertegenwoordigers van de werknemers samengestelde ondernemingsraden. In de nieuwe Wet op de ondernemingsraden van 28 jan. 1971 zijn de rechten van de gekozen OR-leden en de plichten van de ondernemer uitgebreid omschreven. Doel is in grotere ondernemingen en overheidsinstellingen de medezeggenschap voor werknemers en ambtenaren te regelen. Bij Wijzigingswet van 5 juli 1979 kwam een algehele herziening van de Wet op de ondernemingsraden van 1971 tot stand. → p. 124

1952 Gemeenschappelijk Administratie Kantoor (GAK)

sociale zekerheid

Het GAK is een instelling belast met de uitvoering van de sociale zekerheid. Het verrichtte de administratie van een aantal bedrijfsverenigingen en daarnaast ook de administratie van werknemersverzekeringen (WAO, WW en Ziektewet) en is verantwoordelijk voor de uitvoering van de Wajong en voorzieningen zoals de Tolkvoorziening. In 2000 is het GAK generationaliseerd en in januari 2002 fuseerde de instelling met het Landelijk instituut Sociale Verzekeringen (Lisv) en met de uitvoeringsinstanties Cadans, GUO, SFB en USZO tot het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV). → p. 208

1952 Werkloosheidswet (WW)

sociale zekerheid

Onder leiding van het kabinet-Drees-Van Schaik werd de 'Wet van 9 september 1949 tot verplichte verzekering van werknemers tegen geldelijke gevolgen van onvrijwillige werkloosheid' (Werkloosheidswet, Staatsblad J 423) aangenomen, waarna deze in 1952 in werking trad. De overheid en werknemers betalen elk de helft van de premie. De hoogte van de uitkering werd 80% van het laatstverdiende loon met een maximumduur van een half jaar. In 1964 trad de Wet Werkloosheidsvoorziening (WWV) in werking. Deze gaf voor de periode ná de initiële zes maanden twee jaar lang een uitkering van 75 procent van het laatstgenoten loon. → p. 209

1952 Organisatiewet sociale verzekeringen

sociale zekerheid

De in 1952 tot stand gekomen Organisatiewet Sociale Verzekering (OSV) leidde tot een grootscheeps reorganisatie van de bedrijfsverenigingen. Vanaf toen waren er 26 bedrijfsverenigingen. De Raden van Arbeid hadden een koepel: de in 1919 opgerichte Vereniging van Raden van Arbeid. Op 1 januari 1995 is er een nieuwe Organisatiewet Sociale Verzekeringen (nOSV) van kracht geworden. → p. 209

1959 Algemene weduwen- en wezenwet (AWW)

sociale zekerheid

De Algemene Weduwen- en Wezenwet (AWW), is ingevoerd in 1959. De AWW voorzag oorspronkelijk alleen in een uitkering aan een vrouw als haar man overleed. Tot 1994 waren alleen mensen onder de AOW-leeftijd premie verschuldigd. De Anw verving per 1 juli 1996 de AWW. → p. 209

1962 Wet op de bedrijfsgeneeskundige diensten

beroepsziekten

Wet van 1959 die in 1962 in werking trad. In de wet staan bepalingen over preventieve gezondheidszorg in bedrijven. Het is een aanvulling op eerder ingevoerde veiligheidswetten (Veiligheidswet van 1934 en Stuwadoorswet). → p. 273

1963 Algemene Bijstandswet (ABW)

hulp en bijstand

Wet die de plicht van de overheid tot financiële bijstand aan haar onderdanen regelt. Op 1 jan. 1996 is de nieuwe ABW ingevoerd, waardoor de ABW ingrijpend is gewijzigd. Centraal staat de verzorgingsgedachte; degene die niet in de kosten van het bestaan kan voorzien, wordt door de ABW in staat gesteld maatschappelijke te blijven functioneren. De bijstandswet is het sluitstuk van de sociale verzekering, de uitkering wordt slechts verstrekt wanneer men op geen enkele andere manier kan voorzien in de noodzakelijke kosten van zijn bestaan. → p. 210

1966 Wet op het leerlingwezen

beroepsonderwijs

Een eeuw nadat het leerlingstelsel ten onder is gegaan met het opheffen van de gilden, zien we het opleiden in de bedrijven zelf terugkeren. Een tekort aan vakkrachten doet het leerlingstelsel herleven. Pogingen om het een wettelijk kader te geven mislukken, dat wil zeggen: de eerste poging mislukt geheel en een tweede poging in 1919 beperkt zich tot het nijverheidsonderwijs. Het leerlingwezen wordt overgelaten aan het particulier initiatief. Omvangrijk is het niet. In 1919 zijn er 3400 leerovereenkomsten bij 1900 ondernemingen. Het duurt tot 1966 aler er een wettelijke regeling komt. → p. 78

1966 Gemeenschappelijke Medische Dienst (GMD)

Sociale zekerheid

Voor de uitvoering van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering wordt naast de al bestaande bedrijfsverenigingen een Gemeenschappelijke Medische Dienst (GMD) opgericht. De GMD wordt als apart orgaan noodzakelijk geacht, omdat de uitvoering van de WAO een expertise vereist die schaars voor handen is. → p. 214

1967 Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO)

Sociale zekerheid

Wet bedoeld voor werknemers die langdurig ziek zijn of gehandicapt en niet meer of niet meer volledig in hun onderhoud kunnen voorzien. De wet is sinds 2006 alleen nog van kracht voor mensen die reeds een WAO-uitkering ontvingen. Op 29 december 2005 is de WAO opgevolgd door de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA). → p. 215

1967 Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)

gezondheidszorg

De AWBZ beoogt te voorzien in de dekking van een voor het gemiddelde gezin te hoge kosten die verbonden zijn aan bijv. min of meer duurzame inrichtingsverzorging wegens aangeboren of chronische ziekte, gebrek of kwaal. Ook het kruiswerk en hulp door een RIAGG zijn in de loop der tijd onder de AWBZ gebracht. → p. 274

1968 Wet op het minimumloon en minimum vakantie

arbeidsrecht

Het minimumloon is in Nederland ingevoerd op 27 november 1968. Het werd toen vastgesteld op 100 gulden per week voor 25-jarigen. → p. 125

1968 Man Vrouw Maatschappij

gelijke rechten

*In navolging van haar artikel *Het onbehagen bij de vrouw* uit november 1967 lanceert Joke Smit met Hedy d'Ancona het initiatief *Vrouwen 2000*. De oproep tot meer vrouwenemancipatie vindt niet alleen bij vrouwen gehoor en het initiatief wordt daarom herdoopt tot *Man Vrouw Maatschappij*. Op 26 oktober 1968 wordt de vereniging officieel opgericht met Smit als voorzitter en d'Ancona als vicevoorzitter. → p. 126*

***Met een levensschets van Joke Smit**

1969 Dolle mina

gelijke rechten

Dolle Mina is een feministische groep en beweging, in 1969 voortgekomen uit studenten, jongeren uit de Socialistische Jeugd en werkende vrouwen. Van 1970 tot 1978 voeren zij actie voor gelijkberechtiging van mannen en vrouwen. → p. 128

***Met een levensschets van Wilhelmina Elisabeth Drucker**

1971 Bedrijfscommissies

medezeggenschap

Gelijkelijk uit vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties samengestelde commissies die krachtens de Nederlandse Wet op de ondernemingsraden (WOR, 1971; gewijzigd 1979 en 1981) o.a. optreden als beroeps- en bemiddelingsinstanties bij conflicten tussen een ondernemingsraad en de ondernemer. Naast bedrijfscommissies voor een aantal afzonderlijke bedrijfstakken is er een Algemene Bedrijfscommissie. → p. 134

1972 Vermogensaanwasdeling

medezeggenschap

Vermogensaanwasdeling (afgekort v.a.d.) is het laten delen in de winst van een bedrijf door de werknemers, in de vorm van collectief beheerde aandelen. In Nederland is vermogensaanwasdeling vooral bekend als speerpunt van het kabinet-Den Uyl. In het regeerakkoord Keerpunt 1972 kwamen de kernpartijen van dat kabinet, de "progressieve drie" PvdA, D'66 en PPR, overeen dat deling door werknemers in de overwinst verplicht zou worden. → p. 134

1975 Pro-Gastarbeiders

arbeidsmigratie

In 1962 arriveert per trein het eerste groepje Spaanse bouwvakkers in Rotterdam dat in Noord-Spanje is geworven. Het nijpende gebrek aan werknemers brengt bedrijven tot dergelijke drastische maatregelen. Later volgen er meer Spanjaarden als deel van een grote arbeidsmigratie naar Nederland uit Zuid-Europa: Joegoslaven, Grieken en Italianen, na enige tijd gevolgd door Turkse en Marokkaanse werknemers en Kaapverdiaanse zeelieden. De gastarbeiders gaan aan de slag in laaggeschoold werk in de mijnen, fabrieken, havens, tuinbouw, schoonmaak- en andere bedrijven. Zij worden in houten barakken of in pensions gehuisvest. Vier, zes of acht, zelfs twaalf personen op één kamer is geen uitzondering. Het Aktie Komitee Pro Gastarbeiders onder leiding van Nel Soetens tracht verbetering in hun situatie te brengen. → p. 216

1980 Arbeidsomstandighedenwet (Arbowet)

arbeidsomstandigheden

In de Arbowet is de uit 1934 stammende Veiligheidswet opgenomen, die o.a. tot strekking had het voorkomen en bestrijden van bedrijfsongevallen en beroepsziekten. Eerstgenoemde wet is niet alleen op de veiligheidsaspecten van toepassing, maar evenzeer op andere delen van het terrein van de arbeidsbescherming, m.n. die welke betrekking hebben op het welzijn van de werkende mens. Het toezicht op de naleving van de Arbowet is opgedragen aan de Arbeidsinspectie. Binnen de bedrijven is een belangrijke rol voor de Ondernemingsraad ingeruimd bij de controle op de naleving. → p. 277

1987 Toeslagenwet

hulp en bijstand

de per 1 jan. 1987 in werking getreden wet die voor de periode dat men is aangewezen op een loondervingsuitkering (ZW, WAO/AAW, WW) in een aanvulling op de loondervingsuitkering tot het relevante sociaal-minimum voorziet. Op deze wijze wordt in de regel voorkomen dat ondersteuning op grond van de Algemene Bijstandswet noodzakelijk wordt. → p. 217

1994 Algemene Wet gelijke behandeling

gelijke rechten

De Algemene wet gelijke behandeling (AWGB) is op 1 september 1994 in werking is getreden. De AWGB is een nadere uitwerking van Artikel 1 van de Nederlandse Grondwet, luidende *allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.* → p. 135

1995 Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB)

beroepsonderwijs

De WEB is een wet houdende bepalingen over educatie en beroepsonderwijs. De wet regelt de bundeling van verschillende vormen van beroepsonderwijs en volwasseneneducatie in 44 regionale opleidingscentra, 18 agrarische opleidingscentra, 13 vakscholen (bijvoorbeeld grafische lycea) en 8 overige. Naast het beroepsonderwijs vallen ook de volwassenen(basis)educatie, het VAVO (voortgezet algemeen volwassenenonderwijs) en het cursorisch onderwijs onder de wet. → p. 79

Onderwijs

**Opgroeien, Onderwijs,
(Vak)opleiding**

Nederland heeft een grote naam op het gebied van onderwijs dankzij humanisten als Geert Grote en Desiderius Erasmus. Opvallend is de relatief hoge graad van alfabetisering in de Gouden Eeuw. Goed onderwijs en economische vooruitgang hangen kennelijk nauw met elkaar samen. Gedurende de achttiende eeuw verliest de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden niet alleen zijn economische voorsprong, maar ook het onderwijs verpaupert en vooral met het volksonderwijs is het droevig gesteld. De dorpsscholen staan zomers meestal leeg. De kinderen zijn dan aan het werk op het land. De slecht opgeleide en dito betaalde schoolmeester heeft vaak meerdere bijbanen om in zijn bestaan te voorzien. Er bestaat in de achttiende en negentiende eeuw meer analfabetisme dan in de daaraan voorafgaande Gouden Eeuw. Mannen als Helvetius en Rousseau werpen nieuw licht op opvoeding en onderwijs en de hoge bestuursambtenaar Hieronymus van Alphen voelt dat goed aan en weet dat in zijn rijmpjes voor kinderen goed te verwoorden.

'De Dorpsschool' naar een schilderij van Jan Steen uit ca. 1670.

Kinderen worden tot in de achttiende eeuw gezien als kleine volwassenen en worden geacht zich ook als zodanig te gedragen. Het begrip kind ontstaat medio achttiende eeuw als de school een grotere betekenis krijgt. Het kind uit de gegoede stand is niet langer de leerling onder volwassenen, maar een medeleerling onder klasgenoten, waarmee het een eigen status krijgt. In het Nieuwe Testament is de gedachte terug te vinden dat kinderen onbevangen en argeloos zijn. Door de kerkhervormer Maarten Luther en de pedagoog Jan Amos Comenius wordt deze gedachte verder uitgewerkt. Kinderen zijn open, in de zin dat ze nog alle kanten uit kunnen en niet zijn vastgelegd door allerlei bepalingen en

voorschriften. Deze geestelijke frisheid is een ontdekking van met name de Fransman Jean Jacques Rousseau.

Nederland is na de Reformatie uitgegroeid tot een domineesland met strakke opvattingen over wat deugd en niet deugd. Er is sprake van een zekere tolerantie van andersdenkenden als die er maar voor zorgen uit het zicht te blijven.

Hieronymus van Alphen. Naar een prent van H.J. Backer uit 1836.

Eind achttiende eeuw wordt de opvatting van Rousseau in Nederland onder meer uitgedragen door Hieronimus van Alphen, een hoge bestuursambtenaar die graag dicht. Van Alphen, geboren in 1746 in Gouda, verliest zijn vader Johan van Alphen al op vierjarige leeftijd. Hij verhuist met zijn moeder, Wilhelmina Lucia van Alphen en zijn jongere broer Daniël naar Utrecht. Twee jaar later overlijdt Daniël zodat hij feitelijk opgroeit als enig kind. Zijn moeder hertrouwt in 1759 met de advocaat Mr. Thomas Adriaan Boddens, met wie Van Alphen een goede band krijgt. Hij gaat naar de Latijnse school en schrijft zich op zestienjarige leeftijd in aan de Universiteit van Utrecht om rechten te studeren. Zijn toetreding in 1766 tot de nog maar kort daarvoor opgerichte

Maatschappij der Nederlandsche Letteren toont aan dat hij al jong belangstelling heeft voor taal- en letterkunde. Na te zijn overgestapt naar de Universiteit van Leiden bekeert hij zich tot het piëtisme, een vroomheidsbeweging in de protestantse kerken, die tolerant is naar andersdenkenden en het geloof praktisch willen uitdragen. Zijn promotie vindt plaats in Utrecht, waarna hij zich ook in die plaats vestigt als advocaat. In 1772 trouwt hij met Johanna Maria van Goens, een zuster van zijn studievriend en mede-piëtist Rijklof Michaël van Goens. In 1775 overlijdt Johanna Maria bij de geboorte van hun derde kind.

In 1780 wordt Van Alphen tot procureur-generaal bij het Hof van Utrecht benoemd en trouwt hij met Catharina Geertruyda van Valkenburg met wie hij twee kinderen krijgt. In 1789 wordt hij in Leiden stadspensionaris en vier jaar later thesaurier-generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Na de komst van de Fransen in 1795 legt Van Alphen als overtuigt Orangist zijn functie neer en gaat ambteloos en slechts weinig bemiddeld in Den Haag wonen. Waar hij in 1803 aan een beroerte overlijdt.

Van Alphen heeft eerder vrome poëzie voor volwassenen en kunsttheoretische en religieuze beschouwingen gepubliceerd als hij in de jaren 1778-1781 drie dichtbundels voor kinderen het licht laat zien. Veel verwacht hij er niet van getuige het voorwoord waarin hij te kennen geeft: "De maker weet zeer wel, dat hij als dichter hiermee weinig roem behalen zal, doch zulks was ook zijn oogmerk niet. Hij bedoelde slechts eenige nuttige waarheden zóó in rijm voor te dragen, dat zij de kinderlijke bevatbaarheid niet te boven gaan". En dat maakt hem tot een vernieuwer van de kinderliteratuur, die daarvoor eigenlijk niet bestond. Tot zijn eigen verrassing zijn de aanvankelijk anoniem uitgeven bundeltjes een groot succes.

Uit: Kleine gedigten voor kinderen (1778)

Ze beleven vele malen een herdruk en zijn vertaald in het Fries, Frans, Duits, Engels en Maleis. Het succes overschaduwde al snel het belang van de auteur als literair vernieuwer, theoreticus en voorloper van het godsdienstige Reveil. De gedichten, die simpel van opzet zijn, kunnen door het eenvoudige rijmschema makkelijk uit het hoofd worden geleerd. Ze mogen in onze ogen nogal moralistisch zijn, maar eind achttiende eeuw getuigen ze van een verlichte visie op het kind. Van Alphen beschouwt het kind als een onbeschreven blad, dat gehoorzaamheid, respect voor ouderen en voor God en bescheidenheid aangeleerd kan worden, of zoals hij het zelf op rijm verwoordde:

► *Mijn speelen is leeren, mijn leeren is speelen,
En waarom zou mij dan het leeren verveelen.*

De pruimenboom

*Jantje zag eens pruimen hangen,
O! als eijeren zo groot.
't Scheen, dat Jantje wou gaan
plukken,
Schoon zijn vader 't hem verbood.
Hier is, zei hij, noch mijn vader,
Noch de tuinman, die het ziet:
Aan een boom zo vol geladen,
Mist men vijf zes pruimen niet.
Maar ik wil gehoorzaam wezen,
En niet plukken: ik loop heen.
Zou ik, om een handvol pruimen,
Ongehoorzaam wezen? Neen.
Voord ging Jantje: maar zijn vader,
Die hem stil beluisterd had,
Kwam hem in het loopen tegen,
Voor aan op het middelpad.
Kom mijn Jantje! zei de vader,
Kom mijn kleine hartedief!
Nu zal ik u pruimen plukken,
Nu heeft vader Jantje lief,
Daarop ging Papa aan 't schudden,
Jantje raapte schielijk op,
Jantje kreeg zijn hoed vol pruimen,
En liep heen op een galop.*

Aan het eind van de middeleeuwen bestaat het onderwijs uit de 'gewone school' en de Latijnse school. De eerst genoemde is ingericht naar plaatselijk inzicht, zodat zowel de onderwijsduur als het aantal en variatie in vakken sterk verschilt en de methode van lesgeven afhankelijk is van de aangestelde onderwijzer. Een drietal vakken die vrijwel overal worden onderwezen zijn: lezen, schrijven en zingen.

De Latijnse scholen vertonen onderling meer overeenkomst. Er wordt lesgegeven in zeven vakken: grammatica, retorica, logica, aritmetica (rekenkunde), geometrie, muziek en astronomie. De toelatingsleeftijd varieert nogal en de duur van het schoolbezoek hangt af van de beroepskeuze van de leerling.

De toename van de internationale handel, de omvang en groei van de trafieken en vrije burgers die meer zelfstandig staan tegenover de adel doen de behoefte aan verbreding van het onderwijs groeien. Met name in de steden ontstaat een competentiestrijd met de adel om scholen te mogen vestigen. Het bezit van het schoolrecht geeft steden de mogelijkheid scholen te stichten, waar schrijfonderwijs ten behoeve van handelscorrespondentie en rekenen ten behoeve van boekhouden wordt gegeven. Voor de handel is de Franse taal handiger dan het Latijn en zo ontstaat de 'Franse school'. Naast de Franse school ontstaat ook de 'Duitse school' waar Duits als handelstaal wordt onderwezen. De Latijnse, Franse en Duitse scholen blijven tot in de negentiende eeuw in functie.

De Parijzenaar Claude Adrien Helvetius (1715-1771) geeft in 1758, geïnspireerd door de denkbeelden van de Engelse filosoof John Locke, zijn belangrijkste werk uit met als titel 'De l'Esprit' (Over de geest). Het boek wordt hem niet in dank afgenomen door kerk en staat. Nadat het in het openbaar is verbrand voelt hij zich gedwongen publiekelijk afstand te nemen van zijn werk om aan rechtsvervolging te ontkomen. Helvetius meent dat alle mensen gelijke kansen moeten hebben en pleit voor een rechtvaardige eigendomsverdeling en arbeidstijdverkorting tot 7 á 8 uur per dag. Hij meent dat door reorganisatie van wetgeving en opvoeding een verandering in de samenleving ten gunste van het algemeen welzijn kan worden bewerkstelligd. Hij eist daarvoor openbare scholen waarvoor hij vijf voordelen ziet:

- De mogelijkheid van een hygiënische inrichting van de scholen, die voor de fysieke ontwikkeling noodzakelijk is;
- Regelmatigheid van het onderwijs;
- Wedijver waartoe de kinderen geprikkeld worden;

- Hogere opvoedkundige vaardigheid van de onderwijzers;
- Lichamelijke harding in tegenstelling van de moederlijke vertroeteling.

Lit. & bron: E.J. van Det, *Zestig jaar bondsleven. Gedenkboek van de Nederlandsche Bond van Onderwijzers* (Amsterdam 1939) p. 62; N.F. Noordam, 'De geschiedenis van het Nederlandse kind' in: *Spiegel Historiae* no. 12 (1977); J. Wolthuis, *Onderwijsvakorganisatie. Overzicht van het optreden van de algemene vakorganisaties in en om het onderwijs* (Amsterdam 1981) p. 15-17; Wikipedia: *Hieronymus van Alphen* (2023); *Claude Adrien Helvetius* (mei 2025)

1784 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

onderwijs

In culturele zin blijft de achttiende eeuw in Nederland sterk ten achter op de zeventiende. Internationaal beroemde schilders levert de achttiende eeuw niet op. Ook op literair gebied wordt weinig gepresteerd. Uitzonderingen zijn de dames Betje Wolff en Aagje Deken. Sara Burgerhart, de hoofdpersoon in hun moralistische roman, is een naam die lang in ons collectief geheugen een plaats behield. Er is zeker geen gebrek aan culturele belangstelling. Bij enkele rijke burgers valt een internationaal befaamde schilderijencollectie te bewonderen en vele gegoede burgers bezitten bibliotheken. Onder invloed van de verlichting worden tal van genootschappen opgericht die zich beijveren kennis en wetenschap te verspreiden, zoals de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Leiden, het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte in Rotterdam en het Teylers Genootschap te Haarlem.

Jan Nieuwenhuyzen is een sociaal bewogen man die de beginselen van de Verlichting is toegedaan, maar zich zorgvuldig onthoudt van partijkouze. Niet de politieke strijd staat bij hem voorop, maar de levensomstandigheden van gewone mensen. Nieuwenhuyzen is lid van een kleine gesprekskring in Monnikendam die wekelijks voornamelijk godsdienstige onderwerpen bespreken. Begin jaren tachtig van de achttiende eeuw heeft hij het baanbrekende idee, om een genootschap voor volksoontwikkeling te stichten met het doel mensen, die daartoe zelfstandig geen kans zien, te helpen kennis te verwerven door het uitgeven van in begrijpelijke taal geschreven boekjes. Hij oppert zijn idee in de gesprekskring waar het de nodige instemming krijgt.

Jan Nieuwenhuyzen naar een schilderij van Adriaan de Lelie.

Martinus Nieuwenhuyzen werkt het idee van zijn vader, het stichten van een opvoedkundig genootschap, concreet uit. Op 16 november 1784 vindt in de woning van Joannes Hoekstra te Edam de oprichting plaats van het Genootschap van Konsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: Tot Nut van 't Algemeen.

Jan Nieuwenhuyzen is geboren in Haarlem op 4 september 1724 als zoon van Grietje van Dalen en de kruidenier en doopsgezind predikant Maarten Jansz. Nieuwenhuyzen. De doopsgezinde kerk, oorspronkelijk wederdopers of mennonieten genaamd, is een radicaal reformatorische stroming binnen het protestantisme. De volgelingen van Menno Simons, de enige kerkhervormer van Nederlandse (Friese) bodem, onderscheiden zich van de andere protestanten door zich pas op volwassen leeftijd en op vrijwillige basis te laten dopen. Vader Nieuwenhuyzen drijft zijn kruideniershandel aan de zuidzijde van het Verwulft, waar hij ook olie en kaarsen verkoopt. In 1736 vraagt hij een vergunning aan om binnen de stad vet te mogen smelten. Jan wordt opgevoed met de regel 'om af te leeren pracht en kleederen, bruiloften, maaltijden, versieringen der huizen, onmatig

gewoel in neringen en koopmanschappen'. Aanvankelijk wijzen de doopsgezinde elke overheidsdienst af, maar later alleen militaire dienst en het dragen van wapens. Het brengt hen menigmaal in conflict met de stedelijke of stadhoudelijke overheid. Ten tijde van de Republiek worden ze gedoogd als zij hun geloof maar niet (te) openlijk belijden. Hun kerkgebouw noemen ze 'vermaning', waaruit blijkt hoe serieus doopsgezinde het streven naar een zuiver leven nemen. Hun voorganger wordt uit deze zelfde gedachte ook wel 'vermaner' genoemd. Aan de Bataafse Revolutie van 1795 hebben naar verhouding veel doopsgezinde een actief aandeel. Deze patriottische gezindheid valt te verklaren uit het streven naar gelijkberechtiging ongeacht de geloofsovertuiging. Jan Nieuwenhuyzen gaat in 1735 in de leer bij Jan Bosch om opgeleid te worden tot boekverkoper. In 1743, nadat hij zijn meesterproef heeft afgelegd, vestigt hij een boekhandel aan het Verwulft in Haarlem en sluit zich aan bij het

In dit huis te Edam is in 1784 de Maatschappij tot Nut van het Algemeen opgericht. Naar een aquarel van W.B. Tholen.

boekverkopersgilde. Op 9 mei 1751 treedt hij in het huwelijk met Gezina (Geesje) Wijnalda, met wie hij twee dochters en een zoon krijgt.

Het uitgavefonds van Jan Nieuwenhuyzen is bescheiden en omvat slechts 19 titels, waaronder een gedichtenbundel van de hand van zijn vrouw met de titel: *Verzameling van Zeede- en Stichtelijke Haarlemmerhout en Tuin Gezangen* (Haarlem 1756). De overige door hem aangeboden titels, veelal met een religieus karakter, zijn boeken die elders zijn uitgegeven en ook bij andere boekhandels te koop zijn. Midden jaren vijftig volgt hij een opleiding aan het Doopsgezind Seminarium in Amsterdam. Na in 1758 te zijn beroepen in Middelharnis doet hij zijn boekhandel van de hand. Vijf jaar later wordt hij beroepen in Aardenburg en vanaf 1771 tot aan zijn dood is hij predikant te Monnikendam. Nieuwenhuyzen maakt veel werk van zijn preken die steeds berustten op een gedegen theologische en historische studie.

Martinus Nieuwenhuyzen is geboren in Middelharnis op 9 december 1759. Hij is de zoon van Jan Nieuwenhuijzen, predikant, en Gezina Wijnalda. In Aardenburg bezoekt hij de lagere school. De later bekend geworden dichteres Petronella Moens is een klasgenoot, met wie hij ook later contact blijft houden. Op zijn twaalfde gaat hij in Leiden bij zijn tante Sanneke Nieuwenhuyzen wonen die gehuwd is met de Doopsgezinde predikant Daniël Hovens. Het echtpaar Hovens is niet onbemiddeld, hebben zelf geen kinderen en willen hem graag in huis hebben om te zorgen voor zijn verdere opleiding. Hij gaat

naar de Latijnse School en bekwaamt zich door zelfstudie in de Franse en Engelse taal. Het is de bedoeling dat hij wordt opgeleid tot predikant, maar hij krijgt belangstelling voor botanisch en farmaceutisch onderzoek en dat resulteert in een praktijkopleiding voor apotheker. Na een opleiding van vier jaar legt hij de proeve van bekwaamheid af en ontvangt zijn gildebrief. In 1780 verhuist hij naar Harderwijk om geneeskunde te studeren, wat strookt met de doopsgezinde traditie van vermaners als 'geneesmeesters van lichaam en ziel'. In december 1783 promoveert hij te Franeker. De apothekersopleiding klinkt door in zijn proefschrift in de stelling: 'Zonder ervaring van Chemie & Pharmacie zal een dokter dwaze recepten voorschrijven'. Na zijn afstuderen vestigt hij zich als geneesheer te Edam, waar hij inwoont bij de doopsgezinde predikant Joannes Hoekstra.

Bij de oprichting van Tot Nut van 't Algemeen, zijn naast de Nieuwenhuijzens aanwezig: Hoekstra, Jan Roos, opziener van 's lands zegel, Johannes Lukas Loggen, luthers predikant en ene H. Bakker. Martinus, die de naam van het genootschap heeft bedacht, wordt secretaris, Hoekstra voorzitter en Roos penningmeester. De oprichters zijn zich bewust dat de animositeit tussen de gereformeerde staatskerk en de 'dissenters', onder wie de doopsgezinden, een gevaar kan zijn voor het nieuwe genootschap. Daarom vragen zij gereformeerde predikanten zitting te nemen in het bestuur. Allen

weigeren, de Edamse predikanten zelfs op onbeleefde wijze. Er wordt vervolgens aan de 'Burgemeesteren' van Edam om protectie gevraagd en verkregen, zij het dat het beschermheerschap voor de duur van een jaar wordt verleend en elk jaar opnieuw moet worden aangevraagd.

Martinus Nieuwenhuyzen. Naar een schilderij van Adriaan de Lelie.

Jan Nieuwenhuyzen staat voor ogen het genootschap kennis onder minvermogenden te laten verspreiden, maar op voorstel van zijn zoon, die zich bewust is van de erbarmelijke staat van het onderwijs, wordt 'verbetering van het schoolwezen en de opvoeding der jeugd, zijnde ter vorming, verbetering en beschaving van den burger' als de voornaamste grondslag aan de doelstelling toegevoegd. Uit naam en doelstelling van het genootschap blijkt dat de oprichters de Verlichting aanhangen en daarin staan ze niet alleen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw worden tal van maatschappijen en genootschappen opgericht die de ideeën van de Verlichting uitdragen. Met behulp van prijsverhandelingen en uitgifte van populair natuurwetenschappelijke lectuur verspreiden zij de nieuwe inzichten onder de ontwikkelde burgerij. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen onderscheidt zich van de andere genootschappen door zich niet op de elite te richten, maar op de 'gewone man', zodat die zich beter staande kan houden in de samenleving. Het Nut is daarmee, zo niet de eerste dan toch een van de eerste organisaties met een brede maatschappelijk-emancipatorische doelstelling. Een week na de oprichting van het Nut zendt Martinus Nieuwenhuijzen een circulaire rond, waarvan het begin luidt:

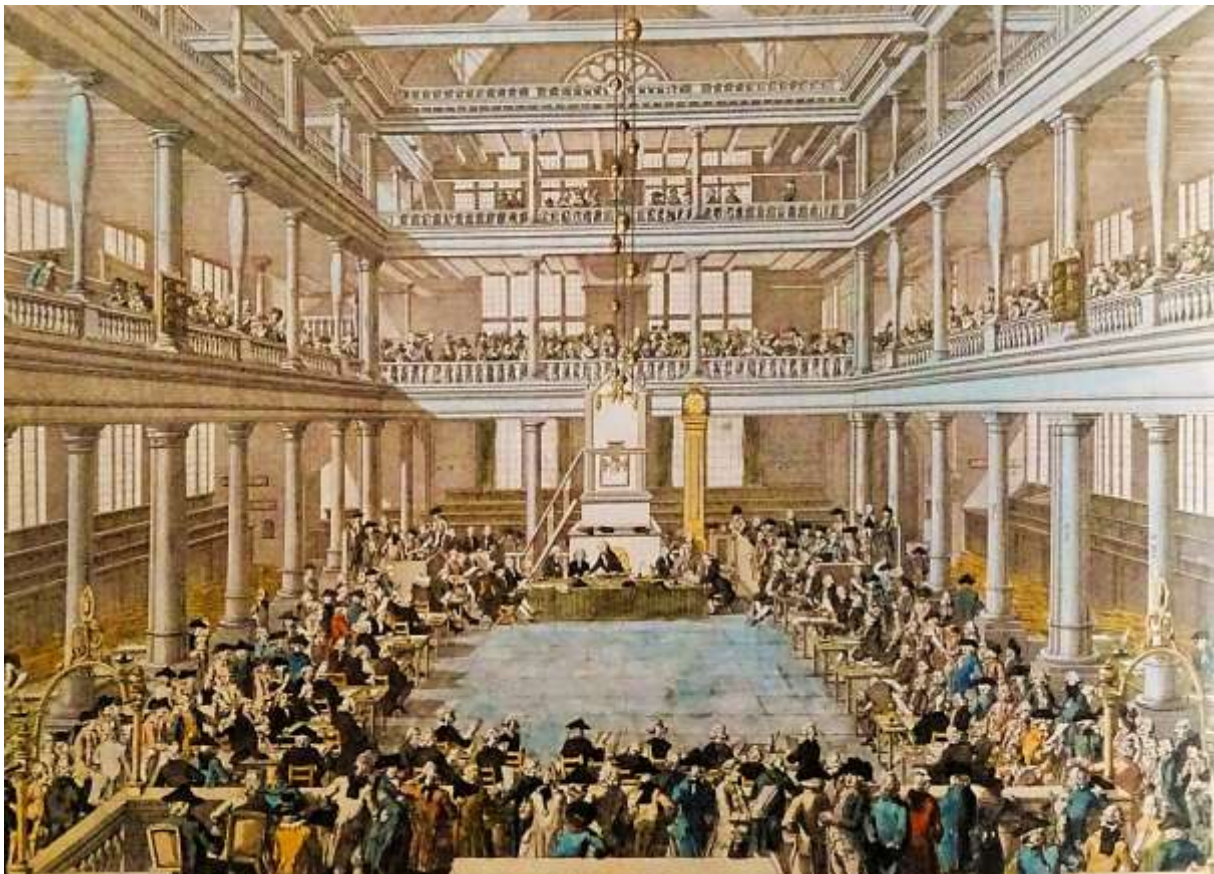
► *Elke weldenkende Nederlander, die een wezenlijk belang in de bloei en de welstand van zijn vaderland stelt: die overweegt, wat een mensch een christen aan zijne natuurgenoeten, aan zijn medechristenen verschuldigd is, moet een teeder medelijden over den staat des gemeene mans in ons vaderland gevoelen. Onkunde in verscheiden nuttige wetenschappen heeft onder veelen onzer handwerkende landgenooten plaats. Veelen van hen zullen mogelijk niet in staat zijn, om de eenvoudige bewijzen voor de aanwezigheid van god en de waarheid van den christelijke godsdienst voor te stellen, noch hun pligt als mensch, als christen te beseffen, noch kennis hebben van andere kunsten en wetenschappen die hen tot nuttige leden der maatschappij, tot braave opvoeders en verzorgers hunner kinderen en huisgenooten kunnen maken.*

Het idee van een genootschap slaat aan, want reeds in 1785 worden in Amsterdam, Bodegraven en Rotterdam afdelingen (departementen genaamd) opgericht. Bijna veroorzaken de woelingen tussen patriotten en prinsgezinden in 1787 dat het nog jonge genootschap ten onder gaat. De overwegend patriottische departementen voelen er niets voor de derde algemene vergadering, die in Edam plaats zal vinden, te bezoeken. Zij wensen geen vergadering in aanwezigheid van de overwegend prinsgezinde burgemeesters, die kort daarvoor vergaderingen van de patriotten in Edam hebben verboden en de uitgave van een patriottisch blad geweerd. De departementen beleggen de vergadering in Amsterdam. Het deels prinsgezinde hoofdbestuur te Edam verdenkt Martinus ervan de aanstichter van dit onheil te zijn en willen van hem af. Het stadsbestuur laat merken dat hij Edam beter kan verlaten. Hij wordt lastiggevallen en in zijn broodwinning bedreigd en neemt wijselijk de wijk uit Edam. Hij neemt het archief mee en vestigt zich in Amsterdam. De algemene ledenvergadering in Amsterdam besluit de zetel van het hoofdbestuur naar de hoofdstad te verplaatsen en de naam van het genootschap te wijzigen in Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Jan Nieuwenhuyzen, die op de vergadering aanwezig is, stemt met deze besluiten in. Martinus Nieuwenhuyzen wordt opnieuw tot secretaris gekozen en ontvangt voortaan een jaargeld van 500 gulden. Omdat hij tevens de geneeskundige praktijk van de Amsterdamse doopsgezinde gemeenten Het Lam en De Zon verwerft,

is hij uit de financiële zorgen. Ondanks de vooruitstrevendheid is het Nut ook een kind van zijn tijd. De algemene christelijke beginselen zijn uitgangspunt. Vrouwen en niet-christenen, zoals Joden, zijn van het lidmaatschap uitgesloten, maar kunnen wel als toehoorder bij belangrijke bijeenkomsten aanwezig zijn. In de Oude Lutherse Kerk, nu de Aula van de Universiteit van Amsterdam, worden vanaf 1790 de Algemene Vergaderingen van het Nut gehouden. Op een bewaard gebleven prent zijn op de balkons in de kerk vrouwen tussen de toehoorders te zien.

Het Nut staat open voor eenieder, ongeacht rang, staatkundige opvatting of gezindte. Zo kan men aanhangers van het Ancien Regime tegenkomen, zoals de Leidse conservatieve publicist Elie Luzac, maar patriotten en disinters vormen de meerderheid.

Onder leiding van Martinus Nieuwenhuijzen worden de activiteiten voortdurend uitgebreid en maakt het Nut het verbeteren van het onderwijs tot een volkszaak. Enige voorzichtigheid is daarbij wel geboden want ook in Amsterdam moet hij zich houden aan de regel politiek en volkswontwikkeling streng gescheiden te houden. Nog voor het einde van de eeuw telt het Nut 27 departementen met circa 4000 leden. Deze groei zet zich gestaag door: in 1820 zijn er 137 departementen, in 1845 273, waarmee het Nut al vroeg over een omvangrijk netwerk beschikt om zijn onderwijskundige ideeën te verbreiden.

De Algemene vergadering van het Nut in 1790 in de Oude Lutherse kerk, thans de aula van de Universiteit van Amsterdam. Kopergravure van I. de Wit naar een aquarel van J. Bulthuis. Op de begane grond de afgevaardigden van de departementen en centraal het hoofdbestuur. Op de balkons bevinden zich de toeschouwers.

Martinus Nieuwenhuijzen is ondernemend, voortdurend bezig met het maken van plannen en met schrijven. Hij produceert schoolboekjes, publiceert gedichten, verzorgt bloemlezingen en schrijft voor toneel. In 1789 is zijn treurspel *Desdemona* gepubliceerd, een bewerking van het toneelstuk *Othello* van William Shakespeare. Voor de doopsgezinde gemeente De Zon schrijft hij gezangen samen met Bernardus Bosch, met wie hij ook het blad *De Mensenvriend* uitgeeft dat zij elke twee weken om beurten met kopij vullen. De dichteres en schrijfster Petronella Moens, het lagere

schoolvriendinnetje van Nieuwenhuyzen en hartsvriendin van Bosch levert regelmatig kopij voor het blad. Ook werkt Nieuwenhuyzen mee aan *Bijdragen tot het Menschelijke Geluk* en andere bladen. In lijn met de ideeën van de Verlichting tracht hij nieuwe denkbeelden over openbaar onderwijs en de algemene ontwikkeling van volwassenen ingevoerd te krijgen. Het Nut schrijft prijsvragen uit voor leermethodes voor taal en rekenen en investeert in de opleiding van onderwijzers. Nieuwenhuyzen stelt een plan op voor een schoolbibliotheek in de vorm van een serie boekjes met de gehele leerstof van de lagere school. Het Nut beschouwt bibliotheken als een nuttig en logisch verlengstuk van het onderwijs. In 1791 komt in Haarlem de eerste uitleenbibliotheek van Nederland tot stand, die al snel navolging krijgt in andere plaatsen. In 1810 zijn er al 50 en in 1890 340.

De boekjes van Nieuwenhuyzen voor het lager onderwijs zijn in een voor kinderen begrijpelijk Nederlands geschreven en vrij van de gezwollen taal en stijl eigen aan de tijd. In 1791 neemt het Nut op voorstel van het departement Utrecht het besluit om 'leerzame prentjes voor de jeugd' te laten vervaardigen. Deze zogenaamde 'handplaten' zijn de voorlopers van de latere schoolwandplaten. Het Nut geeft in de loop der jaren drie series schoolprenten uit. Deze zetten een traditie van volks- en kinderprenten voort, maar in een gekuiste versie geschikt voor kinderen tussen de vijf en tien jaar. Pikant is dat Jan Nieuwenhuyzen in de tijd dat hij in Haarlem boekhandelaar en uitgever is, kinderprenten verkoopt die het Nut later als ongeschikt zal bestempelen. Martinus Nieuwenhuyzen oordeelt in 1791 over een reeks prenten over de Franse veldtochten in de Zuidelijke Nederlanden, die zijn vader enkele decennia eerder verkocht onder de titel *Franse Tyranny*, 'onwaardig om op scholen te gebruiken'. Het Nut veroordeelt onware geschiedenissen, zoals fabels en sprookjes en afbeeldingen met oorlogsgeweld.

In 1793 wordt Martinus, nog maar 33 jaar oud, tijdens een bezoek aan Haarlem plotseling ernstig ziek en overlijdt binnen enkele dagen aan tyfus. M.C. van Hall merkt bij de begrafenis op dat 'Nieuwenhuyzen een voorgevoel bezat dat zijn leven kort zou zijn en dat hij hierom met verdubbelde schreden de hem voorgeschreven loop voleindigde'. De Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen schenkt aan zijn weduwe een dubbele gouden medaille en aan zijn kinderen ieder een zilveren als blijk van hoogachting voor de overledenen. Jan Nieuwenhuyzen, die zijn zoon dertien jaar overleeft, heeft tot aan zijn dood in 1806 zitting in het hoofdbestuur. Hij speelt geen rol op de voorgrond, maar is binnen het Nut een zeer geziene figuur. Reeds in 1787 is hem een plaats voor het leven in het hoofdbestuur toegekend en ontvangt hij een gouden erepenning.

Jan en Martinus Nieuwenhuyzen leggen de basis voor een duurzame organisatie met grote invloed op de verbeteringen van het onderwijs in de negentiende eeuw. Martinus Nieuwenhuyzen heeft nog het genoegen mogen smaken van een organisatie die zich snel ontwikkelt. Als hij overlijdt, bestaan er 14 departementen, zijn de eerste schoolboekjes verschenen, is de eerste bibliotheek opgericht en is er een aanvang gemaakt met de oprichting van de eerste Nutsscholen.

LITERATUUR: G. Brender à Brandis, *Lijkrede op Martinus Nieuwenhuijzen, medeoprichter en secretaris der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam 1793); *Gedenkschriften der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen voor de eerste 25 jaren van haar bestaan* (Amsterdam 1809); P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Deel 4 JAC-NYV (Amsterdam 1822) 473; *Gedenkschriften der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen voor de tweede 25 jaren van haar bestaan* (Amsterdam 1834); Dr. G.W. Kernkamp, *Jan Nieuwenhuijzen herdacht. Historisch gedenkschrift, ter gelegenheid van den 100-jarigen sterfdag van den stichter* (Amsterdam 1906); P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 2 (Leiden 1912) 993-994; L.C.I. Bigot, 'Het Nut en het Onderwijs' in: *1784-1934 Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam 1934) 86-87; Th. Jorissen, 'Het genootschap van kunsten en wetenschappen, onder de zinspreuk: Tot Nut van 't Algemeen, te Edam, (1784-1787)' in: *1784-1934 Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam 1934) 27-43; J.E. van der Pot, *Het departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Rotterdam 1960); N. Kreuwels en G. Janssen, 'De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Tweehonderd jaar jong' in: *AO 2037* (Lelystad 1984); W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984: gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984); P.N. Helsloot, *Martinus Nieuwenhuyzen; pionier van onderwijs en volksontwikkeling* (Amsterdam 1993); J. Thijssen, 'Leerzame prentjes voor de jeugd'. *Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht 2009) 7, 11-23; D. Nas, *De stichters van het Nut* (Rotterdam 2016) op <https://vrijuitgeverij.nl/arbeidersbeweging>

Veelal worden de typografen gezien als de eersten die zich organiseerden. Minder vaak wordt vermeld dat onder onderwijzers verenigingen van oudere datum hebben bestaan al sierden deze zich met de naam: gezelschap. Net als de typografenverenigingen zijn het geen vakorganisaties, zoals we die nu kennen. De organisaties van typografen zijn veelal gezelligheidsverenigingen; de onderwijzersgezelschappen richtten zich op het verbeteren van het vak van onderwijzer. Het oudste onderwijzersgezelschap is in 1799 opgericht te Amsterdam. In de eerste jaren van de negentiende eeuw ontstaan tientallen van deze gezelschappen in verschillende steden.

Een schoolmeester in de 18e eeuw. De volksschool aan het eind van de 18e eeuw is nog maar weinig veranderd ten opzichte van die in de 17e eeuw, ook al dringen vele wel aan op modernisering. Wat we zien is dat er eind 18e eeuw er nog steeds sprake is van hoofdelijk onderwijs, één van de leerlingen krijgt vanaf de lessenaar hulp van de schoolmeester. Naar een afbeelding uit een bundel kindergedichten van P. 't Hoen uit 1783.

De oudst bekende organisaties van onderwijzers dateren uit de Vroegmoderne tijd. Onderwijzersgilden zijn er voor zover bekend in Middelburg (1591), Leiden (1667), Haarlem (1669) en 's-Hertogenbosch (1687). In de middeleeuwen is het oprichten van een school - het schoolrecht - voorbehouden aan adel en geestelijkheid. Het betekent een sterke binding tussen kerk en school. 'Deze verhouding openbaarde zich vooral hierdoor, dat de leden der school, zowel de schoolmeesters als de leerlingen, de kerkelijke plechtigheden in de kerk moeten opluisteren.'

Voor de schoolmeesters zijn de omstandigheden aan het begin van de negentiende eeuw gunstiger dan voor de werklieden. Zijn de laatste nog niet toe aan belangenverenigingen, de onderwijzers worden er als het ware

door de autoriteiten toe aangezet. De stimulans betreft ontwikkelingsverenigingen die uitsluitend, althans bij aanvang, verbetering van de vakbekwaamheid nastreven. De eersten van deze gezelschappen komen tot stand in Amsterdam in respectievelijk 1799 en 1800. Later zullen ze tot één worden samengevoegd. De gezelschappen komen regelmatig bijeen, aan huis bij een onderwijzer, om elkaar tot 'voorlichting' te dienen en zo te kunnen voldoen aan de eisen van de 'verbeterde leerwijze'. Voor bestrijding van de onkosten wordt een kas gevormd uit kleine maandelijkse bijdragen en uit boeten. Ook worden er 'rondzendbibliotheken' opgezet. In het midden van de negentiende eeuw bestaan er meer dan 200 onderwijzersgezelschappen verspreid over het hele land. De schoolmeesters leren er om voor hun onderlinge belangen samen te werken en krijgen oog voor hun meer algemene belangen. De gezelschappen vormen door hun innerlijke groei het voorportaal van de latere onderwijsvakverenigingen.

Gerrit Lalleman, is geboren in 1820 te Naaldwijk. Zijn eerste onderwijs krijgt hij op de dorpschool. Al op dertienjarige leeftijd begint hij als kwekeling eerst in Naaldwijk later te Hilleegersberg. Na de rangen van ondermeester en onderwijzer wordt hij in 1844 benoemd tot schoolhoofd in Moordrecht. Hij zal dat 43 jaar blijven. Een aanbod om leraar te worden aan de Haarlemse kweekschool slaat hij af. Lalleman is in de eerste plaats een volksonderwijzer, die er alles aandoet om de kinderen op school te krijgen. Slechts de helft van de kinderen tussen vijf en twaalf jaar gaat naar school, de andere helft verricht loonarbeid. Hij begrijpt dat hij, om meer kinderen op school te krijgen, de kinderarbeid moet bestrijden. Niet alleen in Moordrecht, maar ook in Gouda, Gouderak en Oudewater werken honderden kinderen vanaf vijf jaar in de touwslagerijen. In 1855 publiceert hij in *De Economist* onder de titel 'Slavernij in Nederland' als eerste een aanklacht tegen de kinderarbeid. Lalleman schets de situatie van kinderen die in de zomer 13 uur per dag werken in ongezonde, vochtige loodsen. 's Winters is de arbeidsdag 11 uur. Hij vraagt om een arbeidswet die een einde maakt aan de kinderarbeid, maar dat stuit op verzet van liberale en christelijke politici. Lalleman richt een avondschool op voor de kinderen werkzaam op de touwbanen en blijft ijveren voor de afschaffing van de kinderarbeid. Pas in 1874 zal het kindernetje van Van Houten een begin maken met een verbod op kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen. Lalleman vindt de wet lang niet ver genoeg gaan. Ondertussen is hij ook tot leraar benoemd aan de Normaalschool. De lessen starten 's morgens om zeven uur voordat zijn werk aan de openbare school begint. Na zijn pensionering stelt het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG) hem aan tot directeur van het Schoolmuseum in Amsterdam. Lalleman weet subsidie van het Rijk, Gemeente en Provincie los te krijgen en weet het museum, dat op sterven na dood is, nieuw leven in te blazen. In 1888 aanvaardt hij ook nog een benoeming als directeur van de Vormschool voor Onderwijzeressen aan Bewaarscholen. Daarnaast publiceert hij in *De Economist*, *De Tijdspiegel* en *De Wekker*. Op 11 juli 1901, twee dagen nadat hij afscheid heeft genomen van het museum overlijdt hij.

Lit. & bron.: R.R. Post, *Scholen en onderwijs gedurende de middeleeuwen* (Utrecht 1954); G. Harmsen, 'Lalleman, Gerrit Bernardus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1998) Deel 7; J. Wolthuis, *Onderwijsvakorganisatie. Overzicht van het optreden van de algemene vakorganisaties in en om het onderwijs* (Amsterdam 1981); 'In de klas bij Ot en Sien' in: Jac. G. Constant (eindred.), *Nederland rond 1900* (Amsterdam 1997); J. Thijssen, *Leerzame prentjens voor de jeugd. Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht 2009)

1806 Schoolwet

Onderwijs

Nederland heeft een grote naam op het gebied van onderwijs dankzij humanisten als Geert Grote en Desiderius Erasmus. Opvallend is de relatief hoge graad van alfabetisering in de Gouden Eeuw. Goed onderwijs en economische vooruitgang hangen kennelijk nauw met elkaar samen. Gedurende de achttiende eeuw verliest de Republiek niet alleen zijn economische voorsprong, maar ook het onderwijs verpaupert. Johannes Henricus van der Palm, zoon van de kostschoolhouder Kornelis van der Palm is in 1806 als minister verantwoordelijk voor de invoering van de eerste schoolwet. Vooral met het volksonderwijs is het droevig gesteld. De dorpscholen staan zomers meestal leeg, omdat de kinderen dan aan het werk zijn op het land. Er bestaat in de achttiende en negentiende eeuw meer analfabetisme dan in de daaraan voorafgaande Gouden Eeuw. De slecht opgeleide en dito betaalde schoolmeester heeft vaak meerdere bijbanen nodig om in zijn onderhoud te voorzien. In de tweede helft van de achttiende eeuw dringen verlichte pedagogische denkbeelden door in Nederland. De gedachten van Claude Adrien Helvétius (1715-1771) en Jean Jacques Rousseau (1712-1778), beide schatplichtig aan de Engelsman John Locke (1632-1704), doen de belangstelling voor het onderwijs groeien en zetten aan tot kritiek op de bestaande situatie. Locke vlucht in 1683 vanwege zijn

ideeën over volkssoevereiniteit naar het tolerantere Holland en formuleert hier de stelling, 'dat de menselijke geest absoluut geen denkbeelden bezit bij zijn intrede in de wereld, maar bij de geboorte een onbeschreven blad is'. Helvétius, Rousseau en anderen bouwen voort op deze grondgedachte en werken die verder uit. De Franse aristocraat en belastingpachter Helvétius stelt, in overeenstemming met Locke, 'De geest is het product van fysieke sensibiteit, geheugen en belangstelling', maar voegt er, om het handen en voeten te geven, de eis van oprichting van openbare scholen aan toe. De in 1752 te Haarlem opgerichte Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen schrijft in 1761 en 1765 prijsvragen uit over de lichamelijke respectievelijk zedelijke opvoeding van kinderen. De volledige vraag van de tweede prijsvraag luidt: "Hoe moet men het verstand en het hart van een kind besturen, om het een nuttig en gelukkig mens te doen worden?" Er zijn zes inzenders onder wie de kostschoolhouder Kornelis van der Palm. Ging het bij deze prijsvraag nog over opvoeden, het Zeeuwse Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen stelt in

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen pleitte niet alleen voor beter onderwijs, maar voegt zelf ook de daad bij het woord door het stichten van scholen en het maken van leermiddelen. In 1791 besluit het Nut om 'leerzame prentjes voor de jeugd' te laten maken. In totaal geeft het Nut 60 prenten uit in drie reeksen. De prent 'Nieuwe uitvindingen' behoort tot de derde reeks uitgegeven kort voor 1860.

1778 meer specifiek de vraag hoe het openbaar onderwijs is te verbeteren, met name de Nederduitse scholen. De toevoeging maakt duidelijk dat ze de lagere school bedoelen en niet de Latijnse of Franse school. Opnieuw is Van der Palm een van de inzenders. Hij wordt er, samen met twee andere inzenders, voor bekroond. Kornelis van der Palm, die een kostschool houdt in Delfshaven, richt zich in zijn kort en zakelijk gehouden reactie onmiddellijk op de schoolmeester. De school is in minachting geraakt door de onkunde der onderwijzers, deels door de grote toeloop van onbevoegden, deels doordat de meesten zich niet van jongs af aan op het beroep hebben toegelegd. Palm acht het nodig dat de jeugd eerst op 6 à 7-jarige leeftijd naar school gaat en wil het aantal leerlingen per onderwijzer beperken tot 50 à 60. De materiële positie van de schoolmeester moet worden verbeterd. Het lijkt nu allemaal niet zo spectaculair, maar in een tijd dat men van 150 leerlingen (of meer!) per meester niet opkeek was het dat wel.

Johannes van der Palm, zoon van voornoemde kostschoolhouder, zou je de verpersoonlijking kunnen noemen van het gezegde 'de appel valt niet ver van de stam'. Pleit de vader voor verbetering van het lager onderwijs, de zoon legt dat in 1806 vast in de eerste schoolwet.

Agent van Nationale opvoeding (minister) J.H. van der Palm, zoon van de kostschoolhouder K. v.d. Palm uit Delfshaven, ontwerpt in 1801 de eerste schoolwet.

Johannes Hendricus van der Palm is geboren op 17 juli 1763 in Delfshaven, toen behorend tot de gemeente Delft, nu een stadswijk van Rotterdam. Hij groeit op te midden van kinderen die de kostschool van zijn vader bezoeken. Het cliché, dat hij het met de paplepel krijgt ingegoten, is in zijn geval wel van toepassing. Vader Van der Palm heeft niet alleen een verlicht oog voor de node van het onderwijs, maar is ook liefhebber van de Nederlandse taal en van de edele dichtkunst. Hij is medeoprichter van het dichtersgenootschap *Studium scientiarum genetrix*, wat zoveel betekent als: ijver is de moeder der wetenschappen. Johannes wordt als hij zeventien is eveneens lid van dit genootschap en zijn gedicht *Het oorlog* wordt zo gewaardeerd dat hij in 1783 uit handen van zijn vader de gouden erepenning van het genootschap krijgt. Drie jaar later wordt hij zelfs tot lid van verdienste benoemd. Van der Palm studeert theologie aan de Universiteit van Leiden waar hij in 1784 promoveert. Hij wordt beroepen tot predikant in Maartensdijk en sluit zich aan bij de Utrechtse patriottenkring van Quint Ondaatje en de dichter Jacobus Bellamy. Van der Palm moet in 1787 vluchten uit Maartensdijk voor acties van Prinsgezinden uit Bunschoten. Een jaar later wordt hij aangesteld als wetenschappelijk raadsman voor het stadsbestuur van Middelburg, waar hij in 1795 deelneemt aan de Bataafse Omwenteling. Gedurende de jaren 1796-1799 is hij hoogleraar Oosterse talen aan de Universiteit van Leiden om in 1799 tot agent van Nationale Opvoeding (minister van onderwijs) te worden benoemd.

Impressie van een lagere school medio 19^e eeuw met de karakteristieke inrichting en leermiddelen uit die tijd. Naar een illustratie van U. Kobas. (Coll. Nationaal Schoolmuseum)

Een door Van der Palm in 1800 ingediende memorie is de grondslag voor de lager-onderwijswetgeving. Samen met zijn inspecteur-generaal Adriaan van der Ende werkt hij de al door zijn voorganger Th. van Kooten opgestelde uitgangspunten verder uit tot de in 1806 aanvaarde eerste lager-onderwijswet. Van der Palm kan derhalve de schepper van de Nederlandse volksschool worden genoemd. Met wetten uit 1801 en 1803 legt hij vast dat de bevoegdheid om onderwijs te geven alleen verworven kan worden door het afleggen van een examen en roept hij een instantie voor schooltoezicht in het leven. Van der Palm zorgt er ook voor dat er opdrachten worden verstrekt voor het opstellen van een Nederlandse spraakkunst en een spellingregeling. In 1806 is hij weer hoogleraar te Leiden, maar nu in de gewijde dichtkunst en welsprekendheid en in 1808 tevens in die der Oosterse talen. In 1818 begint Van der Palm aan een nieuwe bijbel vertaling die hij in 1830 voltooit en bekend staat als de 'Van der Palm-bijbel'. In 1840 overlijdt hij op 77-jarige leeftijd.

De liberale onderwijsideeën kunnen ingang vinden doordat Nederland, na de Franse inval in 1795 en het uitroepen van de Bataafse Republiek, een centralistische staatsvorm krijgt, waardoor op nationaal niveau wetten kunnen worden uitgevaardigd. De Schoolwet van 1806 maakt onderscheid tussen openbare en bijzonder scholen. Openbare scholen worden geheel of grotendeels gefinancierd uit publieke middelen, terwijl bijzondere scholen worden bekostigd door particulieren. Er zijn bijzondere scholen van de eerste klasse, die in stand gehouden worden door organisaties als de Maatschappij tot

Nut van 't Algemeen of de diaconie en scholen van de tweede klasse die door particulieren, door het heffen van schoolgeld, worden gefinancierd. Het onderwijs van overheidswege mag niet aan kerken gebonden zijn, maar een algemeen christelijke grondslag hebben. Al naar gelang leeftijd en vakbekwaamheid worden de onderwijzers ingedeeld in vier rangen. Voor de laagste twee rangen (4^e en 3^e rang), bestaat een minimum leeftijd van 16 respectievelijk 18 jaar. Deze onderwijzers mogen alleen les geven op de kleine dorpsscholen. Voor de 2^e rang is een minimumleeftijd van 22 jaar vereist en voor de 1^e rang van 25 jaar. Zij mogen les geven op alle openbare en bijzondere scholen. Door een bevoegdheidsexamen kan een hogere rang worden verkregen.

Affiche ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Rijkskweekschool in Haarlem. Dat 1862 wordt vermeld als startjaar hangt mogelijk samen dat in dat jaar er in Groningen en Leiden Rijkskweekscholen zijn gesticht en vanaf dat jaar de Rijksoverheid zich actief met de opleiding van onderwijzers gaat bemoeien.

Voor vrouwen bestaat slechts de rang van schoolhouderes. In de Algemene Schoolorde wordt het principe van klassikaal onderwijs vastgelegd. Aan de groepsgrote is geen grens gesteld. Op particulier initiatief, onder meer door 't Nut, worden vanaf 1795 kweekscholen opgericht. De eerste Rijkskweekschool komt in 1816 tot stand in Haarlem. Vanaf 1870 worden er ook vrouwen tot de opleiding toegelaten.

Lit. & bron., W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed I* (Amsterdam 1924); E.J. van Det, *Zestig jaren bondsleven. Gedenkboek van de Bond van Nederlandse Onderwijzers* (Amsterdam 1939) p. 109-113; J. Wolthuis, *Onderwijsvakorganisatie. Overzicht van het optreden van de algemene vakorganisaties in en om het onderwijs* (Amsterdam 1981) p.28-29; L. Dasberg, 'De lotgevallen van het Hoedenproletariaat' in: *De Groene Amsterdammer* (4 juli 1984); J. Thijssen, *Leerzame prentjens voor de jeugd. Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht 2009); Wikipedia: *Johannes van der Palm* (2016); *Kweekschool voor onderwijzers* (mei 2025)

1844 Ambachts- en huishoudschool

onderwijs

De ambachtsschool is een schooltype in Nederland en Suriname, die met voorlopers van 1844 tot 1968 heeft bestaan. Na de definitieve opheffing van de gilde in 1820 en er nieuwe vormen van bedrijvigheid ontstaan, ontstaat behoefte aan nieuwe vormen voor theoretische en praktische opleidingen tot geschoold werkman. Naast de veelal gemeentelijke tekenscholen met in de regel avondonderwijs ontstaan ambachtsscholen. De Amsterdamse architect H. Hana richt in 1844 een ambachtsschool op. Andere initiatieven volgen. In 1861 opent de Maatschappij voor de Werkende Stand in Amsterdam de eerste ambachtsschool. Het type onderwijs krijgt vanaf circa 1870 een landelijke verspreiding geconcentreerd in de steden. In 1894 bestaan er 15 ambachtsscholen in Nederland met 2295 leerlingen. Eind 1904 zijn het er 32 met 4567 leerlingen.

Hendrik Hana, geboren in Leiden op 4 mei 1814, is de zoon van Johanna Sophia van Stipriaan en Cornelis Johannes Hana, knecht in een wijnhandel en later handelsreiziger. Hana is opgeleid tot architect aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Hij huwt in 1841 met

Gerretje Wijnveld. Ontwerpen van zijn hand zijn onder meer de voormalige Eben-Haëzerschool aan de Bloemstraat in Amsterdam (nu een Rijksmonument), de Badinrichting aan de Westerdoksdijk in Amsterdam en het schoolgebouw aan de Kloveniersburgwal. Hana is naast architect ook aannemer en onderwijzer in de bouwkunde. In 1844 richt hij een 'instructie- of ambachtsschool' op, waar jongelui kunnen leren tekenen en timmeren. De school is eerst gevestigd in de Nes en later aan de Lauriergracht. Hana is een van de eerste ontwerpers van een woonkazerne. Het complex aan Oostenburgermiddenstraat is inmiddels gesloopt, maar een blokje sociale woningbouw aan de eerste Passeerdersdwarstraat staat er nog wel. Beide woonblokken zijn gebouwd voor de Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse te Amsterdam.

Hanna is van 1847 tot 1850 de tekenleraar van Jacob Olie, die zijn lessen in de praktijk brengt als tekenaar en opzichter van het architectenbureau van Jan Leliman. Olie zal later bekend worden als fotograaf. Hendrik Hana overlijdt op 17 januari 1877 te Amsterdam en is begraven op de Oosterbegraafplaats.

Huishoudschool uit 1898 of iets eerder. Foto getoont op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898.

Het huishoudonderwijs start in Nederland in 1888 met de Haagsche Kookschool. De huishoudschool of kookschool behoort tot het lager beroepsonderwijs en leidt op voor een beroep als huishoudster of dienstbode of heeft als functie vrouwen voor te bereiden op hun klassieke rol als huisvrouw. Op deze scholen leren uitsluitend meisjes koken, huishouden, voedingsleer en de basisvaardigheden die in het huishouden van pas komen, zoals het bijhouden van een huishoudboekje en nuttige handwerken. Aan de huishoudschool is soms

een eenjarige vormingsklas verbonden, die toegang biedt tot bepaalde opleidingen, zoals lerares naaldvakken of diëtiste.

In 1899 wordt in Zutphen op initiatief van de waterstaatsingenieur P.J. Tutein Nolthenius een tentoonstelling gehouden over kunstnijverheid. De Haarlemse school voor kunstnijverheid verzorgt de inrichting. De tentoonstelling is er niet alleen voor 'het mooi', maar tevens een pleidooi voor het stichten van een kunstnijverheidsschool in Zutphen, aangezien Gelderland achterop dreigt te raken bij het westen van het land. In Alkmaar, qua grote vergelijkbaar met Zutphen, floreert al een ambachtsschool met 119 en een huishoudschool met 86 leerlingen. Het leidt tot het oprichten per 1 januari 1900 van de Gelderse Vereniging voor Kunstnijverheid. De naam geeft aan dat de ambities boven het plaatselijk niveau uitgaan. N. van der Hoef, tekenleraar aan de HBS in Zutphen, stelt een leerplan op en is bereid belangeloos op te treden als directeur. Het wordt een driejarige opleiding voor houtbewerking met tekenonderwijs, naast een meisjesschool. Een gebouw aan de Waterstraat wordt om niet

De ambachtsschool in Zutphen in 1927.

beschikbaar gesteld, zodat de school op 1 mei 1901 zijn deuren opent voor 15 meisjes en 14 jongens waarvan ruim de helft uit de omgeving van Zutphen komen. Een jaar later zijn er al 56 leerlingen. Op de algemene vergadering van 1907 constateert de voorzitter dat het idee van kunstzinnige vorming, zoals men die zich had voorgesteld niet is bereikt. Wel voldoet de eenvoudige ambachtssnijverheid. Het is de aanzet om naast de houtbewerking de school uit te breiden voor het opleiden van timmerlieden, smeden, schilders en meubelmakers, kortom een echte ambachtsschool waarvoor een nieuw pand nodig is. Met subsidies en particuliere ondersteuning komt de school tot stand aan Het Hoornwerk in Zutphen. Op 3 november 1909 wordt de school in gebruik genomen. In dat jaar zijn er in Nederland 50 ambachtsscholen.

Leerlingen in het strijklokaal van de Vakschool voor meisjes, voorloper van de RK Huishoudschool 'Wijkerveld' in Maastricht. Ca. 1920

Het onderwijs op ambachtsscholen leidt op, zoals de naam al aangeeft, voor ambacht en nijverheid en is bedoeld als vooropleiding (voor al dan niet zelfstandige ambachten) van schilder tot metaalbewerker. Het

is populair bij diegenen die na de lagere school nagenoeg geen mogelijkheid hebben om naar een middelbare school te gaan. Samen met de verlenging van de leerplicht heeft de ambachtsschool een enorme invloed op de emancipatie van de arbeider en het scholingsniveau in Nederland. De ambachtsschool verzorgt technische opleidingen voor jongens, terwijl de huishoudschool gericht is op meisjes.

Er zijn twee-, drie- en vierjarige opleidingen. Het is mogelijk de vierjarige opleiding al na drie jaar te verlaten met een daarbij passend getuigschrift. De ambachtsschool verzorgt opleidingen tot smid, timmerman, meubelmaker, stoffeerder, huisschilder, bankwerker, instrumentmaker en elektricien. Er zijn cursussen voor koper-, lood- en zink bewerken, elektriciteitsleer, auto-, motor- en rijwielhersteller. De opleidingen worden zodanig gekozen dat wordt aangesloten bij de behoefte van zowel de toekomstige ambachtsman als van de werkgevers.

De Nijverheidsonderwijswet komt eerst in 1919 tot stand. Het heeft tot doel (art. 1) op de grondslag en met voortzetting van het algemeen vormend onderwijs op te leiden voor ambacht, nijverheid, scheepvaart, huishouden, landbouwhuishouden en vrouwelijke handwerken. Het wordt onderscheiden in: a. schoolonderwijs; b. onderwijs volgens het leerlingstelsel. Schoolonderwijs, bedoeld in artikel 1, onder a, wordt gegeven aan: a. scholen voor een ambacht of handwerk; b. scholen voor nijverheid, nijverheidskunst en kunstambacht; c. scholen voor het visserijbedrijf en de binnenscheepvaart; d. scholen voor huishouden, landbouwhuishouden, vrouwelijke handwerken en maatschappelijk werk; e. scholen voor speciale doeleinden. Schoolonderwijs, bedoeld in artikel 1, onder b, wordt gegeven aan: a. scholen voor techniek en nijverheid; b. scholen voor nijverheidskunst en kunstambacht; c. scholen voor den mijnbouw; d. scholen voor de zeevaart; e. scholen voor huishouden, landbouwhuishouden, vrouwelijk handwerken en maatschappelijk werk;

Met de Mammoetwet van 1968 wordt de naam *Lager Huishoud- en Nijverheidsonderwijs* (lhno) en is het ook voor jongens toegankelijk geworden. Tot dan toe kunnen die alleen bij de Ambachtsschool terecht en zijn de scholen strikte jongens- of meisjesscholen. Rond 1974 zijn er proefklassen gestart samen met de lts, jongens en meisjes wisselen van school/klas en komen zo voor het eerst in

gemengde "proef" klassen terecht. Zo is proefondervindelijk vastgesteld er interesse bestaat voor gemengd onderwijs op beide scholen. Men vindt dat ook meisjes technisch onderwijs moeten kunnen volgen zoals techniek, metaal- en houtbewerken en jongens moeten kunnen leren koken, wassen, strijken, etc. De kookschool wordt vakrichting Consumptief. Geleidelijk aan komen er meisjes in de Its-klassen en jongens in de lhno-klassen.

In 1992 is het lhno met andere vormen van lager beroepsonderwijs opgegaan in het voorbereidend beroepsonderwijs (vbo). Samen met de mavo en een groot deel van het voortgezet speciaal onderwijs is het vbo in 1996 samengevoegd tot het VMBO.

Lit. & bron.: H. Reynders, 'Ambachtsscholen' in: *Twents Techniek Museum Heim* (Hengelo 2006) 14^e jrg. No. 2; Wikipedia: *Ambachtsschool* (juni 2025); *Hendrik Hana* (juli 2025); *Nijverheidsonderwijswet 1919* (nov. 2025); *Amsterdamopdekaart.nl* (juli 2025)

1855 Kweekschool voor Zeevaart

onderwijs

Een aantal vooruitstrevende Leidse burgers stichten in 1785 een technische vakopleiding, de eerste in Nederland. De school krijgt de illustere naam 'Mathesis Scientiarum Genetrix' (MSG), ofwel wiskunde is de moeder van de wetenschappen. Deze school is bedoeld om zeelieden op te leiden; de zeemacht kan wel wat versterking gebruiken na de vele zeeoorlogen. In 1823 wordt per Koninklijk Besluit in de vier belangrijkste havensteden: Amsterdam, Rotterdam, Antwerpen en Oostende, lectoren aangesteld om onderwijs te geven in wiskunde en zeevaarkunde. De doelgroep zijn de stuurlieden van zowel de marine als voor de koopvaardij. Er blijkt weinig belangstelling voor te zijn. Als bij de MSG zeevaarkunde van het rooster wordt geschrapt, komt er ruimte voor een 'Kweekschool voor Zeevaart', een particulier initiatief. Dominee Rutgers van der Loeff heeft dankzij zijn militaire Willemsorde, verdiend in de Tiendaagse Veldtocht, toegang tot de koning en de minister van Marine. Zij steunen zijn voorstel en geven de school een kanonneerboot om het leven aan boord te kunnen oefenen. In 1855 gaat de kweekschool van start.

Abraham Rutgers van der Loeff, geboren in Spaardam op 2 mei 1808, is een zoon van de predikant Abraham Schim van der Loeff en Johanna Dorothea Rutgers. Hij studeert theologie aan de Universiteit van Groningen en is achtereenvolgens predikant te Slochteren, Noordbroek, Zutphen en Leiden. In 1831 is hij rector van het Gronings studentencorps en formeert samen met studenten uit Franeker een flankeurscompagnie, waarmee hij in de rang van sergeant-majoor deelneemt aan de Tiendaagse Veldtocht, waarvoor hem de Militaire Willemsorde wordt verleend. Hij trouwt op 2 februari 1835 te Veendam met Romelia van der Tuuk met wie hij een zoon krijgt. In Zutphen richt hij in 1845 de Protestantse Stichting voor Weldadigheid op. Deze instelling houdt zich bezig met werkverschaffing en voedselbedeling in de wintermaanden aan de arme protestantse inwoners van Zutphen.

Zijn komst als predikant naar Leiden in 1847 is niet onomstreden. Hij behoort tot de zogenaamde (vrijzinnige) Groninger richting. Er wordt voor zijn komst naar Leiden fel tegen zijn ideeën gewaarschuwd. Rutgers van der Loeff gebruikt bij zijn intrede in Leiden als reactie daarop de tekst: Vreest niet; want zie, ik verkondig u groote blijdschap. Hij krijgt in

1850 een eredoctoraat in de theologie aan de universiteit van Groningen. Van 1849 tot 1867 is Rutgers van der Loeff als predikant ook werkzaam in de militaire strafgevangenis. Hij richt in 1855, samen met twee gepensioneerde zeeofficieren, de Kweekschool voor Zeevaart in Leiden op. De achterliggende bedoeling is om een oplossing te vinden voor het lot der verwaarloosde vagebonderende jongens in de Leidse achterbuurten. Hij is in 1855, ook de oprichter van de Bewaarschol voor haveloze kinderen.

Abraham Rutgers van der Loeff ca. 1880. Naar een portret gemaakt door Jan en Johannes Goedeljee.

Rutgers van der Loeff is auteur van onder meer het Bijbelsch Catechisatieboek voor huiselijk gebruik (1857). Vanwege het ontbreken van voldoende gekwalificeerd personeel richt hij in 1867 te Leiden de kweekschool voor bewaarschoolhouderessen op.

In de jaren zestig van de negentiende eeuw spant Rutgers van der Loeff zich in voor het stichten van een kerk in Helenaveen. Voor het ontginnen van het gebied worden in die tijd onder meer veenarbeiders uit Drenthe aangetrokken. Een landelijke geldinzameling voor de bouw van een hervormde kerk voor de nieuwe bewoners van het gebied levert bijna 16.000 gulden op en is een succes. Op 3 november 1867 is de kerk in gebruik genomen. Rutgers van der Loef legt in zijn preek ter gelegenheid de ingebruikname het verband tussen landontginning en godsdienst. De kerk in Helenaveen is de eerste hervormde kerk die na 1648 in Noord-Brabant is gesticht. Rutgers van der Loeff is niet slechts religieus bewogen, maar ook zakelijk geïnteresseerd in de ontwikkeling van de Peel. Zowel hij als zijn oudste dochter bezitten aandelen in de Maatschappij Helenaveen, het bedrijf dat tot doel heeft de Peel te ontginnen. Rutgers van der Loeff is ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw en commandeur in de Orde van de Eikenkroon. In 1865 houdt hij, op verzoek van koning Willem III, de feestrede ter gelegenheid van de viering van het vijftigjarig bestaan van de Militaire Willemsorde. Rutgers van der Loeff overlijdt in Leiden op 13 juli 1885.

De particuliere instelling onder de naam *Kweekschool voor Zeevaart* is in 1855 opgericht op voorspraak van Prins Hendrik. Zijn borstbeeld - een geschenk van de Leidse burgerij - is in 1879 boven de hoofdentree van het nieuwe hoofdgebouw geplaatst. Een commissie vormt het bestuur over de instelling, ondersteund door een vereniging. Het doel is jongens uit behoeftige families via een baan bij de marine een kans in de maatschappij te geven en tegelijkertijd de personeelsvoorziening van de marine een impuls te geven. De kweekschool is daarmee van een geheel andere signatuur dan de Kweekschool voor de Zeevaart (mèt lidwoord) in Amsterdam, voor de opleiding van het middelbaar en hoger kader bij de marine.

Blijkens artikel 31 van de statuten uit 1855 werden de kwekelingen:

• *onderwezen en geoefend [...] in uiteenlopende zaken, zoals daar waren: de kennis van de benodigde gereedschappen aan boord, de kennis van de 'glazen en wachten', het schoonschip maken, het knopen, het splitsen, het enteren, het roeien en pagaaien en niet te vergeten de kennis van de verschillende rangen aan boord van 's Rijks oorlogschepen.*

Leerlingen van de Kweekschool voor Zeevaart voor de school. Naar een foto van Jan Goedeljee eind 19^e eeuw.

Voor de praktijklessen beschikt de school over twee oefenmasten en een door de Minister van Marine beschikbaar gestelde kanonneerboot. De opleiding is ondergebracht in een pand bij de Witte Poort aan het Galgewater. Aanvankelijk wonen de jongens thuis, pas vanaf 1859 gaat met de opening van een nieuw gebouw de wens van een internaat in vervulling. In 1879 is het pand uitgebreid met het huidige hoofdgebouw. De kwekelingen worden lokaal ook wel aangeduid als de *Jantjes van Leiden*, wat geen negatieve betekenis heeft, in tegenstelling tot het gezegde 'je er met een jantje-van-leiden van

afmaken'. Op de school heerst een strenge tucht en er worden goede matrozen afgeleverd.

In 1914 komt er een einde aan de opleiding voor de lagere marine-rangen. Maar omdat het pand eigendom is van het Rijk en ter beschikking staat van de marine, blijft het marine-gerelateerde gebruik bestaan. In 1914 is het gebouw in gebruik genomen als vooropleiding voor leerling-officieren bij de Koninklijke Marine. Vanaf 1922 tot 1932 is er de opleiding voor zee miliciens (kustwacht-soldaten)

ondergebracht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is het gebouw gevorderd door de Duitse Wehrmacht. Na de oorlog biedt het pand onderdak aan het hoofdkwartier van de Mijnopruimingsdienst (MOD). Nadat deze in 1948 naar Deb Helder is verhuisd, vestigt de marine er de Sociaal Medische Dienst. Als die in 1973 vertrekt, komt er een einde aan het militair gebruik.

Lit. & bron.: G.J. Verbong, 'Techniek, beroep en praktijk' in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. Deel V* (Zutphen 1994) p. 60; Wikipedia: *Abraham Rutgers van der Loeff* (juli 2025); Kweekschool voor Zeevaart Leiden (nov. 2025)

1874 een bede, doch niet om geld

kinderarbeid

'De Lijnbaan' Naar een schilderij van J. Herst uit 1795. In de 19^e eeuw zijn, met name in de touwslagerijen veel, soms zeer jonge kinderen werkzaam.

Reeds in 1834 wordt in het jaarverslag van de provinciale commissie voor het onderwijs van Overijssel de aandacht gevestigd op het toenemen van het aantal kinderen dat werkt in spinnerijen en weverijen. De commissie vindt het wenselijk dat er een leeftijdsgrens wordt vastgesteld waar beneden kinderen niet mogen werken. Ook wil men kinderen uit de fabriek weren als ze onvoldoende onderwijs hebben genoten. Gedeputeerde Staten vindt het wenselijk een onderzoek in te stellen en wint advies in bij de gemeenten waar weverijen en spinnerijen zijn. Enkele gemeentebesturen achten dat de gezondheid van de jeugd geen gevaar loopt, terwijl anderen gemis aan onderwijs als een nadeel zien. Een verbod van werken onder de twaalf jaar vinden ze wenselijk of anders onderwijs onder werktijd. Het antwoord van de gemeente Oldenzaal bij monde van burgemeester F.C.W. Stork is het duidelijkst. Hij deelt mee dat er kinderen van acht jaar van de vroege ochtend tot de late avond in de weverijen werken. Borstkwalen komen veel voor vanwege het inademen van het katoenstof. Het gemeentebestuur wil dat kinderen beneden de twaalf jaar niet meer in fabrieken worden toegelaten. Tevens willen ze dat het werken van oudere meisjes in de weeffabrieken

zoveel mogelijk beperkt moet blijven. Het onderzoek brengt de nodige pennen in beweging en de minister van Binnenlands Zaken H.M. baron de Kock ziet zich genoodzaakt bij de gouverneur van Overijssel om inlichtingen te vragen. Gouverneur Graaf van Rechteren van Appeltern rapporteert dat betere bescherming van jeugdigen en beter onderwijs noodzakelijk zijn. In een afzonderlijke nota zendt hij zelfs een ontwerp voor een wettelijke regeling naar de minister bij wie het in de la verdwijnt. De problematiek van de kinderarbeid blijft echter op de agenda en op instigatie van Willem I wordt er over de grens gekeken hoe het daar toegaat. De nota die verschijnt wijst er op dat in Engeland en Pruisen wettelijke regelingen zijn om verwildering te voorkomen.

Auteur Netscher, administrateur van de nationale nijverheid, meent dat in ons land zich hetzelfde kwaad voltrekt en dat er aanleiding is voor nader onderzoek. Vertraagd door de troonsafstand van Willem I vraagt minister W.A. Schimmelpenninck van de Oye medio 1841 om inlichtingen bij de gouverneurs van de provincies. Die leggen de vragen op hun beurt voor aan de gemeenten, die veelal de hulp van de Kamer van Koophandel vragen. Vlot gaat het niet en erg volledig is het ook niet. Veelal zijn er geen leeftijden aangegeven en wordt volstaan met de aanduiding 'kinderen', waarvan er ruim 2000 blijken te werken, voornamelijk in de textiel fabrieken. Op zijn beurt dient de gouverneur van Limburg Graaf van Rechteren van Appeltern een ontwerp voor een wettelijke regeling in, maar ook die verdwijnt in de la. Feitelijk gebeurt er dus niets, maar steeds weer komen schrijvende voorbeelden van

kinderarbeid aan het licht. De Goudse arts W.J. Büchner schrijft in 1842 over het lot van kinderen in de garensponnerijen en de touwbanen:

► *“In deze fabrieken arbeiden insgelijks mannen, vrouwen en kinderen. De arbeid der kinderen bestaat in het draaijen van het rad der spinners. Gewoonlijk hebben deze kinderen den ouderdom van zeven jaren bereikt; zelden vindt men er, die slechts zes jaren oud zijn; de arbeid dien zijn moeten verrigten, is voor hunnen leeftijd te zwaar, te langdurig en zeer eentoonig; de ontwikkeling des ligchaams wordt er door belet en de krachten worden uitgeput. De arbeid begint des zomers 's morgens te vijf ure, en duurt tot des avonds negen ure. Hunne verdiensten bedragen van 50 tot 75 cents in de week”.*

In 1919 worden in deze sigarenfabriek in Eindhoven voor het strippen van de tabak vrijwel uitsluitend kinderen gebruikt

Midden negentiende eeuw gaan meer en meer organisaties en instanties zich bezig houden met het vraagstuk van de kindarbeid. Zo schrijft de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid zowel in 1849 als in 1853 een prijsvraag uit met als centrale vraag welke voor en nadelen er kleven aan een beperking van de kindarbeid. Op de eerste prijsvraag komt geen enkele reactie op de tweede komt één reactie, maar pas in 1857. In 1854 neemt de Vereeniging ter bevordering van Fabrieks- en Handwerknijverheid het initiatief om gegevens te verzamelen aangaande de kindarbeid om tot voorstellen te komen voor een wettelijke regeling. Verzet in eigen kring, met name de Leidse fabrikanten, doet het initiatief al in de kiem smoren. Het provinciebestuur van Zuid-Holland blijkt kennis te hebben genomen van de misstanden met name in Moordrecht en Nieuwekerk aan de IJssel en pleit voor maatregelen. Ook het gemeentebestuur van Moordrecht pleit voor ingrijpen, maar vanwege de concurrentie moet dat wel een nationale wetgeving zijn. De Leidse textielabrikant Mr. Samuel Le Poole is vanwege zijn kennis van de Engelse nijverheid tot de conclusie gekomen dat bescherming van kinderen nodig en mogelijk is. Als liberaal houdt hij niet van overheidsingrijpen en doet een beroep op zijn collega fabrikanten, maar bij hen vindt hij geen gehoor. Hun opvatting is dat arbeid koopwaar is en de prijs daarvan wordt bepaald door vraag en aanbod, een natuurwet waaraan niets valt te veranderen. En zo glijdt de tijd door zonder dat er iets gebeurt. De stadsgeneesheer van Middelburg dr. S. Sr. Coronel vermeldt in zijn beschrijving van de leefomstandigheden van de arbeiders in zijn woonplaats, ook het

lot van touw-pluizende kinderen, dat niet alleen in de achterbuurten, maar ook in andere wijken van de stad onder ellendige omstandigheden als thuiswerk wordt verricht.

► *“Vijf kinderen vinden we aan het touwpluizen, die den gehele dag dat werk verrigten en gezamenlijk 40 à 60 cents 's week mede verdienen. De kleine hebben een smerige kiel over het naakte en morsige lijf, hoofd en handen zijn even afzigtelijk als hunne omgeving. De kinderen zijn in de regel ziek; een groot hoofd met de sporen van verwaarlozing er op zichtbaar, aardvale hangende kaken, een gluipende blik en een dikke buik door een paar zwakke slingerende benen gesteund, stelt een duidelijk beeld van verdierlijking daar.”*

Onder druk van alle initiatieven en de niet aflatende roep tot ingrijpen wordt eind 1860 wederom naar het beproefde wapen van positieve vertraging - de enquête - gegrepen. De vraagstelling is weliswaar qua vormgeving wat doordachter dan die van de enquête van 1841, maar borduurt er in hoofdzaak wel op voort. Het is dus eigenlijk vragen naar de bekende weg. Het verzoek van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Geneeskunst om bij het onderzoek ook te letten op de gezondheidstoestand wordt compleet genegeerd. Het aandeel jeugdige (beneden de 14 jaar) dat uit de enquête naar voren komt is op een totaal van bijna 17.000 werknemers met 2280 fors te noemen, maar het is slechts het topje van de ijsberg. Bedacht moet worden, dat naast onvolledigheid, zo heeft Regout in Maastricht, een bedrijf met 1400 werknemers, geweigerd informatie te verschaffen, dat drie provincies niet reageerden en veldarbeid, landbouw, veehouderij, huisnijverheid, ambachten en bedrijven met minder dan tien werknemers ook schitteren door afwezigheid.

Ir. A. de Vries Robbé, de voorzitter van de Commissie belast met het ‘Onderzoek naar de toestand der kinderen in de fabrieken arbeidende’, is bang dat wetgeving te lang zal uitblijven en dat is niet zo’n vreemde gedachten, want al tientallen jaren verdwijnen goede voornemens en voorstellen schielijk in ministeriële laden. Hij schakelt de schrijver en schilder J. J. Cremer in, in de hoop dat een verslag van deze populaire schrijver zal helpen om snel een verbod te krijgen.

► *... ‘Zes!’ bromt de vrouw binnensmonds; rekt zich geeuwend de leden; stapt nu spoedig uit de hooge bedsteê, en sloft een oogenblik later op neêrgetrapte pantoffels naar een ander bedsteê. Drie kinderen slapen er bijeen; twee jongens van tien en dertien jaren, benevens een meisje dat bijna haar twaalfde jaar heeft bereikt. In de slaapsteê der ouders kreunt vlugtig een kind van weinige maanden, waarschijnlijk nu het bespeurt dat moeder hem verliet, en in de wiege er voor, droomt een meisje van vier jaren misschien, met een droevig lachje om den mond, van mooie winkels met allerlei brood.*

-‘Toe kinders, er uit!’ roept de moeder met schrille stem het slapende drietal toe, en als zij het schamele dekkleed heeft weggeslagen, dan trekt zij den oudsten knaap bij den arm, haar Evert die, langzaam ontwakend met lodderigen blik voor zich heen ziet, terwijl zij verder op soortgelijke wijze de beide andere kinderen te wekken tracht. Die taak is geen ligte. Saartje althans weert onbewust de moederhand af die haar diepen slaap komt verstoren; wijkt naar den achtersten hoek der bedsteê terug, en kromt zich schier tot een bal ineem, met het hoofd op de knieën.

Een klagend geweën vervult eensklaps het vertrek. ‘t Is Sander, het jongste der knaapjes. Onbarmhartig door de moeder uit de bedsteê getild, staat hij half wakend half droomend, met de bloote voetjes op den killen vloer.

- ‘Stil, Sander, als vader het hoort!’ vermaant de moeder, en als zij nu hém en ook haar oudste - die inmiddels zijn bed heeft verlaten, de schamele kleêren heeft toegeduwd, dan tast zij op nieuw naar het weggedoken meisje; trekt haar bij heur hemdrokje naar voren, en beurt het kind, dat woest van zich afslaat, almede uit het bed.

Saartje, op den grond gezet, opent de oogen; zij droomde daar even dat een akelig dier haar bij de keel had; nu ziet ze... haar moeder; en de teedere handjes klemt ze inéén, en de kille knuistjes drukt ze tegen de brandende oogen, en zegt, dat het zoo tikt in haar hoofdje.

Maar de moeder hoort het niet. Toen zij Sander heeft losgelaten om het meisje te wekken, is het jongske, overheerd door den slaap, in de knieën gezakt en ligt met het hoofd tegen de muur, op nieuw in een diepe rust. “t Is ook wat erg; twaalf ure naar bed!’ mompelt de moeder. Zich schielijk tot het jongske voorover buigend, schudt zij hem nogmaals wakker, doch, als nu het kind op nieuw en sterker dan straks aan het krijten gaat, dan legt zij hem haastig de hand voor den mond en ziet er met angstigen blik naar de zij van heur bedsteê, want - ruw klinkt de stem van haar man, met een nijldigen vloek: ‘Hè - mondhouwen. Zeg!’ Een klein kwartier later beweegt zich een schamel drietal kinderen in de nog onbevolkte straten van Leidens achterbuurt. ...

... En een groot deel van die ongelukkige schepsels, ze zijn de kostwinners voor hun luije onbarmhartige ouders, ze zijn... Doch immers, ik heb ze u geschetst, naar waarheid geschetst al sprak ik u niet van de verregaande zedeloosheid die hen almede besmettend omringt; en gelooft gij mij niet: welnu, bezoek de Leidsche fabrieken; gij zult zien en, zoo uw harte al aanstonds niet bloedt, dan, dan zult ge toch voorzeker - weêrgekeerd in uwe woning, bij het aanschouwen van uw liefen bloeiend kroost, moeten uitroepen: Groote God! Bestaat zulk een ontzettend kwaad in ons dierbaar Nederland, in het land welks grootsch verleden van vrijheid spreekt en van regt voor allen! Goede God, wordt er dan niets gedaan in ons lieve vaderland voor die

honderden, ja duizenden van rampzaligen, die er vermoord worden, ja vermoord! En al zijn die ellendige ouders ook verschoonbaar, ja onschuldig zoo ge wilt, onwetende, ontzenuwde wezens als ze veelal zelve van jongs af waren; en al zien ook velen der fabriekanten, met deernis neder op de ellende die hen omringt; al geven u vele brave rechtschapen mannen onder hen de opregte verzekering, dat ook ZIJ zoo vuriglijk wenschen die armen eenigzins te kunnen opheffen uit den deerniswaardigen toestand waarin zij verkeerden, zij fluisteren u toe: 'Wat we willen, wij kunnen het niet; ééne is er die 't ons belet, en haar naam is: CONCURRENTIE!'

Hoe! Zou zij de moordenaar dier arme kinderen zijn, zij de schoone kloeke vrouw die de leuze der vrijheid in hare banier voert? Ja, zij is het! En de schoone vrouw, die zich baadt in de wierookgeuren die men haar toezwaait, ze zondigt bedwelmt, door dien geur. Haar leuze van vrijheid, zij voert ze hoog, schaamteloos hoog. 'Vrijheid! Ja vrijheid voor allen en alles!' gilt ze in dollen overmoed: 'Wie zal er den ouders het regt over hunne kinderen ontnemen; wie zal ze gelasten hunnen arbeid te verligten of hen ter schole te zenden; wie - wie zal MIJ beletten...'

Zwijg, schoone waanzinnige vrouw. Weet gij 't dan niet hoe de Staat - en regtvaardig - der arme gevallene, die uit schaamte haar kind vermoordde, de vrijheid ontnemt, Goddank, slechts zelden heur leven? Ha! Voor die ongelukkige den kerker en voor u de dertelste vrijheid; gij die boeleert met den goouddorst en duizende kinders vermoordt, zonder blozen vermoordt naar ziel en naar ligchaam.

Neen! Ik zeg het u, de ure zal weldra slaan, waarin men u kerkeren zal, ja kerkeren in de banden eener zegenrijke wet! Doorluchtige Vorst! Grootmagtige wetgevers in den Staat! Ziet, daar valt de smeekbrief neêr voor uwe voeten. Nogmaals, ten laatste: de kranke stad en hare zusters, zij snakken naar redding en artseneij. Gij vraagt den boodschapper niet waar het kruid is te vinden, het kruid dat hulpe kan geven. Gij weet het wel: Daar ginder, aan gene zijde van den Oceaan, daar bloeit en daar tiert het op Englands bodem; daar behoedt een schoone zegenrijke wet die arme, arme fabriekskinderen voor den ellendigen toestand, waarin zij hier verkeerden. Dáár zijn hunne werk-uren minder in aantal; daar gaan ze ter schole en worden ze onderwezen, drie, ja vijf uren per dag. En de onderwezen kinderen worden bekwame werklieden, en de nijverheid, zij bloeit er; en ik bid u, waarom zouden wij bij onze overzeesche naburen, ja zelfs bij het grootste deel ook der minder ontwikkelde Staten van Europa ten achter staan? Maar wat spreek ik van artseneij te zoeken in den vreemde; uwe wijsheid zal het weten te vinden op eigen bodem, naar eigen behoefte. Neen, ik vraag u niets meer dan eene wet in het belang dier ongelukkigen. ...

... Die minvermogene kinderen, ze moeten werken en zij zullen en kunnen het indien gij u hunner ontfermt: ja ze zullen meer doen dan nu, immers nu zijn ze verlamd en ontzenuwd, en de ervaring heeft elders geleerd, dat te veelvuldige arbeid der industrie nádeelig wordt, terwijl meerdere rust en onderwijs voor die kleinen haar krachtig verheft. O, Doorluchtige Vorst! En Grootmagtige wetgevers in den Staat! Geloof te niet de valsche boodschappers, indien ze komen mogten, die u zouden verhalen, dat de hulpe, die wij van u afsmeeken, een onnoodige is. - Zij zouden liegen!

Maar neen, komen zullen ze niet; want ik zeg u: Zij, zij zouden metterdaad de ellendigen zijn, die de schoone vrouw tot ontucht en kindermoord verleidden. Die boodschappers, ja, ze zouden verbleeken, indien gij hen krachtig betichttet dat zij dus inderdaad de moordenaars onzer arme fabriekskinderen zijn. Neen, daar zal er geen komen, die u driest in het aangezicht zal werpen dat daar geen moord geschiedt in den vollen zin des woords.

Ik bid u, laat mij begaan met hem die het wagen zou durven; ik vraag hem dan zacht: Zeg, ongelukkige, hebt gij dan dat eene kamertje vergeten, het kamertje met de reinigings-machine van het ruwe katoen, waarbij het kind in slechts luttele jaren zijn rampzalig leven der win - 't klinke zachter - der sleurzucht ten offer brengt? Zie - zie, dan verbleekt hij en sluipt hij weg. Maar ik weet het, daar zullen, daar kunnen geen boodschappers komen, om tegen mijne zending te getuigen. Hoor maar, hoor! De arme stad zij kermt te luide en steent van de pijn.

Doorluchtige Vorst! Edele en Grootmagtige wetgevers in den Staat! Ziet: aan uwe en mijne kleederen, waaraan de handjes dier kleinen werkten, kleven druppelen bloeds; je de druppelen bloeds der arme in Nederland vermoorde fabrieks-kinderen. O! toeft dan geen oogenblik langer, zendt de hulpe die Gij gebieden kunt; dat heeft haast, groote haast. Doet de stad herrijzen uit haren nood, en hare zusters met haar; en dan, dan zal er een stemme suizen door uwe zielen: Wél u, dat gij heb zaâmgewerkt - niet tot leniging, maar ter voorkoming van ellende en jammer; wél u, dat gij der Nederlandsche Nijverheid een schoonere toekomst hebt gewaarborgd; en wél u, wél u bovenal, dat Gij die armen daar ginder - en nu zonder geld - naar ziel en ligchaam gered en WAARLIJK HEBT LIEFGEHAD.

Jacobus Johannes Cremer is geboren in 1827 in Arnhem. Als zoon van een vermogend koopman groeit hij onbezorgd op en als blijkt dat hij geen studiebol is mag hij teken- en schilderlessen gaan volgen. Hij vestigt zich in Loenen a/d Vecht als kunstschilder, maar in de herfst- en wintermaanden als het licht te slecht is om te schilderen gaat hij romans en korte verhalen schrijven. Door voor te dragen uit eigen werk krijgt hij vermaardheid en al spoedig verdient hij er zijn brood mee. Zijn literaire werk geeft blijk van sociale betrokkenheid en sociale problemen gaat hij niet uit de weg. Vaak zijn de opbrengsten van zijn doorgaans lucratieve voordrachten bestemd voor liefdadige doeleinden. Hij kant zich tegen het Nederlandsch Werklieden-Verbond (Eerste Internationale), maar verwacht wel verbetering voor

de arbeiders door samenwerking in een nationale werkliedenvereniging. Zijn grootste bekendheid krijgt hij echter door zijn strijd tegen de kinderarbeid. De Vries Robbé neemt Cremer mee naar een Leidse textiel fabriek waar hij zo geschokt raakt, dat hij binnen zes weken de novelle *Fabriekskinderen* schrijft. Hij draagt zijn verhaal op 11 maart 1863 in Den Haag voor. Ministers en Kamerleden zijn uitgenodigd, maar geen van de ministers geeft acte de préséance. Vanuit de samenleving komen felle reacties en de regering ontvangt het ene verzoekschrift na de andere. De hoofdcommissaris van politie van Maastricht schreef reeds in 1861 aan zijn burgemeester:

► *“Met innig leedwezen ziet men hier de jeugdige fabrieksarbeiders als schimmen en in hunne opvoeding veel gelijkende naar redeloze schepselen, langs de straten loopen, hetgeen niets te verwonderen is bij het bewustzijn, dat een zeer groot aantal kinderen vanaf hun negende jaar in de glasblazerijen en de aardewerkfabrieken en anderen veel te veel uren daags moeten werken en sommigen hunner des nachts de fabrieken niet verlaten voor middernacht en twee uren later, om weder op die uren door anderen van hunne leeftijd te worden vervangen.”*

De Leidse fabrikanten sturen een petitie naar de koning met het verzoek om wetgeving. De regering houdt zich echter afzijdig. Cremer blijft oproepen en open brieven schrijven. Het duurt echter nog tot 1874 aler een wetsvoorstel door het kamerlid S. van Houten zal worden ingediend. Het ‘Kinderwetje Van Houten’ verbiedt arbeid van kinderen onder de twaalf jaar en wordt veelal gezien als het begin van de sociale wetgeving in Nederland. Het beste wat je van de wet kunt zeggen is, dat het een begin is. Er zijn te veel uitzonderingen, zo vallen landarbeid en huisnijverheid er buiten en is er te weinig handhaving, zodat de wet weinig effectief is. In *Kinderarbeid in Nederland en in het buitenland*, het vierde en laatste rapport van het Bestuur van het Congres voor Kinderbescherming uit 1913 valt in de inleiding het volgende te lezen:

► *... het kind beschermd door de school maar bedreigd door de productie, laat ons medelijden stijgen tot ontzetting en afschuw, wanneer wij zien, hoe kinderen van drie, vier, vijf jaren in het productieproces worden meegesleept en gefolterd met geregelde loonarbeid.*

Ruim een kwart eeuw na de invoering van het Kinderwetje blijkt dat het kwaad van de kinderarbeid nog allerminst tot het verleden behoort, ondanks het feit dat het wetje inmiddels is opgevolgd door de Arbeidswet van 1889.

Jan Vleggeert is een van de voorbeelden hoe een arbeiderskind met nauwelijks enige opleiding door noeste vlijt en zelfstudie zich op weet te werken en dienstbaar te maken voor klassegenoten. ‘Gegrepen door onrecht’ maakt hij carrière in de arbeidersbeweging en op latere leeftijd maakt hij studie van het onrecht boven alles: de kinderarbeid.

Johannis Cornelis Vleggeert is geboren op 12 juni 1899 te Gouderak. Zijn geboortehuis staat aan de IJsseldijk nabij Gouda. Zijn vader, Pieter Hendriks Vleggeert, werkt in een steenfabriek en later in de bouw. Vanwege zijn kritische houding wordt hij ontslagen en kan hij in de omgeving van de Hollandse IJssel maar moeilijk vast werk vinden en is dus vaak werkloos. Aanvankelijk is hij lid van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV), maar kiest uiteindelijk voor de sociaaldemocratie. Vleggeerts moeder, Cornelia Boutesteijn, moet al op zesjarige leeftijd aan het werk. Ontvangt geen onderwijs en blijft ongeletterd. Ook Vleggeert moet al jong aan de slag. Als hij als negenjarige bij de ene boer voor het verweiden van koeien wel betaald krijgt maar bij de ander niet, volgt hij de raad van zijn moeder op en vraagt aan de tweede boer hetzelfde bedrag als hij van de eerste heeft gekregen. Dat hij succes heeft maakt indruk op hem. Hij is elf jaar als hij als wieldraaier werkt in een lijnbaan. Daarna is hij enige jaren knecht in een bloemisterij.

In juni 1920 begint hij als bediende op het kantoor van de Centrale Bond van Transportarbeiders (CBT) in Rotterdam. Vleggeert laat van zich horen in korte artikelen en enkele gedichtjes in *De Roode*

Wekker (1919) en het Goudsch Weekblad (1922-1923). Hij sluit zich aan bij de Algemeene Nederlandsche Bond van Handels- en Kantoorbedienden en brengt het tot voorzitter van de afdeling Schiedam. Op 21 september 1925 treedt hij in het huwelijk met Pietertje Ida Catharina Broekhuizen met wie hij een dochter krijgt.

In 1926 bevordert de CBT hem tot chef van de administratie en controleur van de werklozenkas. Deze functies oefent hij uit tot december 1936. Hij volgt B. Smeding op als bezoldigd penningmeester van de afdeling Amsterdam. Hier bemiddelt hij bij het Burgerlijk Armbestuur voor de vele werkloze leden. In *De Transportarbeider* (1937-1939) schrijft hij over de binnenvaart en verzorgt hij een serie over 'Duitse wonderen'. Op 1 mei 1942 komt aan zijn bondswerk een eind als de Duitse bezetter het NVV laat opgaan in het Nederlandsch Arbeidsfront. Vleggeert vindt een baan als administrateur bij de afdeling Evacuatietransporten van het Nederlands Binnenvaart Bureau. In mei 1945 hervat hij zijn functie als penningmeester (na enige tijd secretaris/penningmeester) van de CBT-afdeling Amsterdam. Hij is verantwoordelijk voor de plaatselijke vakgroepen Binnenscheepvaart en Transport te Land. In 1953 wordt hij afdelingsvoorzitter en lid van het hoofdbestuur. Als tijdens een kaderweek van het NVV de kinderarbeid ter sprake komt en alleen Vleggeert hierover iets meer weet te vertellen, stimuleert scholingsleider J. Mannoury hem om zijn kennis op papier te zetten. Vleggeert zoekt er in zijn vrije tijd het nodige over uit. In 1951 verschijnt bij *De Arbeiderspers*: *De kinderarbeid*. De geschiedenis van haar beperking door de kindwet van Mr. Samuël van Houten. Historisch onderzoek bevat hem kennelijk, want hij schrijft ook een korte (ongepubliceerde) geschiedenis van de afdeling Amsterdam van de CBT. R. Laan sr. put hieruit voor zijn in 1956 verschenen CBT-geschiedenis. In 1955 en 1959 vestigt Vleggeert met artikelen en een tentoonstelling in Moordrecht de aandacht op de Moordrechtse onderwijzer G.B. Lalleman, die een eeuw eerder tegen de kinderarbeid protesteerden.

Als in 1956 in het kader van de nieuwe bedrijfstakgewijze organisatie van de vakbeweging delen van de CBT overgaan naar de bond voor handel, banken en verzekeringen Mercurius, gaat Vleggeert mee. Hij wordt tweede secretaris van de afdeling Amsterdam, is verantwoordelijk voor de bedrijfsgroep Handel, secretaris van de landelijke onderbedrijfsgroep Film en Theater en heeft zitting in de Raad van Beroep voor de Sociale Verzekering. In 1960 viert hij zijn veertigjarig jubileum bij de vakbeweging. Na het overlijden van zijn vrouw in 1961 en zijn pensionering in 1962 - op de toen voor bondsbestuurders gebruikelijke leeftijd - zette hij zich aan een verdere studie van de kinderarbeid. Onder auspiciën van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) verschijnt zijn *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van berusting tot beperking* (Amsterdam 1964). De publicatie is een bewerking door twee IISG-medewerkers van een veel uitvoeriger tekst. Directeur A.J.C. Rüter voorzag het boek van een inleiding. Drie jaar later verscheen in de Fibula-reeks van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis een beknoptere versie onder de titel *Kinderarbeid in de negentiende eeuw* (Bussum 1967, herdruk 1978). Vleggeert is lid van de Sociaal-Historische Studiekring en publiceert nog enkele artikelen. Na een ziekbed van enkele weken overlijdt hij op 7 april 1970 aan de gevolgen van een hersenbloeding.

Dankzij het werk van Vleggeert, die zich weet te ontwikkelen van een laaggeletterde tot een getuigedkundige bij uitstek, zijn we goed geïnformeerd over de uitwas van kinderarbeid, die in Nederland is uitgeroeid, maar op veel plaatsen in de wereld, daar waar armoede heerst, nog welig tiert. Hij gold als iemand met 'een groot gevoel voor de man die lijdt' en als een bescheiden mens met een rustige manier van doen (een pijproker) en een nuchtere kijk op mensen en dingen. Rüter prees hem als amateurhistoricus en sprak over 'een verdienstelijke en interessante bijdrage tot de kennis van de toestanden, die de schrijver zelf nog aan den lijve heeft ondervonden'.

Lit. & bron.: W.J. Büchner, *Bijdragen tot de geneeskundige topografie en statistiek van Gouda* (Gouda 1842) p. 53; J.J. Cremer, *Fabriekskinderen: een bede, doch niet om geld* (Arnhem 1863); *Economisch Historisch Jaarboek VIII* (Amsterdam 1922) p. 206; J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van berusting tot beperking* (Assen 1964) p. 35-45; H. Eijssens, 'Cremer, Jacobus Johannes' in: *Biografische Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 7* (Amsterdam 1998) p. 38-39; B. Reinalda, 'Vleggeert, Johannes Cornelis' in: *Biografische Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 7* (Amsterdam 1998) p. 239-241; C. Smit, K. Korevaart, *J.J. Cremer en de Leidse Fabriekskinderen. Kinderarbeid* (Leiden 2008); Wikipedia: *Kinderwetje van Van Houten* (juli 2025)

Het Kinderwetje van Van Houten, officieel 'Wet houdende Maatregelen tot het Tegengaan van Overmatigen Arbeid en Verwaarlozing van Kinderen', is een wet uit 1874, die kinderarbeid door kinderen jonger dan twaalf jaar in fabrieken en trafieken (werkplaatsen) verbiedt. Tot aan de invoering van deze wet is kinderarbeid in Nederland (en elders) heel gebruikelijk. Armoede maakt dat velen, met name ook de ouders, geen bezwaar maken tegen kinderarbeid. Vanaf de Franse Tijd zijn er pogingen ondernomen om in bepaalde gevallen de arbeid van jonge kinderen terug te dringen. Op 3 januari 1813 vaardigt Napoleon een keizerlijk decreet uit waarin artikel 29 aan de Mijnwet van 1810 wordt toegevoegd: "Het is verboden om kinderen onder de tien jaar in mijnen en steengroeven te laden afdalen of te laten werken.

Het Kinderwetje verbiedt kinderen tot twaalf jaar in fabrieken en trafieken (werkplaatsen) te werken, en alleen kinderen van dertien jaar en ouder mogen nachtarbeid verrichten. Van Houten stelt een algemeen verbod op arbeid door te jonge kinderen voor, met daaraan gekoppeld een bevoegdheid voor gemeenten om een leerplicht in te stellen. Maar zijn initiatiefwet wordt in de Tweede Kamer grotendeels uitgekleed. Het verbod geldt uiteindelijk alleen voor arbeid in fabrieken en werkplaatsen en is "niet toepasselijk op huiselijke en persoonlijke diensten en op veldarbeid". Door latere rechterlijke uitspraken komen er ook uitzonderingen voor ouders die kinderen meenemen naar de fabriek of die kinderen laten werken in hun eigen bedrijf. Ook de leerplichtmogelijkheid wordt door de Kamer uit het ontwerp geschrapt. Het gevolg is dat op het platteland nog tot de invoering van de Leerplichtwet in 1901 tal van jonge kinderen lichamelijk zware arbeid moeten verrichten en zowel in de stad als elders te werk worden gesteld als huispersoneel.

Samuël van Houten (roepnaam: Sam), is geboren op 17 februari 1837 in Groningen. Hij is de zoon van Derk van Houten, houthandelaar en houtzaagmolenaar en Barbara Elisabeth Meihuizen. Van Houten stamt zowel van vaders- als van moederszijde uit doopsgezinde geslachten van zelfstandige ondernemers. De jonge Samuel groeit op in een Thorbeckiaans milieu, zijn vader is liberaal gemeenteraadslid te Groningen en is op elfjarige leeftijd getuige van de revolutie van 1848. In zijn jeugd ontstaan de fundamenteën van zijn wereldbeschouwing en zijn persoonlijkheid: een uitgesproken individualistische levenshouding, de overtuiging dat economische zelfstandigheid een voorwaarde is voor persoonlijke autonomie, het ideaal van de productieve deugd als tegenhanger tegen het parasitisme en een rationalistische afkeer van iedere leerstellige godsdienst. Van Houten bezoekt van 1849 tot 1854 de Latijnse School te Hoogezand. Vervolgens studeert hij rechten aan de Groningse Universiteit. In 1859 promoveert hij op een Verhandeling over de waarde. In de jaren daarna is hij werkzaam in de advocatuur en van 1861 tot 1864 is hij tevens docent aan de Landhuishoudkundige School te Groningen. Op 29 juni 1861 treedt hij in het huwelijk met Elisabeth van Konijnenburg, met wie hij vijf dochters en twee zoons krijgt.

In 1864 wordt hij de opvolger van zijn overleden vader in de Groningse gemeenteraad. Van 1867 tot 1869 is hij er wethouder. Hij verdiept zich in de filosofie en verruimt de doopsgezinde voor een niet-christelijke en agnostische levensvisie. In 1869 wordt hij voor het district Groningen in de Tweede Kamer verkozen en hij verhuist naar Den Haag, waar hij de rest van zijn leven woont.

Op 16 juni 1872 overlijdt zijn echtgenote. Op 3 juni 1873 huwt hij met Hermine Leendertz, met wie hij een dochter en twee zoons krijgt. Naast zijn Kamerlidmaatschap, die vijfentwintig jaar duurt, heeft hij een advocatenpraktijk in Rotterdam, omdat naar zijn mening een politicus slechts zelfstandig kan optreden als hij niet financieel afhankelijk is van zijn zetel.

Van Houten is een zeer actief parlementariër, die zich zelden op de achtergrond houdt. Hij is de meest uitgesproken figuur in een nieuwe generatie progressief-liberalen die zich keren tegen het Thorbeckiaanse liberalisme, dat volgens hen in conservatisme en immobilisme is vastgelopen. Volgens Van Houten zijn de meeste oudere liberalen weliswaar terecht antiklerikaal, maar hebben zij geen oog voor de achterstelling van de arbeidende klasse. Al in 1869 verdedigde hij het stakingsrecht in een brief aan zijn vriend N.G. Pierson, met het argument dat de arbeiders zonder organisatie op de arbeidsmarkt geen gelijke partij kunnen zijn. In de Kamer gaat hij op deze lijn voort. Hij publiceert in 1870 een initiatiefwetsontwerp ter afschaffing van het coalitieverbod. Zijn dreiging om het wetsontwerp in te dienen draagt wezenlijk bij tot de intrekking van het verbod in 1872. Veel werk verzet Van Houten om tot een wettelijk verbod van de kinderarbeid te komen. Zijn initiatiefontwerp werd in 1874 door de Kamer aanvaard, maar voor de veldarbeid was een uitzondering gemaakt. Van Houtens voorstel, gemeenten het recht te geven bij verordening de leerplicht in te voeren, komt er ook niet door. In 1877 dient Van Houten een nota in waarin hij voorstelt het kiesrecht te verlenen aan alle gezinshoofden die kunnen lezen en schrijven en die in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien, kortom aan de mannelijke, economisch zelfstandige en geschoolde werklieden. Het voorstel komt in de Kamer niet in behandeling maar wordt door het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV) als brochure verspreid. Van Houten behoort in 1893 tot de tegenstanders van J.P.R. Tak van Poortvliet, die het kiesrecht verder wil uitbreiden. Van Houten zei toen dat hij het kiesrecht wel wil geven aan de 'vierde stand' die van de arbeid leeft, maar onder geen beding aan de 'vijfde stand', het 'proletariaat', afhankelijk van de bedeling. Na de val van Tak van Poortvliet brengt Van Houten, die van mei 1894 tot juli 1897 minister van Binnenlandse Zaken is, in 1896 een kieswet tot stand die zich uitstrekt tot belasting-, huur-, loon-, pensioen-, spaar- en examenkiezers.

Van Houten wil na de kindernet geen verdere sociale wetgeving. Hij meent dat de volwassen arbeiders (mannen én vrouwen) geen staatsbescherming nodig hebben, mits zij zich vrij kunnen organiseren en een machtsevenwicht tussen kapitaal en arbeid ontstaat. Zijn pleidooi voor anticonceptie en seksuele hervorming past in die redenering. Hij is er van overtuigd dat de beperking van het kindertal het 'proletariaat' op den duur zal doen 'uitsterven'. Er zullen dan uitsluitend zelfstandige, productieve en goed onderlegde werklieden overblijven. De staat moet slechts de kunstmatige belemmeringen en bevoordelingen voor de 'kapitalisten' uit de weg ruimen. In het kader van dit laatste streven dient Van Houten in 1890 een wetsontwerp in tegen grondspeculatie, dat echter volstrekt kansloos is. Deze opvattingen, evenals die over het werkliezenkiesrecht, doen hem na 1900 in het conservatieve kamp van de Vrij Liberalen belanden. De stap naar het sociaalliberalisme van de generatie van P.W.A. Cort van der Linden en M.W.F. Truëb heeft Van Houten nooit gezet. Hij ziet dat als 'staatsfilantropie'. Behalve een actief parlementariër is Van Houten een productief publicist. Al in de jaren zestig schrijft hij enkele geruchtmakende artikelen in *De Gids* waarin de vloer wordt aangeveegd met de oud-liberale economische theorie en rond 1870 levert hij regelmatig artikelen voor het radicale dagblad *Het Noorden*. In 1872 publiceerde hij een felle brochure tegen Thorbecke. In 1874 behoort hij met W. Heineken, A. Kerdijk, J.D. Veegens en B.H. Pekelharing tot de oprichters van het maandblad *Vragen des Tijds*. In 1878 bundelt Van Houten zijn voornaamste artikelen in de *Bijdragen tot den strijd over*

'Het lucifermeisje' Een gehandicapt meisje verkoopt lucifers in Den Haag. Naar een schilderij van Floris Arntzenius ca. 1890.

God, eigendom en familie. Naast zijn kritiek op het behoudende liberalisme en zijn filosofische beschouwingen trokken vooral zijn opstellen over seksuele hervorming en zijn pleidooi voor vrouwenemancipatie de aandacht. Van Houten meent dat de beteugeling van de bevolkingsgroei een cruciale voorwaarde voor sociale vooruitgang is. Daartoe moet de kennis over anticonceptie op grote schaal worden verspreid. Toen in 1881 de Nieuw-Malthusiaansche Bond werd opgericht aanvaardde hij het erelidmaatschap. Vanaf 1872 verdedigde Van Houten de emancipatie van de vrouw. Hij pleitte voor een nieuw huwelijksrecht op basis van de gelijkheid der partners, voor gelijke toegankelijkheid van het onderwijs voor beide seksen en voor een eigen werkkring voor iedere vrouw, ook als zij gehuwd was. Deze voorstellen leverden Van Houten de waardering van vele feministen op, maar in de Kamer kreeg hij er nooit veel steun voor, ook niet onder de liberalen. Na de eeuwwisseling komt hij steeds meer aan de zijlijn van de politiek te staan. Van 1904 tot 1907 is hij lid van de Eerste Kamer. Vanaf de jaren 1890 tot aan zijn laatste levensjaren geeft hij zijn mening over de politiek in de onregelmatig verschijnende Staatkundige brieven en in de zomer van 1930, vlak voor zijn dood, publiceert hij nog Waarheden en waarschuwingen van een 93er. Van Houten overlijdt in Den Haag op 14 oktober 1930. In een necrologie schrijft het *Algemeen Handelsblad* dat met Samuel van Houten het 'laatste groote licht' van de generatie van 1848 is gedoofd. Van Houten is op de begraafplaats Oud Eik en Linde bijgezet in het graf van zijn zwager Hendrik Willem Mesdag en diens vrouw Sientje.

Lit. & bron.: S. Stuurman, 'Houten, Samuël van' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 6* (Amsterdam 1995) Wikipedia: *Kinderwetje van Van Houten* (juli 2025)

1878 Dagteeken- en Kunstambachtsschool voor Meisjes

onderwijs

In 1863 is door de Maatschappij voor den Werkenden Stand een teken- en ambachtsschool "voor zonen en pleegzonen van leden der Maatschappij" opgericht, die vanaf 1870 bekend zal staan als Industrieschool. In 1878 volgt een tekenschool voor meisjes als afdeling van de Industrieschool, die begint met vier meisjes. Het onderwijs vindt plaats in het gebouw van de Maatschappij aan de Oudezijds Voorburgwal en vanaf 1883 in een nieuw gebouw aan de Kloveniersburgwal. In 1886 wordt besloten van de Dagteekenschool voor Meisjes een zelfstandige afdeling te maken, met een eigen bestuur bestaande uit voorzitter jkvr. Jeltje de Bosch Kemper, secretaris W.M. Korteweg-barones d'Aulnis de Bourouill en de heren W.B.G. Molkenboer en J.R. de Kruijff. De Dagteekenschool leidt meisjes op voor de mo-akte handtekenen en bereidt ze voor op de examens van de Rijksacademie van Beeldende kunsten en de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijs. Vanaf 1886 tot haar pensioen in 1917 is Betsy Kerlen als directrice aan de school verbonden.

Betsy Kerlen in 1913.

Johanna Maria Elisabeth (Betsy) Kerlen is geboren in Zutphen op 30 september 1859. Ze is onderwijsbestuurder en een vertegenwoordiger van de eerste feministische golf. Ze toont op dat terrein vooral een praktische instelling. Ze staat in 1886 mede aan de wieg van de eerste Nederlandse zwemclub voor vrouwen, de Hollandsche Dames Zwemclub (HDZ) te Amsterdam. Samen met Henriette van Loenen-de Bordes en Anna Hesterman vormt ze in 1894 het oprichtingsbestuur van de gemengde Amsterdamse wielerclub "Allegro moderato". Kerlen is ze vanaf de oprichting in 1899 betrokken bij de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding. Daarnaast is ze lid van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en rond 1900 enige tijd presidente van de Amsterdamse afdeling daarvan. Kerlen is overleden op 20 november 1932 in Den Haag. In haar geboorteplaats Zutphen, in de wijk Leesten is een Betsy Kerlenpad.

In 1902 is een kunstambachtsafdeling toegevoegd aan de opleiding en gaat de school verder als Dagteeken- en Kunstambachtsschool voor Meisjes. Extra onderdelen die hierdoor aan het

lesprogramma worden toegevoegd zijn onder meer lithografie, textielkunst, keramiek-schilderen en boekbinden. De school heeft inmiddels 80 leerlingen en er wordt besloten tot nieuwbouw. In 1908 wordt het nieuwe schoolgebouw aan de Gabriël Metsustraat, ontworpen door H.P. Berlage, in gebruik genomen. Van 1917 tot 1920 is mej. H. Doyer directeur van de school. In 1920 is als haar opvolger Joh. B. Smits (1874-1945) benoemd, eerder hoofdleraar aan de Kunstgewerbeschule in Zürich. Hij had in 1905 al eens les gegeven aan de Dagteken- en Kunstnijverheidsschool.

In 1924 fuseert de school met de Kunstnijverheidsschool Quellinus en de Teekenschool voor Kunstambachten tot het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs, dat in 1968 de naam Gerrit Rietveld Academie krijgt. Smits is van 1924 tot 1939 de eerste directeur van de fusieschool. Tot 1967 is er les gegeven aan de Gabriël Metsustraat. Het archief van de Dagteken- en Kunstambachtsschool is ondergebracht bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) in Den Haag.

Wilhelmina Cornelia Drupsteen, geboren in Amsterdam op 10 oktober 1880, is de dochter van de handelsreiziger Derk Drupsteen en het dienstmeisje Sophia Agatha Maria de Ligt. Na de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijs in Amsterdam vervolgt ze haar opleiding aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid in Haarlem en de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam van 1902 tot 1906.

Drupsteen is vooral bekend door haar grafisch werk voor de vrouwenrechtenbeweging en door twee prentenboeken in art-nouveau stijl. Deze sprookjesboeken zijn mooie voorbeelden van het esthetische, moderne kinderboek van die tijd. Haar vrije werk is vooral naturalistisch van aard en bestaat vooral uit stillevens, portretten, genrestukken en landschappen.

Wilhelmina Drupsteen in haar atelier bezig met het maken van de wandschildering voor de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'.

Affiche voor de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' gemaakt door Wilhelmina Drupsteen.

Drupsteen is lid van Arti et Amicitia in Amsterdam van ca. 1905 tot 1929, waar ze

in 1908 de premie van de Willink van Collenprijs krijgt en wordt ze, als een van de eerste vrouwen, lid van de Nederlandsche Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst (VANK). Ze is assistent en later docent aan de Dagteken- Kunstambachtsschool voor Meisjes van 1904 tot 1906. Veel van haar opdrachtgevers zijn in haar beginjaren afkomstig uit de vrouwenrechtenbeweging, zoals de Vereeniging voor Verbetering van Vrouwenkleding. Voor hun maandblad maakt ze in 1903 modetekeningen van reformkleding, zoals die gepropageerd werd door de vrouwenbeweging. Deze reformjurken zouden later ook gedragen worden door de sprookjesfiguren in haar prentenboeken. Ook verzorgde ze het affiche en wandschilderingen voor de tentoonstelling De Vrouw 1813-1913 en de band voor het Gedenkboek 1894-1919 van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. In 1939 verhuist ze naar Gelderland, waar ze zich bij diverse kunstenaarsverenigingen, onder

andere Pictura Veluvensis, aansluit en aan lokale tentoonstellingen deelneemt. Vanaf 1955 kan Drupsteen door een oogziekte niet meer werken en woont ze tot aan haar overlijden op 2 april 1966 in tehuisen. Ze laat een deel van haar werk na aan het Kröller-Müller Museum.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Dagteken- en Kunstambachtsschool voor Meisjes* (juli 2025); *Betsy Kerlen* (juli 2025); *Wilhelmina Cornelia Drupsteen* (juli 2025)

De groei van de dienstensector maakt tegen het eind van de negentiende eeuw de behoefte aan goed opgeleid administratief personeel met een vaardigheid voor boekhouden groter. Het regulier onderwijs voorziet daar niet echt in en een wijziging in de lager onderwijs wetgeving ontnemt niet-onderwijzers een lager-onderwijsakte in moderne talen te halen waarmee ze een bekwaamheid voor kantoorwerk kunnen aantonen. Het veroorzaakt een toename van studenten voor een middelbaaronderwijs examen boekhouden, wat leidt tot strengere eisen, zodat er meer worden afgewezen dan dat er slagen. In 1879 bijvoorbeeld zakten 68 van de 102 kandidaten. Bovendien zijn deze examens uitsluitend theoretisch gericht en houden geen rekening met de meer praktische behoefte van het vak.

Kantoorbedienden gaan naar andere mogelijkheden op zoek, wat in enkele plaatsen tot initiatieven leidt. De in 1873 in Amsterdam opgerichte bediendenvereniging Vervroegd Beursuur komt tot het inrichten van een bibliotheek en tot 'onderafdelingen' die zich bezig

moeten houden met boekhouden en handelsrekenen. In Leiden komt in 1876 Kennis is macht tot stand die zich ten doel stelt: het gezamenlijk beoefenen van nuttige kundigheden als moderne talen en dubbel- of Italiaans boekhouden. In 1882 ziet in Rotterdam de vereniging van handelsbedienden Mercurius het licht. Mercurius organiseert in 1883 cursussen boekhouden, Engels, Duits, Frans en Italiaans en voor het eerst examens waar kantoorbedienden hun bekwaamheid kunnen tonen en bij goed resultaat een diploma verkrijgen. In 1883 nemen 36 kandidaten deel. Een aantal jaren zal het aantal kandidaten rond de 40 schommelen, om daarna snel te groeien naar 142 in 1892 en 609 in 1902: waarvan 392 voor boekhouden en 217 voor moderne talen. Het zogenaamde Mercurius-diploma wordt in kantoorringen meer en meer een begrip. Ook andere plaatselijke bediendenverenigingen gaan praktijkexamens organiseren.

Rond de eeuwwisseling groeit de behoefte aan uniformiteit van de examens die de verschillende bediendenverenigingen afnemen. Daarnaast groeit de behoefte bij Mercurius, die zich meer en meer ontwikkeld tot een vakbond, om het examenwerk van het eigenlijke bondswerk af te splitsen. Op 26 maart 1904 komt, op initiatief van Mercurius, de Federatie van Handels- en Kantoorbediendenverenigingen in Nederland tot stand, met als doel: bevorderen van het handelsonderwijs en het uitreiken van diploma's. De naam Mercurius-diploma wordt gehandhaafd. Mercurius, de Nationale Bond, de christelijke bediendenbond en diverse plaatselijke verenigingen sluiten zich bij de Federatie aan. De katholieke bediendenbond sluit zich in 1915 aan en de NVV bond in 1918. De laatste vanwege het bezwaar dat de aangesloten organisaties de financiële voordelen gebruikten om de gaten in hun begroting te dichten. In juni 1904 vindt voor de eerste maal de Federatie-examens plaats.

Lit. & bron.: J. Bakker, *Mercurius gedurende een halve eeuw* (Leiden 1932) p. 26-30; B. Reinalda, *Zicht op beroepsopleiding* (De Knipe 1994) p. 13-15

School en lesmateriaal in het lager onderwijs in de negentiende eeuw sluiten niet of nauwelijks aan bij de beleving van het kind en aan diens behoefte.

Jan Ligthart, geboren in 1859 in Amsterdam, groeit op in een verarmd klein burgerlijk gezin in de Jordaan. Hij heeft een zwak gestel en kan daardoor geen timmerman worden. In 1871 wordt hij kwekeling en komt hij terecht op de Stadsarmenschool nr. 14. Geconfronteerd met de sociale ellende neemt hij afstand van het geloof van zijn kinderjaren en er ontwikkelt zich bij hem sympathie voor het socialisme. In 1885 wordt Ligthart hoofd van de Openbare School voor Onvermogenende in de Haagse Tullingshstraat. Aan deze school, waar vooral arbeiderskinderen schoolgaan, zal hij tot aan zijn dood in 1916 verbonden blijven. Het is in Den Haag dat Ligthart actief wordt in het NOG en achtereenvolgens secretaris van de afdeling en vicevoorzitter van het hoofdbestuur wordt. Ligthart zet zich in voor de pensioenen en salarissen van de onderwijzers, maar zijn bekendheid in de onderwijswereld dankt hij aan het vraagstuk van de 'baldadigheid' der straatjeugd. In de school aan de Tullingshstraat verricht Ligthart baanbrekend werk. Hij start met schoolvergaderingen waarbij het voltallige personeel stemrecht heeft. Hij trekt daarmee veel aandacht en in 1920 worden de schoolvergaderingen zelfs in de onderwijswet verplicht gesteld. Ligthart is vooral een pedagoog van de daad, met een groot ethisch besef. Hij meent dat de schoolboeken niet aansluiten bij de praktische behoefte van het arbeiderskind. Samen met H. Scheepstra en W. Walstra ontwikkelt hij de onderwijsmethode Het volle leven. Het kind en zijn omgeving staan in deze methode centraal, dit in tegenstelling tot de dan gebruikelijke leermiddelen die toch vooral gericht zijn op kinderen die voorbestemd zijn voor de Hogere Burger School. Samen met Scheepstra schrijft hij ruim dertig schoolboekjes voor het lees-, taal- en biologieonderwijs. Deze schoolboekjes blijven tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw in gebruik. Mede door de illustraties van Cornelis Jetses zijn 'Ot en Sien' en 'Pim en Mien' legendarisch geworden. En wie kent niet het Verbeterde Leesplankje? Het zijn Ligthart en Scheepers die er de bekende aap-noot-mies-vorm aan gaven.

Lit. & bron., W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed deel I* (Amsterdam 1924); L. Dasberg, 'De lotgevallen van het Hoedenproletariaat' in: *De Groene Amsterdammer* (4 juli 1984); E.J. van Det, *Zestig jaren bondsleven. Gedenkboek van de Bond van Nederlandse Onderwijzers* (Amsterdam 1939); D. Hollander (eindred.) *150 jaar ABOP 6 februari 1842-6 februari 1992* (Amsterdam 1992); B. de Jong, 'Ligthart, Gerard Jan' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 7* (Amsterdam 1998) p. 130-134; B. de Jong, 'Verleden en actualiteit van de pedagogiek van Ligthart' in: *Onvoltooid Verleden* (november 1999) Nr. 7;

1900 Leerplichtwet

De eerste leerplichtwet in Nederland is opgesteld onder verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken Hendrik Goeman Borgesius en is aangenomen in 1900. De wet treedt in werking op 1 januari 1901. Deze wet verplicht kinderen van 6 tot 12 jaar tot het volgen van onderwijs. De leerplicht start bij de aanvang van het schooljaar nadat de kinderen ten volle 6 jaar zijn geworden. Voor sommige kinderen worden uitzonderingen gemaakt, zoals voor boerenkinderen tijdens de oogsttijd. Dochters mogen thuisblijven om het gezin te verzorgen.

In de Tweede Kamer vindt op 30 maart 1900 een belangrijke stemming plaats. De liberale minister Goeman Borgesius heeft een voorstel tot wet ingediend waarmee leerplicht voor kinderen van zeven tot dertien jaar wordt ingevoerd. Er is veel verzet tegen het wetsvoorstel met name uit confessionele

hoek. Het ouderlijk gezag wordt door de leerplicht ondermijnd en nuttige bijverdienste gaat verloren. Daarenboven speelt, door gebrek aan christelijke en katholieke scholen, dat veel kinderen noodgedwongen naar de openbare school moeten. Op de dag van de stemming zijn 99 van de 100 Kamerleden aanwezig. Alleen baron Schimmelpenninck van de Oye, tegenstander van de invoering van leerplicht, ontbreekt. Hij is van zijn paard gevallen en ligt in bed. De uitslag van de stemming is 50 voor en 49 tegen. De wet haalt het met de kleinst mogelijke meerderheid. Zou de baron niet van zijn paard zijn gevallen dan was er sprake geweest van staken der stemmen en zou de wet niet zijn aanvaard. Binnen de kortste keren circuleert door het land het volgende volksrijmpje:

► *Baron Schimmelpenninck van de Oye en zijn biek, Doen beide aan politiek;
De baron zij: 'Tegen, zonder manco', De schimmel zij: 'Wij stemmen blanco'.
Zo werd Borgesius' Leerplichtwet, Door paarde-politiek gered.*

De Maasbode, een katholieke krant, is woedend: "Een wet enkel geboren uit de zucht om in den wedloop der volkeren toch vooral niet achter te staan in kennis en ontwikkeling. Een voor christenen hatelijke dwangwet." Behalve de confessionelen stemmen de SDAP'ers, onder wie Troelstra, tegen de Leerplichtwet, omdat de wet de armen opzadelt met zware financiële lasten. De leerplichtwet doorbreekt niet het verschijnsel van 'standenscholen'. In de grote steden hebben de volksscholen niet eens een naam; een nummer is voldoende. Zo geeft de bekende onderwijzer en schrijver Theo Thijssen tussen 1900 en 1920 les op 'School 104' in Amsterdam.

Hendrik Goeman Borgesius is geboren in Schildwolde (Gr.) op 11 januari 1847. Hij is de zoon van Grietje Elizabeth Dijkhuizen en de arts Jacobus Borgesius.

Borgesius is een nuchtere en praktische politicus zonder uiterlijk vertoon en zonder veel aandacht voor zijn verschijning. Het stempel van zijn afkomst uit een gevestigde, maar zeker niet patricische familie uit de Groningse burgerij blijft zichtbaar. Na de Latijnse school te Ootmarsum, waarvan vooral het barbaarse regime hem bijblijft, studeert hij vanaf 1864 in Groningen. Hij begint met theologie, maar stap snel over naar rechten. Hij blijft een overtuigt vrijzinnig protestant, die de maatschappelijk bevoorrechten op hun christelijke burgerplicht wijst. Na zijn promotie op stellingen in 1868 wordt hij leraar staatswetenschappen aan de Hogere Burger School, eerst in Sneek en later in Arnhem.

Op 4 februari 1869 treedt hij in het huwelijk met Johanna Bouwina Cannegieter, met wie hij een dochter en vier zoons krijgt. Hij voegt Goeman aan zijn achternaam toe ter onderscheiding van de vele naamgenoten in de provincie Groningen.

Borgesius schrijft voor liberale dagbladen. In 1871 wordt hij hoofdredacteur van het links-liberale Haagse dagblad *Het Vaderland*, dat pas enkele jaren bestaat en waarvan de vooruitzichten nog onzeker zijn. Borgesius werkt er met plezier en succes tot hij in 1877 ontslag neemt op verzoek van de directie, die van het dagblad niet rechtstreeks een spreekbuis van een politicus wil maken. In dat jaar is hij, door de invloed van zijn leermeester, de Groningse hoogleraar in de rechten en vooraanstaande liberaal B.D.H. Tellegen, voor het district Winschoten gekozen in de Tweede Kamer. Hij zal er, gekozen in uiteenlopende districten, tot 1917 zitting in hebben.

Borgesius is een fel antiklerikale liberaal die het neutrale staatsonderwijs verdedigt, maar hij krijgt vooral naam door zijn bemoeienis met de sociale kwestie. Vanaf 1870 is hij betrokken bij het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie en behoort tot de redactie van de links-liberale *Vragen des Tijds*, waarin hij schrijft over de sociale problematiek, onder meer 'Stoommachines en volkswelvaart' (1876), 'De sociaaldemocratie' (1878), 'Open brief aan Mr. J. baron D'Aulnis de Bourouill' (1878), 'Drankprostitutie' (1879), 'Kapitaal en arbeid' (1880), 'De school in den strijd tegen drankmisbruik' (1896) en 'De Liberale Unie en de aanstaande verkiezingen' (1897). In de Kamer neemt hij het initiatief tot de

enquête van 1887 naar de arbeidsomstandigheden in de industrie. Hij is ondervoorzitter van de commissie die de ondervragingen doet. De kroon op zijn werk is het ministerschap van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901), als de Kamer zijn Leerplicht-, Gezondheids- en Woningwet aannemen. In 1905 formeert hij nog het liberale kabinet-De Meester, waarin hij zelf geen zitting neemt en van 1913 tot zijn dood in 1917 is hij voorzitter van de Tweede Kamer.

Borgesius behoort tot een generatie links liberalen die, beïnvloed door het Duitse kathedersocialisme, *laissez-faire* afwijst. Zijn reputatie berust voor een belangrijk deel op de wetgeving die hij tot stand brengt, die staatsingrijpen zijn in de maatschappij. Borgesius wil in de eerste plaats de samenleving, de 'civil society', stimuleren. Hij besteedt veel energie aan activiteiten van particuliere verenigingen. Borgesius is in 1872 deelnemer aan het coöperatief congres te Utrecht en wordt in 1873 voorzitter van de in dat jaar opgerichte Vereeniging der Coöperatie in Nederland. Hij is betrokken bij het opzetten van coöperatieve verenigingen van arbeiders, waarvan hij verbetering van de toestand van arbeiders verwacht. In de jaren 1870 behoort hij met andere links-liberalen als mr. M.J. de Witt Hamer en mr. A. Kerndijk tot de belangrijkste propagandisten ervan. Hij is van 1886 tot 1892 lid van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hij is jarenlang, van 1879 tot 1897, voorzitter van de Volksbond tegen Drankmisbruik en zet zich in voor de verbetering van de sociale hygiëne. Op deze wijze moeten de voorwaarden worden geschapen waaronder ook werklieden tot een menswaardig bestaan en een verantwoord burgerschap kunnen komen. Daarvoor is activiteit van de staat onontbeerlijk en als blijkt dat het maatschappelijk initiatief tekortschiet, schrikt Borgesius voor staatsoptreden niet terug. Staatsingrijpen heeft hij echter altijd als aanvulling beschouwt. De ontwikkeling van een maatschappij van actieve burgers moet worden gestimuleerd. Daarom ijvert hij ook voor goed onderwijs (van 1886 tot 1897 is hij voorzitter van de vereniging Volksonderwijs) en doet hij veel aan voorlichting door commentaren op (sociale) wetten te publiceren. Hij meent dat alleen al zijn voorkeur voor maatschappelijk initiatief afstand tot het socialisme schept. Op socialisten heeft hij tegen dat zij te veel aan de staat wilden overlaten. Misschien belangrijker voor zijn houding tegenover het socialisme, waarvoor hij in artikelen overigens wel enige belangstelling toont, is zijn opvatting over politiek. Hij is de man van vele verenigingen, maar anders dan F. Domela Nieuwenhuis en P.J. Troelstra (en de antirevolutionair A. Kuyper), is hij geen volksleider. Wel spreekt hij in de periode 1874-1877 's winters regelmatig voor een arbeidersgehoor in het gebouw van de Amsterdamsche Werkmansbond. Borgesius boeit zijn gehoor door heldere en zakelijke uiteenzettingen, maar brengt geen nieuwe politieke beweging tot stand. Borgesius verwacht veel van maatschappelijk initiatief, maar de politiek draait voor hem om regeling en bestuur, niet om het scheppen van een strijdbare en enthousiaste achterban, laat staan revolutionair vuur. Iets van technocratie en soms ook iets van paternalisme klinkt in zijn optreden door. Hij is de bestuurder die praktische oplossingen en compromissen zoekt. Hij moet om die reden, zoals hij in de Kamer zei, 'opportunistisch' zijn, 'ook in de politiek'. Het levert hem een conflict op met zijn directe geestverwanten. De linkse liberalen drongen tijdens zijn ministerie op verdere kiesrechtuitbreiding aan. Borgesius, die in 1894 in de strijd rond het wetsvoorstel van J.P.R. Tak van Poortvliet tot de uitgesproken voorstanders van kiesrechtuitbreiding behoorde, kan daaraan nu niet voldoen. Als in 1901 de Vrijzinnig-Democratische Bond wordt opgericht, blijft Borgesius vanwege het conflict in de Liberale Unie. Ondertussen verdient hij zijn geld vanaf 1883 als directeur van de Eerste Nederlandsche Verzekering Maatschappij op het Leven en tegen Invaliditeit en daarnaast, vanaf 1903, van een ongevallenzekeringsmaatschappij. Op dit punt is er geen groot verschil met de socialist Troelstra, die ook bij een verzekeringsmaatschappij betrokken is. De Rijksuniversiteit Groningen promoveert hem tot doctor honoris causa in de faculteit der geneeskunde. Borgesius is overleden in Den Haag op 18 januari 1917.

Lit. & bron.: H. te Velde, 'Borgesius, Hendrik Goeman' in: *Biografische Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 7 (Amsterdam 1998) p. 17-20

Al in de jaren tachtig van de negentiende eeuw zijn er speelplaatsen ingericht in arbeiderswijken in Amsterdam, Rotterdam, Groningen en Utrecht. Ze worden beheerd door leden van de gegoede burgerij met de bedoeling arbeiderskinderen gezonde speelruimte te geven en baldadigheid tegen te gaan. In 1900 is de eerste speeltuinvereniging door scheepstimmerman Uilke Klaren opgericht. Speeltuinen worden vanaf die tijd meer en meer door de buurtbewoners zelf beheerd, in plaats van door de burgerij. In 1932 komt er een overkoepelende organisatie, de Nederlandsche Unie van Speeltuinorganisaties (NUSO) tot stand. In 1995 telt de NUSO ruim 950 aangesloten organisaties voor speeltuin- en kindervakantiewerk. Met 'Jantje Beton' komt een nauwe samenwerking tot stand en in 2022 fuseert NUSO met Steunpunt Kindervakanties tot het LOS een branchevereniging die zich inzet voor de ontwikkeling van kinderen en jongeren in Nederland.

Uilke Jans Klaren, geboren in Tjalleberd (Fr.) op 21 maart 1852, is de zoon van Tjerkje Klazes Oord en de veenarbeider Jan Jans Klaren

Op 17 november 1875 treedt hij in het huwelijk met Froukje Klazes Hiemstra, met wie hij een dochter en twee zoons krijgt. Het gezin vertrekt op 2 juni 1881 uit Warga en vestigt zich in Nieuwer Amstel, waar Klaren werk vindt in de scheepsbouw als scheepsbeschieter. Op 10 oktober, slechts enkele maanden na zijn vertrek uit Friesland, verliest hij zijn vrouw, dochter en een zoon. Op 21 november 1882 trouwt hij met Joukje Sikkema, met wie hij drie dochters en vijf zonen krijgt.

Klaren werkt onder meer bij de Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen Werkspoor en bij de Marinewerf. Hij is van 1896 tot 1903 secretaris en bestuurslid van de metaalbewerkerenvereniging 'Verbetering Zij Ons Streven' en lid van de Commissie tot Weering van

het Schoolverzuim. Dat Klaren op 17 juni 1900 de Oosterspeeltuinvereniging opricht is op het eerste gezicht niet bijzonder. Al in de jaren tachtig zijn er speelplaatsen ingericht in arbeiderswijken in Amsterdam, Rotterdam, Groningen en Utrecht. Ze worden beheerd door leden van de gegoede burgerij met de bedoeling arbeiderskinderen gezonde speelruimte te geven en baldadigheid tegen te gaan. De eerste Amsterdamse tuin is gevestigd aan het Weteringsplantsoen. Andere speelplaatsen komen er aan de Marnixstraat, de Wilhelminakade, de Nassaukade en bij de Overtoom. De beide laatste zijn aangelegd door de vereniging Ons Huis. De Nederlandse speelplaatsen leiden in tegenstelling tot andere landen een kammervol bestaan. Gebrek aan geld leidt ertoe dat de speelplaatsen slecht onderhouden worden. Van de plannen om in elke volkswijk een speelplaats in te richten komt niets terecht. Klaren, die rond 1894 als lid van de Vereeniging 'Samenwerking' betrokken is bij pogingen om naar het voorbeeld van Ons Huis een speeltuin op de Oostelijke Eilanden te vestigen, verliest het vertrouwen in het vermogen van de burgerij om hier iets tot stand te brengen. Daar komt bij dat hij zich ergert aan de neerbuigende houding van de gegoede burgerij tegenover de arbeiders. Maar ook van vakbondszijde krijgt Klaren geen steun bij zijn pogingen een speeltuin te verwezenlijken. Het Scheepsbouw-comité, een combinatie van drie vakbonden van scheepsarbeiders, waarvan de leden voor een groot deel op de Oostelijke Eilanden woont, weigert zijn vereniging financieel te steunen. 'De grootste vijand van den arbeider is de arbeider zelf', schrijft Klaren naar aanleiding van deze teleurstelling. In het bijzonder zit hem dwars dat de ondeugden van de arbeiderskinderen, zoals rondhangen op straat, vandalisme en kleine criminaliteit, worden toegeschreven aan de slechte opvoeding binnen het arbeidersmilieu. Volgens Klaren ligt de oorzaak in de gebrekkige

omstandigheden waarin zij opgroeien. Er moeten daarom speeltuinen komen, zodat de kinderen niet meer doelloos over straat hoeven te slenteren maar in een veilige en gecontroleerde omgeving hun energie kwijt kunnen. Vanaf najaar 1898 werkt Klaren aan de uitwerking van zijn idee: een speeltuin, beheerd door de buurtbewoners zelf. Hij vraagt en krijgt de steun van de hoofdonderwijzers van de openbare scholen in de buurt, J. Mellink en J. van den Hoek. Na enkele mislukte pogingen om geld bijeen te brengen, kan op 17 juni 1900 de Oosterspeeltuinvereniging worden opgericht. Binnen het jaar zijn er meer dan 1500 leden, allen buurtbewoners. Klaren wordt voorzitter, Mellink en Van den Hoek vicevoorzitter en tweede secretaris. Financiële steun krijgt de vereniging van G.M. den Tex, directeur van de Stoomvaartmaatschappij Nederland. Twee jaar later, op 23 april 1902, wordt de speeltuin op de hoek van de Czaar Peterstraat en de Blankenstraat geopend. De gemeente Amsterdam stelt de grond ter beschikking. De afrastering en de inrichting zijn geheel door de leden zelf verzorgd.

Behalve over een speeltuin beschikt de vereniging over een klein clubhuis, waar allerlei binnenactiviteiten worden georganiseerd, zoals figuurzagen, tekenen en voorlezen. In de boezem van de vereniging ontstaan weldra aparte clubs voor muziek, gymnastiek, voetbal en toneel. Zo ontstaat het model waarnaar in de daaropvolgende jaren eerst in Amsterdam en weldra in het hele land buurtspeeltuinverenigingen tot stand zullen komen.

De Oosterspeelplaats op de hoek van de Cruquiuskade en het Funenpark na de grondige opknapbeurt in 2019.

Een idee over de beweegredenen

van Klaren geeft de correspondentie die hij in de jaren 1898 tot 1905 voert over de oprichting van de Oosterspeeltuin en uit aantekeningen voor lezingen en artikelen. Daarin vallen zijn sociale bewogenheid en zijn dadendrang op. Klaren is er sterk van doordrongen dat er iets moest gebeuren voor de kinderen in de volksbuurten, willen zij niet ten onder gaan. Op een bijeenkomst in Ons Huis op 25 januari 1899 zegt hij:

► *'Niet de jeugd is misdadig, maar de samenleving want zij ontnemt de jeugd alle gelegenheid tot spelen, tot goede lichamelijke ontwikkeling. Geef de jeugd gelegenheid zich lichamelijk te ontwikkelen en dit te doen samengaan met haar geestelijke ontwikkeling, en 't zal de jeugd verheffen. Geef haar niet die gelegenheid en laat haar als speelterrein de straat, en 't zal haar demoraliseren'.*

Ook in latere stukken blijft hij hameren op dit voor hem belangrijkste doel van het speeltuinwerk: de verheffing van het arbeiderskind. De speeltuin was voor hem niet zomaar een plaats om veilig buiten te kunnen spelen, maar een plaats waar kinderen opgevoed en betere mensen kunnen worden. Klaren is er niet voor om de speeltuin vol te zetten met allerlei speeltoestellen. Liever ziet hij een open ruimte, waar kinderen onder leiding van volwassenen, hij denkt aan onderwijzers, allerlei spellen doen. Dit 'geleide spel' zal lange tijd een van de hoofdactiviteiten van het speeltuinwerk blijven. Even doordrongen is Klaren van het feit dat de arbeiders zelf deze voorzieningen voor hun kinderen moeten realiseren.

► *'Zoo overtuigd ben ik dat wij arbeiders het zijn, het moeten zijn, die door onze krachten in dien zin ten dienste te stellen, het beste toonen dat er een onweerlegbare behoefte aan dusdanige ontspanningsplaats voor de kinderen bestaat'.*

schrijft hij op 7 november 1898 in een van de brieven aan Van den Hoek. In de speeltuinbeweging wordt Klaren geëerd als 'Vader Klaren'. Bij gelegenheid van de dertigste verjaardag van de oprichting van de Oosterspeeltuinvereniging in 1930 ontvangt hij de zilveren eremedaille van de stad Amsterdam. In 1940 werd in het clubhuis van de Oosterspeeltuin een plaquette met zijn beeltenis onthuld, aangeboden door de NUSO en ontworpen door de beeldhouwer Marinus Vreugde. Het NUSO-bestuur geeft jarenlang een replica van deze plaquette ten geschenke aan nieuw geopende speeltuinen. Ook zijn in Amsterdam een straat en een speeltuin naar hem vernoemd. Bij zijn 75ste, 80ste en 90ste geboortedag verschijnen artikelen of interviews in de Amsterdamse bladen. Klaren is wars van openbaar eerbetoon. Het aanbod om erelid van de NUSO te worden wijst hij af en ook laat hij zich na zijn aftreden als voorzitter van de Oosterspeeltuinvereniging in 1912 niet meer op officiële bijeenkomsten van de speeltuinorganisatie zien. Klaren en zijn vrouw verhuizen in 1935 van Amsterdam naar Arnhem. Na het overlijden van zijn vrouw in 1941 woont Klaren in verschillende plaatsen in bij zijn kinderen. Hij overlijdt te Bennekom (gemeente Ede) op 30 maart 1947.

Lit. & bron.: P. Selten, 'Klaren, Uilke Jans' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 7 (Amsterdam 1998) p. 113-116

1918 Arbeiders Jeugd Centrale (AJC)

jeugdbeweging

De oprichting van de AJC op 18 maart 1918 door het Komitee voor Jeugdontwikkeling is een gezamenlijk initiatief van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij (SDAP) en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). De AJC heeft tot doel de arbeidersjeugd zowel lichamelijk als geestelijk op te voeden en te ontwikkelen en is de opvolger van de Jongelieden Organisaties van de SDAP.

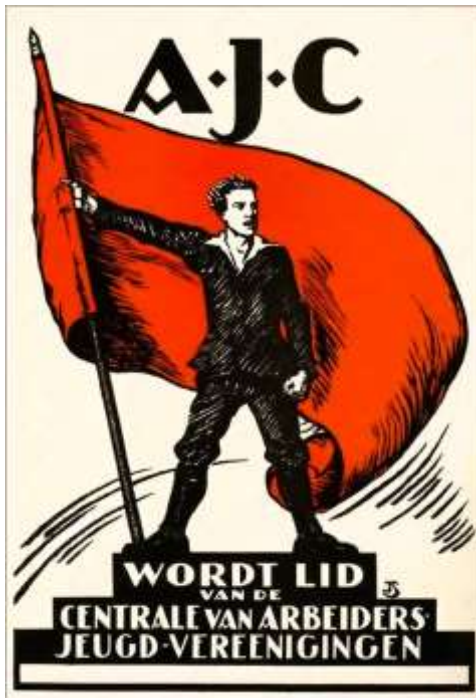
Jacobus Jan (Koos) Vorrink is geboren in Vlaardingen op 7 juni 1891. Hij is de zoon van Adriana Cornelia Dobbelaar en de kantooemployé Johannes Jacobus Vorrink.

Vorrink groeit op samen met twee jongere broers. Zijn moeder, al vroeg weduwe, wijdt zich, juist omdat zij die zelf node gemist heeft, met al haar energie aan het gezin. Vooral met haar oudste zoon is de band sterk. De Hogere Burgerschool ligt financieel buiten bereik van het gezin, maar dankzij het beurzenstelsel dat voor de Rijkskweekscholen geldt, biedt dat de mogelijkheid gratis verder te studeren. Na een keer afgewezen te zijn, slaagt Vorrink in mei 1907 voor het vergelijkende toelatingsexamen van de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Haarlem. Een jaar tevoren is de Kwekelingen Geheelonthoudersbond (KGOB) opgericht. Daarmee breekt een nieuwe fase aan voor de Vrije jeugdbeweging die rond 1900 onder kwekelingen is ontstaan. Het is dit jeugdbewegingsidealisme dat het verdere politieke leven van Vorrink zal bepalen.

Na in 1908 tot voorzitter van de afdeling Haarlem van de KGOB te zijn gekozen, verzet Vorrink zich vanaf november 1909, eerst als lid van het hoofdbestuur, later als algemeen secretaris, radicaal en principieel tegen de voorgedij der ouderen. Hij keert zich zowel tegen de inmenging van organisaties van de volwassen geheelonthouders als tegen het autoritaire en conservatieve onderwijssysteem. Maar tegelijkertijd vindt hij dat het recht van jongeren om zelf te bepalen hoe zij hun leven vormgeven, niet uitgebreid kan worden tot de arbeidersjeugd. Van de in 1912 gevormde Jongelieden Geheelonthoudersbond die wel een plaats biedt aan de arbeidersjeugd, is Vorrink geen voorstander. Volwassenen moeten aan de arbeidersjeugd de weg wijzen. In 1913 neemt Vorrink officieel afscheid van de KGOB maar blijft zich er nog wel mee bemoeien. In 1911 begint zijn onderwijzersloopbaan op een lagere school in Vlaardingen. Hij vindt er geen bevrediging in. De onderwijswereld is hem 'te klein, niet te min'. Van januari tot mei 1915 wordt hij in het Herstellingsoord voor Onderwijzers en Onderwijzeressen in Lunteren verpleegd. Wat de oorzaak van zijn inzinking is, is niet bekend. Op 13

juli 1916 trouwt hij met Irene Hendrika Elisabeth Bergmeijer, dochter van de bekende Dordtse socialist J.A. Bergmeijer, met wie hij twee dochters krijgt. De relatie tussen hen is, ondanks de scheiding van tafel en bed in 1935, nooit verbroken, ook niet vanwege allerlei andere verhoudingen die Vorrink in de loop van zijn leven er op nahield. In het jaar van zijn huwelijk bereidt hij zich voor op het staatsexamen gymnasium, om te worden toegelaten tot de rechtenstudie. In 1916 moet Vorrink in militaire dienst, waar hij positief over oordeelt. Hij brengt het tot tweede luitenant in een tijd dat onder jeugdbewegers individuele dienstweigering zo niet als ideaal, dan toch als hoog aangeschreven staat. Als Vorrink in 1919 met grootverlof gaat, vat hij zijn onderwijzerstaak weer op, maar werkt tegelijkertijd aan het staatsexamen.

Hij vindt het allerminst vanzelfsprekend zich bij de SDAP aan te sluiten, zoals hij in gesprekken met vrienden laat merken. Pas in de zomer van 1918 meldt hij zich als lid aan. De Nieuwe Stem, blad voor jongeren, dat in november 1918 voor het eerst verschijnt onder redactie van A.M. de Jong, P. Schuhmacher en hemzelf, stelt zich onder meer tot taak, tijdelijk naar het revolutionaire socialisme en communisme afgedwaalde, terug te winnen voor de sociaaldemocratische beginselen. Zijn leven lang zal Vorrink het communisme fel bestrijden. De Nieuwe Stem houdt het slechts één jaargang vol. Vorrinks opvattingen over het politiek en cultureel vormen van jongeren spreken R. Stenhuis, de nieuwe voorzitter van het NVV, erg aan en benoemt Vorrink tot bezoldigd bestuurder van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). In korte tijd verandert Vorrink het karakter van de AJC dankzij zijn grote leidersgave, zijn weergaloos retorisch talent en zijn geen tegenspraak verdragende meeslepende persoonlijkheid. Van een pure vorm van jeugdzorg maakt hij van de AJC, een straf door ouderen geleide organisatie, maar die verder in

menig opzicht de gedaante van een jeugdbeweging krijgt. De angst van ouderen in SDAP en NVV dat jongeren die aan zichzelf zijn overgelaten 'partijtje' gaan spelen en de meest radicale standpunten zullen verkondigen, neemt hij weg door het uitstippelen van de politieke lijn nadrukkelijk aan SDAP en NVV over te laten. De AJC heeft die onvoorwaardelijk te volgen. Dit valt Vorrink niet moeilijk. Vanuit zijn jeugdbewegingsidealisme vindt hij aansluiting bij Hendrik de Man, die het socialisme als cultuurbeweging opvat. Voor Vorrink staat vast dat 'de beschouwingen van Hendrik de Man een revolutie inluiden van het socialistisch denken'. Het gaat hem om 'de daadwerkelijke verwezenlijking in eigen leven en in de eigen levensgemeenschap van het socialistische cultuurideaal'. In de AJC ziet hij de nieuwe gemeenschap belichaamd. Het grote voorbeeld vormt de Duitse zusterorganisatie, aan wie de uniforme kleding, volksdansen en liederen worden ontleend. In april 1924 wordt Vorrink formeel voorzitter van de AJC. Diverse oud KGOB'ers trekt hij als medebestuurders aan. Na van de in 1923 ingestelde Commissie voor Arbeidersontwikkeling van NVV en SDAP deel te hebben uitgemaakt, aanvaardt hij op aandringen van Stenhuis in 1924 een benoeming tot bezoldigd bestuurder van het nieuwe Instituut voor Arbeidersontwikkeling (IvAO). Tot juni 1926 combineert hij deze functie met het voorzitterschap van de AJC. Als Vorrink nadrukkelijk verklaart dat de AJC alleen een elite omvat, komt hij in conflict met Stenhuis. Deze spreekt in september 1926 openlijk zijn afkeuring uit over de aanpak van Vorrink. Tijdens het NVV-congres in hetzelfde jaar wordt Vorrink op het matje geroepen, maar hij houdt voet bij stuk. De AJC vergt een zelftucht die haar ongeschikt maakt voor de doorsnee vakbondsjongeren. Bij een andere gelegenheid zal hij met instemming de jeugdleader W.E. van Wijk citeren die verklaart dat het massatype geestelijk leeg en zedelijk laf is. Vorrink neemt ontslag als IvAO-

bestuurder en weet, met moeite en te koste van zijn vroegere jeugdvriend Kees de Boer, naar de AJC terug te keren.

De AJC stagneert maar het in 1928 officieel begonnen Rode Valkenwerk voor de jongste leden, naar het voorbeeld van het verkennersspel der padvinderij, doorbreekt tijdelijk de impasse. Vorrink beweegt zich ook op internationaal niveau. Van 1932 tot 1935 is hij voorzitter van de Socialistische Jeugd Internationale, die hij in 1923 als dam tegen het communisme heeft helpen oprichten. Vorrink neemt van 1931 tot 1934 studieverlof, deels voor eigen rekening. In die jaren onderneemt hij buitenlandse reizen om met de zusterorganisaties grondiger kennis te maken. Vorrink werkt in deze jaren aan een handboek voor jeugdleiders. In 1933 verschijnt als eerste deel Om de vrije mens der nieuwe gemeenschap, maar een vervolg zal er niet komen.

In de SDAP waar het economisch determinisme van het oudere kader lang domineerde, begint begin jaren dertig mede door de intocht van AJC'ers en oud-AJC'ers het politieke klimaat te veranderen. Als in 1934 J. Oudegeest als voorzitter van de SDAP niet langer wil aanblijven, vormt zich een AJC-lobby die onvermoeibaar de huishoudelijke vergaderingen van de SDAP-afdelingen bewerkt en er voor zorgt dat 255 van de bijna 800 plaatselijke afdelingen Vorrink kandidaat stellen voor het voorzitterschap. Alle andere kandidaten trekken zich daarop terug, zodat Vorrink als enig overgeblevene op het partijcongres in 1934 de voorzittershamer van Oudegeest overneemt. Onder zijn leiding worden de bakens verzet. Vorrink beschouwt zich als voorzitter tegelijk als partijleider. Dit

leidt tot wrijving met J.W. Albarda, die overeenkomstig de onder P.J. Troelstra gegroeide traditie, zichzelf in zijn kwaliteit als voorzitter van de Tweede Kamerfractie als de politieke leider van de SDAP ziet. Verder dan Eerste Kamerlid (vanaf 1935) brengt Vorrink het niet. Toch zijn Albarda en Vorrink het eens over de noodzaak de politieke basis van de SDAP te verbreden. Het SDAP electoraat vertoont sedert 1918 geen enkele groei en op een of andere wijze moeten de rooms-katholieke arbeiders voor de SDAP gewonnen worden. Vorrink meent uiteraard dat het gezindheidssocialisme daartoe de weg zal effenen. Het betekent meer ruimte voor het christen-socialisme en W. Banning, zijn kweekschoolgenoot, die in de SDAP de voornaamste representant hiervan is, krijgt meer invloed. Van het marxisme heeft Vorrink in wezen nooit iets moeten hebben. Vorrink is een godsdienstig mens en socialisme definieert hij als praktisch christendom. Vanaf 1927 onderhoudt hij contacten met orthodoxe protestanten, die naar zijn mening de juiste gezindheid hebben en vanaf 1930 met geestverwante rooms-katholieken. Uit zijn in 1936 gepubliceerde boekje Walter Rathenau blijkt nog eens te meer zijn godsdienstige gezindheid. Ook in dat opzicht werkt het vrije jeugdbewegingsidealisme als reactie op atheïsme en wijsgerig materialisme door. Vorrink acht de tijd gekomen de SDAP om te vormen van arbeiders- tot volkspartij. Dat blijkt al uit de eenentwintig stellingen en de Op- en aanmerkingen die hij formuleert als lid van de Herzieningscommissie van de SDAP die tot taak heeft de programvernieuwing voor te bereiden. Veel hiervan is in de eindtekst van het rapport terug te vinden. Het nieuwe SDAP-program van 1937, waarvan Vorrink de formulering aan H.B. Wiardi Beckman en H. Brugmans overlaat, stelt in de geest van Vorrink, dat de democratie niet slechts een middel is om tot het socialistische doel te geraken, maar tegelijk middel én doel is. Communisme en fascisme beschouwt Vorrink als even grote doods vijanden van de democratie. Vanaf 1937 speelt Vorrink een rol in de politiek brede organisatie Eenheid door Democratie, opgericht in 1935, die hetzelfde standpunt inneemt. De klassenstrijd acht Vorrink achterhaald. Met de invoering van het algemeen kiesrecht en de totstandkoming van een sociale wetgeving zijn op een

ouderdomsvoorziening na alle eisen van de arbeidersklasse ingewilligd. Het algemeen belang van de gehele volksgemeenschap stelt Vorrink in 1935 boven het enge klassenbelang van de arbeiders. De eenheid en saamhorigheid van de natie en dat was een gedachte die haaks op de Nederlandse socialistische traditie staat neemt in het denken van Vorrink een centrale plaats in. Als consequentie daarvan aanvaardt hij de militaire Landsverdediging en de monarchie volmondig. De tegenstelling tussen het koningshuis en de arbeidersbeweging achtte Vorrink kunstmatig.

Het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940 brengt Vorrink aanvankelijk in verwarring. Op 14 mei 's morgens is hij nog van plan Amsterdam 'straat voor straat' te verdedigen, maar 's middags geldt het 'sauve qui peut' en tracht hij vergeefs via de haven van IJmuiden naar Engeland uit te wijken. Daarop stort Vorrink geestelijk in maar dankzij Irene, zijn vrouw, die hardnekkig tracht zijn apathie te doorbreken, krabbelt hij na enkele weken weer op. Geruchtmakend is het gesprek dat hij geheel vrijwillig, door bemiddeling van Gerrit Zwertbroek (waarschijnlijk op 15 juni) voert met Arnold Meijer, de leider van het fascistische Nationaal Front. Diens toen sterke nationalistische gezindheid geeft daarbij kennelijk voor Vorrink de doorslag. Tot samenwerking leidt het overigens niet. Veel belangrijker is de ontmoeting met de NSB'er M.M. Rost van Tonningen die door de Duitse bezetter tot 'Kommissar für die marxistischen Parteien' is benoemd. Nadat deze al uitvoerig met Kees Woudenberg de partijsecretaris heeft gesproken, wordt voor 23 juli een afspraak met Vorrink als partijvoorzitter gemaakt. Dit gesprek vindt eveneens in het partijgebouw plaats in aanwezigheid van Kees Woudenberg, die aan het gesprek deelneemt. Het gaat daarbij om de suggestie van Rost van Tonningen dat nationaalsocialisme en sociaaldemocratie iets gemeen hebben, waardoor het wellicht mogelijk is de SDAP in een of andere vorm voort te laten bestaan. Deze gedachte wijst Vorrink vierkant van de hand. Hij verklaart dat hij 'bereid is op zijn post te blijven indien de heer Rost van Tonningen zou bewerkstelligen dat morgen weer de vrijheid van vereniging en vergadering, de vrijheid van drukpers en de vrijheid van geweten wordt hersteld'. 'Een schouderophalen van Rost van Tonningen was het duidelijk bescheid'. Vorrink zei niet bereid te zijn de politieke en culturele organisatie hun werk voort te laten zetten. Dit ligt anders voor de vakorganisatie, 'die ook onder de geheel andere omstandigheden van het ogenblik een taak kan hebben in de bescherming van de stoffelijke belangen van de arbeidersmassa's.' Het gestencilde verslag van dit gesprek wordt op ruime schaal verspreid om zo snel mogelijk een einde te maken aan de politieke en culturele organisaties van de rode familie. Fel veroordeelt Vorrink de aarzelingen in de eigen rijen radicaal nee te zeggen tegen de nationaalsocialistische bezetter in de hoop nog iets van de instellingen en bezittingen te redden. Vooral de VARA moet het ontgelden. Over Het Volk zei Vorrink aan het graf van Y.G. van der Veen, directeur van de Arbeiderspers, 'deze krant is niet meer onze krant'. Hij veroordeelt de vertegenwoordigers van de SDAP in gemeenteraden en provinciale staten die hun werk niet staakten. Eind 1941 publiceert Vorrink onder eigen naam het boekje Een halve eeuw beginselstrijd (Den Dolder 1941; Amsterdam 1945), waarin hij de door hem gewenste ontwikkeling van arbeiders- tot volkspartij schetst. Het lag al van voor het uitbreken van de oorlog gereed. Overigens was hij aanvankelijk van mening dat kritiek op het eigen verleden en toekomstplannen moeten blijven rusten tot de strijd tegen de nazi-bezetter gewonnen is. Daartoe dienen alle krachten gebundeld te worden. Deze opvatting leidt tot een conflict binnen de redactie van het illegale blad Het Parool, waarvan het eerste nummer op 10 februari 1941 uitkwam. Vorrink is vanaf het begin lid van de redactie maar treedt ruim een jaar later uit, als andere leden vasthouden aan kritiek op de zwakheden van de vooroorlogse democratie. Hij gaat door met het schrijven en uitgeven van allerlei pamfletten en blaadjes zoals Ongetekende brieven aan oude strijdmakkers, Vrijheid en Verzet.

Al in de herfst van 1941 opende Vorrink de discussie over de toekomst van de SDAP. Hij pleit voor 'de omzetting van verschaalde proletarische beweging tot brede volksbeweging' in zijn onder het pseudoniem Spectator verschenen illegale brochure Over de toekomstige positie der partij in verband met het jongste verleden. De emancipatie van de arbeidersklasse acht hij voltooid. Verder vindt hij dat het tijd wordt voor 'het zonder reserve erkennen van het Christelijk karakter onzer Westerse en dus ook Nederlandse beschaving'. Hij oppert de mogelijkheid van een verbod van de Communistische Partij in Nederland (CPN) na de oorlog. Rechtstreeks blijft hij de illegale CPN bestrijden onder meer in zijn omvangrijke en omstreden brochure De oorlog en het gevaar van het Bolsjewisme uit november 1942.

Door een provocateur van de Sicherheitsdienst (SD), die zich wist binnen te dringen, wordt Vorrink op 1 april 1943 gearresteerd, tezamen met bijna alle leden van het Nationaal Comité. Bij de verhoren weet hij staande te blijven. Na een verblijf in Haaren en Sachsenhausen, de beruchte dodenmars en de bevrijding door het Rode Leger, keert hij op 24 mei 1945 terug in Nederland. Hij neemt het voorzitterschap van de SDAP, dat W. Drees zolang heeft waargenomen, weer op zich. Op 9 februari kiest de PvdA Vorrink, die aan de totstandkoming van deze partij zoveel bijgedragen heeft, tot voorzitter. Hij wordt buiten de regering gehouden maar is van 1945 tot 1946 regeringsgemachtigde in algemene dienst en belast met het afwikkelen van zaken die uit de bezetting voortvloeien. Omdat deze functie niet zo goed in ons staatsbestel past, blijven moeilijkheden niet uit. Als hij in 1946 in de Tweede Kamer komt, beperkt hij zich tot het terrein en de begroting van het ministerie van Oorlog en Marine. Met M. van der Goes van Naters, de voorzitter van de Tweede Kamerfractie, strijdt Vorrink als partijvoorzitter om het politieke leiderschap. Daar zij ieder op hun wijze eigenmachtig optreden, neemt die strijd vooral rond de Indonesië-kwestie scherpe vormen aan. In een brief geeft Vorrink Van der Goes van Naters de raad 'je niet te begeven in een poging om mij uit de politieke leiding van de partij te dringen of mij eventueel tot jouw echo te maken'. Vorrink stelt voor het partijbureau van Amsterdam naar Den Haag over te brengen om de band met de Kamerfractie nauwer te kunnen aanhalen, maar geen van zijn medebestuurders voelt daarvoor. In januari 1951 komt een einde aan dit slepende conflict als Van der Goes van Naters over de Nieuw-Guinea-kwestie struikelt. Naarmate de Koude Oorlog doorzet, toont Vorrink zich een onvoorwaardelijker verdediger van het 'Vrije Westen'. Daarbij probeert hij iedereen en in het bijzonder zijn eigen partij te doordringen van de noodzaak van een collectieve Amerikaans-Europese bewapening teneinde in staat te zijn de communistische dreiging te weerstaan. J.J. Buskes zegt hiervan: 'In de PvdA onder leiding van Vorrink werden we permanent in een kruistochtstemming gebracht, waarbij het wit-zwartschema alle denken, spreken en handelen bepaalde'. Iedere oppositie, zoals die tegen de atoombewapening, bestrijdt Vorrink even autoritair als intolerant. Dat gebeurt in hoofdzaak in de vorm van monologen, want luisteren is niet zijn sterke kant. Als de communisten in februari 1948 in Tsjecho-Slowakije hun politieke tegenstanders uitschakelen en zich alle macht toe-eigenen, trekt Vorrink alle registers open. In Amsterdam spreken mr. G.J. van Heuven Goedhart en hij op 28 februari op een massameeting. Onder de titel Alarm in Praag verschijnen de redevoeringen in druk. In antwoord op een langdurige en perfide lastercampagne van de CPN geeft de PvdA in 1948 Wat deed Koos Vorrink? De klare taal der feiten over zijn activiteiten in de bezettingsjaren uit.

In januari 1949 raakt Vorrink zwaar gewond bij een vliegtuigongeluk boven Denemarken, waarbij de piloot en de telegrafist omkomen. Vorrink is op weg naar Noorwegen om bij de socialistische Noorse regering, die in de Veiligheidsraad vertegenwoordigd is, begrip te wekken voor de Nederlandse militaire acties in Indonesië. Pas in juli 1949 is hij voldoende hersteld om naar Nederland terug te kunnen keren. In februari 1955 moet hij wegens een ernstige beroerte, waarvan hij niet meer zal herstellen, het voorzitterschap van de PvdA overdragen aan E. Vermeer. Vorrink overlijdt op 64-jarige leeftijd in het Klimohuis te Amsterdam.

Lit. & bron.: C.H. Wiedijk en G. Harmsen, 'Vorrink, Jacobus Jan' in: *Biografische Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 3 (Amsterdam 1988) p. 221-227

1922 Zon en Vrijheid

jeugdbeweging

Het ontstaan gaat terug naar 1922 als de AJC een stuk grond koopt in Vierhouten om de jeugd van Nederland kennis te laten maken met natuur en cultuur. De overtuiging is destijds al dat de jeugdkampen een grote bijdrage hebben in de ontwikkeling van het kind. Dit wordt deels gestuurd door de socialistische achtergrond van de A.J.C. die een mooiere maatschappij voor ogen had.

Op 2 juli 1922 werd De Paasberg te Vierhouten door de AJC gekocht. Twee weken later wordt er reeds door de Amsterdamse AJC- afdeling een kampeerweek gehouden. Onder leiding Jan Stoovelaar en zijn vrouw Tine Stoovelaar-van der Doe trekken 22 Amsterdamse jongens en meisjes op zaterdag 15 juli 1922 naar Vierhouten en slaan daar hun tenten op. Het eerste tentenkamp op de Paasberg! Na een week, op zaterdag 22 juli, is het kamp opgebroken en gaat iedereen huiswaarts.

Fré Cohen is een van de deelnemers en zij maakt van het kamp een schitterende tekening met vier tenten. Ook uit beschrijvingen van die week blijkt dat er vier tenten zijn neergezet.

Onze Paasheuvel, tekening van Fré Cohen, juli 1922.

1931 Volkshogeschool

onderwijs

De eerste volkshogescholen worden vanaf het midden van de negentiende eeuw gesticht in Denemarken door de dichter en theoloog N.F.S. Grundvig. Doel is het platteland te emanciperen en verzet te bieden tegen het opkomende rationalisme en liberalisme. Tot op de dag van vandaag hebben de volkshogescholen in de Scandinavische landen een belangrijk aandeel in de educatie van de bevolking. Ook in Nederland worden volkshogescholen opgericht, die het karakter krijgen van vormingsinstellingen in internaatsverband. Allardsoog (nabij Bakkeveen) is de eerste plaats waar (in 1931-1932) een volkshogeschool van start gaat onder initiatief van Jarig van der Wielen. In 1968 is er in elke provincie een volkshogeschool verzezen. Het doel van de volkshogescholen wordt als volgt omschreven: "het geven van een zedelijk-geestelijke ontwikkeling aan volwassen personen als grondslag voor de vernieuwing van de volkscultuur en ter versterking van de volksgemeenschap". Er worden dan ook veel cursussen gegeven gericht op het sociaal functioneren in de samenleving.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Volkshogeschool* (juni 2025); *Allardsoog* (nov. 2025)

1945 Kajotters

jeugdbeweging

De Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ, informeel "kajotters") was een Nederlandse katholieke jeugdbeweging die zich richtte op jongeren uit de werkende klasse. De KAJ bestond in Nederland tussen 1945 en 1965. Naast de KAJ bestond ook de VKAJ (Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd) voor jonge vrouwen. In 1965 gingen de KAJ en VKAJ op in een nieuwe, 'gemengde' organisatie, de Katholieke Werkende Jongeren (KWJ).

In 1915 besluiten de rooms-katholieke vakverenigingen en patronaten te gaan samenwerken in aspirantenafdelingen binnen de vakverenigingen met als doel jonge katholieke arbeiders te "vormen tot bekwame vaklieden en goede leden der r.k. vakorganisatie". Het initiatief gaat enkele jaren later ter ziele, omdat de bisschoppen meer heil zien in de Sint-Josephgezellen (bisdom Haarlem) en De Jonge Werkman (overige bisdommen). De bedoeling is dat jongens in de patronaten blijven tot 18 jaar en daarna lid worden van De Jonge Werkman of de St. Josephsgezellenvereniging.

In Limburg bestaat sinds 1931 de door dr. Poels opgerichte Katholieke Arbeiders Meisjesvereniging (KAMV), een jaar later gewijzigd in Katholieke Arbeiders Jeugd Vereniging (KAJV). De landelijke Katholieke Arbeidersjeugd (KAJ) ontstaat direct na de Tweede Wereldoorlog uit een fusie tussen de Sint-Josephgezellen en De Jonge Werkman. De KAJ is opgericht naar Vlaams voorbeeld. In menige plaats is de KAJ betrokken bij de oprichting van R.K. Levensscholen. Naast de KAJ bestaat ook de VKAJ (Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd) voor jonge vrouwen. In 1965 gaan de KAJ en VKAJ op in een nieuwe, 'gemengde' organisatie, de Katholieke Werkende Jongeren (KWJ).

De Katholieke Arbeidersjeugd is voor jongeren van 17 tot 23 jaar (indien gewenst te verlengen tot 25 jaar). Vanaf 19 jaar is het lidmaatschap van de katholieke vakbond voor 'kajotters' verplicht. Het doel is:

- ▶ de behartiging van de belangen, zowel op geestelijk als materieel gebied, van jonge arbeiders in het algemeen en die van de leden in het bijzonder;
- ▶ de herkerstening van het maatschappelijk leven.

De leden zijn per bisdom onderverdeeld in parochiële afdelingen, die gezamenlijk een zelfstandige diocesane bond vormen met een eigen rechtspersoonlijkheid en bestuur. De zetel van de landelijke KAJ is gevestigd te Utrecht.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Katholieke Arbeidersjeugd* (nov. 2025)

1946 Levensscholen

onderwijs

De beroepsbegeleidende leerweg komt voort uit het vormingswerk voor jonge volwassenen (1968) en het leerlingwezen (1974). Daarvoor bestonden er zogenaamde levensscholen voor jongeren van 17-25 jaar. In katholieke kring heetten de opleidingen voor jonge vrouwen Mater Amabilisscholen (mater amabilis = Latijn voor "beminnelijke moeder"). De scholen ontstaan na de Tweede Wereldoorlog en zijn gebaseerd op de ideeën van de streng katholieke Antwerpse pedagoge M.C. Schouwenaars. Het leerplan omvat typische huishoudschoolvakken als koken, naaien en omgaan met geld. Verder is er aandacht voor ziekenverzorging, opvoedkunde (waaronder seksuele voorlichting) en gemengd dansen. De opleiding duurt drie jaar met wekelijks twee lesavonden. In 1955 komt er een landelijk verband van Mater Amabilisscholen. Voor jongemannen zijn er de levensscholen Pater Fortis ("sterke vader"). De eerste werd in 1950 opgericht in Gemert.

1966 Wet op het leerlingwezen

beroepsonderwijs

Een eeuw nadat het leerlingstelsel ten onder is gegaan met het opheffen van de gilden, zien we het opleiden in de bedrijven terugkeren. Een tekort aan vakkrachten doet het leerlingstelsel herleven. Pogingen om het een wettelijk kader te geven mislukken, dat wil zeggen: de eerste poging mislukt geheel en een tweede poging in 1919 beperkt zich tot een wettelijk kader voor nijverheidsonderwijs (ambachtsschool, huishoudschool). Het leerlingwezen wordt overgelaten aan het particulier initiatief. Omvangrijk is het niet. In 1919 zijn er 3400 leerovereenkomsten bij 1900 ondernemingen. Het duurt tot 1966 aler er een wettelijke regeling komt.

Als na afloop van de Tweede Wereldoorlog er wederom tekorten zijn aan geschoolde vakkrachten krijgt het leerlingwezen een nieuwe kans. De Stichting van de Arbeid roept een Commissie Vakopleiding in het leven die het leerlingwezen nieuw gestalte moet geven. In 1950 is het aantal leerlingen al zes keer zo groot als vóór de oorlog. In de metaal, textiel, chemie en bouw neemt het leerlingwezen een hoge vlucht. De Commissie Vakopleiding streeft naar een landelijke regeling met een voor het hele land gelijkwaardig diploma. Het succes van het leerlingwezen dwingt, dat naast de Wet op het Nijverheidsonderwijs uit 1919 ook een wettelijke regeling komt voor het leerlingwezen. In 1966 komt de Wet op het Leerlingwezen tot stand, die in augustus 1968 in werking treedt. De wet gaat niet langer uit van de gedachte dat het leerlingstelsel een substituut is van dagonderwijs, maar wordt nu gezien als een volwaardige vervolgopleiding van het lager beroepsonderwijs. Op basis van een leerovereenkomst krijgen voor het beroep van hun keuze de leerlingen een opleiding in de praktijk. Het leerlingstelsel kent landelijke organen die zich bezig houden met de vaktechnische kanten van het onderwijs, de programmering en de examens voorbereiden. Regionale organen houden zich bezig met de maatschappelijke en pedagogische kanten.

Lit. & bron.: B. Reinalda, *Zicht op beroepsonderwijs* (De Knipe 1994) p. 39-40

1995 Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB)

beroepsonderwijs

De WEB van 31 oktober 1995 is een wet houdende bepalingen over educatie en beroepsonderwijs. De wet regelt de bundeling van verschillende vormen van beroepsonderwijs en volwasseneneducatie in 44 regionale opleidingscentra, 18 agrarische opleidingscentra, 13 vakscholen (bijvoorbeeld grafische lycea) en 8 overige. Naast het beroepsonderwijs vallen ook de volwassenen(basis)educatie, het VAVO (voortgezet algemeen volwassenenonderwijs) en het cursorisch onderwijs onder de wet.

De wet noemt de leerling in het middelbaar beroepsonderwijs student en geeft in Artikel 1.2.1 de volgende definities van educatie en beroepsonderwijs:

► Educatie is gericht op de bevordering van de persoonlijke ontplooiing ten dienste van het maatschappelijk functioneren van volwassenen door de ontwikkeling van kennis, inzicht, vaardigheden en houdingen op een wijze die aansluit bij hun behoeften, mogelijkheden en ervaringen alsmede bij maatschappelijke behoeften. Waar mogelijk sluit de educatie aan op het ingangsniveau van het beroepsonderwijs. Educatie omvat niet activiteiten op het niveau van het hoger onderwijs.

► Beroepsonderwijs is gericht op de theoretische en praktische voorbereiding voor de uitoefening van beroepen, waarvoor een beroepskwalificerende opleiding is vereist of dienstig kan zijn. Het beroepsonderwijs bevordert tevens de algemene vorming en de persoonlijke ontplooiing van de deelnemers en draagt bij tot het maatschappelijk functioneren. Beroepsonderwijs sluit aan op het voorbereidend beroepsonderwijs en het algemeen voortgezet onderwijs. Beroepsonderwijs omvat niet het hoger, dus ook niet het hoger beroepsonderwijs..

Lit. & bron.: Wikipedia: *Wet Educatie en Beroepsonderwijs* (nov. 2025)

Recht

**Grondrechten, gelijke rechten,
arbeidsrecht,
medezeggenschap**

De Wet-Le Chapelier, naar de Bretoense advocaat en grondwetgever Isaac Le Chapelier, werd in het toenmalige Franse rijk afgekondigd op 14 juni 1791. Hij verbood beroepsmatige of sectorale coalities, dat wil zeggen alle vormen van organisatie, afspraak en overleg tussen ondernemers en tussen werknemers. Enkele maanden eerder had het decreet d'Allarde van 2 maart 1791 de gilden en corporaties opgeheven en de vrijheid van ondernemen ingesteld: "Eenieder heeft de vrijheid om de handel, het beroep, de kunst of het ambacht uit te oefenen dat hem goed dunkt." De Wet-Le Chapelier maakt deze opheffing permanent en schakelt elke vorm van intermediaire belangenverdediging in de economie uit. Tussen het individuele belang van de burger en het algemene belang van de staat mogen geen andere lichamen staan. Het verbod maakt verenigingen van boeren en arbeiders onmogelijk. Het impliceert voorts een verbod op vakbonden en stakingen. Steeds meer wordt de wet gezien als een beperking van de vrijheid van vereniging. In België wordt de Wet-Le Chapelier afgeschaft op 25 mei 1867 en vervangen door artikel 310 van het Strafwetboek. In Nederland is in de Grondwet van 1848 voor het eerst het recht van vereniging, dus ook van vakvereniging, uitdrukkelijk erkend. Deze wetgeving behandelt alle verenigingen op gelijke voet, dus stelt werknemersverenigingen met andere verenigingen gelijk. Het recht van organisatie betekent echter niet, dat het gebruik van de georganiseerde macht als strijdmiddel tot behoud of verbetering van arbeidsvoorwaarden evenzeer rechtens wordt aanvaard. Sedert de invoering van de Code Pénal in 1811 is het zogenoemde verbod van coalitie van kracht. Dit verbod vormt voor werkgeversverenigingen en vakorganisaties een belemmering om de in hun verenigingen georganiseerde macht te gebruiken. Aan werkgevers is verboden om in collectief verband met machtsmiddelen loonsverlaging door te drijven. Werknemers mogen niet door staking of anderszins (samenspanning) loonsverhoging afdwingen.

De strafmaat voor het overtreden van de wet loopt nogal uiteen. Werkgevers kunnen worden gestraft met detentie van zes dagen tot een maand. Voor werknemers is de strafmaat van één tot drie maanden en voor 'hoofden' of 'aanleggers' zelfs van twee tot vijf jaar. In 1872, het jaar dat het verbod uit het wetboek is geschrapt, is aan de Tweede Kamer meegedeeld, dat in de periode 1851-1870 23 gevallen met 126 beklaagden voor de rechtbank zijn gebracht. In 1869 is nog iemand, een 'hoofd of aanlegger', bij een spoorwegactie tot twee jaar gevangenis veroordeeld.

In 1872 is het strafrechtelijk gesanctioneerde coalitieverbod, het verbod om de vereniging als pressiemiddel te gebruiken, opgeheven, waardoor de werkstaking als pressiemiddel in het arbeidsvoorwaardenoverleg in principe is geoorloofd. Via het strafrecht worden nog wel de rechten van de werkwilligen beschermd en geldt er een aansprakelijkheidsregeling voor excessen bij de werkstaking. Met de invoering van ons eigen Wetboek van Strafrecht in 1886 is de wet van 1872 weer afgeschaft, omdat de noodzakelijk geachte waarborgen tegen excessen in de algemene strafbepalingen zijn terug te vinden.

De jurist Isaac le Chapelier (1754-1794) is een constitutionele monarchist die in de Revolutionaire periode veel wetgevend werk verricht voor de Nationale Grondwetgevende Vergadering. Tijdens het Schrikbewind wordt hij gearresteerd en veroordeelt voor samenzwering. In maart 1794 valt zijn hoofd onder de guillotine.

Zeggen wat je wil, vrijheid van drukpers, persvrijheid, vrijheid van meningsuiting het is een recht dat nog maar betrekkelijk kort in de mode is. Het recht verankerd in de grondwet is eind achttiende eeuw voor het eerst vertoond ten tijde van de Bataafsche Republiek. In de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk uit 1798 staat het als volgt geformuleerd:

Art. XVI. Ieder Burger mag zijn gevoelens uiten en verspreiden, op zoodanige wijze, als hij goedvindt, des niet strijdig met het oogmerk der Maatschappij. De vrijheid der Drukpers is heilig, mids de Geschriften met den naam van Uitgever, Drukker, of Schrijver voorzien zijn. Dezen allen zijn, te allen tijde, aansprakelijk voor alle zoodanige bedrijven, door middel der Drukpers, ten aanzien van afzonderlijke personen, of der gantsche Maatschappij, begaan, die door de Wet als misdadig erkend zijn.

In het Koninkrijk Holland en het opvolgende Koninkrijk der Verenigde Nederlanden verdwijnt het weer schielijk om in 1848 definitief in de grondwet te worden opgenomen. Ondanks dit fundamentele recht komt de vrijheid van meningsuiting eerst na afloop van de Tweede Wereldoorlog tot volle wasdom, ook al is artikel 7 van de grondwet, waarin de vrijheid van meningsuiting is verwoord, geen absoluut recht, want er zijn uitzonderingen, zoals godslastering en majesteitschennis. Vóór de negentiende eeuw is vrijheid van meningsuiting geen geformaliseerd recht en zeggen wat je denkt kan tot zware repercussies leiden. Het neemt niet weg dat er wel, zei het meestal niet openlijk kritiek wordt gespuid per brief, pamflet of, meer doeltreffend gelet op de laaggeletterdheid onder het volk, de spotprent. In de jaren 1781 tot 1787 verschijnt de *Post van den Neder-Rhijn* het eerste opinieblad in Nederland. Het blad is een uitgave van de Utrechtse uitgeverij G.J. Paddenburg en Zoon. De oprichter van het blad, Pieter 't Hoen, neemt een groot deel van het schrijfwerk voor zijn rekening. Zijn biograaf Peet Theeuwen heeft uitgezocht dat van de ruim 2000 artikelen die in het blad zijn gepubliceerd er ruim 900 van zijn hand zijn. 't Hoen, zoon van een welgestelde Utrechts kruidenier en kaashandelaar, neemt in de *Post* stelling tegen de orangisten en de oligarchische regentenaristocratie. Hij heeft het vooral voorzien op corruptie en wangedrag onder regenten, ambtenaren en legerofficieren. Het blad is al snel zeer populair en bereikt voor die tijd de hoge oplage van 2400 exemplaren.

Portret van de patriot, journalist, dichter en politicus Pieter 't Hoen (1744-1828). Naar een gravure van Reinier Vinkeles en C. Bogerts.

In 1786 wordt het blad door de rechter wegens 'opruiging' verboden. De zegevierende regenten verbranden daarna het blad in het openbaar. 't Hoen neemt na de Pruisische inval, net als vele andere patriotten, met zijn vrouw en kinderen de wijk naar Frankrijk en neemt zijn intrek in de commune bij St. Omaars. Bij verstek wordt hij veroordeeld tot 25 jaar verbanning.

Kenmerkend voor de jaren veertig van de negentiende eeuw is, dat de oppositie zich voor het beïnvloeden van de publieke opinie vrijwel uitsluitend van de pers bediend. Politieke vergaderingen, meetings of betogingen zijn, in tegenstelling tot de ons omringende landen, nog een hoge uitzondering. Politieke partijen zoals we die nu kennen zijn er nog niet. De radicalen, die het

omvangrijkst zijn in de oppositie, doen eerst in 1846 een poging hun krachten te bundelen door oprichting van de Amstel-sociëteit. In de opkomende politieke pers kunnen echter de verschillende richtingen al worden onderscheiden, waaronder de bladen van radicalen, die zichzelf na 1847 bij voorkeur democraten noemen en zich in de politieke strijd mengen als de kampioenen voor de belangen van de lagere klassen der bevolking.

Eillert Meeter, geboren op 1 maart 1818 in Oude Pekela, is de oudste zoon van Trijntje Wessels Kuiper en de barbier Michiel Eilderts Meeter. Het gezin telt zes kinderen, twee meisjes en vier jongens. De moeder overlijdt in 1840 kort na de geboorte van Eillerts jongste zuster Akkelina. Zijn vader hertrouwt in 1842 met Willemke Heidekamp met wie hij nog twee dochters krijgt. Meeters broers Pieter en Wessel oefenen later het beroep van scheepskapitein uit, zodat de kinderen Meeter, in ieder geval de jongens, na de lagere school nog vervolgonderwijs hebben genoten. Meeter kan zich moeilijk verenigen met de ondergeschikte positie in de samenleving van de kleine burgerij waartoe hij behoort. Ongenoegen over ongelijkwaardigheid tekent zijn leven, zoals hij in 1842 zelf laat weten: "Die hiërarchische schakel der samenleving, waarlangs ieder in gewone tijden moet opklimmen, is mij hinderlijk". Het verklaart zijn ambitie om carrière te maken in het leger. In 1834 treedt hij in militaire dienst en twee jaar later is hij al bevordert tot sergeant. De Belgische onafhankelijkheid gooit roet in het eten. Hoewel hij ijverig studeert kan hij niet naar de beoogde officersopleiding vanwege bezuiniging en inkrimping van de legermacht. De teleurstelling maakt hem vatbaar voor revolutionaire ideeën en hij raakt onder invloed van de vanwege zijn opvliegende karakter op non-actief gestelde majoor P.W.G.J. van Baerle en in contact met jhr. R.L. van Andringa de Kempnaer, die in opdracht van prins Willem in het noorden stemming maakt tegen de huwelijksplannen van zijn vader koning Willem I. De Kempnaer, de voornaamste vertrouweling, van de latere koning Willem II, handelt mede uit wrok, omdat hij oneervol is ontslagen uit de militaire dienst op Java, door Willem I. Nadat Willem II de troon heeft bestegen wordt hij weer in rang en eer hersteld. Meeter wordt een regelmatige bezoeker van het café van P.J. de Jonge, ontmoetingsplaats voor critici van de Nederlandse autoritaire overheid. Caféhouder De Jonge, vanwege het tegen hem aangespannen proces wegens laster, niet in de laatste plaats, maar ook de drukker/uitgever Hendrik Bolt en de koopmanszoon Abraham Sonius behoren tot de vaste kritische klanten. Een ander café in Groningen, van Van der Laan, is het actiecentrum van de boerenbeweging.

De Tolk der Vrijheid van 25 januari 1840. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Als de groepen van beide cafés in contact met elkaar komen ontstaat samenwerking, waaruit het blad *De Tolk der Vrijheid* voortkomt met Meeter in de rol van hoofdredacteur. In het blad vertolkt Meeter niet alleen de gevoelens van de boeren, die zich verzetten tegen de invloed van de ridderschap in de Groninger Staten, maar neemt het ook, als eerste journalist in Nederland, op voor de belangen van de dagloners en de werklieden. Wegens schuld van het schoolgeld voor zijn kinderen, wordt op last van de burgemeester van Ten Boer, de schamele inboedel van een dagloner geveild. Meeter koopt de huisraad op en geeft het terug aan de schuldenaar. Hij schrijft erover in *De Tolk* en verwijt de overheid het contract met de maatschappij, de 'volonté générale' ofwel de volkswil, zoals door Rousseau gepropageerd, te hebben geschonden. De overheid heeft, naar de mening van Meeter, daarmee het recht om te regeren verbeurd en eenieder zou moeten

"stoppen met belasting betalen". De Procureur-generaal te Groningen besluit tot vervolging wegens opruiing. Voordat het tot een verhoor kan komen speelt Meeter de justitie in de kaart door zijn aanwezigheid bij een opstootje. Tijdens de mei-kermis van 1840 brengt hij, met de daar aanwezigen, onder wie vele studenten, in de wafelkraam van "Dove Saar" een toost uit op "Zijne Verheven Nulliteit Willem Kaaskop" en op de republiek. Na een handgemeen wordt het portret van Willem I van de wand gehaald en buiten de deur gezet. Meeter verneemt pas de volgende dag dat een aantal aanwezigen gearresteerd zijn bij wat inmiddels de "wafelkraamrel" is gaan heten. Ter plaatse zijn al 25 mensen gearresteerd en ook Meeter wordt twee dagen later in Harlingen ingerekend. Hij wordt aangeklaagd voor "oproerende jool", voor de algemene teneur van zijn tijdschrift en voor een verkreukelde schets voor een op te richten 'Republikeins Genootschap', die aangetroffen is in zijn prullenbak. Om een mogelijk oproer onmiddellijk de kop in te kunnen drukken wordt de cavalerie naar Groningen gestuurd. Alle 26 arrestanten moeten op 1 augustus weer worden vrijgelaten, omdat niet bewezen kan worden dat zij schuldig zijn aan revolutionaire samenspanning. Meeter kan nu als martelaar voor de zaak van de vrijheid optreden. Tijdens het vieren van het Gronings ontzet van 1672 op 28 augustus 1840, wordt zijn toneelstuk *Rabenhaupt* onder luid applaus opgevoerd in de Groningse schouwburg. In het toneelstuk treden vrijwillig studenten op die de vrijheid loven. De Groningse Officier van Justitie probeert Meeter nu te vervolgen voor zijn uitlatingen in De Tolk der Vrijheid en vervolgt hem en uitgever Bolt tot aan de Hoge Raad der Nederlanden. De verdediging van zijn advocaat en latere liberale voorman mr. Dirk Donker Curtius mag niet baten. De Hoge Raad vernietigt de veroordelingen, van respectievelijk vier en twee jaar gevangenisstraf, niet. Nog vóór de definitieve uitspraak vlucht Meeter naar België, waar hij bevriend is met J.J.F. Wap, redacteur van het felle rooms-katholieke oppositieblad de *De Noord-Brabander*. Via Wap raakt hij in contact met de Fransen A.M.L. de Lamartine en de radicaal katholieke hervormer H.F.R. Lamennais. Door zijn internationale contacten is hij de eerste journalistieke vertegenwoordiger in ons land van de internationale democratische beweging. Wegens gebrek aan middelen van bestaan trekt hij verder naar Parijs. Ondanks dat hij gedurende het proces en tijdens zijn vlucht naar Frankrijk voor De Tolk der Vrijheid blijft doorwerken loopt het aantal lezers terug en moet het blad eind 1841 worden opgeheven. In Parijs klopt Meeter aan bij R. Fagel, de Nederlandse gezant generaal met een gratieverzoek. Fagel dient deze in bij Koning Willem II, die hem inwilligt, waarna Meeter zich vestigt in Amsterdam.

In de jaren 1840-1848 ontvangt Meeter steeds opnieuw geld van Koning Willem II, waarvoor zijn kennis over het privéleven van de koning de achtergrond schijnt te zijn geweest. Willem II, die als 'Prins van Oranje' al gokverslaafd is, heeft zich in tal van vreemde politieke avonturen gestort. Zo zou hij hebben geprobeerd koning van Frankrijk of België te worden en hebben samengezworen tegen zijn vader toen deze wilde hertrouwen. In Meeters in 1857 verschenen memoires wordt 's konings voorliefde voor knappe jonge mannen uitgebreid beschreven. De koning gaat wandelen op het Nachtegaalpad achter zijn paleis omringd door dienaren die hij niet kan ontslaan vanwege, zoals Meeter het noemt, de "afschuwelijke motieven" waarvoor hij hen heeft aangenomen. Men heeft Meeter meer dan een eeuw voor leugenaar uitgemaakt maar in 2004 is uit documenten uit het Huisarchief gebleken dat hij de waarheid sprak. In de jaren 1840 publiceert Meeter samen met Bolt in Amsterdam het oppositieblad *De Onafhankelijke*. Uit geldnood gaat hij terug naar Den Haag. De koning steunt hem opnieuw financieel maar laat de betalingen in Parijs plaatsvinden. In het najaar van 1844 is Meeter terug in Den Haag, waar hij *De Ooijevaar* uitgeeft. Het republikeinse blad wordt door Meeter ter vergroting van de oplage aangevuld met schandaalberichten. Voor het politieke deel kan hij beschikken over medewerkers als P.A. de Haas, A.H. van Gorcum, G.A.C.W. Markies de Thouars en D. Donker Curtius, met wie hij vriendschappelijk omgaat.

In 1845 is er in Nederland politieke onrust en zijn er als gevolg van de ook hier heersende aardappelziekte op verscheidene plaatsen hongerrellen. Her en der in Nederland publiceert de oppositie zogeheten lilliputterbladen. Deze krantjes zijn van zo'n klein formaat dat ze vrijgesteld zijn van het dure dagbladzegel. Meeter geeft ook lilliputters uit onder de namen: *De Haagsche Miniaturbode* en *De Ontwaakte Leeuw*. De politie arresteert hem en zijn aanhangers en de drukker Jacob du Mée. De aanklachten zijn zo opgeklopt dat zelfs de doodstraf geëist zou kunnen worden, echter Meeter en zijn medestanders moeten wegens gebrek aan bewijs worden vrijgesproken. De

procesgang duurt meer dan een jaar en al die tijd brengen ze door in voorarrest. De koning kent Meeter en zijn vriend Van Gorcum na hun vrijspraak opnieuw een jaargeld toe op voorwaarde dat zij zich in het buitenland vestigen. Zij vertrekken naar Antwerpen en houden zich rustig. Meeter publiceert zelfs een lovende biografie van Willem II. Medio 1847 treedt hij in het huwelijk met Johanna Francina Kroon. Het overlijden van Willem II in maart 1849 maakt een eind aan het jaargeld. Willem III wordt geconfronteerd met een dreigend bankroet en kan de financiële verplichtingen van zijn vader niet overnemen, maar mogelijk wil de jonge koning zich ook niet laten chanteren. In 1849 woont Meeter in Nijmegen waar hij *De Star der Hoop* uitgeeft. Een van de medewerkers is Adriaan van Bevervoorde, die in 1850 de *Democratische Hoofdvereniging* opricht als de Nederlandse afdeling van het door A.A. Ledru Rollin en Giuseppe Mazzini opgerichte *Comité Central Européen*, een voortzetting van de door Van Bevervoorde, de Belgen Lucien Jottrand en Jacob Kats en Karl Marx in 1847 in Brussel opgerichte Association Démocratique. Meeter, die geen lid is van de Democratische Hoofdvereniging vanwege het autoritaire gedrag van Van Bevervoorde en Marx nooit heeft ontmoet, wordt desondanks in januari 1850 in het Duitse Gogh gearresteerd door de Pruisische politie. Hij weet te ontkomen, verblijft in Luik en Rotterdam en schrijft in 1851 voor de Zierikzeesche Nieuwsbode. Omdat justitie, onder leiding van Donker Curtius, scherp tegen de radicalen optreedt en arrestatie dreigt wijkt hij uit naar Groot-Brittannië, waar hij in Briton Ferry (Wales) tot zijn dood in 1862, als scheepsbevrachter en vertaler woont en werkt. In Londen worden in 1857 zijn herinneringen over de jaren 1837 tot 1846 gepubliceerd met als titel *Holland, Its Institutions, Its Press, Kings and Prisons*. Door censuur, zelfcensuur en ongeloof waar het de verhalen over de biseksualiteit of homoseksualiteit van Willem II betreft zorgen ervoor dat Meeters herinneringen pas in 1966 in een Nederlandse vertaling zijn uitgeven.

Lit. & Bron.: P. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en de Post van den Neder-Rhijn* (Utrecht 2002); M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967); M.J.F. Robijns, 'Eillert Meeter' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 3* (Amsterdam 1988) p. 132-135; E. Meeter, *Holland. Kranten, kerkers en koningen* (Amsterdam 1966)

1809 Code Civil

arbeidsrecht

Vanaf 1809 regelt de Code Civil de rechtspraak in geval van een arbeidsconflict. Vertaalt uit het Frans komt het in de kern neer op 'De meester wordt op zijn woord geloofd ten aanzien van de hoeveelheid van het bedongen loon.' Simpel gezegd: als een werknemer geld tegoed heeft van zijn werkgever en die ontkent dat, wordt deze op zijn woord geloofd. Een gang naar de vrederechter is voor een werknemer een hachelijke zaak want als zijn baas simpelweg ontkent moet de vrederechter hem in het gelijkstellen en draait de werknemer ook nog op voor de proceskosten. Het enige waar de werknemer op mag hopen is dat zijn baas niet komt opdagen of de eis niet betwist. In die gevallen wordt de werknemer meestal in het gelijk gesteld.

De Code civil des Français, ook genaamd Code Napoléon, is het Franse burgerlijk wetboek. Het is tot stand gekomen onder Napoleon Bonaparte in 1804 en blijft sedertdien, ondanks grondige herzieningen, van toepassing. Deze codificatie van het privaatrecht heeft ook buiten Frankrijk grote invloed. In 1800 stelt eerste consul Napoleon Bonaparte een commissie samen van vier eminente juristen onder voorzitterschap van aartskanselier en medeconsul Jean-Jacques-Regis de Cambacérès om een burgerlijk wetboek voor de Fransen op te stellen. Cambacérès heeft gedurende de Franse Revolutie driemaal een voorstel ingediend (1793, 1794 en 1796). Napoleon geeft hun 2½ maand de tijd om het wetboek op te stellen met als basis de ontwerpen van Cambacérès. Uiteindelijk werken de juristen vijf maanden aan het nieuwe wetboek, waarna het gedurende drie jaar intensief wordt besproken met de Raad van State. Vervolgens is het ontwerp ingediend bij het Tribunaat, waar het kritisch wordt ontvangen door een aantal republikeinen die vinden dat het niet in overeenstemming is met de geest van de Revolutie. Napoleon laat het intrekken en opnieuw indienen nadat hij een aantal kritische leden van het Tribunaat heeft laten verwijderen. Daarna wordt de Code

civil probleemloos aanvaard. De Code civil bestaat uit 36 wetten die zijn aangenomen in 1803 en 1804 en van kracht zijn geworden op 21 maart 1804.

Het Burgerlijk Wetboek dankt zijn invloed aan Napoleon, omdat hij de revolutionaire wetgeving in een coherent wetboek laat verzamelen en in Europa verspreiden. Op sommige vlakken draait hij de klok terug; om aan zijn nieuwe adel voorrechten te kunnen verlenen. Zo past hij in 1807 het Burgerlijk Wetboek aan en in 1808 verliezen Joden hun rechtsgelijkheid. (het zgn. *décret infâme*). Het Burgerlijk Wetboek zorgt op cruciale zaken niet voor gelijkwaardigheid. Problematisch is de positie van de vrouw, terwijl ook armen worden gediscrimineerd. Zo moet de rechter de werkgever of de verhuurder op hun woord geloven over het bedrag van loon of huur.

De codificatie als ideaal is in Napoleons tijd al een paar eeuwen oud en komt voort uit het verlangen naar rechtseenheid, één verenigd wetboek voor één verenigd volk. Ook de behoefte aan rechtszekerheid speelt een grote rol en wat het strafrecht betreft, hangt de codificatiegedachte nauw samen met het *nulla poena sine lege praevia poenali*, het legaliteitsbeginsel, dat inhoudt dat iemand alleen kan worden gestraft voor iets waar op het moment dat hij of zij de misdaad begaat een wet voor is.

Napoleon heeft met zijn Code civil niet voldaan aan de behoefte van het Franse volk. Achter deze codificatie is de rechtsonzekerheid nog erger dan onder het ancien régime zonder Code. De bepalingen

die het meest zijn veranderd, hebben betrekking op het familierecht. In 1804 is de man het gezinshoofd; bij haar huwelijk wordt de vrouw onbekwaam. Kinderen geboren buiten het huwelijk hebben weinig of geen rechten. Het nieuwe strafrecht bewaard een aantal principes uit voorgaande wetgeving, met name dat het strafrecht alleen moet gaan over echte misdaden en geen ingebeelde delicten bevat, ingegeven door bijgeloof, feodalisme, fiscaal beleid of despotisme. Het nieuwe strafrecht bevat geen bestraffing van godslastering, heiligschennis, hekserij of homoseksualiteit. De Code pénal van 1810 behoudt deze principes maar voert wel de lijfstraffen weer in.

Voordat keizer Napoleon I in 1815 zijn Waterloo vindt heeft hij grote invloed op de Nederlandse wetgeving, met de invoering van de Code civil (Burgerlijk Wetboek).

Lit. & bron.: M.H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid deel II. De eenheidsstaat: onderlinge, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000) p. 227-228; Wikipedia: *Code civil* (okt. 2025)

1838 Burgerlijk Wetboek

recht

Nederland heeft een gecodificeerd recht, in navolging van Frankrijk en in afwijking van bijvoorbeeld Engeland waar 'common law' geldt. De geschiedenis van het Burgerlijk Wetboek begint bij het homologatiebevel (homologatie betekent goedkeuring door een rechter) van keizer Karel V. Er zijn grote rechtsverschillen binnen het rijk van Karel V. Het recht in de Spaanse landen is anders dan in de Nederlanden. Binnen de Nederlanden verschilt het recht per gewest en binnen de gewesten kan het recht van stad tot stad verschillen. In 1531 laat Karel V het homologatiebevel uitgaan: alle in de Nederlanden geldende gewoonterechten moeten worden opgetekend en naar Brussel worden gestuurd ter goedkeuring. Karel V gaat in tegen de tot dan toe heersende opvatting dat gewoonten een autonome rechtsbron zijn. Hij tolereert gewoonten slechts voor zover hij ze kent en goedkeurt. De gewesten zien in het homologatiebevel een bedreiging van de eigen identiteit. Het op schrift stellen en verzenden verloopt dan ook traag.

Hoewel de gewesten niet erg genegen zijn om het homologatiebevel van Karel V uit te voeren, leidt het bevel wel tot optekening van de diverse gewoonterechten. De zo ontstane geschriften kun je echter niet opvatten als codificaties, want louter optekening garandeert geenszins dat er geen nieuwe

gewoonterechten ontstaan. Ze verkrijgen echter wel een bewijs-rechterlijke functie. Wie zich beroept op een gewoonte moet voor de rechter bewijzen dat die gewoonte bestaat. Een bewijs is niet nodig als verwezen kan worden naar een opgetekende gewoonte. Deze situatie blijft bestaan tot aan de stichting van de Bataafse Republiek. In deze eenheidsstaat is geen ruimte voor rechtspluriformiteit. Er moet een nieuw burgerlijk wetboek komen, als ook een nieuw wetboek van strafrecht.

Op 24 mei 1806 sluit de Bataafse Republiek een verdrag met Frankrijk, waarin is vastgelegd dat het land een constitutionele monarchie zal worden. Er wordt een nieuwe Grondwet vastgesteld en de eerste constitutionele koning wordt Lodewijk Napoleon. Als Lodewijk aantreedt geldt nog steeds het oude recht. Napoleon eist dat Lodewijk de Code Napoleon (Code Civil) in zal voeren. Lodewijk tracht echter de eis van Napoleon aan te passen aan de Nederlandse omstandigheden. Tegen de wil van Napoleon stelt Lodewijk een commissie samen die de Code Napoléon moet aanpassen. In 1809 treedt het *Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland* in werking. Dit wetboek is exclusief, dat wil zeggen: het gewoonterecht, plaatselijke regels en het Romeinse recht zijn vervallen. Twee jaar later, nadat Lodewijk is afgetreden, wordt het Wetboek Napoleon vervangen door de Franse *Code civil*. Een gecentraliseerde administratie en een voorspelbaar functionerende rechterlijke macht heeft zijn voordelen. Als in 1813 de soevereiniteit wordt hersteld is terugkeer naar de oude situatie van gewestelijke soevereiniteit geen optie meer. De unitarische staatsopvatting blijft gehandhaafd en ook de idee van een nationale codificatie. In de Grondwet van 1814 wordt een codificatieartikel opgenomen, dat tot de realisatie daarvan de Franse *Code civil* van kracht blijft.

Leden van de commissie die Willem I in het leven roept om de nieuwe wetboeken samen te stellen, raken in conflict vanwege verschillen in juridische opvatting. De voorzitter van de codificatiecommissie, de Leidse hoogleraar Joan Melchior Kemper, wordt het niet eens met de subcommissie die over het burgerlijk recht gaat, waarvan Kemper zelf overigens geen deel uitmaakt. Deze subcommissie heeft een herziening van het *Wetboek Napoléon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland* voor ogen. Kemper wil echter een codificatie van het Rooms-Hollandse recht en maakt zelf een ontwerp. In december 1814 legt Kemper de verschillende zienswijze voor aan Willem I, die hem gelijk geeft: de schets van Kemper wordt de basis voor het nieuwe wetboek. Hieruit vloeit het Ontwerp 1816 voort, dat 4.264 bepalingen kent.

Joan Melchior Kemper (Amsterdam 26 april 1776 - Leiden 20 juli 1824) is een Nederlands jurist, letterkundige en politicus en hoogleraar in de rechtsgeleerdheid op diverse Nederlandse universiteiten. Hij huwt op 18 maart 1798 met Christina de Vries, met wie hij drie dochter en twee zoons krijgt. Zijn jongste zoon is waarschijnlijk vernoemd naar het familielid Jeronimo de Bosch en zal net als zijn vader hoogleraar rechtsgeleerdheid worden.

Kemper is opgeleid in Amsterdam en nadat hij doctor in de rechten is geworden wordt hij achtereenvolgens hoogleraar te Harderwijk, Amsterdam en Leiden. In deze jaren raakt hij betrokken in het politieke debat door letterkundige bijdrages waarin hij de toenemende Franse invloed hekelt.

Kemper is betrokken bij de Omwenteling van 1813, die een einde maakt aan de Franse overheersing en het startpunt is van een onafhankelijk Nederland. De actieve politieke carrière van Kemper begint pas in 1813. In dat jaar is hij betrokken bij de Omwenteling waar hij een belangrijke rol in speelt. Zo is Kemper tijdens de Omwenteling commissaris-generaal in Amsterdam en stelt hij de proclamatie van 2 december op voor de latere koning Willem I. Na 1813 is hij betrokken bij diverse commissies en is hij voorzitter van de commissie die belast is met het schrijven van een nieuw Burgerlijk Wetboek. Tussen 1817 en 1824 is Kemper lid van de Tweede Kamer waar hij tot de meer onafhankelijke Kamerleden behoort.

Herdenkingsplaquette in Leiden bij het Garvensteen.

Het opstellen van een Burgerlijk Wetboek wordt bemoeilijkt, doordat op het Congres van Wenen in 1815 wordt besloten om de Zuidelijke- en de Noordelijke Nederlanden te verenigen tot één staat.

Voor de codificatie betekent het, dat in 1815 een nieuwe Grondwet moet worden vastgesteld en afgevaardigden uit de Zuidelijke Nederlanden betrokken moeten worden bij de totstandkoming van de nieuwe wetboeken. De juristen uit de Zuidelijke Nederlanden keuren het ontwerp niet goed, omdat het “te log en te zwaarwichtig” en “te leerstellig” is en de duidelijkheid en heldere systematiek van de *Code civil* ontbreekt. Kemper tracht de wensen van de Zuid-Nederlanders in het voorstel te verwerken en presenteert deze in 1820 aan de Tweede Kamer (Ontwerp 1820, met 3.631 bepalingen). Er worden zoveel wijzigingen voorgesteld, dat het neerkomt op een verwerping van het voorstel. In 1822 wordt het voorstel afgestemd. De *Code civil* wordt niet langer als onwenselijk gezien. De Tweede Kamer gaat nu zelf over tot codificatie. Het resultaat – dat titel voor titel in het Staatsblad wordt geplaatst – is het ‘Wetboek 1830’, dat op 1 februari 1831 in werking moet treden. Vanwege de Belgische opstand wordt de inwerkingtreding bij Koninklijk Besluit van 5 januari 1830 voor onbepaalde tijd opgeschort. De onafhankelijkheid van België maakt het noodzakelijk de codificatie opnieuw te herzien. Het Wetboek 1830 is het uitgangspunt. Het treedt op 1 oktober 1838 in werking, met uitzondering van Limburg, waar het pas op 1 januari 1842 in werking treedt.

Het Burgerlijk Wetboek bestaat tot 1970 uit de volgende boeken:

- Eerste Boek. Van personen
- Tweede Boek. Van zaken (later Derde Boek)
- Derde Boek. Van verbintenissen (later Vierde Boek)
- Vierde Boek. Van bewijs en verjaring (later Vijfde Boek; later wordt de titel "Van verjaring"

Lit. & bron.: Wikipedia: *Burgerlijk Wetboek* (nov. 2025); *Joan Melchior Kemper* (nov. 2025)

1848 Grondwet

grondrechten

‘Revolutie heeft plaats, wanneer een nieuw beginsel het voortwoekeren van wat aanwezig is afbreekt’ is de kernachtige opvatting van Johan Rudolph Thorbecke. Volgens hem is de Revolutie het sluitstuk van een lang proces naar centralisatie van de staatsmacht, dat noodwendig het staatsburgerschap tot gevolg heeft. Het praktische antwoord van Thorbecke op deze problematiek is het ontwerpen van organieke wetten.

Koning Willem II, die zijn vader opvolgt in 1840, koestert nog lange tijd de droom dat België als de verloren zoon zal terugkeren in het Koninkrijk der Nederlanden. Tussen de beide koningshuizen heerst zelfs een zekere mate van animositeit. Verrast door de revolutie van 1848 in Parijs gaat zijn droom in rook op en ziet hij net als zijn Belgische collega koning Leopold dat zijn troon wordt bedreigd. Beide heren sluiten nu een warme vriendschap en in de correspondentie die ze voeren noemen ze elkaar broeder en neef. De koningen mogen het dan even zijn ontgaan, maar de ideeën uit de verlichting zijn allerm minst uit zicht geraakt, hooguit tijdelijk de kop ingedrukt. Hoogleraar Johan Melchior Kemper maakt aan de universiteit van Leiden school met verlichte ideeën en heeft menig latere liberaal, onder wie Dirk Donker Curtius en Johan Rudolph Thorbecke, onder zijn gehoor. Donker Curtius publiceert in 1839 een brochure waarin hij pleit voor een grondige grondwetswijziging met onder meer rechtstreekse verkiezingen en vrijheid van drukpers. De brochure veroorzaakt de nodige deining, maar blijft vooralsnog zonder gevolgen. Donker Curtius wordt een belangrijk staatsman, maar het is Thorbecke die uitgroeit tot een nationaal figuur en het liberalisme gestalte geeft. Typerend voor de negentiende eeuw is dat er maar weinig wordt omgekeken naar de jaren van revolutie en derhalve ook weinig wordt geanalyseerd over de doorwerking in het maatschappelijk bestel. Des te opvallender zijn de twee die dat wel doen, de antirevolutionair Guillaume Groen van Prinsterer en de liberaal Thorbecke. Groen meent dat de wantoestanden van vóór 1789 niet van die omvang zijn dat alleen daaruit een revolutie kan worden verklaard. ‘Men heeft door talloze anachronisme, een ongelofelijke massa van misdrijven verzameld om hen, op wie het gemunt was, onder een aanklacht, die over duizend jaren had moeten worden verdeeld, te verpletteren’, aldus Groen. Een republiek louter als een staat die niet meer is dan een vereniging van vrije burgers vindt in zijn ogen geen genade. Hij is voorstander van een monarchie in de traditie van het christelijke Europa. De door Abraham Kuyper in

1879 opgerichte Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de eerste politieke partij in Nederland, bouwt voort op de politieke stroming die door Groen van Prinsteren is gegrondvest.

Johan Rudolph Thorbecke, naar een schilderij van Johan Heinrich Neuman ca. 1852.

‘Revolutie heeft plaats, wanneer een nieuw beginsel het voortwoekeren van wat aanwezig is afbreekt’ is de kernachtige opvatting van Thorbecke. Met deze opvatting staat hij recht tegenover het antirevolutionaire van Groen. Volgens Thorbecke is de Revolutie het sluitstuk van een lang proces naar centralisatie van de staatsmacht, dat noodwendig het staatsburgerschap tot gevolg heeft. Het praktische antwoord van Thorbecke op deze problematiek is het ontwerpen van de organieke wetten.

Johan Rudolph Thorbecke is geboren in Zwolle in 1798. Zijn vader, handelt in tabak, maar vanwege de ‘tabaksregie’ tijdens de Franse bezetting doet hij zijn handel aan de kant, maar slaagt er niet in om nieuw empooi te vinden. Gebrek aan inkomen dompelt het gezin in armoede en moet worden ondersteund door familie uit Osnabruck. Desondanks wordt Thorbecke door zijn vader voortdurend gestimuleerd om te studeren en carrière te maken. In Amsterdam ontvangt hij onderwijs van de Lutherse predikant Sartorius en aan het Atheneum Illustrè. In 1820 promoveert hij aan de Universiteit van Leiden in de letteren, waarna een imposante loopbaan volgt.

Werkzaam als privaattoecent in het Duitse Giessen komt hij, aan de in die tijd vermaarde Universiteit van Göttingen, in aanraking met het Duitse idealisme waarin centraal staat dat inzicht en verandering eerst op het niveau van de ideeën moet plaatsvinden. In haar vroege vorm, onder meer bij Kant en Fichte, is de centrale stelling: het zijn het menselijke verstand en de menselijke rede die de werkelijkheid structuur geven. In haar latere fase, bij Schelling en Hegel, staat centraal dat de rede zich door de gehele werkelijkheid voltrekt ook in de natuur en in de geschiedenis. Het beïnvloedt het denken van Thorbecke in hoge mate.

Geldzorgen doen hem terugkeren naar de Nederlanden waar hij in 1825 een benoeming aanvaard tot buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit van Gent, met als leeropdracht: Europese geschiedenis, internationale betrekkingen en statistiek. Hij bestudeert de economische ontwikkeling ten gevolge van de toenemende industrialisatie en publiceert daarover in 1830 *in de Verhandeling over den invloed der machines op het samenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen*. In die tijd is evenzeer van belang zijn publicatie *Over 't bestuur van 't onderwijs in verband met een aanstaande wetgeving*. Als gevolg van de Belgische Opstand in 1830 moet hij Gent verlaten. Het jaar daarna wordt hij benoemd aan de Universiteit van Leiden tot hoogleraar diplomatie en moderne geschiedenis. In 1836 treedt hij in het huwelijk met de half zo oude Adelheid Sorger een dochter van een Duitse hoogleraar. De betekenis van deze intelligente en altoos goed gehumeerde vrouw in zijn leven is groot: in liefde, in kameraadschap en in samenwerking. Naar vermelding van een huisvriend is er niets dat door Thorbecke is geschreven, dat niet door Adelheid is gelezen. Als zij in 1870 overlijdt is Thorbecke een gebroken man.

Vanwege zijn colleges over de organieke wetten publiceert hij in 1839 Aanteekeningen over de grondwet. Binnen enkele maanden zijn er 1000 exemplaren van verkocht. Een jaar later volgt Proeve van herziening der grondwet volgens de Aanteekeningen. Het visionaire van Thorbecke komt vooral tot uiting in zijn magistrale en radicale rede Over het hedendaagsche Staatsburgerschap in mei 1844. De retorische vraag of ‘de tegenwoordige drang naar deelneming van de bevolking aan het publiek gezag niet een revolutionaire gril zou zijn’, wordt door hem ontkent, omdat “de staat steeds meer in

de sfeer der individuen doordringt”, hij is een van de weinige in die tijd die dit onderkent. Hij zegt verder in zijn rede, op grond van het voorgaande,

► *‘dat het beginsel van algemeen stemrecht in de Staatsgeschiedenis onzer eeuw ligt, even onmiskenbaar, als dat zij het gestadig, schoon stapsgewijze, tracht te verwezenlijken’*

In de jaren 1844-1845 is Thorbecke lid van de Tweede Kamer en met acht geestverwanten dient hij een herziening van de grondwet in. De behandeling van het wetsvoorstel wordt door de Kamer met 34 tegen 21 stemmen verworpen met als motief dat het een on-Nederlandse wet is en het aan de koning is om het initiatief te nemen tot een grondwetherziening. Vanwege de revolutionaire onrust in Europa maakt koning Willem II, die zich eerder kante tegen veranderingen, zich zorgen om zijn troon. Hij vraagt de Kamervoorzitter de meningen in de Kamer te peilen aangaande een grondwetwijziging. Hij passeert daarmee de ministers en die treden daarom af. Er wordt een nieuwe ministersploeg aangesteld en een grondwetscommissie benoemd, met Thorbecke als voorzitter. De commissie is op 11 april 1848 gereed met haar werkzaamheden. Niet alleen voor de Tweede Kamer stelt de commissie rechtstreekse verkiezingen voor, maar ook voor de gemeenteraden en provinciale staten, terwijl de Eerste Kamer naar hun mening moet worden afgeschaft. Dat laatste stuit op verzet van de Tweede Kamer, waardoor het compromis tot stand komt om de Eerste Kamer via verkiezing door de provinciale staten tot stand te laten komen. De ministerraad is verdeeld en de minister-president en de minister van Oorlog treden af, waardoor Donker Curtius de belangrijkste minister wordt. Op 19 juni 1848 worden 12 wetsvoorstellen, met enkele wijzigingen ten opzichte van de commissievoorstellen, ingediend bij de Tweede Kamer. Zo mag het ministersambt worden gecombineerd met het Kamerlidmaatschap en krijgen afgestudeerden niet automatisch kiesrecht. De hoofdlijnen blijven echter onaangetaast. De voorstellen worden onder leiding van Donker Curtius door de Tweede Kamer geloodst en ook de conservatieve Eerste Kamer gaat met de kleinst mogelijke meerderheid akkoord, al moet daarvoor wel druk worden uitgeoefend en enkele conservatieve leden vervangen. De Grondwetherziening van 1848 is de grondslag voor het parlementair democratisch stelsel zoals we die nu kennen. Niet langer is de koning, maar zijn de ministers verantwoordelijk voor het beleid. De Tweede Kamer krijgt meer invloed en wordt voortaan rechtstreeks gekozen, zei het vooralsnog door het zogenaamde censuskiesrecht met een beperkt aantal kiesgerechtigden. Op 3 november 1848 kan de Grondwet worden afgekondigd. De voornaamste veranderingen zijn:

- *Ministeriele verantwoordelijkheid en onschendbaarheid van de koning.*
- *Rechtstreekse verkiezing van de leden van de Tweede Kamer, de gemeenteraden en de provinciale staten op grond van het censuskiesrecht.*
- *Verkiezing van de Eerste Kamer door de provinciale staten. De mogelijkheid om de kamers te ontbinden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven.*
- *Het recht van amendement, het recht van onderzoek voor de Tweede Kamer en het recht op inlichtingen voor beide kamers, om te kunnen interpelleren.*
- *Het jaarlijks vaststellen van de begroting.*
- *Vrijheid van onderwijs, - van vereniging en vergadering, - van meningsuiting en - van drukpers.*

Thorbecke is tot driemaal toe minister van Binnenlandse Zaken. In die tijd een ministerie met een breed takenpakket: binnenlands bestuur, landbouw, handel en nijverheid, armenzorg, onderwijs, waterstaat en volksgezondheid. Het eerste kabinet-Thorbecke (1849-1853), met als voornaamste taak de invoering van de organieke wetten, komt moeizaam tot stand. Thorbecke heeft niet de vrije hand om zijn medeministers aan te stellen en in het kabinet bevinden zich dan ook geen collega's met een gelijke politieke signatuur. Bovendien krijgt hij te maken met tegenstand van de kersverse koning Willem III, die wars is van democratische nieuwlichterij. Het kabinet treedt alleen op als eenheid in conflicten met de koning. Tegenover het parlement moet iedere minister zijn beleid afzonderlijk verdedigen. Het partijstelsel bestaat nog niet en is derhalve geen bindende factor en menig minister treedt dan ook tussentijds af. Het kabinet wordt gesteund vanuit katholieke hoek. Thorbecke heeft hen gelijkstelling van rechten verleend en vanwege de scheiding tussen kerk en staat mag de regering

de vrije uitoefening van het katholieke geloof niet (meer) belemmeren. De Heilige Stoel kondigt aan in Nederland bisschopszetels te vestigen en dat is tegen het zere been van de protestanten, die in april 1853 (Aprilbeweging) een manifest sturen naar Willem III. Als deze, naar de gevoelens van Thorbecke, te veel sympathie toont met de beweging, bieden de ministers hun ontslag aan.

Al snel na zijn overlijden gaan er stemmen op om een monument ter ere van Thorbecke op te richten. Het comité dat zich er mee belast besluit dat het monument op het Binnenhof moet komen. Na een uitstel wordt opnieuw besloten het te plaatsen op die plek, maar minister van Binnenlandse Zaken Jan Heemskerk Azn spreekt er zijn veto over uit. De gemeenten Assen, Amsterdam en Zwolle bieden zich aan om het monument een plek te geven. Het wordt Amsterdam. De beeldend kunstenaar Ferdinand Leenhoff ontwerpt een beeld in brons met Thorbecke in een karakteristieke houding. Op 18 mei 1876 wordt het onthuld op het Reguliersplein te Amsterdam, dat aansluitend is omgedoopt tot Thorbeckeplein.

Het tweede kabinet-Thorbecke (1862-1866) kenmerkt zich vooral door het verbeteren van de infrastructuur. Het Noordzeekanaal wordt gegraven (concessie verleent in 1863, gereed 1876), de Nieuwe Waterweg (wet van 1863, gereed 1872) komt tot stand en er wordt een belangrijke impuls gegeven aan de uitbreiding van de spoorwegen. Het voorgaande kabinet Rochussen is gestruikelde door de afwijzing door de Eerste Kamer van de spoorwegwet van 1860. Willem III is tegen deze wet en heeft zijn invloed aangewend om de Eerste Kamer tegen te laten stemmen. Het maakt de weg vrij voor Thorbecke om opnieuw een kabinet aan te voeren. In 1863 wordt een spoorwegwet aanvaard geënt op die van 1860. Accijns op brandstoffen en tolheffingen worden opgeheven. Op het gebied van onderwijs komt de Wet op het Middelbaar Onderwijs tot stand (1863), waaruit de Hogere Burgerschool (HBS) voortkomt en in 1866 treedt de Wet op het Artsexamen in werking. Het kabinet valt door onenigheid met de minister van Koloniën. Door het overlijden van Thorbecke aan longontsteking op 4 juni 1872 is de duur van het derde kabinet Thorbecke iets minder dan anderhalf jaar. Vanwege de internationale dreiging door het optreden van Bismarck, volgens Thorbecke “een man zonder consciëntie”, wordt de nationale defensie versterkt. Opmerkelijk voor deze korte regeringsperiode is de toelating van vrouwen op de HBS en de toelating van Aletta Jacobs op de Universiteit. Vijf dagen voor zijn dood regelt Thorbecke per telegram haar toelating.

Lit. en bron.: J. en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen IV Negentiende eeuw* (Amsterdam 1946⁵) p. 20-25; G. Verwey, *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking* (Amsterdam 1989) p. 676; P. Blaas, ‘Van burger tot staatsburger’ in: *Intermediair* (21 juli 1989); Wikipedia: *Grondwet herziening van 1848* (okt. 2019); *Johan Rudolph Thorbecke* (okt. 2019)

1870 Comité ter bespreking der sociale quaestie

arbeidsrecht

Op 30 oktober 1870 wordt onder liberale de omstandigheden van het gewone volk zo benard gevonden, dat ze een comité oprichten om de kwestie te bespreken. Het comité is een niet geformaliseerde organisatie waar van 35 leden de namen bekend zijn. (o.m. Goeman Borgesius, Van Marken, Sassen, Hubrecht, de Witt-Hamer, Pekelharing, Kerdijk) Veelal zijn het liberaal gezinde ‘heren van stand’, met als voorzitter J. de Jong van Beek en Donk, advocaat-generaal te Utrecht. Het comité houdt haar bijeenkomsten meestal in Utrecht en wil door bestudering van maatschappelijke

vraagstukken het bijna stelselmatig negeren van de 'sociale quaestie' overwinnen. Onder de leden bevinden zich ook enige werklieden onder wie Hendrik Gerhard en B.H. Heldt. In de jaren 1870-1874 wordt door het comité enkele openbare bijeenkomsten georganiseerd over sociale vraagstukken als: kinderarbeid, woningbouw en stakingsrecht. Baltus Hendrik Pekelharing, lid van het comité, schuift na lezing van onder meer *Kapital und Arbeit* van Ferdinand Lassalle op in de richting van de vooruitstrevende liberalen. Deze richting bepleit overheidsingrijpen tegen economische uitbuiting van de arbeidersklasse. Sociale hervormingen zijn volgens hen noodzakelijk om de arbeiders te doen integreren in de samenleving. In 1880 is het comité ontbonden.

Baltus Hendrik Pekelharing, geboren op 17 juni 1841 in Krommenie, groeit op in een doopsgezinde familie. Zijn vader is gemeentegeneesheer. Enkele jaren na zijn geboorte verhuist het gezin naar Zaandam. Hier gaat hij naar de lagere, vervolgens naar de Latijnse school. Van 1858 tot 1862 studeert hij rechten in Leiden. Nog vóór zijn promotie werkt hij al als adjunct-commies op de afdeling statistiek van de provincie Noord-Holland. In 1866 wordt Pekelharing benoemd tot leraar in de staatswetenschappen, aardrijkskunde en het boekhouden aan de Hogere Burger School te Zutphen. Hij wordt hier politiek actief. Bij de parlamentsverkiezingen van 1866 en 1868 schrijft hij vlugschriften voor de liberale partij. Onder invloed van zijn leermeester en promotor S. Vissering is Pekelharing aanvankelijk het gedachtengoed van de Manchester School toegedaan, maar na lezing van onder meer *Kapital und Arbeit* van F. Lassalle en *Geschiede der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage* van L. von Stem verandert zijn politieke opvatting. Hij

schuift op in de richting van de vooruitstrevende liberalen, die zich op de Duitse kathedersocialisten oriënteren. Deze richting bepleit overheidsingrijpen tegen economische uitbuiting van de arbeidersklasse. Sociale hervormingen zijn volgens hen noodzakelijk om de arbeiders te doen integreren in de samenleving. Van zijn nieuwe politieke ideeën getuigt Pekelharing in het artikel 'Naar aanleiding van de sociale quaestie', dat in 1871 in *De Tijdspiegel* verscheen. Ook in de *Zutphensche Courant*, waarvan Pekelharing in de jaren 1869-1873 redacteur is, klinken zijn opvattingen door. Onder zijn hoede wordt deze krant een van de toonaangevende organen van de vooruitstrevende stroming binnen het liberalisme. Als Haagse correspondenten fungeerden achtereenvolgens J.D. Veegens en H. Goeman Borgesius. Pekelharing op zijn beurt werkt vanuit Zutphen mee aan het verwante in Den Haag verschijnende *Het Vaderland*. Ook in de Zutphense afdelingen van de Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid en van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ontplooit hij activiteiten die met de arbeiderskwestie te maken hebben. In 1873 verhuist Pekelharing naar Delft, waar hij, op aanbeveling van Vissering en anderen, is benoemd tot hoogleraar in het administratief recht, het handelsrecht en de staathuishoudkunde aan de Polytechnische School (v.a. 1905 Technische Hogeschool). Door conservatieven is tevergeefs getracht zijn aanstelling te voorkomen door hem als 'socialist' af te schilderen. Zijn openingscollege heeft als titel *Het communisme en socialisme tegenover de staathuishoudkunde*. Pekelharing omarmt hierin openlijk de denkbeelden van de kathedersocialisten. Dat Pekelharing de reputatie van 'socialist' kan krijgen hangt samen met zijn publieke optreden, zoals in zijn bijdragen voor de Kring voor Wetenschappelijk Onderhoud in Zutphen in 1870. De opvattingen die hij hier verdedigd worden door F.E. Hennekelder als 'donkerrood' bestempeld. In datzelfde jaar is hij betrokken bij de oprichting van het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie. Op de eerste openbare vergadering wordt hij tot secretaris gekozen, een functie die hij tot de opheffing van het Comité in 1880 zal vervullen. Naast 'heren' als voorzitter jhr. J.J.F. de Jong van Beek en Donk en Pekelharing zelf hadden in het Comité tevens werklieden als H. Gerhard en B.H. Heldt zitting. Doel van het Comité is, de gegoede stand de ogen te openen voor de schrijvende omstandigheden waarin de arbeiders verkeren. Om dit te verwezenlijken organiseert het Comité openbare meetings over

maatschappelijke vraagstukken als coalitieverbod, kinderarbeid, leerplicht en algemeen kiesrecht. In 1874 komt er een einde aan de openbare werkzaamheid van het Comité. 'Het doodzwijgen van de sociale kwestie, waaraan het comité in de voornaamste plaats zijn ontstaan had ontleend, was voor levendige belangstelling gaan wijken', aldus Pekelharing later. In dat verband noemt hij het in 1871 opgerichte Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV), dat hij met raad en daad bijstaat. Zo werkt hij mee aan een congres over winkelverenigingen dat het ANWV in 1873 houdt en waar een commissie voor coöperatie wordt benoemd waar Pekelharing zitting inneemt. Van de op het tweede coöperatiecongres in 1875 opgerichte Vereeniging tot bevordering der Coöperatie in Nederland wordt hij bestuurslid. Hij schrijft het voorwoord bij het *Vragenboek van het Algemeen Ned. Werklieden-Verbond* van D. Stigter (Amsterdam 1887). Vanuit het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie komt vlak voor zijn opheffing het Comité voor Algemeen Stemrecht tot stand. Naast onder meer Veegens, Heineken en Domela Nieuwenhuis behoort Pekelharing in 1879 tot de oprichters. Het Comité, waarvan ook werklieden deel uitmaken, dringt in een adres aan de Tweede Kamer in 1880 aan op de invoering van

Hoofdgebouw van de Polytechnische school te Delft aan de Oude Delft, van waaruit de opleiding in 1864 van start ging. Foto uit ca. 1900.

algemeen mannenkiesrecht. In 1882 volgt Pekelharing Veegens op als voorzitter. Een jaar later legt hij deze functie neer, mede vanwege de gebrekkige steun die het Comité ondervindt vanuit werkliedenkringen. Pekelharing stelt daarvoor *Recht voor Allen* van de inmiddels uit het Comité gestapte Domela Nieuwenhuis verantwoordelijk. Hoewel hij met deze meermalen in aanvaring is gekomen, springt Pekelharing in 1887 voor Domela in de bres als deze wordt veroordeeld wegens majesteitsschennis. Pekelharing werkt mee aan een adres aan de Koning en de Tweede Kamer, waarin om een aparte penitentiaire behandeling wordt gevraagd voor personen die voor een politiek misdrijf zijn veroordeeld. Ook als publicist oefent Pekelharing invloed uit op de publieke opinie. In 1874 verschijnt *Vragen des Tijds*, spreekbuis voor het vooruitstrevende liberalisme en een platform voor katheder-socialistische denkbeelden. Samen met Kerdijk, Van Houten, Veegens en Heineken behoort Pekelharing tot de medewerkers van het eerste uur. Met uitzondering van Van Houten, met wie hij in 1893 breekt na diens onverwachte, behoudende, stellingname tegenover de door minister J.P.R. Tak van Poortvliet voorgestelde kiesrechtuitbreiding, is hij met hen zijn leven lang bevriend. Het leven van Kerdijk schetst hij na diens dood in 1905 in *Eigen Haard*. Veegens portretteert hij in een deels autobiografische beschouwing in *Vragen des Tijds* in 1911. Pekelharing is meer dan 35 jaar lid van de redactie, waarvan de eerste elf jaar als redactiesecretaris. Zelf schrijft hij voor het tijdschrift een dertigtal beschouwingen, vooral over de sociale ontwikkelingen in Nederland, Frankrijk en Engeland, maar ook over socialisten als Ferdinand Lassalle en Robert Owen. Van zijn interesse voor de buitenlandse arbeidersbeweging geeft Pekelharing blijk in de honderden - veelal korte - artikelen die hij voor het *Sociaal Weekblad* (vanaf 1887) schrijft. Soms gaat hij zelf op pad om verslag te doen van een staking of een belangrijk congres ergens in Europa. Van 1893 tot 1898 vormde hij de redactie samen met M.W.F. Treub, over wie hij in 1901 een lovende schets schrijft in *Woord en Beeld*. In 1900 staakt hij zijn geregelde bijdragen. In januari 1906 verschijnt nog wel van zijn hand een necrologie van de Delftse fabrikant J.C. van Marken, jarenlang Pekelharings buurman, vriend en politiek geestverwant. In 1893 verschijnt in het *Sociaal Weekblad* onder de kop 'Honger en Schrik' een oproep van F.M. Wibaut om geld bijeen te brengen voor enkele gezinnen in Friesland waarvan de kostwinners zijn gearresteerd tijdens opstootjes als gevolg van de heersende armoede. Van het speciaal gevormde

comité, waarvan o.m. Wibaut en P.L. Tak deel uitmaken, is Pekelharing voorzitter. Het comité tekent protest aan tegen de harde vonnissen. Pekelharing wordt daarop ontboden bij de minister van Binnenlandse Zaken, Tak van Poortvliet, onder wie hij als hoogleraar ressorteert. De minister dringt er bij hem op aan zich uit het comité terug te trekken. Omdat Pekelharing vreest zijn betrekking in Delft te verliezen geeft hij uiteindelijk hieraan gehoor, want doceren is zijn lust en zijn leven. In zijn colleges stelt Pekelharing met grote welsprekendheid naast de leerstof allerlei sociale vraagstukken aan de orde. Geheel tegen de gewoonte van die tijd in gaat hij ook buiten de college-uren met zijn studenten om. Pekelharing is als erevoorzitter beschermheer en animator van de Studenten-Debatclub, waar vaak socialistische thema's ter discussie staan. Hij houdt avondcolleges waarin hij verhaalt over het socialisme en zijn voormannen. Rond hem vormt zich een groep studenten; om vier uur 's-middags staat zijn huis voor hen open. De sociaaldemocratische schrijfster C. Huygens geeft in haar sleutelroman *Barthold Meryan* (Amsterdam 1897) een schets van de omgang van Pekelharing (in het boek aangeduid als professor Denners) met zijn studenten. Pekelharings bezieling en engagement blijven niet zonder uitwerking. Een aantal van zijn studenten sluit zich aan bij de SDAP, zoals het jong overleden C.F. Loke en de latere Kamerleden Ch.G. Cramer, Th. van der Waerden, en ook J.W. Albarda, leider van de SDAP van 1925 tot 1940, ondergaat Pekelharings invloed. Na zijn afstuderen blijft Albarda met Pekelharing op vertrouwelijke voet verkeren. Bij Pekelharings afscheid als hoogleraar in 1907 rekent Albarda in *De Kroniek* zijn leermeester tot diegenen die 'het eerst en het stevigst den strijd aanbinden met een verstijfde liberale dogmatiek, die van geen sociale wetgeving willen weten'. Hoewel Pekelharing sympathie heeft voor de SDAP, wordt hij geen lid. De SDAP op haar beurt uit haar grote waardering voor Pekelharing door bijvoorbeeld bij zijn tachtigste verjaardag een telegram te sturen waarin zij haar dank uitspreekt 'voor het belangrijke werk in uw vruchtbaar leven, zij het indirect, voor de arbeidersklasse verricht'. Volgens Treub in zijn in memoriam in *De Amsterdammer* sluit Pekelharing zich niet bij de SDAP aan omdat hij, 'hoezeer zich vereenigende met haar doel, vaak niet sympathiseerde met haar strijdlustigheid'. Ook Albarda stelt dat de zachtmoedige, bescheiden en aimabele Pekelharing 'geen strijdersnatuur' heeft. Pekelharing zag dat zelf ook in. 'Als ik een polemische ader heb, dan klopt hij flauw', schreef hij in 1897 aan Wibaut. In diezelfde brief schrijft hij ook zich 'niet beheerscht [te voelen] door de leer van K. Marx. Met diepe eerbied voor zijn genie, kan ik met zijn leer niet meegaan, al sta ik het dichtst bij zijn volgelingen'. Pekelharing neemt minder zelf het voortouw dan dat hij zich bij initiatieven van anderen aansloot. Dat betekent niet dat hij geen partij kiest. Tijdens de spoorwegstaking van 1903 bijvoorbeeld kiest hij in zijn rede *Naar aanleiding van den 31sten Januari* (Amsterdam 1903) de zijde van het spoorwegpersoneel.

Pekelharings wetenschappelijke productie is niet groot, alleen enkele collegedictaten van zijn hand zijn verschenen: *Arbeidswetgeving*, bewerkt door N.G. Kam, en *Waterstaatsrecht*, bewerkt door H. Strick van Linschoten. Hij heeft zitting in de in 1892 ingestelde Staatscommissie inzake afsluiting en droogmaking van de Zuiderzee (tot 1894) en in de in hetzelfde jaar gevormde Centrale Commissie voor de Statistiek (tot 1909). In 1898 is hij benoemd in de Staatscommissie voor de Waterstaatswetgeving. Hiervan maakt hij tot 1913 deel uit. Na het afscheid van zijn hoogleraarschap verhuist hij naar Den Haag. Na zijn overlijden op 30 januari 1922 wordt hij door vrienden als Albarda (in *Het Volk*), Treub en Heineken herdacht. Allen roemen zij Pekelharings hulpvaardigheid en gastheerschap, zijn uitzonderlijke gaven als docent en zijn sociale betrokkenheid en intellect. Hij heeft, aldus Treub, 'een geest van kristal, een hart van goud en een trouw zonder weerga'.

Lit. & bron.: G. Voerman, 'Pekelharing, Baltus Hendrik' in: *Biografische woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 6* (Amsterdam 1995) p. 167-171

1878 Fabriekskernen

medezeggenschap

J.C. van Marken, directeur-eigenaar van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek te Delft is de eerste in Nederland die een geregeld overleg start met een vertegenwoordiging uit het personeel. Het overlegorgaan wordt fabriekskern of kortweg kern genoemd, de voorloper van de huidige

ondernemingsraad. Enige andere ondernemers beginnen in die tijd ook met vormen van personeelsoverleg: De machinefabrikanten Dirk Willem en Coenraad Stork in Hengelo (1883), de textielabrikant Jan Baptist M. van Besouw in Goirle (1896), de suikerfabrikant J.F. Vlekke in Oud-Gastel en de brouwer Willem Hovy te Amsterdam. In 1894 wordt bij de machinefabriek 'Werkspoor' in Amsterdam een 'fabrieksraad' opgericht. Van Marken is ook de eerste in Nederland die in 1893 met het uitgeven van een personeelsblad begint.

De eerste wettelijke regeling (bij Koninklijk Besluit) dateert uit 1906 en betreft de mijnindustrie in Limburg. De mijnen worden verplicht om een 'arbeiderscommissie' erop na te houden. De instelling richt zich voornamelijk op veiligheidsvoorschriften.

Jan Baptist Maria van Besouw is geboren op 4 oktober 1861 in Goirle onder de rook van Tilburg. Hij is de oudste van tien kinderen. Van de zes jongens blijven er vier in leven en van de vier meisjes twee. Zijn vader is de textielabrikant Gerard van Besouw die op 29 oktober 1860 in het huwelijk is getreden met Johanna van de Lisdonk, dochter van een linnenfabrikant in Goirle.

Jan van Besouw wordt op 8-jarige leeftijd geplaatst op de kostschool Saint Louis in Roermond. De school is een pensionaat voor jongens van goeden huize en staat onder leiding van de broeders van de Onbevleete Ontvangenis uit Maastricht. De school zorgt voor lager onderwijs, met een grote nadruk op de Franse taal. Eind 1876, op vijftienjarige leeftijd, wordt hij in het bedrijf van zijn vader opgenomen. Voor de noodzakelijke praktische kennis bezoekt hij de weefschool te Tilburg. Op de opleiding, die

gedurende een jaar wekelijks een dag en avond in beslag neemt, wordt aandacht besteed aan: theorie van het weven, praktisch weven, handtekenen en ontwerpen van nieuwe dessins.

In maart 1883 krijgt hij de leiding over een overgenomen linnenweverij in Boxtel. Als twee jaar later dit bedrijf weer wordt afgestoten keert Van Besouw terug naar Goirle, waar hij op 13 september 1886 trouwt hij met Elisabeth Maria Louise van den Heuvel, een dochter van een arts te Goirle, met wie hij vier dochters krijgt. Na een langdurig ziekbed overlijdt zijn vrouw in 1913. Na zeven jaar als weduwnaar door het leven te zijn gegaan trouwt hij op 6 augustus 1920 met de Goirlese Johanna Maria Vromans. Met haar krijgt hij drie dochters en een zoon.

Van Besouws activiteiten en functies zijn talrijk en eisen veel van zijn energie, zodat hij verschillende keren zich terug moet trekken om weer op krachten te komen. Soms gaat hij naar Kleef om daar te kuren. Zijn activiteiten worden ook buiten Goirle opgemerkt en dat zorgt ervoor dat hij in 1897 wordt benoemd tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Enige jaren later wordt hij ook door de paus onderscheiden met de Pro Ecclesia et Pontifice. In de periode 1902-1909 is hij lid van de provinciale gezondheidscommissie, opgericht om vanwege de Woningwet toezicht te houden op de kwaliteit van huurwoningen. Hij schakelt voor zijn werkgebied, Midden-Brabant, een arts in om hem van advies te dienen op medisch gebied. Het tekent de degelijkheid waarmee hij zijn werk wenst te doen.

De pauselijke encycliek *Rerum Novarum* (Over de nieuwe dingen) in 1891 inspireert Van Besouw, door het daarin opgenomen sociaal-corporatieve gedachtegoed, tot belangrijke activiteiten voor de werknemers in zijn eigen bedrijf, waarbij centraal staan: de drankbestrijding, de vakorganisatie en de Katholiekendagen. Lange werkdagen en armoede zijn beide aanleiding tot drankmisbruik. Het is voor Van Besouw de aanleiding om in zijn bedrijf werktijdverkorting in te voeren en wat betere lonen te betalen dan de andere textielbedrijven in Goirle. Ook sticht hij een winkelcoöperatie, onder de naam 'Rerum Novarum', om zijn werknemers te laten profiteren van lagere prijzen. In 1896 richt hij een ziekenfonds op waaruit de werknemers de kosten voor arts of apotheker deels vergoed kunnen krijgen. De drankbestrijding blijft hem als een groot kwaad bezig houden. In de hoedanigheid van voorzitter van het Kruisverbond in Goirle doet hij het voorstel een nationaal katholiek drankbestrijdingscongres te organiseren. Pastoor Ariëns, de stichter van het Kruisverbond als drankbestrijdersorganisatie, reageert enthousiast. Op het congres dat medio 1898 plaats vindt doet Ariëns het voorstel een centraal

orgaan voor de katholieke drankbestrijding in het leven te roepen. Het voorstel wordt aanvaard en zo ontstaat de Bond van R.K. Drankbestrijdingsverenigingen 'Sobriëtas'. In de Centrale Raad heeft het crème de la crème van de katholieke zuil zitting waaronder Ariëns en Van Besouw. De vereniging, die het blad de Kruisbanier uitgeeft, ijvert vooral voor herziening van de drankwet, maar ijvert er ook voor, dat op evenementen en bij uitvaarten geen alcoholische drank wordt aangeboden. In eigen kring wil men de Katholieken Dagen alcohol vrij maken.

De fabriek die Gerard van Besouw in 1884-1885 liet bouwen aan de Kerkstraat in Goirle. Het bedrijf werkt met veertig weefstoelen.

Hoe sociaal Van Besouw ook is, wil nog niet zeggen dat hij waardering heeft voor socialisten. Hij wil een katholieke krant in het bisdom Den Bosch om zich te weer te stellen tegen De Fakkel een

socialistisch blad. Daarom schrijft hij aan een aantal geestverwanten: "er is haast bij, wij hebben niets om tegenover de socialistische propaganda te stellen." Op 16 augustus 1902 laat hij weten dat het weekblad 'De Volksbode' is opgericht en het eerste nummer op 1 september zal verschijnen. Het ligt in de bedoeling, om in het kielzog van de krant, een collectieve drukkerij te beginnen. Ondanks de grote inzet komt de drukkerij er niet, maar de krant lukt wel. In februari 1903 telt De Volksbode 3200 abonnees.

Vanwege een groot verantwoordelijkheidsgevoel wil Van Besouw als patroon op de hoogte blijven van het wel en wee van zijn werknemers en hun gezinnen, om waar nodig hulp te kunnen verlenen. Zijn sociale belangstelling is hem sterk door zijn moeder ingegeven, die jarenlang presidente was van de door haar opgerichte Elisabethvereniging een charitatieve instelling. Van Besouw wordt sterk door zijn gevoelens gedreven, maar zet plannen die hij heeft niet gauw meer van zich af en zet door totdat hij ze heeft verwezenlijkt. In Goirle is hij op sociaal gebied een eenzaam figuur. Alleen als hij vernieuwingen doorvoert, die ook voor het bedrijf van belang zijn, kan het gebeuren dat zijn Goirlese collega's hem volgen. De Tilburgse fabrikanten vinden Van Besouw een lastige 'luis in de pels' en reageren fel als hij een preadvies uitbrengt waarin hij pleit voor een wettelijke regeling van een tienurige werkdag. Ook zijn voorstel om een katholieke patroonbond op te richten stuit op verzet. Maar zoals in zovele gevallen weet hij het door te zetten. In een van zijn artikelen schrijft hij dat een patroon de moed moet hebben zich voor het welzijn van zijn werknemers in te spannen: "Hij weet dat God met hem is, meer verlangt hij niet. Hinderpalen worden voor hem middelen".

Ariëns vraagt in 1896 per brief aan Van Besouw iets te doen aan de gedwongen winkelnering in Goirle. Alle Goirlese textielbedrijven hebben een fabriekswinkel waar het personeel wordt geacht boodschappen te doen. Van Besouw laat onmiddellijk aan zijn personeel weten dat zij niet verplicht zijn hun inkopen te doen bij de bedrijfswinkel. Als blijkt dat de werknemers zich toch niet vrij voelen verbiedt hij ze kortweg om nog in de bedrijfswinkel te kopen. De winkel wordt gesloten en in plaats daarvan wordt een winkelcoöperatie gesticht, waar de prijzen, uit het oogpunt van concurrentievervalsing, gelijk zijn aan die in de particuliere winkels in Goirle. De gemaakte winst wordt uitgekeerd aan de leden van de coöperatie.

In 1896 komt er bij Van Besouw een fabrieksraad tot stand, die in de eerste plaats tot doel heeft bij te dragen aan de goede verstandhouding tussen patroon en personeel en tussen de personeelsleden onderling. De raad wordt geacht te bemiddelen in het geval van conflicten tussen leden van het personeel. De taak van de raad is voornamelijk adviserend over

arbeidsvoorwaardelijke aspecten. Ten aanzien van de veiligheid is de rol wat sterker, doordat ze 'tijdig op gebreken moeten wijzen' ter voorkoming van ongelukken. Na een jaar wordt de naam gewijzigd in Arbeidsraad en krijgt deze wat meer ruimte om zelfstandig vergaderingen te beleggen. Opmerkelijk is zeker dat Van Besouw niet alleen voorop loopt als sociaal werkgever, maar ook eerder dan zijn werknemers pleit voor een vakvereniging. Tijdens een ledenvergadering van de Corporatie 'Rerum Novarum', zeg maar de 'koepel' van alle R.K. sociaal-maatschappelijke organisaties in Goirle (die natuurlijk tot stand is gekomen op initiatief van Van Besouw), op 5 augustus 1900, zet Van Besouw aan de hand van voorbeelden uiteen hoe nodig een vakbond is. Het corporatiebestuur besluit de voorbereiding van het oprichten van een vakbond ter hand te nemen. Ruim een maand later neemt Van Besouw en 56 van zijn werknemers het besluit een bond op te richten. Al spoedig blijkt dat werknemers van andere fabrieken belangstelling hebben om zich aan te sluiten bij deze organisatie, maar ze geven ook te kennen dat ze vrezen dat hun werkgever maatregelen zal nemen. Van Besouw stuurt zijn collega textielabrikanten een brief waar hij hun informeert over het voornemen een vakbond op te richten en verzoekt hen een afvaardiging van enkele van hun werknemers te sturen naar de voorbereidingscommissie. Het antwoord is kort en veelzeggend:

“De fabrikanten zien in de oprichting eener vakvereniging van werklieden voor zichzelf geen nut, en zijn dan ook niet genegen afgevaardigden voor de commissievergaderingen aan te wijzen. Met algemene stemmen was besloten een neutrale houding aan te nemen, dwz. dat hunne werklieden alleen om het feit der toetreding geen nadeelige gevolgen zouden ondervinden.”

Bij de eerste algemene vergadering telt de bond, het textielarbeidersgilde “St. Jozef” al ruim 100 leden. De eerste jaren beleefd de bond de nodige ups en downs, maar zal daarna zijn draai vinden en in enkele grote conflicten geraken met vooral de Firma Van Puyenbroek. Van Besouw blijft ook bij deze conflicten de werknemers steunen. Dat hij daarmee in 'eigen kring' nog meer een omstreden figuur wordt moge duidelijk zijn.

Omstreeks 1910 trekt hij zich steeds meer terug uit de vele functies, die hem tot dan toe naast zijn bedrijfsfuncties bezig houden. Waarschijnlijk omdat huiselijke omstandigheden hem daartoe nopen en de besognes van een goed renderend bedrijf. Na het ontslag van zijn broer in 1917 is hij enig directeur van de N.V. In datzelfde jaar neemt zijn schoonzoon Jan Mes geleidelijk aan de leiding over en gaat Van Besouw steeds meer een teruggetrokken leven leiden. Hij overlijdt op 26 augustus 1939 te Goirle.

Er zijn al bij tal van bedrijven kernen opgericht als er ook bij de overheid de behoefte ontstaat ambtenaren een eigen medezeggenschapsregeling te geven. In 1914 ontstaat zo het instituut van de 'dienstencommissie'. In 1917 krijgt de Amsterdamse stadsreiniging haar dienstcommissie. De leden van de commissie moeten lid zijn van een ambtenarenbond. Begin jaren twintig van de vorige eeuw komt het onderwerp van medezeggenschap steeds meer in de belangstelling. Het aantal fabriekskernen neemt verder toe, terwijl er doormiddel van pamfletten en brochures aandacht wordt gevraagd voor het onderwerp. Alle 'zuilen', links of rechts, katholiek, protestant of socialist, hebben wel een mening over het onderwerp, maar vinden op z'n minst dat er enige vorm van inspraak is gewenst. De vraag in deze jaren is: hoe, hoeveel en voor wie en moet het accent bij de vakbonden liggen of bij een personeelsvertegenwoordiging in de onderneming zelf? Onder invloed van de ontwikkeling in Duitsland na afloop van de Eerste Wereldoorlog in 1918, ontstaat in de socialistische arbeidersbeweging het idee om de vormgeving van het overleg in de onderneming niet aan de ondernemers over te laten. Ze stellen een gedetailleerd wetsontwerp op voor een Wet op de ondernemingsraden. In het ontwerp mogen alleen bonden kandidaten stellen voor de ondernemingsraad, maar er zal buiten werktijd worden vergaderd. Waar NVV en NKV promotors zijn, trapt het CNV op de rem. 'De tijd is er nog niet rijp voor', aldus het christelijk verbond. De werkgevers zijn faliekant tegen en het wetsontwerp blijft een ontwerp.

De wetgever in ons land maakt geen aanstalten om de instelling van fabriekskernen bij wet te regelen, maar hier en daar worden er toch kleine vorderingen gemaakt. Zo wordt in 1930 bij de NV De Arbeiderspers in Amsterdam een ondernemingsraad opgericht, die het recht krijgt om twee

commissarissen te benoemen, waarmee op onderdelen het wetsontwerp wordt gerealiseerd. Bij de fabriekskernen spelen vaak 'lichtere' onderwerpen, zoals een klok op het werk of licht op het bedrijfsterrein een rol, maar ook zaken als werktijden, huur en onderhoud bedrijfswohnungen en reorganisaties. Vanaf 1933 houdt bij Philips de kern wekelijks een spreekuur: 'Kom gerust bij ons en zeg het maar, na werktijd staan wij voor u klaar', waarmee de kern het pad van belangenbehartiging van de werknemers op gaat. De vakbonden in de metaalindustrie slagen erin om bij cao te regelen dat vanaf 1937 het instellen van een fabriekskern verplicht is.

De Tweede Wereldoorlog maakt aan de ontwikkeling van overleg en medezeggenschap een einde. Veelal gaan de kernen in een slaapstand of heffen zichzelf op. Na afloop van de oorlog pakken bij veel bedrijven de kernen hun taken snel weer op. In de sfeer van wederopbouw moeten kapitaal en arbeid samenwerken en beter dan voorheen.

Lit. & bron.: L.C.W.J.M. Ten Horn-van Nispen, *Jan B.M. van Besouw een sociaal geïnspireerd ondernemer rond 1900* (Tilburg 1971); M. Algra, 'Wie zwijgt wordt niet gehoord' in: *Praktijkblad voor Medezeggenschap* (1989)

1888 Gedwongen winkelnering

recht

Gedwongen winkelnering of trucksysteem is de verplichting om aankopen bij een bepaalde leverancier te doen. Vooral in de negentiende eeuw moeten arbeiders in bepaalde bedrijfstakken een deel van het loon besteden bij de werkgever of door de werkgever aangewezen winkelbedrijven. Dit werd bijvoorbeeld gerealiseerd door het loon uit te betalen in bonnen die alleen in bepaalde winkels kunnen worden besteed. De prijzen zijn daar hoger dan in andere winkels. In België is in 1887 dit zogenoemde trucksysteem verboden. In Nederland is de gedwongen winkelnering mede de aanleiding voor een grote staking van veenarbeiders, die op 22 maart 1888 in Appelscha begint en die zich snel over de noordelijke provincies uitbreidt. Het socialistische Tweede kamerlid Ferdinand Domela Nieuwenhuis dient een initiatiefwet in om de gedwongen winkelnering te verbieden. De initiatiefwet haalt het niet. Minister Ruijs de Beerenbrouck neemt een verbod op in zijn ontwerp Arbeidswet, maar tijdens de parlementaire behandeling in 1889 is de meerderheid van de Kamer tegen het opnemen van dit artikel.

Ferdinand Nieuwenhuis is geboren in Amsterdam op 31 december 1846. Hij is de zoon van Henriette Frances Berry en de Lutherse predikant en hoogleraar theologie Ferdinand Jacobus Domela Nieuwenhuis. Op tienjarige leeftijd verliest hij zijn moeder en hertrouwt zijn vader. Bij Koninklijk Besluit van 10 juli 1859 is de familienaam door toevoeging gewijzigd in Domela Nieuwenhuis. In zijn memoires wijst Domela later op bepaalde familietrekken: 'geen kruiperig karakter, een kritische zin, een geest van tegenspraak en verzet, een zelfstandig oordeel, een zichzelf-zijn'. Na het gymnasium studeert hij theologie in een tijd dat D.F. Strauss een scherpe historisch-filosofische kritiek op het christendom levert en Nederlandse predikanten als C. Busken Huet en A. Pierson publiekelijk afscheid nemen van ambt en kerk. Het laat Domela niet onberoerd, maar hij blijft een overtuigd, zei het een met zichzelf worstelende christen, en aanvaardt het ambt van luthers predikant, in Harlingen (1870), in Beverwijk (1871) en van 1875 tot 1879 in Den Haag.

Domela is geen lang durend huwelijksgeluk gegund. Op 24 maart 1870 treedt hij in het huwelijk met Johanna Lulofs, met wie hij twee zoons krijgt. Na haar overlijden op 26 maart 1872 hertrouwt hij op 29 oktober 1874 met Johanna Adriana Verhagen, met wie hij twee dochters krijgt. Na haar overlijden op 1 augustus 1877 hertrouwt hij op 21 april 1880 met Johanna Frederika Schingen Hagen, met wie hij

een zoon krijgt. Na haar overlijden op 27 februari 1884 hertrouwt hij op 27 mei 1891 met Egbertha Johanna Godthelp, met wie hij een dochter en twee zoons krijgt. Dit huwelijk duurt voort tot het overlijden van Domela.

In Harlingen richt hij in september 1870 een afdeling op van de Vredesbond, gesticht uit protest tegen de in dat jaar uitgebroken Frans-Duitse oorlog. Voor deze bond schrijft hij zijn eerste brochure: Een vraagstuk van internationaal belang (z.pl. 1870). In Harlingen geeft Domela blijk, ondanks zijn toen nog afwijzende houding tegenover het socialisme, van begrip voor de 'sociale kwestie'. Hij steunt arbeiders die tijdens bijeenkomsten op vreedzame wijze loonsverhoging vragen,

► *'juist omdat de vorm zoo goed is en in tegenstelling van de Internationale die eischen stelt en dreigt met staking'*,

zoals hij begin 1871 schrijft aan zijn broer Adriaan. In hetzelfde jaar wordt Domela beroepen in Beverwijk, waar hij actief blijft in de Vredesbond en tevens het wekelijks verschijnende streekblad Kennemerland redigeert. Ook daar geeft hij blijk van zijn sociale interesse. In augustus 1874 vraagt hij aan zijn broer Adriaan, die in Duitsland studeert, om socialistische lectuur. Een paar jaar later onderneemt hij zelf een reis naar Duitsland om de sociale kwestie te bestuderen. In een brief van mei 1877 aan zijn broer maakt hij melding van zijn interesse voor het werk van F. Lassalle, H. Schulze-Delitzsch en W. Liebknecht en voor Das Kapital van K. Marx. Hij meent:

► *'de verwezenlijking der sociaal-demokratische ideeën is naar mijn mening, ook zelfs waar men eenzijdig is, de weg om het geluk der volkeren te brengen of te verbeteren.'*

Ruim twee jaar voor zijn definitieve afscheid van de kerk vroeg hij zich in diezelfde brief af of zijn activiteit

► *'zich op den duur zal kunnen verdragen met een kerkelijke positie, ziedaar de vraag waarop de toekomst alleen een antwoord kan geven'*.

In 1876 spreekt Domela voor het eerst voor het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV), ook schrijft hij voor het ANWV-orgaan De Werkmansbode. Tussen juli 1878 en augustus 1879 verschijnen anoniem zijn 'Sociale brieven'. In deze tijd gaat Domela om met ANWV-voorzitter B.H. Heldt en met enige radicalen, onder wie M.J. de Witt Hamer. In november 1878 ziet Domela zichzelf als socialist:

► *'Wat mij aangaat en mijn verhouding tot de arbeiderszaak, ik ben socialist, al ben ik niet geheel sociaaldemokraat. Het onderscheid tusschen beiden is meer een vraag van tactiek ... Voor mij ligt in het socialisme nog altijd een ideale gedachte, die ik elders tevergeefs zoek ... Het socialisme, de solidariteit van belangen, de gemeenschapsidee die de rechte verhouding tusschen plichten en rechten stelt.'*

Socialisme is voor Domela de opvattingen van de zogenaamde 'utopisch' socialisten en bij sociaaldemocratie staat hem de Duitse partij als exemplarisch voor ogen. Van grote betekenis is de band met de Belgische socialistische beweging, die ver voor ligt op die in Nederland. Domela heeft de aandacht van de Belgische socialistenleider César de Paepe getrokken door zijn optreden voor het ANWV en de uitgave, vanaf 1 maart 1879, van het weekblad Recht voor Allen. Enkele maanden later wordt Domela redacteur van het staat- en letterkundig weekblad Oost en West, waarvoor hij tal van artikelen schrijft. De Paepe nodigt Domela uit om in Gent te komen spreken en bezorgt hem de nodige lectuur, die vooral utopistisch gericht is (E. Cabet, R. Owen, H. de Saint-Simon, Ch. Fourier, P.J. Proudhon en B. Malon).

Aan Domela's breuk met de kerk gaan jaren van twijfel vooraf. Persoonlijke ervaringen (zelf noemt hij de dood in het kraambed van zijn eerste vrouw) en de invloed van Multatuli op zijn denken spelen daarbij een rol. Domela correspondeert met Eduard Douwes Dekker tussen 1883 en 1887, ook bezoekt hij hem tweemaal in Nieder-Ingelheim. Op 1 september 1879 legt Domela zijn ambt als predikant neer

en publiceert zijn twee afscheidspreken in Mijn afscheid van de kerk. De breuk met de kerk heeft ingrijpende consequenties voor zijn maatschappelijke bestaan, maar aan de ook financieel moeilijke tijd komt voor de weduwnaar met vier kinderen een eind als de zeer welgestelde tweede vrouw van zijn vader in 1886 overlijdt. Domela wordt na zijn breuk met de kerk actief in de vrijdenkersvereniging De Dageraad, waar hij weldra in botsing komt met de liberaal denkenden, die het socialisme afwijzen. In 1884 bedankt Domela met een aantal geestverwanten voor De Dageraad als er een tegen het socialisme gerichte resolutie wordt aangenomen.

Een week na zijn formele afscheid van de kerk, op 7 september 1879, spreekt Domela in Amsterdam voor de Sociaal Democratische Vereeniging (SDV). Deze is in 1878 opgericht door de arbeiders die rond 1870 ook deel uitmaken van de Eerste Internationale: de kleermaker H. Gerhard, de smid W. Ansing, de houtzagersknecht K. Ris en anderen. Domela laat zich door Ansing, die al in 1878 contact met hem opnam, in brieven uitleggen hoe arbeiders leven en werken en sluit zich aan bij de SDV. In 1880 houdt Domela zelf een enquête naar de levens- en arbeidsomstandigheden van werklieden. Hij staat dan al onder invloed van de politieke economie van Marx en misschien nog wel het meest van het empirisch gehalte ervan. In 1880 begint hij aan een samenvatting van Das Kapital: Kapitaal en Arbeid (Den Haag 1881). Marx, die Nederlands leest, spreekt er in een van zijn brieven aan Domela zijn tevredenheid over uit, maar geeft in kanttekeningen in het presentexemplaar ook blijk van kritiek. Domela's boek De normale arbeidsdag, Historisch-ekonomische studie (Den Haag 1887), is voor een belangrijk deel eveneens een excerpt uit Das Kapital.

Als de plaatselijke sociaaldemocratische verenigingen in 1882 de Sociaal-Democratische Bond (SDB) vormen, wordt Domela tot secretaris gekozen. Hij brengt Recht voor Allen in, dat al een paar maanden na de oprichting als orgaan van de sociaaldemocratie is gaan fungeren. Het duurt niet lang of Domela geldt als de leider van de SDB. Door zijn toedoen stelt de SDB-afdeling Den Haag voor, het uit Duitsland geïmporteerde sociaaldemocratische program van Gotha van 1875 uit te breiden met een passage over de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen. Domela is ook degene die het atheïsme in de oude Nederlandse sociaaldemocratie inbrengt. Behalve vrouwenemancipatie en atheïsme is ook de geheelonthouding kenmerkend voor het vroege Nederlandse socialisme. Domela zelf komt in 1878 via het vegetarisme tot de geheelonthouding en accepteert vanaf dat moment ook geen drankgebruik meer in zijn omgeving en op bijeenkomsten waar hij spreekt.

Maar niet alleen de beginselen en het program van de sociaaldemocratie krijgen mede door Domela een specifiek Nederlandse vorm, hij is ook de politieke vormgever van de arbeidersbeweging op nationaal niveau. De strijd voor het socialisme loopt parallel aan die voor het algemeen kiesrecht. In 1882 is mede op initiatief van Domela de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht opgericht. De groeiende agitatie van deze beweging, die veel weerklank vindt, komt de SDB zeer ten goede. Op de massale kiesrechtbijeenkomsten treden Domela en andere socialisten op als sprekers. Domela's vooraanstaande rol is in een tijd dat de socialisten bij het colporteren en spreken geregeld te maken hebben met politiegeweld en herhaaldelijk tot forse gevangenisstraffen worden veroordeeld. Domela zelf wordt in 1886 tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens majesteitsschennis op grond van een hoofdartikel dat in april 1886 van dat jaar in Recht voor Allen heeft gestaan. Of hij er zelf de schrijver van is blijft onduidelijk, maar het stuk keert zich tegen de monarchie en Domela draagt hiervoor als hoofdredacteur de verantwoordelijkheid. Vanaf 19 januari 1887 zit hij in de gevangenis in Utrecht, waar hij als een gewoon misdadiger behandeld wordt. In talloze brieven steken partijgenoten hem een hart onder de riem. Ook buitenlandse socialistische leiders doen dit. Domela zit zeven maanden van zijn straf uit. Na zijn vrijlating op 31 augustus 1887 maakt hij een triomftocht door Nederland. In Rotterdam leidt zijn optreden echter tot rellen.

Vanaf 1881 maakt Domela in Noord-Nederland propagandatochten. Het duurt enige jaren voordat het socialisme daar aanslaat, maar bij de Kamerverkiezingen van 1888 behaalt hij in de eerste ronde in Schoterland 769 stemmen tegen B.H. Heldt 1062. In Amsterdam en Groningen eindigt hij in de eerste ronde op de derde plaats met respectievelijk 1064 en 726 stemmen. Alleen in Schoterland komt hij in herstemming en wint. In de Tweede Kamer opereert Domela als enige sociaaldemocraat noodgedwongen als eenling. Bij zijn intrede geeft alleen Keuchenius hem een hand. Van zijn parlementaire werk doet Domela in Recht voor Allen gedetailleerd verslag. Tijdens zijn

Kamerlidmaatschap komt hij op voor de kleinste eisen, waarvoor hij zich zorgvuldig documenteert. Domela bindt de strijd aan tegen de gedwongen winkelnering en doet van zich spreken bij de behandeling van de wetsontwerpen over inperking van de arbeidstijden voor vrouwen en kinderen. Domela dient een initiatiefwet in om aan de gedwongen winkelnering een einde te maken. De initiatiefwet haalt het niet.

Het hoogtij van Domela's politieke loopbaan en de periode van zijn grootste invloed ligt tussen 1880 en 1893. Zijn optreden scheidt in deze tijd een band tussen de acties van stedelijke ambachtslieden - deels al georganiseerd in vakverenigingen - en de meer spontane acties van de land- en veenarbeiders in het noorden van het land. Juist de ongeschoolden komen in de jaren 1889-1890 in beweging. Er zijn stakingen in de glas- en aardewerkindustrie in Maastricht, in de textielindustrie van Twente, in de havens van Amsterdam en Rotterdam en in de landbouw en de venen van het Noorden. Domela spreekt in 1890 op een massale stakingsbijeenkomst van veenarbeiders in Beets. In die tijd beleeft de SDB het hoogtepunt van zijn bestaan. De partij beschikt, naast de charismatische Domela, over een aantal bekwame en spreekvaardige voormannen. Recht voor Allen verscheen in de jaren 1889-1891 als dagblad en de brochures van Domela krijgen een grote verspreiding met oplagen tot 100.000. Ook binnen de Europese sociaaldemocratie wordt Domela een bekend figuur. Hij publiceert in Duitse en Franse tijdschriften en bezoekt de congressen van de Tweede Internationale in Parijs (1889), Brussel (1891), Zürich (1893) en Londen (1896), waar hij regelmatig pleit voor een algemene werkstaking bij het uitbreken van een oorlog, ook verzet hij zich tegen het uitsluiten van anarchisten. Naast deze internationale activiteiten treedt hij niet alleen tot in alle uithoeken van het land op als spreker, hij schrijft, vertaalt en bewerkt ook heel veel. Zijn bibliografie omvat ruim 4.500 titels.

De radicalisering van de SDB in het begin van de jaren negentig als gevolg van de geringe praktische resultaten na tien jaar politieke acties versterkt de invloed van het anarchisme. Aanvankelijk wijst Domela dit politiek anarchisme af, al staat hij open voor bepaalde filosofisch-maatschappelijke gedachten ervan. Al vroeg gaat zijn sympathie uit naar P. Kropotkin, de Russische sociaal-anarchist van wie hij al in 1886 een brochure vertaalt en later nog verschillende boeken. Zolang Domela Kamerlid is kan hij moeilijk instemmen met het Nederlandse anarchisme, dat in 1887 aan invloed wint. De uitgave van het Anarchistische Orgaan van goddeloozen, haveloozen en regeeringsloozen heeft Domela eind 1887 getracht te voorkomen door in Recht voor Allen royaal plaats in te ruimen voor artikelen van anarchisten. Het blad verschijnt toch en als het in 1890 in moeilijkheden komt verleent hij financiële steun. Maar hoewel Domela een zo groot mogelijke theoretische verscheidenheid voorstaat, volgens eigen zeggen niet van jaknikkers houdt en voortdurend tot zelfstandig nadenken aanspoort, kan hij niet verdragen dat er aan zijn leiderschap wordt getornd. De organisatorische ontwikkeling van een deel van de oude beweging van sociaaldemocratie naar anarchisme ondergaat Domela meer dan dat hij daarbij voorop loopt. In 1891 stemt hij nog, zij het zonder geestdrift, toe in een kandidatuur voor de Tweede Kamer, maar hij wordt niet herkozen. Tegenover de anti-parlementaire motie Hoogezand-Sappemeer, die het kerstcongres van de SDB in 1893 met een krappe meerderheid aanvaardt, staat Domela aarzelend. De inhoud heeft zijn instemming, maar hij vindt dat parlementairen én antiparlementairen lid moeten kunnen blijven van de SDB. In 1894 wordt echter met de oprichting van de SDAP de scheuring tussen parlementairen en revolutionairen organisatorisch een feit. Het verschil in opvatting tussen SDAP en de tot Socialistenbond omgedoopte SDB is in het begin nog niet onoverbrugbaar: de SDAP houdt een gewelddadige omwenteling voor onvermijdelijk als eenmaal de socialistische arbeiders de parlementaire meerderheid veroverd hebben en de revolutionairen zijn niet zonder meer tegen arbeidswetten en andere hervormingen.

Domela blijft nog tot 1898 lid van de Socialistenbond maar kiest dan definitief voor het anarchisme. Domela verantwoordt zijn bekering tot het anarchisme uitvoerig in zijn in het Frans (met een voorwoord van Reclus) geschreven *Le socialisme en danger* (Parijs 1897). Wanneer het socialisme zich via deelname aan het parlement verbindt met de staat, aldus Domela, dan zal het, net als het christendom toen dat staatsgodsdienst werd, verworden. Hij leidt dit af uit zijn historische analyse van de Duitse sociaaldemocratie. Domela drukt zijn stempel op het vrije socialisme in Nederland door als uiterste consequentie van het anarchisme elke vorm van organisatie, bestuur en meerderheidsbesluiten af te wijzen. Er moeten alleen plaatselijke 'vrije groepen' functioneren. Dit veroorzaakt een permanente

spanning tussen theoretici als Domela en de losse groepen. Veel leden van deze groepen zijn ook lid van organisaties voor belangenbehartiging (Nationaal Arbeids-Secretariaat), voor antimilitarisme (Internationale Anti-Militaristische Vereeniging), voor atheïsme (De Dageraad) en voor geheelonthouding (Algemeene Nederlandsche Geheelonthoudersbond). Er blijft echter voldoende samenhang bestaan die ervoor zorgt dat de invloed van Domela nog lang groot blijft.

Buiten de anarchistische beweging, in de praktische politiek, laat Domela na 1900 weinig meer van zich horen, al plaatsten de spoorwegstakingen van 1903 hem nog één keer op de voorgrond en wel als spreker tijdens de slotvergadering na de nederlaag. Domela verhuist in 1903 van Amsterdam naar het Gooi en wijdt zich aan publicistisch werk. Er komen grote, vooral historische boeken uit zijn handen. Zij getuigen van Domela's open geest, die ruimte laat voor andere opvattingen dan de zijne. In zijn op veel punten originele en waardevolle driedelige Geschiedenis van het socialisme (Amsterdam 1901-1902) doet hij recht aan de vele varianten van socialisme, anarchisme en communisme. Zowel in het derde deel van De geschiedenis van het socialisme als in zijn gedenkschriften Van Christen tot Anarchist (Amsterdam 1910) stelt hij dat de arbeidersklasse eerst een hoger loon en sociale zekerheid moet veroveren voordat ze geestelijke vrijheid kunnen eisen. Als bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog het Europese anarchisme splijt, treedt Domela weer even op de voorgrond. De door Domela bewonderde Kropotkin stelt met andere vooraanstaande anarchisten als J. Grave en Chr. Cornelissen een manifest op waarin wordt opgeroepen met alle kracht de oorlog tegen Duitsland te steunen. Domela onderneemt tegenactie en tekent met E. Malatesta, A. Shapiro, E. Goldmann en A. Berkman het International anarchist manifesto on the war (februari 1915), dat zich onvoorwaardelijk tegen de in hun ogen kapitalistische oorlog uitspreekt. In Nederland onderschrijft hij met vele geestverwanten het Dienstweigeringsmanifest (kerstmis 1915). Domela is en blijft antimilitarist, maar wijst niet alle geweld af. De Russische revolutie begroet hij geestdriftig, maar al snel ziet hij - na Lenin nog even voor een anarchist gehouden te hebben - niets meer in het bolsjewisme. De laatste jaren van zijn leven zijn voor Domela geestelijk, fysiek en financieel moeilijk. Mede door het geld dat de beweging hem gekost heeft is hij straatarm geworden. Een speciaal fonds helpt hem op kiese wijze aan enige inkomsten. De betekenis van Domela, die overlijdt in Hilversum op 18 november 1919, wordt duidelijk bij zijn uitvaart als tienduizenden uit het hele land naar Amsterdam trekken om hem de laatste eer te bewijzen. Het communistische blad De Tribune zet boven zijn necrologie:

► *'Den Makker die de massa's uit doodsche slaafschheid wekte'.*

Bij de herziening van de Arbeidswet in 1906 wordt alsnog een verbod van gedwongen winkelnering opgenomen naar Belgisch voorbeeld. In 1911 doet de christendemocratische politicus Andries Staalman in opdracht van de regering onderzoek naar de naleving van de wet. Het blijkt dat het verbod in een aantal sectoren, met name de vervening, nog altijd op grote schaal wordt overtreden.

Het begrip gedwongen winkelnering wordt tegenwoordig wel in ruimere zin gebruikt. In gevangenissen en verzorgingstehuizen bestaat feitelijk een gedwongen winkelnering. Er is slechts plaats voor één winkel. Een alternatief is echter nauwelijks mogelijk.

Lit. & bron.: G. Harmsen, 'Nieuwenhuis, Ferdinand' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 6 (Amsterdam 1995) p. 157-163; Wikipedia: *Gedwongen winkelnering* (juli 2025)

1889 Arbeidswet

arbeidsrecht

De arbeidswet is de eerste wet in Nederland op het gebied van de regelgeving rondom het begrip arbeid. Het geeft algemene bepalingen ten aanzien van de arbeidsduur, de werk- en rusttijden en de bijzondere verlof- en/of feestdagen. De wet biedt bescherming aan bepaalde groepen werknemers, zoals de jeugdigen, ouderen en zwangerevrouwen. Het verbod van kinderarbeid uit 1874 is in deze wet opgenomen. De wet uit 1889 is herzien in 1919. In de actuele versie staat de wet thans bekend als Arbeidswet 2000 BES.

Als gevolg van de industrialisatie, de bevolkingsgroei en de trek naar de grotere steden, waar werkgelegenheid is, ontstaan maatschappelijk problemen veroorzaakt door slechte werk- en woonomstandigheden, angst voor werkloosheid, ziekte en pijn en de daarmee samenhangende arbeidsongevallen. Voor land- en fabrieksarbeiders, of het nu mannen, vrouwen of kinderen zijn, zijn werkdagen van twaalf uur geen uitzondering. Soms blijft de arbeid beperkt tot bepaalde seizoenen, zoals aardappelen rooien, wat onzekerheid brengt voor de rest van het jaar. Ook zijn er werklieden die thuiswerken met het hele gezin, zoals tabak strippen of erwten lezen, wat zich ontwikkelt tot huisarbeid, met als gevolg dat er lokalen worden geplaatst, zodat niet meer in hun krot of kelderwoning hoeft te worden gewerkt. Met de komst van de stoommachine en wat later de elektriciteit ontstaan fabrieken voor massaproductie. Het lawaai neemt enorm toe, de rusttijden voor het nuttigen van voedsel en de gang naar het toilet worden beperkt. De arbeidsomstandigheden verslechteren en er is weinig tot geen sprake van bescherming. Door de zware arbeid, inademing van giftige dampen en werken bij extreme temperaturen worden vele arbeiders niet ouder dan dertig jaar. Vooral arbeid door kinderen wordt schrijnend zichtbaar door de aandacht voor het kind vanuit de geneeskunde en het onderwijs. De Kinderwet van 1874, wordt maar in beperkte mate nageleefd. Het leidt ertoe dat door de volksvertegenwoordiging uitvoerig wordt gedebatteerd over de bemoeienis van de overheid met betrekking tot de arbeid. De volksvertegenwoordiging maakt gebruik van het recht van enquête. De parlementaire enquête naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen vindt plaats in 1886/1887. De uitkomsten van de enquête is uiteindelijk mede de aanzet tot de Veiligheidswet van 1895 en de Arbeidswet van 1889. Deze eerste Arbeidswet wordt in 1911 aan de hand van opgedane ervaring herzien, mede op aandringen van de opkomende vakbeweging. Wettelijk wordt vastgelegd dat niet langer mag worden gewerkt dan tien uur per dag en 58 uur per week. Acht jaar later wordt de Arbeidswet wederom herzien. Vooral de werk- en rusttijden worden nader beschreven. Werknemers onder 18 jaar en vrouwen mogen niet meer op de zondag werken. Ook wordt geregeld dat er op de zaterdagmiddag ná 13.00 uur niet meer mag worden gewerkt, de zogenoemde Engelse zaterdag.

Petrus Josephus Mattheus (Piet) Aalberse, geboren in Leiden op 27 maart 1871, is zoon van Johanna Kerkvliet en de banketbakker en winkelier Bartholomeus Hendricus Johannes Aalberse.

Aalberse volgt het gymnasium in Katwijk aan de Rijn, waarna hij aanvankelijk Nederlandse letteren studeert, maar overschakelt om van 1891 tot 1897 rechten te studeren in Leiden. Hij is medeoprichter van de L.V.V.S Augustinus op 3 mei 1893. In 1897 promoveert op het proefschrift Oneerlijke concurrentie en hare bestrijding volgens het Nederlandsche recht. Hij trouwt op 21 juli 1898 te Leiden met Elisabeth Joanna Maria Schmier, met wie hij zeven dochters en een zoon krijgt.

In 1903 wordt Aalberse gekozen tot lid van de Tweede Kamer voor de Algemeene Bond van RK-kiesverenigingen. Van 1905 tot 1918 geeft hij tevens leiding aan het Centraal Bureau van de Katholieke Sociale Actie (KSA). Van 1916 tot 1918 is hij ook hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Delft.

In het eerste kabinet-Ruys de Beerenbrouck is hij minister van Arbeid (1918 tot 1922). Het is het eerste kabinet dat een apart Ministerie van Arbeid kent, waarmee Aalberse derhalve ook de eerste minister van Arbeid is. Ook in het tweede kabinet-Ruys de Beerenbrouck (1922 tot 1925) is hij minister van Arbeid, Nijverheid en Handel. Na zijn ministerschap keert hij terug in de Tweede Kamer. Gedurende de crisisjaren voor de Tweede Wereldoorlog is hij partijleider van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) achtereenvolgens als secretaris, fractieleider en voorzitter. Hij staat kritisch tegenover het beleid van Hendrik Colijn, die alle heil ziet in de "gave gulden". In juli 1935 zet hij de premier voor het blok: ofwel devalueren ofwel een consequente deflatiepolitiek. Er ontstaat een kabinetscrisis en Aalberse wordt formateur. Hij wil graag de sociaaldemocratische SDAP in de regering halen, maar is gebonden aan de voorwaarden die door Nolens zijn geformuleerd. Een daarvan is, dat een derde partij

noodzakelijk is in zo'n coalitie, en die is niet te vinden. Aalberse geeft zijn opdracht terug, en het kabinet-Colijn wordt gereconstrueerd. In 1935 is hij benoemd tot minister van staat.

Spotprent van Albert Hahn uit 1905, met de leider van de KSA (Piet Aalberse) rechts.

Aalberse is in 1936 voorzitter van de Tweede Kamer, waarna hij lid wordt van de Raad van State. Als in december 1945 de RKSP overgaat in de Katholieke Volkspartij (KVP) wordt hij daar lid van.

Onder zijn bewind als minister van Arbeid komt de Arbeidswet van 1919 tot stand. In 1920 wordt hij de eerste voorzitter van de Hoge Raad van Arbeid, de voorloper van de Sociaal-Economische Raad (SER) en van 1937 tot 1944 voorzitter van de Mijnraad. Aalberse overlijdt op 5 juli 1948 in Den Haag.

Het Arbeidsbesluit 1919 bevat meer beperkingen ter bescherming van bepaalde groepen. In de periode die daar op volgt, komt ook het Werktijdenbesluit voor winkels tot stand (1932), gevolgd door het Werktijdenbesluit voor

fabrieken en werkplaatsen (1936) en het Werktijdenbesluit voor kantoren (1937). Deze Werktijdenbesluiten bevatten een regeling voor overwerk.

In de jaren daarna wordt de wet- en regelgeving ook steeds aangepast, waarbij de wijzigingen bij Koninklijk Besluit worden vastgesteld en gepubliceerd in het Staatsblad. Die aanpassingen belemmeren dan wel weer - in die tijd - een juiste toepassing van de wet. Om die reden ontstaan er boekwerken waarin de artikelen nader worden toegelicht door een - vaak juridisch geschoold - auteur. In de jaren die daar op volgen ontstaan meerdere wetten en regelgeving op het gebied van arbeid, zoals de Fosforluciferwet van 1901, de Caissonwet van 1905 en de Steenhouwerswet van 1911. Naast de voornoemde wetgeving - en dat geldt voor alle wetten - zijn er ook meer gedetailleerde beschrijvingen van een wet, vastgelegd in een Besluit. Dat besluit draagt dan dezelfde naam als de wet die erin beschreven wordt. Zo is de Arbeidswet nader beschreven in het Arbeidsbesluit.

Lit. & bron.: J. Maassen, 'Aalberse, Petrus Josephus Mattheus' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 2 (Amsterdam 1987) p. 1-5; Wikipedia: *Arbeidswet (Nederland)* (juli 2025)

1901 de 'vrouwenzaak'

gelijke rechten

Aletta Jacobs en haar echtgenoot Carel Victor Gerritsen zijn in 1901 nauw betrokken bij de oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), die zich in zijn beginselprogramma voor het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen uitspreekt en voor de opheffing van wettelijke bepalingen die de vrouw achterstelt bij de man. Van 1921 tot 1927 is Jacobs lid van het hoofdbestuur van de VDB. Ze geeft in 1904 haar artspraktijk op om zich de rest van haar leven aan de 'vrouwenzaak' te kunnen wijden.

Aletta Henriëtte Jacobs, geboren op 9 februari 1854 in Sappemeer groeit op in een vrijzinnig joods gezin met elf kinderen. Al jong wil zij arts worden, het beroep van haar vader en haar twaalf jaar oudere broer Julius. Deze zijn het eens met de ideeën van J.S. Mill en H. Taylor in *The subjection of women*

(1869) en vinden het vanzelfsprekend dat Aletta en enkele van haar zusters na de lagere school verder leren. Na haar examen voor leerling-apotheker wordt Jacobs in 1870-1871 als toehoorder toegelaten tot de driejarige Rijks Hogere Burgerschool in Sappemeer. Zij is het eerste meisje in Nederland dat een middelbare school bezoekt. Zij is ook de eerste vrouwelijke student. Met voorspraak van minister J.R. Thorbecke schrijft zij zich op 20 april 1871 in als student geneeskunde aan de Groningse universiteit.

Aletta Jacobs als student in 1878

Het artsexamen legt ze in 1878 af te Utrecht en promoveert op 8 maart 1879 in Groningen. Na haar promotie maakt Jacobs een studiereis naar Engeland, waar zij geholpen door een introductie van de Nederlandse links-liberaal Carel Victor Gerritsen kennis maakt met de Engelse vrijdenkers Charles Bradlaugh en Annie Besant. In september 1879 vestigt zij zich als arts in Amsterdam, waar zij wederom via Gerritsen in contact komt met de vrijdenkersvereniging De Dageraad. In 1882 schrijft ze in het gelijknamige maandblad van de vereniging haar eerste artikel, een reactie op een brochure van H.C.J. Krijthe waarin hij betoogt dat stemmen aan de man moet worden overgelaten. Geïnspireerd door de in de kring van De Dageraad levende gedachten over seksuele hervormingen raakt zij eind 1881 samen met Gerritsen en Heldt betrokken bij de oprichting van de Nieuw Malthusiaansche Bond (NMB), die het gebruik van voorbehoedmiddelen ter beperking van het kindertal bepleit. Met behulp van Heldt kan Jacobs in januari 1882 in het gebouw van De Amsterdamsche Werkmansbond in de Spuistraat beginnen met het geven van cursussen aan arbeidersvrouwen over hygiëne en zuigelingenverzorging. Tussen 1882 en 1894 houdt ze gratis spreekuren, eerst in de Spuistraat en vanaf 1890 in de Tichelstraat in de Jordaan en verstrekt zij voorbehoedmiddelen, zoals het pessarium, dat door Jacobs in 1882 in Nederland is geïntroduceerd. In het Sociaal Weekblad verdedigt ze eind 1887 het gebruik van voorbehoedmiddelen ter beperking van het kindertal. In 1900 verlaat zij de NMB. Ze is er niet mee eens dat 'deskundige medewerksters', die niet medisch geschoold zijn, voorbehoedmiddelen gaan verstrekken. Desondanks wordt ze zowel bij de viering van het 25-jarig als bij die van het 35-jarig bestaan gehuldigd voor haar belangrijke bijdrage aan deze organisatie. In 1899 verschijnt van haar hand *De Vrouw*. Haar bouw en haar inwendige organen. Aanschouwelijk voorgesteld door beweegbare platen en met geïllustreerden, verklarende tekst. Een populaire schets. Het boekje, een soort 'lijfboek' voor vrouwen, beleefde zes drukken. Jacobs opvattingen over geboortebeperving vinden hun neerslag in het artikel 'Willekeurige beperking van het kindertal', opgenomen in haar boek *Vrouwenbelangen*. Drie vraagstukken van actueel aard (Amsterdam 1899). Het tweede artikel daarin is gewijd aan de economische en staatkundige onafhankelijkheid van de vrouw, het derde aan de 'Wettelijke regeling der prostitutie'. Jacobs weigert prostitutie en de daarmee gepaard gaande verspreiding van geslachtsziekten als een 'noodzakelijk kwaad' te zien. Zij beschouwt het bestaan ervan als een maatschappelijke misstand en wijst reglementering van prostitutie af. De in tal van gemeenten bestaande verordening, die prostituées verplichten zich in het politieregister in te laten schrijven en zich aan periodiek geneeskundig onderzoek te onderwerpen, acht zij principieel onjuist en niet effectief omdat het onderzoek geen waarborg tegen besmetting biedt. Evenals haar vriendin H  l  ne Mercier is Jacobs het oneens met de aparte arbeidsbescherming voor vrouwen, die de Arbeidswet van 1889 voorschrijft. Zij meent dat vrouwen daardoor uit de fabrieken zullen verdwijnen om uit te wijken naar particuliere ateliers waar de lonen nog lager zijn en de werkomgeving slechter. Om de arbeidsomstandigheden voor vrouwen te verbeteren voert ze actie om winkeliers te verplichten zitgelegenheid te verschaffen aan hun vrouwelijke winkelbedienden. Jacobs krijgt deze vrouwen op haar spreekuur en legt een verband tussen hun klachten en het verplichte langdurige staan in de winkel, soms twaalf tot veertien uur aaneen. Veel begrip voor haar visie vindt zij echter niet. In 1886 wendt zij zich vergeefs tot de commissie die in opdracht van de overheid een onderzoek naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen verricht.

Affiche van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 in Den Haag. Naar een ontwerp van Suze Fokkers.

Enkele jaren later richt zij zich tot de inspecteurs van het geneeskundig staatstoezicht en van de arbeid. Maar ook hier kan zij haar bevindingen niet kwijt. Tussen 1894 en 1903 schrijft Jacobs regelmatig in het Sociaal Weekblad over de arbeidsomstandigheden van vrouwen en de problemen van winkeljuffrouwen. Als in 1903 een voorontwerparbeidswet verschijnt, dat een regeling voor zitplaatsen voor vrouwelijke winkelbedienden bevat, ziet Jacobs van verdere actie af. Het Nationaal Bureau voor Vrouwenarbeid neemt het initiatief van haar over. In de ontwerpwet van 1904 is conform de wens van het Bureau ook een maatregel voor mannelijke bedienden opgenomen. Uiteindelijk wordt de zitgelegenheid geregeld in het arbeidsbesluit van 1920, zij het alleen voor jeugdigen en vrouwen. In mei 1900 wordt Jacobs medeoprichtster van de Nederlandsche Vereeniging tot Bevordering der Belangen van Verpleegsters en Verplegers, vanaf 1901 Nosokomos genaamd (Nosokomium= ziekenhuis), die de sociaaleconomische positie van verpleegkundigen wil verbeteren. Gedurende een aantal jaren maakt zij deel uit van de redactie van Nosokomos, het tijdschrift van de vereniging, waarin ze tussen 1902 en 1912 onder meer schrijft over de positie van verpleegsters in andere landen. In 1883 verzoekt zij het

college van Burgemeester en Wethouders van Amsterdam haar op de kiezerslijst voor de op handen zijnde Tweede Kamerverkiezing te plaatsen, omdat zij aan de formele criteria voldoet. Haar verzoek wordt tot in de Hooge Raad afgewezen. Bij de Grondwetwijziging van 1887 worden alleen aan mannelijke Nederlanders het actief en passief censuskiesrecht toegekend. Op 5 februari 1894 wordt de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) opgericht, die in de eerste periode van haar bestaan niet afwijzend staat tegenover initiatieven om eerst beperkt vrouwenkiesrecht in te voeren. Jacobs wordt in 1903 voorzitter van de VvVK en blijft dat tot 1919. Zij is tevens voorzitter van de redactie van het maandblad van de vereniging, waarin vele artikelen van haar hand verschijnen.

In 1892 huwen Jacobs en Gerritsen. Zij heeft zich lang tegen een huwelijk verzet, omdat zij de huwelijkswetten, die ondergeschiktheid van de vrouw aan de man voorschrijven, onaanvaardbaar vindt. Haar verlangen naar het moederschap doet haar anders besluiten. Het is dan ook een groot persoonlijk drama als hun zoon een dag naar zijn geboorte overlijdt.

Jacobs en Gerritsen zijn in 1901 nauw betrokken bij de oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), die zich in zijn beginselprogramma voor het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen uitspreekt en voor de opheffing van wettelijke bepalingen die de vrouw achterstelt bij de man. Van 1921 tot 1927 is Jacobs lid van het hoofdbestuur van de VDB. Ze geeft in 1904 haar artspraktijk op om zich de rest van haar leven aan de 'vrouwenzaak' te kunnen wijden. Financieel is zij daartoe mede in staat doordat zij en Gerritsen een groot deel van hun bibliotheek, die een belangrijke collectie boeken over feminisme bevat, verkopen aan de John Crerar Library in Chicago. In 1904 maakt het echtpaar een oriëntatiereis naar Noord-Amerika. De artikelen, die zij voor enkele bladen schrijft, zijn gebundeld in Brieven uit en over Amerika.

Jacobs speelt een rol in de Nationale Vrouwenraad, een overkoepelende organisatie van vrouwenverenigingen, die in 1898 na de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid is opgericht. Zij neemt deel aan het congres van de Internationale Vrouwenraad in Londen in 1899 en wordt actief in de radicalere Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht, die in 1904 te Berlijn is opgericht als afsplitsing van de Internationale Vrouwenraad. Onder leiding van Jacobs vergadert de Wereldbond van 15 tot 21 juni 1908 in het Amsterdamse Concertgebouw. Aansluitend op het congres van de Wereldbond in juni 1911 in Stockholm maakt zij met Carrie Chapman Catt, de presidente van de Wereldbond in 1911 en 1912, een reis van zestien maanden naar Afrika en Azië om de wettelijke en sociale positie van de vrouw op

die continenten te bestuderen. Het vredeswerk van Jacobs begint met haar deelname aan het Internationaal Vredescongres in 1899 in Den Haag, waar zij Bertha von Suttner ontmoet. Zij is lid van het in 1914 opgerichte comité *De Europeesche Statenbond*, dat tot doel heeft het idee om van Europa een statenbond te maken post te doen vatten. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog komt van 28 april tot 3 mei 1915 op initiatief van Jacobs in Den Haag een internationaal vrouwenvredescongres bijeen om onder voorzitterschap van de pacifiste Jane Addams uit Chicago te beraadslagen over middelen een oorlog in de toekomst te voorkomen. Aansluitend op het congres maken enkele vrouwen, onder wie Jacobs, Addams, Crystal MacMillan, Rosika Schwimmer en Mien van Wulfften Palthe Broese van Groenou, een vriendin van Jacobs uit de kiesrecht- en vredesbeweging, een rondreis langs de regeringen van neutrale en oorlogvoerende landen in Europa om aan te dringen op het vormen van een comité van neutrale personen als bemiddelaar tussen de oorlogvoerenden. Ook reizen Jacobs en Addams in augustus 1915 naar president Woodrow Wilson van de Verenigde Staten om zijn medewerking voor dit plan te vragen. Deze is echter van mening dat het moment voor bemiddeling nog niet is gekomen. Als uitvloeisel van het vrouwenvredescongres wordt het Internationaal Comité van Vrouwen voor Duurzamen Vrede opgericht, dat ook een Nederlandse afdeling kent. Van beide is Jacobs vicevoorzitter. In 1919 wordt de naam gewijzigd in Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid. Op het congres in 1921 betoogt Jacobs dat het Verdrag van Versailles Duitsland tot te zware herstelbetalingen heeft verplicht en op dat punt herzien dient te worden.

In 1917 verkrijgen de Nederlandse vrouwen passief kiesrecht. Bij de grondwetsherziening in het najaar van 1917 wordt de constitutionele belemmering voor actief vrouwenkiesrecht weggenomen. Voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1918 staat Jacobs voor de VDB kandidaat, maar zij wordt niet gekozen. Het wetsvoorstel van het Vrijzinnig-Democratisch Kamerlid H.P. Marchant voor actief vrouwenkiesrecht wordt in 1919 aangenomen. In 1922 is het algemeen vrouwenkiesrecht in de Grondwet vastgelegd en gaan vrouwen bij de Tweede Kamerverkiezingen voor het eerst ter stembus. De VvVK wordt omgezet in de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen, waarvan Jacobs voorzitter en later erevoorzitter is. De vereniging wil wettelijke, maatschappelijke en economische gelijkstelling van man en vrouw bevorderen. Met onder meer Marchant zit Jacobs vanaf de oprichting in 1918 tot 1924 in de redactie van *De opbouw*, Democratisch Tijdschrift. Voor dit links-liberaal blad schrijft zij over 'Vrouwenkiesrecht en Democratie'. In 1919 verhuist ze naar Den Haag.

Waarschijnlijk door verkeerde beleggingen verliest Jacobs veel geld. Zij wordt financieel gesteund door het echtpaar Van Wulfften Palthe Broese van Groenou. Haar laatste levensjaar verblijft ze in hun huis in Den Haag. Jacobs overlijdt in 1929 tijdens een vakantie in het Bad Hotel in Baarn vlak bij het huis van haar vriendin Rosa Manus. Zij is gecremeerd en haar as is bijgezet in het Mausoleum van de familie Broese van Groenou. In 1931 is haar urn, samen met die van haar man, overgebracht naar Driehuis-Westerveld.

Lit. & bron.: I. de Wilde, 'Jacobs, Aletta Henriëtte' in: *Biografische Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 3* (Amsterdam 1988) p. 83-87

1903 Als uw machtige arm het wil

stakingsrecht

We hanteren in Nederland bij collectief neerleggen van werk, ofwel werkstaking', door werknemers voor verbetering of verdediging van arbeid, arbeidsvoorwaarden of arbeidsomstandigheden het begrip 'stakingsrecht'. Een recht is iets wat vastligt in wet en regelgeving, maar er bestaat in Nederland geen wet die het 'recht van staken' erkent of regelt. Het 'recht' heeft in de praktijk vorm gekregen door aangespannen rechtszaken waaruit jurisprudentie is voortgekomen waaraan partijen zich te houden hebben of rekening mee moeten houden zoals: er moet voldoende overleg zijn geweest en middel en doel moet proportioneel zijn en geen onevenredige schade aan derden berokkenen. Het stakingsrecht in Nederland is 'rechters recht' en niet terug te vinden in de Nederlandse wetgeving. In 1961 stelt de Raad van Europa, waarvan 47 landen lid van zijn, het Europees Sociaal Handvest (ESH) vast. In het ESH is het recht van staking opgenomen en vanaf dat moment kan ook in Nederland over stakingsrecht

worden gesproken, zei het op basis van Europese regels. Beperking van het stakingsrecht is alléén mogelijk als daar dringende redenen toe zijn, zoals: bescherming van rechten en vrijheden van anderen, bescherming van de openbare orde, de nationale veiligheid, de volksgezondheid of de goede zeden.

Van 1811 tot 1888 geldt in Nederland de Code Pénal, waarin is opgenomen een verbod tot coalitie voor werkgevers en werknemers. In geval van staking wordt er opgetreden tegen individuele werknemers aangezien ze het verbod overtreden. In 1872 is het verbod opgeheven. Van stakingsrecht, in de zin dat een staker van de normale rechtsregels ontheven zou zijn door de opheffing van het strafrechtelijke coalitieverbod is echter geen sprake. Wel is er sprake van een toestand van stakingsvrijheid. Staken wordt gezien als een ongeoorloofde werkweigering en derhalve een reden voor op staande voet ontslag.³⁴

Wat het eerst in het oog springt bij de meest beruchte stakingen van Nederland, bekend onder de naam 'Spoorwegstakingen van 1903', is het feit dat de staking, anders dan de naam suggereert, niet uitbreekt onder het spoorwegpersoneel. Niet dat bij de spoormannen geen grieven bestaan: lonen, dienst- en rusttijden en de rechtspositie zijn, om het maar zacht uit te drukken voor verbetering vatbaar, maar onder het spoorwegpersoneel is er nauwelijks iemand die aan staken denkt om de arbeidsomstandigheden te verbeteren. Jan Oudegeest, voorzitter van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (NV), acht de vakorganisatie nog niet sterk genoeg om het conflict aan te kunnen, maar stelt zich toch met de NV achter de stakers.

Jan Oudegeest, geboren te Utrecht op 5 augustus 1870, is de zoon van Carolina Christina Bieger en de rijtuigmaker Cornelis Oudegeest. Hij groeit op in een streng christelijk milieu. Hij is drie jaar oud als zijn vader aan tuberculose overlijdt. Op kosten van een oom bezoekt hij de best bekend staande lagere school van Utrecht. Zijn moeder moet met wassen en strijken de kost verdienen en hoewel zij het loon van haar zoon goed kan gebruiken, doet zij hem vanaf juni 1881 vier jaar lang als volontair in dienst bij de administratie van de Staatsspoorwegen. Oudegeest slaagt voor het examen van derde klerk.

Op veertienjarige leeftijd bedrijft hij christelijke propaganda. Hij verspreidt traktaatjes en geeft les op een zondagschool in een volksbuurt. Hij wordt lid van de Christelijke Jongelings Vereeniging waarvan hij weldra in het bestuur komt en houdt er lezingen.

In 1892 sluit hij zich aan bij de Nederlandsche Vereeniging van Spoorwegambtenaren (NV). Hoewel de statuten hiervoor de ruimte bieden, houdt deze zich verre van belangenbehartiging en doet vooral aan gezelligheid en het binnenhalen van voordeeltjes voor de leden. Op 25 november 1897 treedt Oudegeest in het huwelijk met Petronella Helena Lageman, met wie hij een dochter en een zoon krijgt.

Naast de NV bestaat de in het geheim opererende vereniging Steeds Voorwaarts (SV). De leden zijn slechts onder nummer bekend. De SV doet wel aan belangenbehartiging en staat open voor het lagere personeel. De SV slaat een steeds radicaler toon aan waardoor ze leden verliest met als gevolg dat in 1898 de vereniging wordt ontbonden. Voor het lagere spoorwegpersoneel vervalt daarmee de mogelijkheid om zich te organiseren. Oudegeest treedt 1898 toe tot het afdelingsbestuur van de NV. Hij ijvert samen met Antonie Harms en enkele anderen afkomstig uit de SV, om de NV open te stellen voor eenieder in dienst van de Staatsspoorwegen. Nadat oudere bestuurders de NV hebben verlaten krijgen Oudegeest en de zijnen de meerderheid achter zich. Hij wordt in 1898 redacteur van het bondsorgaan De Spoorweg en in 1899 voorzitter van de NV, met Harms naast zich als secretaris. De naam wordt gewijzigd in Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, maar de roepnaam NV blijft. Bijzonder voor die tijd, staat de NV open voor heel het personeel van hoog tot

³⁴ L. Tilstra, *Grenzen aan het stakingsrecht* (Leiden 1993) p. 7-8

laag. Oudegeest wordt door het personeel gekozen tot lid van de Kommissie van Beheer van het pensioenfonds, tot dan het monopolie van hogere ambtenaren. Als Oudegeest de directie duidelijk maakt dat hij de belangen van het personeel zal verdedigen tegenover die van de spoorwegmaatschappij nemen zij hem dit niet in dank af. Door de centrale plaats die de belangenbehartiging binnen de NV gaat innemen maakt Oudegeest geen promotie meer bij de spoorwegen en moet hij jarenlang het simpelste en saaiste werk doen.

Naast de NV bestaan er diverse categorale spoorwegvakverenigingen. Oudegeest heeft één ongedeelde spoorwegvakorganisatie voor ogen, maar de categorale beroepsverenigingen willen hier niet van weten. Wel vormen zij in 1901 de Federatie van Spoorwegvakorganisaties. Oudegeest doet alles om de hindernissen die een fusie belemmeren uit de weg te ruimen en naar het schijnt met succes. Op 11 januari 1903 spreken alle betrokken organisaties zich uit voor fusie maar zij worden overrompeld door de eerste spoorwegstaking die volledig slaagt. Oudegeest acht de vakorganisatie nog niet sterk genoeg om het conflict aan te kunnen maar stelt zich tenslotte toch met de NV achter de actievoerders. Wel doet hij alles om een uitbreiding van het conflict tot het hele land te voorkomen. Na de eerste spoorwegstaking van eind januari 1903 verlaat Oudegeest de spoorwegdienst om bezoldigd bestuurder van de spoorwegvakorganisatie te worden en om de actie als antwoord op het dreigende wettelijke stakingsverbod onder andere voor het spoorwegpersoneel, beter te kunnen coördineren en in de hand te houden. Oudegeest maakt deel uit van het Comité van Verweer dat de actie tegen de 'worgwetten' leidt en zo nodig een algemene staking zal afkondigen. Oudegeest stelt zich aanvankelijk (maar niet van harte) achter dit voornemen en komt daardoor tegenover Henri Polak te staan die als woordvoerder van de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB) radicaal tegen een politieke staking is. In het Comité van Verweer is veel onenigheid en ook aarzeling. Alleen Willem Vliegen, die namens de SDAP deel uitmaakt van het Comité, neemt van aanvang af een duidelijk en consequent standpunt in. Hij is tegen een tweede staking. Nadat het parlement in meerderheid de worgwetten heeft goedgekeurd, neemt het Comité van Verweer in overgrote meerderheid het besluit een algemene werkstaking uit te roepen. Alleen Oudegeest als lid van het Comité en Polak namens de ANDB zijn tegen, maar zij voeren het besluit loyaal uit. De nederlaag van de stakers is verpletterend. Er vallen duizenden ontslagen. Vooral de meest strijdbare arbeiders worden getroffen. De moed zinkt de leden in de schoenen, angst waart rond en de NV loopt leeg. Met de weinige overgebleven getrouwen neemt Oudegeest de wederopbouw van de organisatie ter hand. Van alle kanten wordt hij als de boosdoener gezien. In de ogen van het grote publiek is de aprilstaking zijn werk. De hetze neemt zulke dreigende vormen aan dat hij het raadzaam acht zijn gezin enige tijd bij de journalist Jan de Roode en zijn vrouw te laten onderduiken. Nog in 1913 bij zijn Kamerkandidatuur wordt het vuurtje weer flink opgerakeld. Alles loopt te hoop om hem uit het parlement te weren en dat lukt. Niet alleen ter rechter, maar ook ter linkerzijde wordt hij - door het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) en aanhangers van F. Domela Nieuwenhuis - als verrader gebrandmerkt. Na deze bittere ervaring wordt Oudegeest een van de meest fervente bestrijders van het NAS. In een latere terugblik op de aprilstaking zegt hij als reactie op de kritiek van Polak dat zijn houding niet onberispelijk is geweest:

► *'ik moet na nauwkeurig met mijzelf te rade te zijn gegaan, tot de overtuiging komen dat Polak dit juist gezien heeft... Want inderdaad heb ik er in die dagen niet genoeg op gelet, dat meer en meer de politieke partijen zich meester maakten van de positie, waarin de spoorwegarbeiders gedrongen waren en heb ik er niet genoeg voor gewaakt, dat de strijd der vakvereniging werd gescheiden van den politieken strijd'.*

Het duurt tot 1896 voor hij zich, geremd door zijn christelijke achtergrond, bij de Utrechtse afdeling van de SDAP aansluit. Hierin is vooral Pieter Jelles Troelstra actief die enige aanhang onder de spoorwegarbeiders heeft weten te verwerven. Oudegeest komt in 1899 in de Utrechtse gemeenteraad. Hij behoort naast initiatiefnemer Polak in 1905 tot de medeoprichters van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV), dat op 1 januari 1906 met zijn werkzaamheden begint; met Oudegeest als bezoldigd secretaris en Polak als onbezoldigd voorzitter. De band met de SDAP is nauw, maar het NVV legt daarbij zijn wil op. Polak en Oudegeest verhinderen dat de SDAP

stakingen van het NAS of van ongeorganiseerden steunt. Alleen stakingen die het NVV uitroept komen daarvoor in aanmerking. Polak en Oudegeest centraliseren de organisatie en maken een eind aan de zelfstandige positie van de bestuurdersbonden. Oudegeest is van meet af aan zeer doordrongen van de betekenis van een internationale vakorganisatie en reeds in 1905 zoekt hij contact met het Internationaal Verbond van Vakverenigingen (IVV). Carl Legien, de president, maakt Oudegeest echter duidelijk dat het NAS al lid is en dat alle vakbonden in het NAS thuishoren. Oudegeest geeft het niet op. Op de in 1907 gehouden conferentie van het IVV doet hij opnieuw een verzoek tot aansluiting. Daar het NAS het IVV te opportunistisch vindt en om die reden is uitgetreden, staat niets de aansluiting van het NVV meer in de weg. In 1909 treedt Polak af als voorzitter van het NVV, onder meer vanwege de politieke twisten in de SDAP die op een scheuring uitloopt. Oudegeest volgt Polak op als voorzitter met naast zich Jan van den Tempel als secretaris. Door zijn verhuizing van Utrecht naar Amsterdam komt in 1906 een einde aan zijn lidmaatschap van de Utrechtse gemeenteraad. In 1908 wordt hij in de Amsterdamse raad gekozen.

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog neemt Oudegeest als gewoon lid zitting in het bestuur van het door de regering ingestelde Koninklijk Nationaal Steuncomité dat tot taak heeft de economische ontwrichting en werkloosheid te bestrijden. Een eerste erkenning van de vakorganisatie als maatschappelijke kracht, maar helemaal volwaardig meedoen lukt nog niet. Toch betoont Oudegeest zich een loyaal vaderlander en staat onvoorwaardelijk achter Troelstra's politiek van steun aan de landsverdediging en bewapening die in de SDAP grote beroering wekt. Hij tracht tegelijkertijd de werkzaamheden van het IVV zoveel mogelijk doorgang te doen vinden. Al op 30 september 1914 stelt hij aan Legien voor de zetel van het bestuur naar het neutrale Amsterdam te verplaatsen. Legien verzet zich hier tegen, maar stemt tenslotte toe in een correspondentieadres in Amsterdam onder leiding van Oudegeest. Van hieruit organiseert Oudegeest een hulpactie ten bate van de Belgische vakcentrale die door de oorlog in moeilijkheden is geraakt. Om verbroken verbindingen te herstellen organiseert hij als vicevoorzitter, zoals zijn titel nu luidt, in samenspraak met Legien op 8 juni 1917 een conferentie in Stockholm. Meer internationale bijeenkomsten volgen. Ook al onderhoudt Oudegeest voortdurend contact met de aangesloten nationale vakverbonden slaagt hij er niet in om de bonden uit de oorlogvoerende landen samen om de tafel te krijgen. Wel komt er voor na de oorlog een program van sociale eisen. Het lukt hem om de vakbondsbestuurders uit beide oorlogskampen eerder weer bij elkaar te brengen dan de sociaaldemocratische partijen. Nog voor de oorlog ten einde is neemt Oudegeest de voorbereiding van een internationale IVV-conferentie ter hand. Deze vindt na enig uitstel van 28 juli tot 2 augustus 1919 te Amsterdam plaats. Naast de voorzitter W.A. Appleton uit Engeland, de vicevoorzitters L. Jouhaux uit Frankrijk en C. Mertens uit België, doen de tot secretaris benoemde Oudegeest en Edo Fimmen het dagelijkse werk. Het kantoor van het IVV blijft in Amsterdam.

De anders zo behoedzame Oudegeest ontkomt in de jaren van revolutie niet aan radicale taal. Eerder sprak hij in dit verband van de noodzaak om 'stoom uit te laten'. Hij gaat aanvankelijk enigszins mee met de revolutionaire stemmingen in november 1918, maar meer om het NVV-program van vergaande eisen kracht bij te zetten. De mogelijkheid van een algemene werkstaking als uiterste pressiemiddel laat hij aanvankelijk open. Van zenuwachtigheid heeft hij echter geen last en aan een tweede 1903 heeft hij naar eigen zeggen allerm minst behoefte. Op het SDAP-congres distantieert Oudegeest zich nadrukkelijk van het optreden van de afwezige Troelstra. Het congres neemt dit niet en eist de komst van Troelstra teneinde hem een ovationele hulde te brengen. In het eerste nummer van De Internationale Vakbeweging (januari 1921) schrijft Oudegeest niettemin in het ten geleide over 'de beginnende en zich steeds verder uitbreidende wereldrevolutie', maar voegt daar direct aan toe: 'het zal onze taak zijn, de wereldrevolutie in banen te leiden, die de productie voor verstoringen vrijwaren'. Het werk dat veel reizen met zich meebracht neemt Oudegeest zo zeer in beslag dat hij zijn functie als voorzitter van het NVV neerlegt om zich geheel aan het internationale vakbondswerk te kunnen wijden. In 1918 is hij tot lid van de Tweede Kamer gekozen, maar bij de volgende verkiezingen in 1922 stelt hij zich niet opnieuw beschikbaar. Zijn gemeenteraadswerk heeft hij al in 1919 beëindigd. Hij neemt als Nederlandse vakbewegingsgedelegeerde deel aan de eerste Internationale Arbeidsconferentie in Washington DC in oktober 1919. Hier krijgt de Internationale Arbeids Organisatie

(IAO), eerder dat jaar als onderdeel van de Volkenbond opgericht tijdens de vredesconferentie in Parijs, nader vorm en worden de eerste IAO-conventies aangenomen. Voor W.H. Nolens, die namens de regering aanwezig is, heeft Oudegeest alle waardering. Hoewel Oudegeest hardnekkig opkomt om voor Nederland de permanente vakbondsafgevaardigde te worden, beslist het Permanente Hof van Justitie in 1921 dat het NVV en de confessionele vakorganisaties om en om een gedelegeerde mogen leveren. Oudegeest wordt gekozen tot vicevoorzitter van de Raad van Beheer. Hij steekt zijn antifascisme niet onder stoelen of banken, maar de pogingen van de Italiaanse vertegenwoordigers om hem uit zijn functie te verwijderen mislukken. Hij draagt bij tot de fusie van de twee socialistische Internationales die vanuit Londen en Wenen apart van elkaar opereren, door de weigering van het IVV slechts met een van beide te willen samenwerken. Door zijn werk voor het IVV en zijn lidmaatschap van de IAO raakt Oudegeest in Nederland wat uit zicht, al publiceert hij wel in *De Socialistische Gids* (1916-1930) over de internationale vakorganisatie. Bovendien schrijft hij in deze jaren zijn grote historische werk *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland* (Amsterdam 1926, 1932). Het is bedoeld als gedenkboek bij het twintigjarig bestaan van het NVV. Oudegeest komt in aanmerking om het te schrijven. Op cursussen heeft hij herhaaldelijk de vakbondsgeschiedenis behandeld en evenals Polak en Van den Tempel hierover gepubliceerd. In het eerste deel staat het NAS centraal waar Oudegeest zich uitsluitend negatief over uitlaat, maar de door hem voorspelde ondergang blijft uit. De tijd voor een evenwichtiger oordeel over het NAS is nog niet aangebroken. Van grote woorden houdt Oudegeest niet. Naar zijn mening is de vakorganisatie er om geld te verdienen voor de leden. Voorlopig moet daarvoor strijd worden gevoerd. Net als Van den Tempel ziet hij de confessionele vakorganisaties steeds weer als de strijdbrekers. In het tweede deel geeft hij aan de hand van een tiental stakingen les in strategie. Het leven van verschillende vakbondsbestuurders schetst hij bondig en raak. In 1927 ziet hij zich door de conflicten binnen het IVV genoodzaakt zijn functie ter beschikking te stellen. Het Britse streven naar samenwerking met het Sovjet-vakverbond, uitgaande van de stelling dat politiek en vakorganisatie heel wel te scheiden zijn, wijst hij fel af. Daardoor komt hij lijnrecht tegenover Fimmen te staan, die hij in 1927 op het IVV-congres in Parijs met alle retorische middelen waarover hij beschikt aan de hand van diens eigen geschriften bestrijdt. Moe en teleurgesteld stelt hij zijn functie ter beschikking.

Vliegen wil als SDAP-voorzitter aftreden vanwege zijn verhuizing om gezondheidsredenen naar Den Haag en omdat hij meer tijd aan het Kamerwerk wil besteden. In 1924 is besloten het voorzitterschap om te zetten in een bezoldigde fulltime functie. Als opvolger van Vliegen komen in aanmerking Willem Drees, Polak en Oudegeest. Het moet iemand zijn die tegen het NVV onder leiding van de voortvarende Roel Stenhuis opgewassen is. Als blijkt dat Polak het niet wil doen, valt de keus op Oudegeest die ondertussen beschikbaar is. Hij bekleedt het voorzitterschap van 1927 tot 1934. De overstap van vakorganisatie naar partij is voor hem niet zo groot, daarvoor ziet hij beide te zeer als een tweeenheid. In de jaren dertig als de crisis doorzet en de werkloosheid een massale omvang aanneemt stelt Oudegeest zich nog op het legalistische standpunt dat het besluit om de salarissen van de ambtenaren te verlagen uitgevoerd moet worden. Hij werkt tevens een plan uit dat voorziet in minder bezuinigingen. Partijbestuur en Kamerfractie nemen hem dit plan kwalijk en noemen het ondeugdelijk. In 1931 nog een tegenstander van een veertigurige werkweek, spreekt Oudegeest zich hier in 1932 voor uit. Als overtuigd voorstander van vrouwenemancipatie steunt hij onder meer Liesbeth Ribius Peletier, die zich binnen de SDAP hier voor inzet. Al eerder heeft hij een uitgebreide bijdrage geschreven voor het door Clara Wichman en anderen geredigeerde encyclopedische handboek voor vrouwenemancipatie. De machtsovername door Adolf Hitler laat Oudegeest niet onberoerd. Hij geeft te kennen dat hij als voorzitter wil plaatsmaken voor een jongere. Verder acht hij het funest om in alle omstandigheden legaal te blijven handelen. De gebeurtenissen in Duitsland hebben dit bewezen. De duldbare politiek van de Duitse sociaaldemocraten heeft gefaald. De partijleiding staat niet achter deze uitspraak. Oudegeest betoont zich bij herhaling een strijdbaar reformist. Zo vindt hij tegen een meerderheid in het partijbestuur in dat de SDAP niet mag meewerken aan een verdere verlaging van de lonen van het overheidspersoneel. In 1934 draagt hij het voorzitterschap over aan Koos Vorrink. In 1936 stelt hij zijn zetel in de Eerste Kamer, die hij sedert 1929 innam, ter beschikking. Daarna trekt hij zich terug uit het politieke leven en woont nog veertien jaar in alle rust in Oegstgeest. Tijdens de oorlog

steunt hij de illegaliteit financieel en de joodse schoonmoeder van zijn zoon duikt bij hem en zijn vrouw onder. Zij wordt echter opgespoord en komt om. De oprichting van de Partij van de Arbeid en de andere koers die de SDAP al in het midden van de jaren dertig is ingeslagen zinnen hem niet. Zijn tachtigste verjaardag wordt in het Haagse Centraal Hotel in hoog gezelschap gevierd. De PvdA-minister A.M. Joekes reikt aan de spoorwegstaker van 1903 de onderscheiding van ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw uit. Veertig jaar eerder heeft hij een koninklijke onderscheiding nog geweigerd. Nu aanvaardt hij het lintje, al stoort het hem dit niet uit handen van een oud-SDAP'er te krijgen. Een paar maanden later wordt zijn keelkwaal hem fataal. Oudegeest overlijdt in Oegstgeest op 10 oktober 1950.

Bij zijn begrafenis zijn de NVV-organisaties vertegenwoordigd met vele vaandels, die zich in een dichte haag over de kist buigen. Tot de sprekers behoort een directielid van de Nederlandse Spoorwegen. Hij roemt het juiste inzicht van Oudegeest in de sociale noden van de werknemers en dankt hem daarvoor! In 1952 is een borstbeeld, vervaardigd door Nel Klaassen, onthult dat is geplaatst in de hal van het NVV-gebouw.

Het stakingsrecht in Nederland vloeit voort uit de vrijheden van vereniging en vergadering vastgelegd in de Grondwet. Het Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten, een VN-verdrag uit 1967, beschermt onder andere het stakingsrecht. Het Europees Sociaal Handvest uit 1961 erkent eveneens het recht om te staken. Voor de erkenning van het stakingsrecht is deelnemen aan een staking in veel landen strafbaar. Absoluut is het stakingsrecht niet; het moet gebeuren in overeenstemming met de wetten van het land en het kan worden beperkt op grond van overwegingen van openbare orde of onevenredige schade. Het stakingsrecht houdt ook in dat men niet gedwongen mag worden om te staken.

In de Nederlandse wetgeving is het stakingsrecht niet terug te vinden. Het is gebaseerd op het Europees Sociaal Handvest. Beperking van het stakingsrecht is enkel mogelijk als het dringend noodzakelijk is, omdat de bescherming van rechten en vrijheden van anderen en de bescherming van de openbare orde, de nationale veiligheid, de volksgezondheid of de goede zeden in het geding zijn. Op 19 juni 2015 heeft de Hoge Raad een uitspraak gedaan dat twee tot dan toe geldende spelregels niet meer gelden: een staking behoeft geen 'laatste middel' te zijn en hoeft niet meer tevoren te worden aangekondigd. Volgens de Hoge Raad moet de toelaatbaarheid van een staking worden vastgesteld aan de hand van criteria zoals: aard en duur van de actie, verhouding tussen de actie en het daarmee nagestreefde doel, de veroorzaakte schade aan de belangen van werkgever of derden en de aard van die belangen en die schade. De effecten op kwetsbare personen, zoals patiënten, bejaarden, jongeren en gehandicapten.

De omvang en het succes van de eerste spoorwegstaking verrassen vriend en vijand. De staking roept bij de bezittende klasse in Nederland het schrikbeeld op van een dreigende sociale omwenteling. Er ontstaat een hysterische reactie. Kranten eisen van de regering dat ze hard optreedt. Het kabinet-Kuyper vreest dat het de voorbode is van een beweging die het hele politieke bestel wil opblazen en ontwikkelt wetten waarin het staken van overheidspersoneel en spoorwegpersoneel met vier tot zes jaar gevangenneming kan worden bestraft. Op 20 februari wordt het 'Comité van Verweer' opgericht, ter voorbereiding van een algemene werkstaking. Daags daarna wordt als tegenactie een protestants-christelijk 'Comité van Verdediging' gevormd en op 22 maart een rooms-katholiek 'Comité van Actie'. Op 25 februari dient Kuyper met de ministers Loeff en De Marez Oyens drie wetsvoorstellen in bij de Tweede Kamer:

- ▶ staken wordt strafbaar gemaakt voor ambtenaren en werknemers in bepaalde sectoren, waaronder de spoorwegen;
- ▶ de instelling van een staatscommissie die belast wordt met onderzoek naar de rechtspositie van spoorwegambtenaren;
- ▶ de oprichting van een spoorwegbrigade die de orde bij de spoorwegen moet bewaken.

De socialisten betitelen deze wetten als 'dwang-' of 'worgwetten'. Het Comité van Verweer roept voor 5 of 6 april 1903 een spoorwegstaking uit tegen de beperking van het stakingsrecht. Op 8 april nemen arbeiders in andere bedrijfstakken de staking uit solidariteit over waardoor een algemene staking ontstaat. De staking is vrij algemeen, maar wordt bij de spoorwegen de kop in gedrukt door het leger en de Bonden van Orde. Op 9 april keurt de Tweede Kamer de worgwetten goed en op diezelfde dag

besluit het Comité van Verweer de stakingsactie te beëindigen met ingang van 10 april, 's middags om 12 uur. Interne verdeeldheid binnen de vakbeweging belemmert een effectief resultaat. Sommige werknemers bij het spoor werken gewoon door. Bij de spoorwegen worden in reactie op de stakingsacties volgens sommige bronnen 2000 arbeiders ontslagen, volgens andere bronnen wel 3000 tot 5000. 10 procent van de werknemers bij de Staatsspoorwegen (SS) en de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) raakt zijn baan kwijt. Naar aanleiding van de stakingen en de bezettingsacties die plaatsvinden, wordt art.284 Sr, de strafbepaling ter zake 'dwang door middel van geweld of dreiging met geweld', uitgebreid middels de strafbaarstelling van 'dwang middels feitelijkheid', om bij gelegenheid ook strafrechtelijk te kunnen optreden tegen acties waarbij (net) geen geweld gebruikt wordt.

Gansch het radetwerk staat stil als 'n machtige arm dat wil. De beroemde tekening van Albert Hahn.

De teleurstelling en verbittering over de afloop van de tweede spoorwegstaking zijn in socialistische kring buitengewoon groot. In 1905 gaan de socialisten de verkiezingen in met de leuze 'Weg met Kuyper'. De confessionelen van Kuyper leiden een verkiezingsnederlaag. Binnen de vakbeweging dringt het besef door dat een meer centrale leiding voorwaarde is voor meer macht. Dit leidt mede tot de oprichting van het NVV in 1905.

Op initiatief van minister Aalberse komt in 1923 de Arbeidsgeschillenwet tot stand, ter vervanging van de wet op de Kamers van Arbeid, die niet aan de verwachtingen heeft beantwoord. Slechts zelden is de bemiddeling van deze Kamers ingeroepen. Een van de oorzaken is de geografische indeling van de Kamers, terwijl de arbeiders- en patroons-organisaties zich meer en meer bedrijfsgewijze organiseren. De onmiddellijke aanleiding tot het ontwerpen van de Arbeidsgeschillenwet is een staking in de haven van Rotterdam. De regering is van oordeel, dat zij in dergelijke conflicten niet geheel afzijdig mogen blijven en toch ook niet zelf de verantwoordelijkheid voor een bepaalde oplossing op zich kunnen nemen. Krachtens de Arbeidsgeschillenwet is het land verdeeld in vier districten, met in elk een Rijksbemiddelaar. Deze functionaris heeft het recht, wanneer een arbeidsgeschil dreigt of is uitgebroken, vertegenwoordigers van de conflictpartijen voor zich te roepen. De partijen zijn verplicht om te verschijnen, maar blijven verder volkomen vrij in hun handelen. Zij hoeven zelfs de vragen van den Rijksbemiddelaar niet te beantwoorden. De Rijksbemiddelaar kan ter bevordering van de oplossing van het conflict, in overleg met partijen, een bijzondere bemiddelaar, een bemiddelingsraad, een scheidsrechter of een scheidsgerecht instellen en hij kan, wanneer het conflict zeer omvangrijk is en met de oplossing het algemeen belang in sterke mate is gemoeid, de minister in overweging geven, tot een enquête over te gaan. In dat laatste geval kunnen de patroons gedwongen worden een boekenonderzoek toe te laten. Van dit laatste middel is echter nooit gebruik gemaakt. De praktijk van de wet is bevredigend. In ongeveer 1/3 van de gevallen, waarin de Rijksbemiddelaars

hun tussenkamst verlenen, heeft hun optreden tot een oplossing of tot bespoediging van de oplossing geleid.

In de bezettingsjaren 1940-1945 zijn stakingen ten strengste verboden. De jurisprudentie van na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelt zich in de richting van een algemeen verbod op werkstaking. Het hangt mede samen met het feit dat arbeidsvoorwaardenstakingen per definitie in strijd is met een wettelijke regeling. Het College van Rijksbemiddelaars stellen immers bindende loonregelingen vast. In 1960 maakt de Hoge Raad een eind aan de onzekerheid over het rechtskarakter van de werkstaking. De Internationale Transportarbeiders Federatie (ITF) roept in 1958 op tot acties tegen reders die hun schepen onder goedkope vlaggen laten varen. De transportarbeidersbonden van NVV en KAB riepen hun leden op om van 1 tot 4 december 1958 deze schepen niet lossen. Zowel de Rotterdamse als Amsterdamse havenwerkgevers spannen een kortgeding aan. Zowel de Amsterdamse als de Rotterdamse rechtbankpresident oordelen dat staken in beginsel wanprestatie is, maar daarna verschillen de uitspraken. De Amsterdamse president verbiedt de staking, maar de Rotterdamse president doet dat niet. De laatste is van oordeel, dat gelet op het doel – internationale bestrijding van misbruik van goedkope vlaggen – niet van werknemers kan worden geveerd dat ze de in Londen uitgeroepen actie zullen tegenwerken. In beroep wordt de uitspraak van de Rotterdamse president bevestigd, waarna de werkgevers in cassatie gaan. De uitspraak van de Hoge Raad op 15 januari 1960 is in de kern: de individuele werknemer kan geen wanprestatie worden verweten, maar de vakbond die een staking organiseert lokt wanprestatie uit en pleegt een onrechtmatige daad jegens de werkgever.

De vakbeweging dringt aan op een wettelijke regeling van het stakingsrecht. Op 29 april 1969 worden twee wetsontwerpen naar de Tweede Kamer gestuurd. De ene is een voorstel voor het instellen van een permanent informatie- en bemiddelingsorgaan. De ander stelt dat een georganiseerde arbeidsvoorwaardenstaking niet onrechtmatig is, mits een aantal spelregels in acht worden genomen. Eigenlijk is niemand tevreden met dit wetsvoorstel al is deze al gauw een basis voor het oordeel van rechters. De praktijk van het 'rechters recht' krijgt hierdoor feitelijk een voortzetting. Het wetsvoorstel voor een permanent informatie- en bemiddelingsorgaan wordt al spoedig ingetrokken. Het wetsvoorstel over de rechtmatigheid blijft langer boven de markt hangen, maar wordt nadat in 1980 het Europees Sociaal Handvest is geratificeerd eveneens ingetrokken. Een jaar eerder is het stakingsverbod voor ambtenaren en spoorwegpersoneel opgeheven bij wet van 14 december 1979.

Lit. & bron.: G. Harmsen, 'Oudegeest, Jan' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 7 (Amsterdam 1998) p. 160-167; L. Tilstra, *Grenzen aan het stakingsrecht* (Leiden 1993) p. 23-28; Wikipedia: *De Spoorwegstakingen van 1903* (juli 2025); *Stakingsrecht* (juli 2025); www.ensie.nl *Arbeidsgeschillenwet 1923* (juli 2025)

1907 Wet op de Collectieve arbeidsovereenkomst

arbeidsrecht

Voor de Eerste Wereldoorlog komen cao's nog maar mondjesmaat voor, maar niettemin is de status van het instrument groeiende, al zal het nog tientallen jaren duren voordat de cao algemeen van toepassing is in bedrijven en bedrijfstakken, die vaak door een staking moet worden afgedwongen. Voor vele werkgevers blijft een cao (en erkenning van de vakbeweging) toch een inbreuk op hun privileges. Mr. Hendrik Lodewijk Drucker wordt, en niet ten onrechte, de vader van de Wet op het Arbeidscontract genoemd, die in 1907 tot stand komt en in 1909 in werking treedt. Al vanaf de jaren tachtig in de negentiende eeuw houdt hij zich bezig met studies inzake de arbeidsverhoudingen.

Hendrik Lodewijk Temme is geboren te Amsterdam op 11 augustus 1857. Zijn moeder is Johanna Carolina Christine Margaretha (roepnaam: Therese) Temme, die een relatie heeft met de uit

Duitsland afkomstige financier Louis Drucker. Op 18 april 1860 wordt bij akte Hendrik Lodewijk door zijn ouders erkend, waardoor hij de achternaam van zijn vader krijgt. Zijn ouders zijn in 1869 in het huwelijk getreden. In dat jaar verhuist het gezin naar Voorschoten. Drucker bezoekt de HBS in Leiden en studeert daarna rechten. Tijdens zijn studie geeft hij privéles aan zijn dorpsgenoot M.W.F. Treub. In 1879 promoveert hij op het proefschrift *Bezitsverkrijging en bezitsverlies door derden* (Leiden 1879). Na zijn promotie studeert Drucker gedurende enige semesters in Leipzig, waarna zijn juridische loopbaan een aanvang neemt. Hij werkt enkele jaren in Amsterdam als advocaat. Op 14 juli 1881 treedt hij in het huwelijk met Wilhelmina Catharina Sabina de Koning, met wie hij een dochter en twee zoons krijgt. In 1882 wordt hij benoemd tot hoogleraar in het Romeins recht en zijn geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen.

Zijn vader heeft voordat hij in Nederland met de eveneens in Duitsland geboren Therese Temme kennis maakte, een verhouding met Constantine Christine Lensing, met wie hij twee dochters kreeg. Eén van hen is Wilhelmina Elisabeth Lensing, die zich Wilhelmina Drucker noemt en als feministe bekendheid krijgt. Onder het pseudoniem G. & E. Prezcieer schrijven de zusters de sleutelroman *George David* (Amsterdam 1885) over het gezin Drucker, waarin zij een weinig vleidend portret over hun halfbroer Hendrik Lodewijk schetsen. Drucker is hiervan niet gediend en probeert de gehele oplage op te kopen. Later zal hij met zijn halfzuster Wilhelmina tot een financieel vergelijk komen.

Dezelfde leerstoel als in Groningen bezet Drucker van 1889 tot 1897 aan de Rijksuniversiteit te Leiden, al staat hij vanaf 1894 op non-actief wegens zijn verkiezing tot Tweede Kamerlid. Van 1898 tot 1905 is hij als privaattochtopdocent in het burgerlijk- en handelsrecht aan de Leidse universiteit verbonden. Druckers wetenschappelijke activiteit is niet uitsluitend academisch gericht. In zijn Groningse inaugurele rede *Rechtswetenschap en wetgeving* (Haarlem 1882) bepleit de jonge hoogleraar verdergaand overheidsingrijpen in de verhouding tussen kapitaal en arbeid, want 'wil de Staat niet de zwakken zien ondergaan, dan moet hij nu en dan met beredeneerde maatregelen tusschen beide komen'. Van deze opvatting getuigen ook zijn bijdragen in vooruitstrevend-liberale bladen als het Sociaal Weekblad en Vragen des Tijds en in het samen met W.L.P.A. Molengraaff en S. Katz in 1881 opgerichte juridische tijdschrift *Rechtsgeleerd Magazijn*, dat een socialere benadering van het recht voorstaat. Van staatsbemoeienis verwacht Drucker overigens niet alle heil. Veelvuldig wekt hij de arbeiders op zich aaneen te sluiten ter verdediging van hun belangen. In 1903 verzet hij zich als Kamerlid tegen de stakingswetten van Kuyper, die staking bij de spoorwegen strafbaar wil stellen. Wanneer de arbeidsomstandigheden te wensen overlaten, mag de overheid arbeiders niet het recht ontzeggen van hun laatste verweermiddel gebruik te maken, zo is zijn opvatting.

Midden jaren tachtig treedt Drucker naar voren in de landelijke politiek. Namens de Groningse kiesvereniging Burgerplicht neemt hij op 4 maart 1885 deel aan de oprichting van de Liberale Unie. Van 1885 tot 1891 maakt hij deel uit van het hoofdbestuur. In de jaren 1893 - 1894 is hij voorzitter. Drucker is de geestelijke vader van de circulaire van december 1887. Feitelijk het eerste politieke program van de Unie waarin wordt aangedrongen op uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van sociale maatregelen, zoals een wekelijkse rustdag voor iedere arbeider, een ongevallenverzekering, leerplicht en uitbreiding van het verbod op kinderarbeid. Aan zijn sociale beweging geeft hij praktisch gestalte in de jaren waarin hij zitting heeft in de gemeenteraden van Groningen (1886 - 1889) en Leiden (1891 - 1903). Zo breekt hij een lans voor het invoeren van progressie bij gemeentelijke belastingen en pleit hij voor verbeteringen in de arbeidsvoorwaarden en de rechtspositie van werknemers in dienst van aannemers van de door de gemeente uitbestede werken. Daarnaast houdt hij zich bezig met de gebrekkige huisvesting van de 'werkende stand'. Zijn eigen materiële welstand stelt hem in staat daadwerkelijk steun te verlenen. Zo fourneert hij samen met anderen in Groningen geld voor de woningbouwvereniging *Werkmanslust* en draagt hij financieel bij aan de totstandkoming van de coöperatieve bakkerij *De Toekomst*. In Leiden ondersteund Drucker eveneens vele projecten die de 'verheffing van de arbeidersstand' beogen. Zo is hij betrokken bij de stichting van het Leidsche Volkshuis, dat zich de 'verhooging van ontwikkeling, beschaving en levensgeluk onder de arbeidende en daarmee gelijkstaande klassen in Leiden' ten doel stelt. Enige tijd later neemt hij het initiatief om aan het Volkshuis een Bureau van Rechtskundig Advies aan On- en Minvermogenden te verbinden.

Drucker draagt direct bij tot wetgeving die een verbetering van het lot van de arbeidende klasse beoogt. Hij bereidt in 1898 een Ontwerp van wet tot regeling van de arbeidsovereenkomst voor. Ook bij de totstandkoming van de Woningwet in 1901 speelt hij een invloedrijke rol. Op dit terrein verdient hij zijn sporen met het rapport Het vraagstuk der volkshuisvesting (Amsterdam 1896), dat hij samen met N.B. Greven en J. Kruseman heeft opgesteld op verzoek van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waarvan Drucker deel uitmaakt.

In 1905 behoort hij tot de eerste aandeelhouders van de Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, die als Wereldbibliotheek wil bijdragen aan de ontwikkeling van de werkende bevolking.

Dat men in Groningen Drucker na zijn verhuizing naar Leiden niet vergeten is, blijkt bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1894. Bij deze verkiezingen, die geheel in het teken staat van de door minister Tak van Poortvliet voorgestelde uitbreiding van het kiesrecht, kiest dit kiesdistrict als zijn afgevaardigde Drucker - die instemt met Taks voorstellen - in plaats van de anti-Takkiaan S. van Houten, die Groningen al 25 jaar in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. In de Kamer behoort Drucker tot de vooruitstrevende vleugel van de liberalen. In 1897 treedt hij toe tot de vrijzinnig-democratische Kamerclub en wordt daarvan bestuurslid. Nadat de Liberale Unie de invoering van het algemeen kiesrecht niet urgent wil verklaren, werkt Drucker in 1901 mee aan de oprichting van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB). Hij wordt voorzitter van de Tweede Kamerfractie van deze partij, die in 1903 - tevergeefs - een voorstel tot invoering van beperkt vrouwen- en algemeen mannenkiesrecht indient. Een politicus pur sang is de bemiddelend en vredelievend ingestelde Drucker niet. Het politiek leiderschap van de VDB is voor hem geen onverdeeld genoegen, ook vanwege de botsingen met fractiegenoot D. Bos. Gezien zijn voorliefde voor wetgeving ligt een ministersportefeuille meer voor de hand, maar uitnodigingen in 1897 en 1905 wijst hij op politieke gronden af. In 1913, nadat hij heeft meegewerkt aan de totstandkoming van de Vrijzinnige Concentratie, stelt Drucker zich niet meer kandidaat voor de Tweede Kamer. Nog datzelfde jaar keert hij terug in de landelijke politiek, maar nu in de luwte: Noord-Holland vaardigt hem af naar de Eerste Kamer, waarin hij tot zijn overlijden op 6 september 1917 zitting heeft. Bij zijn begrafenis wordt niet zozeer stilgestaan bij de politicus Drucker, maar meer bij de sociaal bewogen professor. Zijn Groningse vriend B. Sijmons herdenkt hem als iemand die de wetenschap met de praktijk wenst te verbinden: 'Juristenarbeid in den dienst der sociale rechtvaardigheid, professorenwerk ten bate der maatschappij is Druckers lievelingsarbeid geweest'.

Het debat in het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie in de jaren zeventig van de negentiende eeuw gaat niet alleen over sociale zekerheid maar ook over arbeidswetgeving. De artikelen in het Burgerlijk Wetboek over arbeidscontracten zijn verouderd en onvoldoende om deugdelijke overeenkomsten tussen werkgevers en werknemers over lonen, arbeidstijden, arbeidsomstandigheden en verzekering tegen ongelukken op te kunnen baseren. Het is noodzakelijk dat de overheid de rechtszekerheid van de werklieden beschermd met wettelijke regelingen. Progressieve liberalen als de vrijzinnig-democraat H.L. Drucker dringen vanaf 1890 aan op verbetering van de wetgeving. Ook de Vereniging van Nederlandsche Werkgevers is voorstander van een wet op de arbeidsovereenkomst. Drucker draagt direct bij tot wetgeving die een verbetering van het lot van de arbeidende klasse beoogt. Hij bereidt in 1898, op uitnodiging van de toenmalige minister van Justitie P.W.A. Cort van der Linden, een *Ontwerp van wet tot regeling van de arbeidsovereenkomst* voor, waarin de tot dan toe overwegend eenzijdige rechtsverhouding tussen patroon en werkmans wordt vervangen door een gelijkwaardiger relatie. Op basis van het ontwerp komt in 1907 de Wet op de Arbeidsovereenkomst tot stand, nadat Drucker als auctor intellectualis het wetsontwerp in de Tweede Kamer heeft verdedigd.

Door de wet wordt het afsluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten mogelijk, naast de gebruikelijke individuele overeenkomsten. De wet is gevormd uit de artikelen 1637-1639 van het Burgerlijk Wetboek (BW), die bepalingen bevatten over het collectieve privaatrechtelijke karakter van de arbeidsovereenkomst, het loon en de loonbetaling, verplichtingen van de werkgever voor zond- en feestdagen, arbeidsomstandigheden, uitkering van ziektegeld, scholing van minderjarige arbeiders en de uitvoering van de Ongevallenwet en de Veiligheidswet. De Wet op het Arbeidscontract regelt de

contractuele verhouding tussen werkgevers en werknemers in alle bedrijfssectoren met uitzondering van dienstboden en inwonend dienstpersoneel.

Een collectieve arbeidsovereenkomst is niet veel anders dan een veelvoud van individuele arbeidsovereenkomsten. Het cao recht moet dan ook worden gezien in het verlengde van de contractvrijheid in het algemeen en het verbintenissenrecht in het Burgerlijk Wetboek. Als in 1907 een wettelijke regeling voor de arbeidsovereenkomst aan het BW wordt toegevoegd, wordt tegelijkertijd in artikel 1637n BW de collectieve arbeidsovereenkomst erkend. De rechtsgeldigheid van de cao is daarmee een feit en de rechtskracht van de cao boven de individuele arbeidsovereenkomst vastgelegd. De juridische erkenning van de cao heeft tot gevolg dat het instrument steeds meer wordt gebruikt. Het brengt de beperkingen van de juridische status aan het licht. Hoe kan een contractpartij aan 'derden' verplichtingen opleggen, die geen partij zijn bij het contract? Ofwel hoe zit het met de positie van de werknemers die geen lid zijn van de vakbond die het contract heeft afgesloten. Door deze en andere vragen over de rechten en plichten van een afgesloten collectieve arbeidsovereenkomst ontstaat behoefte aan een breder wettelijk kader, die er toe leidt dat in 1927 een nieuwe Wet op de Collectieve Arbeidsovereenkomst tot stand komt. In de troonrede van 1918 is aangekondigd dat er gewerkt zou worden aan een publiekrechtelijke regeling, met het doel de werkingssfeer van een cao te kunnen uitbreiden over een hele bedrijfstak, om concurrentie op loonkosten uit te sluiten. In het definitieve wetsvoorstel is echter gekozen voor een privaatrechtelijke regeling. De publiekrechtelijke overheidsbemoeienis blijft achterwege, vanwege het verzet van met name werkgevers. Wel bepaalt de wet dat een afgesloten cao zowel geldt voor georganiseerde als voor ongeorganiseerde werknemers. Het algemeen verbindend verklaren van een cao voor een hele bedrijfstak zal tien jaar later met een aparte wet worden geregeld.

De Wet op de Collectieve Arbeidsovereenkomst regelt onder meer: Wat een cao precies is en wie bevoegd is tot het afsluiten van een cao. Verenigingen van werkgevers en van werknemers moeten in hun statuten vastleggen dat zij bevoegd zijn tot het afsluiten van een cao; dat de vereniging die een cao afsluit, verplicht is, de cao aan de leden te verstrekken; dat bepalingen in een arbeidsovereenkomst die strijdig zijn met de cao, nietig zijn; wie gebonden is aan de cao; dat de werkgever die aan een cao gebonden is, de cao ook moet toepassen op niet-gebonden werknemers; dat bij overname van een onderneming, de rechten en plichten in de cao overgaan op de nieuwe werkgever.

Lit. & bron.: K.P. Companje en R.A.A. Vonk, 'Ziektekostenverzekering en wettelijk geregelde arbeidsverhoudingen tot 1941' in: *Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg 1880-2006* (Amsterdam 2008) p. 175-176; Mac Vijn, 'De cao, sociaal-rechtelijk beschouwd' in: L. Brug en H. Peer (red.), *Collectief geregeld. Uit de geschiedenis van de cao.* (Amsterdam 1993) p. 97-106; G. Voerman, 'Temme, Hendrik Lodewijk' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 5* (Amsterdam 1992) p. 287-290

1919 Algemeen kiesrecht

grondrechten

Algemeen kiesrecht is een vrij recent verschijnsel dat in de meeste westerse landen pas begin twintigste eeuw is ingevoerd. Het eerste land ter wereld met algemeen kiesrecht is het prinsbisdom Luik in 1792, tijdens de Luikse Revolutie; het eerste nu nog bestaande land is Nieuw-Zeeland in 1893. Eerst was er het systeem van censuskiesrecht, wat wil zeggen dat alleen mensen met voldoende belastbaar inkomen mochten stemmen. In 1887 stelt het zogenaamde 'caoutchouc-artikel' (caoutchouc = natuurlijk rubber) als eisen: "kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand". Doordat deze voorwaarden niet verder zijn ingevuld krijgen uiteindelijk vrijwel elke volwassen man die kan lezen en schrijven en niet van de armenzorg afhankelijk is het kiesrecht.

Het liberale extraparlamentaire kabinet-Cort van der Linden loodst Nederland met behoud van zijn neutraliteit door de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) en brengt de belangrijke Grondwetsherziening van 1917 tot stand. Het kiesrecht voor alle mannen wordt in Nederland ingevoerd op 12 december 1917, de proclamatie is gedaan door M. van Reenen, de gemeentesecretaris, op het bordes van het

oude stadhuis aan de Groenmarkt in Den Haag. Er werd ook gesproken door burgemeester Herman van Karnebeek en onverwacht ook door Pieter Jelles Troelstra.

In het laatste jaar van de Eerste Wereldoorlog regeert het centrumrechtse kabinet Ruijs de Beerenbrouck. Door de omwenteling in Duitsland en onrust in het leger ontstaat in november 1918 een revolutionaire situatie. Troelstra roept op tot een machtsovername. Al deze problemen lost het kabinet grotendeels op en na de halfbakken revolutiepoging die bekend worden als "de Vergissing van Troelstra" worden versneld hervormingen doorgevoerd zoals de achturige werkdag en het vrouwenkiesrecht.

Tegelijkertijd met de invoering van het onvoorwaardelijk stemrecht voor mannen komt er het passief vrouwenkiesrecht. Dit wil zeggen dat vrouwen wel gekozen kunnen worden, maar zelf niet mogen stemmen. Suze Groeneweg wordt in 1918 namens de SDAP de eerste vrouw in de Tweede Kamer. Op de dag waarop zij als Kamerlid wordt geïnstalleerd, 27 september 1918, dient de vrijzinnig-democraat Marchant een initiatiefwetsvoorstel in om het actief kiesrecht van vrouwen te erkennen. Dat wetsvoorstel is op 9 mei 1919 door de Tweede Kamer aangenomen met 64 tegen 10 stemmen en op 10 juli 1919 door de Eerste Kamer met 34 tegen 5 stemmen. De wet-Marchant treedt in werking op 28 september 1919. Pas vanaf deze datum heeft Nederland het algemeen kiesrecht (m/v). Daarna duurt het nog enige jaren voordat alle vertegenwoordigende lichamen op basis van algemeen kiesrecht zijn samengesteld; voor de Tweede Kamer is dat het geval na de Kamerverkiezingen van 1922.

Susanna (Suze) Groeneweg, geboren op 4 maart 1875 in Strijensas, groeit op in een eenvoudig landarbeidersgezin met vijf kinderen in de Hoekse Waard, een conservatieve streek met een 'zware' protestants-christelijke bevolking. Haar moeder is Emmigje de Ruiters en haar vader de landarbeider Arie Groeneweg.

Suze heeft een helder verstand en dankzij het doorzettingsvermogen van haar moeder, die zichzelf nog op latere leeftijd lezen en schrijven leert, mag ze naar de normaalschool. Als zestienjarig meisje staat zij voor de klas in haar geboortedorp. Na haar diplomering in 1893 werkt zij als onderwijzeres in Zuid-Holland in Duivendak, Krimpen aan de IJssel en Dordrecht. Onder de indruk van de autoritaire sfeer en de slechte behandeling van de meisjes in het Rijksopvoedingsgesticht te Montfoort, waar zij toen werkte, sluit Groeneweg zich in 1902 aan bij de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO). Ook wordt zij actief in de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken, waarvan zij van 1920 tot 1928 hoofdbestuurslid is. Haar aansluiting bij de SDAP volgde op

1 mei 1903 op aandrang van haar latere vrienden Jacoba en Jan van Zadelhoff. In oktober verhuist Groeneweg naar Rotterdam waar zij bij de gemeente als onderwijzeres in dienst treedt. Hier wordt zij lid van het afdelingsbestuur van de SDAP (afdeling Rotterdam II) en in 1908 van het Federatiebestuur. Ondanks haar bescheiden en verlegen karakter ontwikkelt ze zich tot een uitstekend propagandist en gewaardeerd spreker. Door haar spreektalent krijgt ze in de kiesrechtacties van de jaren 1909-1913 landelijke bekendheid in de SDAP, terwijl haar organisatorische kwaliteiten naar voren komen bij haar werk als bestuurslid van de afdeling Rotterdam van de BvNO. In 1912 organiseert zij het Vacantie-kinderfeest waarbij een paar duizend Rotterdamse stadskinderen een uitstapje naar het strand maken. Om de arbeidsvrouwen beter te bereiken richt in 1905 zij binnen de afdeling Rotterdam van de SDAP samen met J. van Kersen-van Muylwijk een vrouwenpropagandaclub op. Groeneweg is geen voorstander van de vorming van de landelijke Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs (BSDVC), die in 1908 op initiatief van Mathilde Wibaut en Carry Pothuis wordt opgericht. Volgens [Wibaut](#) heeft

de Bond niet alleen tot taak propaganda onder vrouwen buiten te maken, maar ook te werken aan de zelfstandigheid en bevrijding van vrouwen. Van dit feminisme en een zelfstandige politieke vrouwenorganisatie wil Groeneweg niets weten. Een aparte positie binnen de SDAP zou slechts de minderwaardigheid van vrouwen tot uitdrukking brengen en bevestigen. 'Mijn ervaring is, dat als de vrouwen zichzelf maar op de voet van gelijkheid met den man plaatsnemen, zij ook volkomen als gelijken erkend worden.' Op vergaderingen van de vrouwenclubs en partij congressen keert zij zich tegen een zelfstandige positie van de BSDVC. Zij wordt daarin gesteund door partijbestuurders als W.H. Vlieghe en P.J. Troelstra maar krijgt scherpe kritiek te verduren uit de BSDVC en de linkervleugel van de SDAP. Groeneweg voelt een sterke antipathie tegen vrouwenbijeenkomsten, zoals zij op het SDAP-congres in 1913 verklaart: 'Ieder jaar heb ik mijn tegenzin overwonnen en ben ik naar de jaarvergadering der vrouwen gegaan en elk jaar ben ik er ziek van thuis gekomen. ... Ik voel het als iets tegennatuurlijks, dat daar een groepje van hetzelfde geslacht zich afzondert en daar aardig en lief tegen elkaar doet.' Mede door haar verzet op de partijcongressen duurt het tot 1914 voordat de BSDVC binnen de partij landelijke erkenning krijgt. Haar relatie met de BSDVC blijft problematisch, al raken na verloop van jaren de scherpe kanten wat afgesleten.

In 1914 wordt Groeneweg na moeizame stemprocedures gekozen tot lid van het partijbestuur, waarvan zij tot 1936 deel uitmaakt. Binnen de partijverhoudingen neemt zij een gematigde positie in met vaak dezelfde opvattingen als Vlieghe, met wie zij goed bevriend is. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 kunnen vrouwen voor de eerste keer na de grondwetwijziging van 1917 gebruik maken van het passief kiesrecht. Zelf stemmen mogen zij nog niet. Voor de SDAP komen twee vrouwen op een verkiesbare plaats terecht: Pothuis in Amsterdam en Groeneweg in Rotterdam. Op 3 juli 1918 wordt Groeneweg als eerste en tot 1921 enige vrouw gekozen in de Tweede Kamer. De intrede van een vrouw op het Binnenhof baart nogal opzien en in het gebouw zijn veranderingen nodig. Zij krijgt een eigen kleedkamer en de gang die erheen leidt wordt 'het Groenewegje' genoemd. In haar 'maidenspeech' op 7 november 1918 gaat zij kort in op haar bijzondere positie. Zij voelt 'als draagster van deze geschiedkundige gebeurtenis' de zware verantwoordelijkheid persoonlijk het bewijs te moeten leveren dat vrouwen niet ongeschikt zijn voor de politiek. Het onderwerp van haar eerste bijdrage betreft de moeilijke positie van de echtgenotes van gemobiliseerden en de toestand in de legerplaatsen. In november 1919 zijn Kamerlid Groeneweg en Henriëtte Kuyper (actief in een gereformeerde vrouwenorganisatie en als zodanig Groenewegs tegenpool) aanwezig als adviseur van de Nederlandse regeringsdelegatie bij de eerste Internationale Arbeidsconferentie in Washington DC. Daar krijgt de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) vorm en worden de eerste IAO-conventies aangenomen, waaronder die over de bescherming van werkende zwangere vrouwen en jonge moeders. Kamerlid Willem Nolens hoort tot de regeringsdelegatie, Jan Oudegeest is er als de vakbewegingsgedelegeerde met Jos Serarens, Geert Baas en B. Holtrop van de andere vakcentrales als adviseur van de werknemersdelegatie.

Haar werk in de Kamer combineert Groeneweg met het lidmaatschap van de Provinciale Staten van Zuid-Holland (1919-1937) en de gemeenteraad van Rotterdam (1919-1931). Haar optreden in deze vertegenwoordigende lichamen kenmerkt zich door een grote werkkraft en gedegen voorbereiding. Zij is een uitstekend spreker en een gevat debater. Vlieghe noemt haar in de beste betekenis van het woord een 'volksredenaar'. Zij weet haar denkbeelden op voor ieder begrijpelijke wijze voor te dragen. 'Demagogie is haar volkomen vreemd. Maakt zij in het persoonlijke gesprek en "en petit comité" wel eens den indruk van "een kwaaije", met wie niet altijd makkelijk om te springen is, op het spreekgestoelte is zij een rustige, beschaafde, vrouwelijke vrouw, de onderwijzeres die niet alleen onderwijst, maar ook opvoedt, die niet alleen den weg naar het hoofd, maar ook dien naar het hart weet te vinden, die haar argumenten door de pakkende voordracht weet te doen doordringen ook in de moeilijkst toegankelijke hoofden. Voeg hierbij een klaar, aangenaam geluid dat het luisteren mede tot een genot maakt'. Groeneweg spreekt over vele en sterk uiteenlopende onderwerpen maar haar speciale belangstelling ligt bij het onderwijs, de drankbestrijding, moederschapszorg en de rechten van vrouwen. In de Kamer bepleit zij het recht op betaalde arbeid voor vrouwen. Direct in 1918 protesteert zij tegen plannen van de minister van Arbeid P.J.M. Aalberse om fabrieksarbeid voor gehuwde

vrouwen te verbieden. In de jaren twintig en dertig voert zij veelvuldig het woord tegen plannen om getrouwde ambtenaressen te ontslaan.

In haar visie op arbeid voor vrouwen is Groeneweg gematigder dan veel vrouwen uit de vrouwenbeweging. Zij deelt het standpunt dat in grote delen van de SDAP en het NVV leeft dat de lonen van mannen hoog genoeg moeten zijn om hun gezinnen te onderhouden en hoopt dat getrouwde vrouwen in de toekomst niet meer buitenshuis hoeven te werken. Ten aanzien van moederschapszorg bepleit zij in de Kamer een wettelijke verlofregeling bij zwangerschap en bevalling, waarbij geen onderscheid mag bestaan tussen gehuwde en ongehuwde moeders of tussen wettige en niet-wettige kinderen. Uiteindelijk komt in 1929 een regeling tot stand die zwangerschap en bevalling als 'ziekte' beschouwt en vrouwen onder de ziekwet brengt. De confessionele partijen zorgen er voor dat dit alleen geldt voor gehuwde vrouwen. Groeneweg blijft als oud-onderwijzeres sterk betrokken bij het onderwijs en is gedurende haar hele periode in de Kamer de woordvoerder van de SDAP op dit terrein. Zij benadrukte het belang van goed kleuteronderwijs voor de opvoeding van kinderen en de betekenis van huishoud- en nijverheidsonderwijs voor speciaal arbeidersmeisjes. Mede door haar initiatief in de gemeenteraad van Rotterdam komt in 1927 op de linker-Maasoever een huishoudschool tot stand. Door het zetelverlies van de SDAP in 1933 wordt Groeneweg opnieuw de enige vrouw in de fractie. Veel activiteiten ontplooit zij in haar laatste zittingsperiode niet meer. In 1934 wordt zij ernstig ziek met blijvende invaliditeit als gevolg. In 1937 neemt zij afscheid van het werk in de Kamer om zich in haar buitenhuis in Barendrecht terug te trekken, waar zij sinds 1933 woont. Daarmee zet zij op 62-jarige leeftijd een punt achter een politiek leven, waarin zij zichzelf niet heeft gespaard als een van de weinige vrouwen te midden van een overgrote meerderheid van mannen. De last om als vrouw niet te mogen falen heeft voor haar zwaar gewogen. Ter gelegenheid van haar afscheid geeft het partijbestuur A.E.J. de Vries-Bruins opdracht tot het samenstellen van een gedenkboek. Hierin schrijven vooraanstaande partijleden als Vorrink, Vliegen, en J.W. Alberda vol lof over haar werk, maar volgens W.H. Posthumus-van der Goot komen de waarderende woorden in deze bundel 'bijna uitsluitend van mannenkant'. Na haar overlijden op 19 oktober 1940 spreekt Vliegen, die bij haar sterfbed aanwezig was, bij de begrafenis: 'Het was het einde van een leven, dat bewogen werd door liefde voor het volk en voor de vrijheid en het bestaansrecht voor allen, die de begeerte in zich dragen naar een betere tijd.'

In 1946 gaat de minimum leeftijd voor het actief kiesrecht van 25 naar 23 jaar en in 1965 van 23 naar 21 jaar. In 1972 is de leeftijd verder verlaagd naar 18 jaar. Ook de leeftijd waarop het passief kiesrecht verkregen wordt, ging omlaag, maar pas in 1983. Vanaf dat jaar kunnen ook niet-Nederlanders die langer dan vijf jaar in Nederland legaal verblijven in de gemeenteraad worden gekozen. Intussen kan iemand vóór de 18-jarige leeftijd gekozen worden, indien de persoon in kwestie in de betreffende termijn 18 jaar wordt.

Lit. & bron.: P. Rol, J. Hofman, 'Groeneweg, Susanna' in: *Biografische Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1992); Wikipedia: *Algemeen Kiesrecht* (juni 2025)

1937 Wet Algemeen Verbindend Verklaring

arbeidsrecht

Wet van 25 mei 1937, tot het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten. Aan te duiden als wet op het algemeen verbindend en het onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten.

De Minister kan bepalingen van een collectieve arbeidsovereenkomst (cao), die in het gehele land of in een gedeelte van het land, voor een naar zijn oordeel belangrijke meerderheid van de in een bedrijf werkzame personen geldt, in het gehele land of in dat gedeelte van het land algemeen verbindend verklaren. Deze bepalingen zijn dan, behalve in de gevallen door de Minister uitgezonderd, binnen dat gebied verbindend voor alle werkgevers en werknemers ten aanzien van arbeidsovereenkomsten die naar den aard van den arbeid, waarop zij betrekking hebben onder de collectieve

arbeidsovereenkomst vallen of zouden vallen, hetzij deze arbeidsovereenkomsten op het tijdstip, waarop de werking der verbindendverklaring aanvangt, reeds gesloten zijn, hetzij zij daarna gesloten worden. De verbindendverklaring geschiedt, behoudens voor commissies als bedoeld in artikel 671a, tweede lid, van Boek 7 van het Burgerlijk Wetboek en fondsen, die uit hun aard een meer permanent karakter dragen en ten aanzien waarvan een langer tijdvak kan gelden, voor een tijdvak van ten hoogste twee jaren. Het tijdstip, waarop de werking der verbindendverklaring eindigt, kan daarbij niet later worden gesteld dan het vroegste tijdstip, waarop de collectieve arbeidsovereenkomst, hetzij ingevolge het bij die overeenkomst bepaalde hetzij ingevolge artikel 19 der Wet op de collectieve arbeidsovereenkomst zou kunnen eindigen.

De cao is in de twintigste eeuw uitgegroeid tot een breed toegepast instrument, die met name in de jaren 1970-1990 heeft bijgedragen aan de rechtsontwikkeling van het arbeidsovereenkomsten recht. De onderwerpen die in de cao worden geregeld zijn steeds meer uitgebreid. Van primaire arbeidsvoorwaarden naar zaken als werkgelegenheid, kwaliteit van de arbeid, scholing, preventie ziekteverzuim e.d. Een cao is niet rechtens afdwingbaar. De oorsprong blijft gelegen in de contractvrijheid van partijen. Er is geen plicht voor een werkgever om een cao af te sluiten, ook al zijn 99 van de 100 werknemers georganiseerd. De cao is en blijft daarmee een product van onderhandelen, de uitkomst van een krachtmeting.

Lit. & bron.: Mac Vijn, 'De cao, sociaal-rechtelijk beschouwd' in: L. Brug en H. Peer (red.), *Collectief geregeld. Uit de geschiedenis van de cao.* (Amsterdam 1993) p. 97-106

1945 Ontslagrecht

arbeidsrecht

In Nederland zijn de ontslagregels voor de werknemers m.n. te vinden in het Burgerlijk Wetboek en het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945. Voorts gelden enige bijzondere wetten als de Wet melding collectief ontslag en de Wet gelijke behandeling mannen en vrouwen. Deze wettelijke regels kunnen worden aangevuld door cao's, rechtspositiereglementen of individuele arbeidsovereenkomsten. Voor ambtenaren gelden de door het bevoegd gezag nader vastgestelde regelingen, zoals het Algemeen Rijksambtenarenreglement voor rijksambtenaren. De ambtenaar kan in het algemeen tegen ongerechtvaardigd ontslag procederen voor het Ambtenarengerecht.

In 2015 is met de aanpassing van het Burgerlijk Wetboek onder de titel van 'Ontslagregeling' het ontslagrecht aangepast.

Het ontslagrecht zorgt ervoor dat werknemers beschermd worden tegen willekeurig ontslag en dat er een eerlijke afhandeling is bij ontslag. Het ontslagrecht omvat verschillende aspecten, zoals de redenen voor ontslag, de opzegtermijn, de ontslagvergoeding en de mogelijkheid tot beroep. Werkgevers moeten een geldige reden hebben om een werknemer te ontslaan en moeten zich houden aan de wettelijke regels en procedures. Als een werknemer het niet eens is met het ontslag, kan hij of zij in beroep gaan bij de rechter.

► *Bescherming voor werknemers: Het ontslagrecht zorgt ervoor dat werknemers beschermd worden tegen willekeurig ontslag. Werkgevers moeten een geldige reden hebben om een werknemer te kunnen ontslaan. Zo worden werknemers niet zomaar aan de kant gezet zonder enige rechtvaardiging.*

► *Eerlijke afhandeling: Het ontslagrecht zorgt voor een eerlijke afhandeling in geval van ontslag. Er zijn regels en procedures die werkgevers moeten volgen om ervoor te zorgen dat het ontslag op een eerlijke manier verloopt.*

► *Zekerheid voor werknemers: Het bestaan van het ontslagrecht biedt werknemers ook de nodige zekerheid. Er zijn duidelijke richtlijnen waaraan werkgevers zich moeten houden bij het nemen van beslissingen over personeelsbeleid, inclusief het beëindigen van arbeidscontracten.*

► *Richtlijnen voor werkgevers: Voor werkgevers biedt het ontslagrecht duidelijke richtlijnen en regels die gevolgd moeten worden bij het nemen van beslissingen over personeelszaken. Dit helpt hen om op een eerlijke en rechtvaardige manier met werknemers om te gaan.*

Lit. & bron.: <https://wetwijzer.net>

Op 17 mei 1945 is de Stichting van de Arbeid officieel opgericht. Al tijdens de Tweede Wereldoorlog bestaan er plannen om als werkgevers en werknemers samen te werken aan de wederopbouw van Nederland. Dirk Stikker (namens de werkgevers) en Evert Kupers (namens de werknemers) zijn de eerste voorzitters. De stichting is een belangrijke rol toegedacht in het vormgeven van de Nederlandse arbeidsverhoudingen en moet fungeren als platform om sociale rust en evenwichtige arbeidsverhoudingen te bevorderen. De werknemersorganisaties zien, althans voorlopig, af van directe bemoeienis met het bedrijfsbeheer in ruil voor een 'ruime vertegenwoordiging in officiële, economische lichamen ter advisering van de regering.' De concessie van de vakorganisaties zal later moeten worden gecompenseerd.

In de Stichting zitten vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties:

► Werkgeversverenigingen: Vereniging VNO-NCW, Koninklijke Vereniging MKB-Nederland en Land- en Tuinbouw Organisatie (LTO) Nederland.

► Vakbondsorganisaties: Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV), Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en Vakcentrale voor Professionals (VCP).

Het bestuur kent twee voorzitters die elkaar afwisselen. In even kalenderjaren is de werkgeversvoorzitter voorzitter van de Stichting, in de oneven jaren is dit de taak van de werknemersvoorzitter.

In het begin houdt de Stichting zich vooral bezig met de loonontwikkeling. In de loop der jaren is het werkterrein van de Stichting veranderd en het aantal onderwerpen op de overlegagenda aanzienlijk toegenomen. In de statuten is vastgelegd dat de Stichting als overlegorgaan goede arbeidsverhoudingen zal bevorderen door:

- het stimuleren van overleg tussen werkgevers en werknemers en tussen hun organisaties
- het geven van informatie en advies aan werkgevers- en werknemersorganisaties
- het kenbaar maken van haar opvattingen aan de overheid en eventueel anderen, gevraagd dan wel ongevraagd
- het voeren van overleg met de overheid en eventueel anderen
- het uitvoeren of doen uitvoeren van aan haar opgedragen taken
- het aanwenden van alle andere middelen die rechtens toelaatbaar zijn

Sociale partners in de Stichting van de Arbeid overleggen, discussiëren en onderhandelen over zaken op sociaaleconomisch gebied. Dit wordt sinds de jaren negentig ook vaak aangeduid met de term 'Pol-deren'. Een greep uit de onderwerpen op de agenda: pensioenen, scholing en ontwikkeling, employability, arbeidsmarktproblematiek, sociale zekerheid, klokkenluiders, ontslagwetgeving, sollicitatiecode. In de Stichting worden regelmatig akkoorden gesloten tussen sociale partners onderling en/of tussen het kabinet en sociale partners. Het meest beroemde voorbeeld is het 'Akkoord van Wassenaar' uit 1982. Daarin zijn afspraken gemaakt over loonmatiging in ruil voor arbeidstijdverkorting in verschillende vormen. Het Sociaal Akkoord uit 2013 tussen sociale partners en kabinet Rutte-II is het meest recente akkoord. Dit akkoord moest voldoende toekomst bieden om uit de economische crisis te komen.

Ten tijde van de kabinetten-Balkenende vindt er halfjaarlijks overleg plaats tussen het bestuur van de Stichting en het kabinet: de zogenoemde Voorjaars- en Najaarsoverleggen. Het kabinet deed daarin de toezegging beleid in gang te zetten of om te buigen. De sociale partners beloofden op hun beurt om bepaalde onderwerpen op sociaaleconomisch terrein aan te pakken en vaak de cao's hierop aan te passen. Tegenwoordig vindt er tussen sociale partners en (een delegatie van het) kabinet geen structureel overleg plaats. Men komt samen wanneer daar reden voor is.

De Stichting van de Arbeid en de SER hebben deels dezelfde bestuurders en houden zich beide bezig met advisering over het sociaaleconomisch beleid in Nederland. Er zijn echter een aantal belangrijke verschillen tussen beide organisaties:

► De Stichting van de Arbeid is een privaatrechtelijke instelling terwijl de SER een publiekrechtelijke instelling is.

► De Stichting van de Arbeid is bipartiet samengesteld. Dat wil zeggen dat twee partijen de Stichting vormen, de centrale werkgeversorganisaties en de centrale werknemersorganisaties. Beide partijen hebben evenveel stemrecht in het bestuur. De SER is een tripartiete instelling. Dat wil zeggen dat behalve elf vertegenwoordigers van centrale werkgevers- en elf van centrale werknemersorganisaties ook elf onafhankelijke deskundigen een zetel in het bestuur hebben, de zogeheten kroonleden. De voorzitter van de SER is een van de onafhankelijke kroonleden.

► De Stichting van de Arbeid is de plaats voor onderhandelingen tussen sociale partners onderling. Hier komen aanbevelingen tot stand ten behoeve van decentrale cao-partijen op bedrijfstak- en ondernemingsniveau of adviezen aan de regering, politiek of andere instellingen. De SER is een adviesorgaan ten behoeve van de overheid. Hij adviseert de regering en het parlement over de hoofdlijnen van het te voeren sociale en economische beleid en belangrijke, toekomstige wetgeving op sociaaleconomisch terrein.

De Stichting van de Arbeid is geen overheidsorganisatie. De Stichting wordt langs twee wegen gefinancierd: voor een deel rechtstreeks door de deelnemende centrale organisaties van werkgevers en werknemers en voor een ander deel via subsidie van de SER. In 1997 kreeg de Stichting van de Arbeid voor de constructieve samenwerking tussen werkgevers en vakbeweging internationale erkenning toen zij in Duitsland de Carl Bertelsmann Preis ontving.

Het SER-gebouw in Den Haag waarin ook de Stichting van de Arbeid is gehuisvest.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Stichting van de Arbeid* (nov. 2025); www.stvda.nl

1950 Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO)

medezeggenschap

Ordering van het bedrijfsleven door de instelling van openbare lichamen van beroep en bedrijf. De PBO heeft tot doel de samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven te intensiveren. De Wet van 1950 op de PBO regelt de instelling van openbare lichamen ('schappen'), die bevoegd zijn bindende verordeningen af te kondigen. De taak van de schappen is volgens de wet: een bedrijfsuitoefening te bevorderen die het belang van het Nederlandse volk dient, alsmede het gemeenschappelijk belang te behartigen van de betrokken ondernemingen en van de daarbij betrokken personen. Ingevolge de wet kunnen productschappen worden ingesteld, en wel voor groepen van ondernemingen die in het bedrijfsleven verschillende functies vervullen ten aanzien van bepaalde producten. Ook kunnen hoofdbedrijfschappen en bedrijfschappen worden ingesteld, die ondernemingen omvatten welke een gelijke of aanverwante functie vervullen.

Toporgaan is de Sociaaleconomische Raad (SER), het hoogste publiekrechtelijk orgaan van het Nederlandse bedrijfsleven en daarnaast de hoogste adviesinstantie van de Nederlandse regering op sociaal en economisch gebied.

1950 Bedrijfschappen

medezeggenschap

Een bedrijfsschap is een krachtens de Wet op de Bedrijfsorganisatie 1950 ingesteld openbaar lichaam met verordenende bevoegdheden voor ondernemingen die in het bedrijfsleven een gelijke of verwante functie vervullen. Zo zijn er bedrijfsschappen voor Horeca, het Schildersbedrijf en het Landbouwschap. Er bestaan ook twee hoofdbedrijfsschappen: het Hoofdbedrijfsschap voor de Detailhandel en het Hoofdbedrijfsschap Ambachten. Het bestuur van een (hoofd)bedrijfsschap bestaat uit een gelijk aantal vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers.

De bedrijfsschappen worden gefinancierd door verplichte heffingen. De hoogte van de heffing is afhankelijk van de grootte van de onderneming en (in een aantal gevallen) van de branche waarin de ondernemer actief is. Bedrijven moeten dan ook geregistreerd worden als zij actief zijn in een sector waarin een bedrijfsschap actief is. De voornaamste activiteiten van bedrijfsschappen zijn:

- ▶ Meepraten over regelgeving in Den Haag of Brussel
- ▶ Financieren van onderzoek
- ▶ Bevorderen van de professionaliteit van ondernemers en werknemers
- ▶ Bevorderen van veiligheid en bestrijden van winkelcriminaliteit
- ▶ Reclamecampagnes als "Kijk eens wat vaker in de spiegel van de kapper!"

Er is kritiek op de schappen. Bedrijven klagen over de hoge verplichte bijdrage en de PBO's zouden ondemocratisch zijn ondanks de vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers in het bestuur van de schappen. In oktober 2011 heeft, namens het kabinet-Rutte I, minister Henk Kamp van Sociale Zaken en Werkgelegenheid zijn plannen bekendgemaakt met betrekking tot de Product- en bedrijfsschappen (PBO's). Het kabinet wil dat deze in de toekomst alleen nog taken uitvoeren met een publiek belang. Het betekent het einde van andere taken zoals productpromotie, opleiding en onderzoek. Als resultaat van de plannen verdwijnen 450 van de 750 arbeidsplaatsen bij PBO's. Het budget gaat omlaag van EUR 250 miljoen naar EUR 60 miljoen per jaar. Omdat de meeste PBO's actief zijn in de land- en tuinbouw worden ze overgeheveld van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid naar het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie.

Op 20 december 2011 besluit een meerderheid in de Tweede Kamer een motie van VVD, SP en PVV te ondersteunen om de product- en bedrijfsschappen op te heffen. De publieke taken kunnen volgens de kamer-meerderheid overgeheveld worden naar het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. Per 1 januari 2015 zijn alle product- en bedrijfsschappen bij wet opgeheven.

1950 Wet op de ondernemingsraden

medezeggenschap

Eind augustus 1945 komen een aantal industriële en commerciële topmannen in Amsterdam bijeen om het 'kernwezen' in Nederland om te vormen. Ze vinden het de aangewezen tijd om het kernwerk te bevorderen en uit te breiden. Het gaat om

▶ *'de eensgezinde wensch tot wederopbouw en tot herstel van het gehele koninkrijk, die de gezamenlijke inspanning van alle krachten vereischt.'*

De bedrijfskernen of fabriekscommissies moeten voor dat doel hervormd worden. Ze moeten zich niet langer alleen bezighouden met zaken uit de sociale belangenbehartigingssfeer, maar meer worden betrokken bij onderwerpen uit de economisch-technische sfeer.

▶ *'Wanneer men de arbeiders buiten de economische sfeer houdt, zet men het materialisme ten troon,' zo klinkt het fors, en dat kan in een tijd van wederopbouw niet de bedoeling zijn.*

In 1948, het jaar van de tweede naoorlogse verkiezingen en van de tweede politieke actie in Nederlands-Indië, moet de Tweede Kamer zich buigen over het wetsontwerp voor een Wet op de Ondernemingsraden. In het voorstel wordt de directeur voorzitter van de raad, mogen alleen vakbonden kandidaten stellen en wordt een ondernemingsraad verplicht voor bedrijven met 25 en meer werknemers. Kiesrecht geldt voor werknemers van 21 jaar en ouder. De werkingssfeer van de wet is de industriële sector en het bankbedrijf. De enige vakcentrale die sceptisch staat tegenover het wetsvoorstel is de aan het eind van de oorlog opgerichte Eenheids Vakcentrale (EVC).

In de wet staat, evenals overigens in de Wet op de bedrijfsorganisatie van 1950, de samenwerkingsgedachte centraal. Bij wet wordt aan de betrokken ondernemers de verplichting opgelegd tot het instellen van uit gekozen vertegenwoordigers van de werknemers samengestelde ondernemingsraad. Op 6 juni 1950 wordt de Wet op de Ondernemingsraden (WOR) van kracht. Echt van harte gaat de invoering niet. Unilever is een van de eerste ondernemingen en wel bij NV H. Hartog's Fabrieken in Oss, die een ondernemingsraad volgens de WOR in het leven roept. In 1955 volgt een o.r. bij Lever's Zeep Maatschappij NV te Vlaardingen, daarna volgen andere Unilever dochters. De wet kent weliswaar een instellingsplicht, maar op het in gebreken blijven staan geen sancties, zodat het voor ondernemers een vrijblijvende zaak is. In 1960 is professor dr. S. Kleerekoper stevig in zijn reactie op de vraag of de wet werkt. Hij noemt het een fopspeen, omdat de ondernemer zijn beslissingen nog altijd zelfstandig kan nemen en zich van de uitspraken van de o.r. niets hoeft aan te trekken. In 1963 zijn er 2150 o.r.-en in functie. Na meer dan tien jaar na invoering van de wet is nog maar bij 45% van de bedrijven die daartoe wettelijk verplicht zijn een o.r. opgericht.

In de nieuwe Wet op de ondernemingsraden van 28 jan. 1971 worden de rechten van de gekozen OR-leden en de plichten van de ondernemer uitgebreid omschreven. De nieuwe OR is zowel een overlegorgaan (voorgezeten door de ondernemer en handelend in het belang van de onderneming) als een vertegenwoordigend lichaam van het personeel. Doel van de wet is, in grotere ondernemingen en overheidsinstellingen de medezeggenschap van werknemers en ambtenaren te regelen. De werkingssfeer van de wet is uitgebreid met de zorgsector en de bouwnijverheid. De instellinggrens is verhoogd van 25 naar 100 werknemers. Aan de o.r. moet advies worden gevraagd in geval van inkrimping, uitbreiding of beëindiging van de bedrijfsactiviteiten. Voortaan kunnen ook ongeorganiseerden kandidaten stellen. Volgens A. Groenevelt, voorzitter van de Industriebond NVV, is ook met de nieuwe wet de medezeggenschap nog steeds 'volstrekt onder de maat. Hij adstrueert dat met een uitspraak van een O.R.-lid bij Hoogovens uit 1952: 'Geen ons medezeggenschap voor een kilo verantwoordelijkheid'. De onvrede met de wet zorgt ervoor dat er al op 31 augustus 1979 een gewijzigde Wet op de Ondernemingsraden in het Staatsblad wordt gepubliceerd. De belangrijkste wijziging betreft de verzelfstandiging van de O.R., doordat de ondernemer er geen deel meer van uitmaakt. Er komt een overlegvergadering, waarin beurtelings een o.r.-lid en de ondernemer voorzitter van is. De bevoegdheden van de O.R. zijn uitgebreid en de informatieplicht van de ondernemer aan de o.r. is uitgebreid. De rechtsbescherming van kandidaten, leden en gewezen leden van de OR is versterkt. Nieuw is het beroepsrecht bij De Ondernemingskamer gevestigd in het Gerechtshof te Amsterdam. De Ondernemingskamer heeft tot taak geschillen in Nederlandse vennootschappen te beoordelen en er bindende uitspraken over te doen. Het kunnen geschillen zijn tussen het bestuur, de raad van commissarissen, de aandeelhouders of de werknemers. De werknemers kunnen bij een geschil worden vertegenwoordigd door zowel de ondernemingsraad als door vakbonden.

Lit. & bron.; M. Algra, 'Wie zwijgt wordt niet gehoord' in: *Praktijkblad voor Medezeggenschap* (1989); Wikipedia: *De Ondernemingskamer* (sept. 2025)

1968 Wet op het minimumloon en minimum vakantie

arbeidsrecht

Het wettelijk minimumloon is in Nederland ingevoerd op 27 november 1968. Het werd toen vastgesteld op 100 gulden per week voor 25-jarigen.

Het wettelijk minimumloon en de wettelijke minimumvakantiebijslag gelden als minimum beloning voor werk dat in Nederland in dienstbetrekking wordt verricht. De Nederlandse Arbeidsinspectie controleert of werkgevers zich hieraan houden en deelt boetes uit als werknemers worden onderbetaald.

De Wet minimumloon en minimumvakantiebijslag regelt het minimumloon en de minimumvakantiebijslag. Zowel Nederlandse als buitenlandse werkgevers en werknemers moeten zich in Nederland houden aan de rechten en plichten die hierbij horen. Voor jongeren tussen 15 en 21 jaar geldt het minimumjeugdloon.

Op 1 januari 2024 is het wettelijk minimumuurloon ingevoerd. Vaste minimum maand-, week- en daglonen verdwijnen. Vanaf 1 januari 2024 is de werkgever verplicht om werknemers per uur minimaal het wettelijk minimumuurloon te betalen. Er geldt altijd 1 vast minimumuurloon voor alle werknemers van 21 jaar en ouder. Voor werknemers onder de 21 jaar gelden vanaf 1 januari 2024 vaste minimumjeugdlonen per uur.

Vanaf 1 januari 2017 is het verboden om inhoudingen of verrekeningen te doen die van het minimumloon afgaan. De werknemer moet minimaal het netto deel van het minimumloon ontvangen op zijn bankrekening. De werkgever is verplicht ten minste het bedrag van het minimumloon via de bank te betalen en om onkostenvergoedingen op de loonstrook te specificeren. Hierdoor kan de Inspectie beter controleren of het minimumloon daadwerkelijk wordt uitbetaald. Uitzondering: onder voorwaarden mag de werkgever geld inhouden van het minimumloon om de huisvestingskosten of de zorgverzekeringspremie voor de werknemer te betalen.

De Nederlandse Arbeidsinspectie controleert of werkgevers zich houden aan de Wet minimumloon en minimumvakantiebijslag. Aan werkgevers die hun werknemers te weinig betalen kan de Arbeidsinspectie een boete opleggen. De hoogte van de boete hangt af van hoe ver het loon afwijkt van het wettelijk minimumloon en de wettelijke minimumvakantiebijslag.

Lit. & bron.: www.nlarbeidsinspectie.nl

1968 Man Vrouw Maatschappij

gelijke rechten

In navolging van haar artikel Het onbehagen bij de vrouw uit november 1967 lanceert Joke Smit met Hedy d'Ancona het initiatief Vrouwen 2000. De oproep tot meer vrouwenemancipatie vindt niet alleen bij vrouwen gehoor en het initiatief wordt daarom herdoopt tot Man Vrouw Maatschappij. Op 26 oktober 1968 wordt de vereniging officieel opgericht met Smit als voorzitter en d'Ancona als vicevoorzitter. De koninklijke goedkeuring aan de Vereniging Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) wordt verleend op 24 maart 1969.

MVM maakt deel uit van de tweede feministische golf en zet volop in op beleidsverandering. Er komen werkgroepen gericht op: onderwijs, deeltijd werken, betaling van werkende moeders, kinderopvang, gezinsplanning en politieke partijen die acties en campagnes organiseren als:

► **Op de vrouw af:** een nationale actie op 9 en 10 november 1970 in samenwerking met Dolle Mina en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming om meer bekendheid te geven aan het bestaan van emancipatiebewegingen. MVM probeert aandacht te trekken: voor het belang van betaald werk voor vrouwen, het gebrek aan goede parttime banen en de positie van ongehuwde en alleenstaande moeders.

► **Marie, wordt wijzer!** met het oog op verbetering van de positie van meisjes in het onderwijs. Meisjes verlaten het onderwijs veelal eerder dan jongens, waardoor ze een achterstand hebben op de arbeidsmarkt. 'Marie' symboliseert het Nederlandse schoolmeisje dat gestimuleerd dient te worden om door te leren.

De werkgroepen doen veel aan lobbyen bij de overheid. Beleidsdoelen zijn onder meer: meer parttime banen, schooltijden en vakantietijden gelijktrekken, meer crèches en overblijfmogelijkheden op

scholen, gelijke belasting voor mannen en vrouwen, werkloosheidsuitkering voor gehuwde vrouwen en gelijke kansen in het onderwijs voor jongens en meisjes. MVM ziet vrouwenemancipatie als een gezamenlijke strijd van mannen en vrouwen. Het officiële doel van de vereniging luidt dan ook: de gelijke ontplooiingskansen van mannen en vrouwen in de maatschappij bevorderen. Mannen worden actief betrokken omdat de vereniging er in gelooft dat ook mannen moeten veranderen om de maatschappelijke problemen op te lossen. Van de leden is 10 à 15% man, maar van de actieve leden is dat minder.

In de jaren 70 wint het radicaal feminisme aan populariteit met ludieke acties van Dolle Mina of Paarse September rond een specifiek thema. MVM is meer gematigd en werkt meer achter de schermen, maar door de invloed van het radicalisme wordt de rol van de man binnen de vereniging controversieel. Vanaf 1973 is er een bestuur zonder voorzitter en ook zonder enige man, waarna onder meer d'Ancona en Wim Hora Adema de organisatie verlaten.

► **Willem wordt wakker:** de werkgroep gaat van start in 1976 en richt zich op de rol van de man in de maatschappij met oog op een verandering van de traditionele mannelijke genderrol. De werkgroep is opgeheven in 1982.

Op 27 februari 1988 is besloten de actiegroep op te heffen, waarna de vereniging op 19 oktober 1988 officieel wordt opgeheven en het emancipatiewerk doorgeeft aan andere organisaties.

Joke Smit is geboren in Utrecht op 27 augustus 1933. Ze groeit op in een Nederlands-hervormd gezin met zes kinderen in de gemeente Vianen. Haar beide ouders zijn docent aan een middelbare school. Na het Christelijk Gymnasium te Utrecht studeert Smit Franse taal- en letterkunde, gedurende het eerste jaar aan de Universiteit Utrecht, daarna aan de Universiteit van Amsterdam. Ze is in de jaren 1955-1966 lerares Frans op verschillende middelbare scholen. In 1956 trouwt ze met Constant Kool met wie ze twee kinderen krijgt: Lieuwe en Elisabeth.

Joke Smit in 1974

In 1962 werkt ze een jaar als freelance journalist in Parijs, waar ze artikelen schrijft voor NRC-Handelsblad en Het Parool. Daarna is ze redacteur en redactiesecretaris van het literair tijdschrift Tirade. In 1966 krijgt ze een aanstelling als wetenschappelijk hoofdmedewerker aan het Instituut voor Vertaalkunde van de Universiteit van Amsterdam.

In 1966 spreekt Smit zich voor het eerst publiekelijk uit als feminist en eist voor vrouwen het recht op om zelf te kunnen beslissen over abortus. In november 1967 wordt Smits artikel Het onbehagen bij de vrouw gepubliceerd in het maandblad De Gids. Daarin beschrijft ze de frustratie van getrouwde vrouwen die meer willen dan een bestaan als moeder en huisvrouw. Dit essay groeit uit tot manifest van de tweede feministische golf in Nederland en een hele generatie vrouwen voelen zich door haar geïnspireerd om hun leven anders in te richten dan van hen wordt verwacht.

In 1967 wordt Smit lid van de Partij van de Arbeid. In 1968 sticht ze samen met Hedy d'Ancona de actiegroep Man Vrouw Maatschappij, waarvan ze voorzitter en actief lid is. In september 1970 wordt ze gekozen in de Amsterdamse gemeenteraad. In 1971 wordt ze redacteur van het wetenschappelijk partijblad Socialisme & Democratie. Ze is lid van vele commissies, zoals de Programmaraad TV van de NOS, de Commissie Open School en de Emancipatie Kommissie.

In 1974 verbreekt Smit haar huwelijk en heeft vanaf 1978 heeft een relatie met Jeroen de Wildt. Smit verwerft bekendheid met vooruitstrevende voorstellen voor een herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid in de maatschappij. Zo pleit ze ervoor de werkweek te verkorten naar dertig uur

voor zowel mannen als vrouwen. Dit zou het mogelijk maken allerlei onbetaalde zorgtaken en huishoudelijk werk eerlijk te verdelen. In de jaren zeventig publiceert ze over vrouwenzaken in de politiek, vrouwenrechten, de emancipatie van lesbische vrouwen, feminisme en socialisme, en onderwijs voor meisjes en vrouwen.

In 1979 uit ze haar zorgen over de herinvoering van de hoofddoek in het toen net tot islamitische republiek herdoopte Iran. Volgens haar staat de sluier voor:

► *"het recht op verstoting, voor geïnstitutionaliseerde jaloezie tussen vrouwen, voor het wegsnijden van erotische verlangens, voor vormen van apartheid die hopelijk minder zijn dan in Zuid-Afrika, maar vermoedelijk nog dieper ingrijpen in het leven van mensen, voor een stelsel van onderhorigheid dat vervolgens benoemd wordt als de waardigheid van de vrouw."*

In 1979 krijgt Smit de Annie Romein-Verschoor-prijs van het feministische tijdschrift Opzij.

Smit krijgt in 1980 borstkanker en overlijdt daaraan op 19 september 1981 in een Amsterdams ziekenhuis. Een week na haar overlijden zendt Achter het nieuws een kort daarvoor opgenomen interview uit van Els Bonger waarin Smit de uitspraak doet: "Ik wil dat het beter wordt voor mijn dochter en kleindochter."

Na haar dood wordt haar naam verbonden aan de tweejaarlijkse Joke Smit-prijs, het Joke Smit College, de Joke Smit Stichting, het Joke Smit Instituut, evenals meerdere scholen en straten in Nederlandse gemeenten, waaronder Zutphen, Coevorden, Utrecht, Enschede, Vianen en Beverwijk. Bij station De Vink in Leiden staat op het Alexandrineplein pleintje het Monument voor Joke Smit. In 2023 is een gevelsteen geplaatst op het naar Joke Smit genoemde pleintje in Utrecht.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Man Vrouw Maatschappij* (juli 2025); *Joke Smit* (juli 2025)

1969 Dolle mina

gelijke rechten

128

Dolle Mina is een feministische groep en beweging, in 1969 voortgekomen uit studenten, jongeren uit de Socialistische Jeugd en werkende vrouwen. Van 1970 tot 1978 voeren zij actie voor gelijkberechtiging van mannen en vrouwen.

In de eerste feministische golf, van ongeveer 1880-1925, streven feministen naar actief en passief stemrecht voor vrouwen en toegang tot hogeschool en universiteit. Deze actiebeweging valt grotendeels stil nadat de hoofddoelen zijn bereikt en door de economische crisis rond 1930. In de oorlogsjaren 1939-1945 verandert het denken over de rol van de vrouw sterk en worden ze bijvoorbeeld in landen als Groot-Brittannië, Duitsland en de Verenigde Staten ingezet in fabrieken om mannen die in het leger dienen te vervangen. In de naoorlogse jaren wordt de klok gedeeltelijk teruggedraaid. Vrouwen die in fabrieken werken worden naar huis gestuurd en uit vakbonden en andere maatschappelijke organisaties gezet. De nieuwe moraal is dat vrouwen in de regel niet geacht worden buitenshuis te werken, maar gelukkig worden door thuis onbetaald voor hun echtgenoot te zorgen, de kinderen op te voeden en het huishouden te organiseren. In Nederland worden werkende vrouwen ontslagen zodra ze trouwen, voor ambtenaren is dat wettelijk geregeld. In Nederland zijn getrouwde vrouwen handelingsonbekwaam en kunnen niet zelfstandig wettelijke handelingen verrichten zoals het sluiten van een contract.

Wilhelmina Elisabeth Lensing is geboren in Amsterdam op 30 september 1847. Haar moeder is de modiste Constantia Christina Lensing, die niet is getrouwd met haar vader, de bankier Louis Drucker, wiens naam ze van jongs af aan gebruikt.

Als Wilhelmina Drucker in 1886 voor het eerst een vergadering in het Amsterdamse Volkspark bezoekt, is zij verwickeld in een conflict met haar familie van vaderszijde, dat zij uiteindelijk, mede door haar kennismaking met het socialisme, in haar voordeel weet te beslechten. Haar vader is een puissant-rijke bankier, die nooit met haar moeder is getrouwd. Erkend heeft haar vader haar evenmin, al gebruikt ze van jongs af aan zijn naam en heeft hij in bescheiden mate aan de kosten van levensonderhoud van zijn kinderen bijgedragen. Als 'onecht' kind heeft zij wettelijk geen aanspraak op het vaderlijk erfdeel, waarin zij overigens niet verschilde van de kinderen die haar vader bij andere vrouwen heeft verwekt. Deze situatie van gelijke rechteloosheid verandert

drastisch, als haar vader op latere leeftijd met een van zijn andere vrouwen trouwt en haar 'onechte' kinderen als de zijne erkent. Hoe groot de consequenties van deze verandering zijn, blijkt als haar vader in 1884 overlijdt en haar geëchte halfbroers en zusters, van wie de later bekende radicaal-liberale jurist Hendrik Lodewijk Drucker de oudste is, een miljoenenenerfenis onder elkaar mogen verdelen, waarvan Wilhelmina Drucker en haar zuster Louise uitgesloten zijn. Om haar oudste halfbroer tot een rechtvaardiger verdeling te bewegen, publiceert Drucker en haar zuster in 1885 de sleutelroman *George David*, over een halfbroer van hem van moederszijde, voor wiens dood zij hem verantwoordelijk stelt. Tot een bevredigende regeling leidt dat niet, ook niet als zij het boek in 1886 opnieuw laat uitgeven. Het is rond deze tijd dat Drucker het Volkspark gaat bezoeken en al snel een geregeld bezoeker wordt van de vergaderingen van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), de staatkundige vereniging *De Unie*, de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en de vrijdenkersvereniging *De Dageraad*, waar socialisten, radicalen, democraten en vrijdenkers elkaar in wisselende samenstelling treffen. Het bezoeken wordt een actieve deelname, als Drucker in 1887 een vaste medewerker wordt van het Groninger Weekblad van Joan Nieuwenhuis. Zoals ze later zal schrijven, heeft het socialisme een grote vormende invloed op haar. Het stelt haar in staat haar eigen omstandigheden te begrijpen als gevolg van door wet en conventie gesanctioneerde maatschappelijke wanverhoudingen tussen rijk en arm en tussen man en vrouw. Dit inzicht vormt de basis van de feministische politiek waaraan zij zich vanaf 1888 levenslang zal wijden. In dat jaar slaagt ze er in haar persoonlijke rekening met het kapitaal en de dubbele moraal te vereffenen door nu met succes een deel van de erfenis van haar halfbroer op te eisen. Dit succes heeft zij in belangrijke mate te danken aan de socialistische beweging, die haar biedt wat zij als wollennaaster alleen nooit zou hebben gehad: een platform en publiek. Ze publiceert in de loop van 1888 in het Groninger Weekblad een vervolghet verhaal, 'Mammon', waarin H.L. Drucker herkenbaar wordt afgeschilderd als een rijkard die zijn geld onrechtmatig heeft verkregen. Zij zegt hem hierin aan dat hij geen rust meer zal kennen aler het onrecht hersteld is dat aan de basis van zijn rijkdom ligt. Na dit dreigement komt het, door bemiddeling van Nieuwenhuis, tot een schikking die haar levenslang financieel onafhankelijk maakt. Nog in datzelfde jaar richt Drucker, samen met een aantal vrouwen uit radicale en socialistische hoek, het weekblad voor vrouwen en meisjes *De Vrouw op*. De plannen met het blad zijn voortvarend. Het wordt uitgegeven door Nieuwenhuis en de medewerking van Titia van der Tuuk, Frederica van Uildriks en J.W. Gerhard (pseudoniem: Silvia) kan met zekerheid worden vastgesteld. Het zou aan de belangen van vrouwen gewijd zijn, het zou zich daarbij op de gelijke rechten van vrouwen richten en het zou geen partijblad zijn. Hoewel het blad maar twee maanden bestaat, heeft Drucker het politieke program dat er aan ten grondslag ligt de jaren daarna verder uitgewerkt. Een belangrijke stap is de oprichting van de Vrije Vrouwenvereniging (VVV), waartoe Drucker, met Grietje en Henriëtte Cohen, Theodora van Campen-Doesburg, Feitje Acronius-Duinker en Maria Mater-Vonk, in oktober 1889 het initiatief neemt. Het doel van de VVV, de juridische, economische en politieke gelijkstelling van de vrouw. Het

moment waarop zij werd opgericht, is kort nadat Door Vereeniging Verbetering (DVV), de vrouwenvereniging binnen de Amsterdamse SDB, door het bestuur is ontbonden. Maar bovenal is opmerkelijk de vorm waarin de VVV zich organiseert: alleen voor vrouwen, niet politiek gebonden en met een kritische houding tegenover alle politieke partijen en groeperingen die de VVV zich, vooral in de persoon van Drucker, permitteert. Dat zij ernst maakt met het socialisme blijkt uit het feit dat de VVV in 1892 het initiatief neemt tot een Comité ter Verkrijging van Stedelijke Stoomwasscherijen, waarin zij zich met vertegenwoordigers van het opnieuw opgerichte DVV, de SDB en een groot aantal vakverenigingen sterk maakt voor één van de stokpaardjes van de VVV, de collectievering van de huishoudelijke arbeid. Drucker grijpt vrijwel elke gelegenheid aan om in discussie te gaan over het goed recht van vrouwen om voor hun eigen belangen op te komen, dan blijkt steeds opnieuw dat de socialistische beweging haar belangrijkste referentiepunt is. Over twee kwesties verschilt ze steeds beslist van mening met de socialisten. Waar deze arbeidsbescherming voor vrouwen voorstaan, bepleit Drucker gelijke arbeidsvoorwaarden voor beide seksen en waar deze uitsluitend voor uitbreiding van het mannenkiesrecht ijveren, verlangt Drucker kiesrecht voor vrouwen op dezelfde voorwaarden als voor mannen. Van deze discussies zijn de socialistische voormannen van meet af aan maar matig gediend en gaandeweg laten zij steeds openlijker blijken dat zij haar liever kwijt dan rijk zijn. In 1893 moet Drucker besloten hebben dat de vrouwenzaak een zaak van vrouwen is en dat zij definitief haar eigen weg moet gaan. Samen met Dora Schook-Haver, al enige jaren haar rechterhand in de VVV, richt zij een weekblad voor vrouwen op, dat zij *Evolutie* noemt. In het eerste nummer verklaart zij haar onafhankelijke politieke positie:

► *'Wij verlangen ... tot geene enkele partij te behooren, bij geene enkele te worden ingelijfd; maar in iedere richting het goede te waardeeren en het verkeerde af te keuren'.*

Een discussiegemeenschap waarmee zij de banden niet verbreekt is De Dageraad, waarin zij ook na 1893 als spreker en debater blijft optreden. Van 1910 tot 1919 is zij lid van het hoofdbestuur. Pas nadat Drucker uit de kring van socialisten is getreden ontstaat ruimte voor coalities met vrouwen uit andere kringen. Deze ruimte benut zij individueel en in VVV-verband ten volle. Nog in 1893 roept de VVV gelijkgestemden van alle gezindten op tot het vormen van een vereniging, die zich uitsluitend op het verkrijgen van vrouwenkiesrecht zal richten. Die vereniging komt met de oprichting van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VVK) in 1894 tot stand. En hoewel Drucker in de VVK nooit een landelijke functie bekleedt, is zij, mede doordat zij met *Evolutie* over een spreekbuis beschikt, wel een lid met een radicaalfeministische visie op de politiek, die in de VVK landelijke invloed heeft. Politieke tegenstanders buiten de VVK én leden van politieke partijen binnen de VVK houdt zij voor dat de VVK een zelfstandige politieke beweging is met een eigen politiek doel (gelijk kiesrecht voor mannen en vrouwen), die de bestaande politieke partijen uitsluitend op haar eigen voorwaarden tegemoet moet treden. Het wordt het officiële standpunt van de VVK. Als de VVK zich in 1916 openlijk achter de kiesrechtpolitiek van de liberale coalitie, de zogeheten Concentratie, schaart en daarmee de strijd voor vrouwenkiesrecht uit handen geeft, stapt Drucker uit de VVK en richt met enkele geestverwanten De Neutrale op. Naast vrouwenkiesrecht is de economische zelfstandigheid van vrouwen, ongeacht de vraag of zij gehuwd of ongehuwd, moeder of geen moeder zijn, een tweede strijdpunt in Druckers program. Vrouwen moeten onbelemmerd toegang hebben tot de arbeidsmarkt en onder dezelfde voorwaarden kunnen werken als mannen. Natuurlijk draagt Drucker ook deze opvatting, waarvoor zij in Schook-Haver een fervent medestander heeft, in *Evolutie* uit. Maar omdat naar haar overtuiging daadwerkelijke verandering van zelfstandige vrouwenorganisaties moet komen, wordt in 1897 op instigatie van de VVV de Naaistersvereniging 'Allen Eén' opgericht, waar Drucker ook enige tijd persoonlijk bij betrokken is. Vervolgens roept de VVV samen met de Naaistersvereniging en de Roosjessnijdstersvereniging een Comité voor Vrouwen-Vakverenigingen in het leven, waaruit in 1898 een vakvereniging van wasvrouwen en strijksters en een van dienstboden voortkomt. En al blijft geen van deze vrouwenvakverenigingen lang zelfstandig bestaan, ze mobiliseren vrouwen uit deze verschillende beroepen wel.

Een productief initiatief op het terrein van vrouwen en arbeid is het Nationaal Comité inzake Wettelijke Regeling van Vrouwenarbeid (Wettencomité), dat zij in 1903 samen met Marie Rutgers-Hoitsema opricht. Dit Comité, waarin acht vrouwenorganisaties vertegenwoordigd zijn, volgt de overheid op de voet en komt in actie zodra een wetsvoorstel of overheidsmaatregel de economische zelfstandigheid van vrouwen bedreigt of het principe van gelijke arbeidsvoorwaarden voor beide seksen schendt. Zo keert het Wettencomité zich tegen ieder voornemen tot ontslag van huwende ambtenaressen, waarbij vooral de actie tegen het wetsontwerp van minister Th. Heemskerk (1910) breed en succesvol is.

Huwelijk en seksualiteit vormen het derde terrein waarop volgens Drucker de strijd voor gelijkheid tussen de seksen moest worden uitgevochten. Zij deed dit allereerst in *Evolutie*, waarin zij de vele misstanden op dit terrein aan de kaak stelt, zoals de veroordeling van de vrouw tot huwelijk en moederschap, de vernederende ondergeschiktheid van de gehuwde vrouw aan haar echtgenoot, de dubbele seksuele moraal die mannen toestaat wat vrouwen verboden is en de rechteloze positie van het onwettige kind. Deze misstanden beschouwt zij als het gevolg van de economische afhankelijkheid van vrouwen, van de valse opvattingen over de vrouwelijke seksualiteit en van de systematische onrechtvaardigheden in het huwelijks- en afstammingsrecht. Zij pleit dan ook tegen de martiale macht, tegen het verbod op het onderzoek naar het vaderschap, tegen het onderscheid tussen wettige en onwettige kinderen, en voor het vrije huwelijk als een verbintenis tussen gelijken, waarvoor economische zelfstandigheid van vrouwen en de vrije beschikbaarheid van voorbehoedmiddelen eerste vereisten zijn.

Drucker leeft lang genoeg om met de grondwetsherziening van 1917 en de wijziging van de kieswet in 1919 de verwezenlijking mee te maken van de meest gezichtsbepalende feministische eis: vrouwenkiesrecht. Ook in deze nieuwe situatie onthoudt zij zich van een openlijke partijpolitieke keuze en neemt zij afstand van het geharrewar over afzonderlijke vrouwenlijsten of vrouwenpartijen. In plaats daarvan houdt zij de lezers van *Evolutie* voor, dat zij zich niet blind moeten staren op het verkrijgen van parlamentszetels en dat de strijd voor gelijke rechten zowel binnen als buiten het parlement moet worden voortgezet. Aan het eind van haar leven verdedigt Drucker haar eigen buitenparlementaire opvatting van politiek evenzeer tegen het antiparlementarisme van rechts als zij dat ruim een kwart eeuw tevoren had gedaan tegen het antiparlementarisme van de SDB. Haar strikt volgehouden gelijkheid denken en haar polemische stijl van optreden brengen Drucker gedurende haar lange politiek-actieve leven in een minderheidspositie, die door tijdgenoten met niet altijd even positief bedoelde woorden als 'radicaal' en 'ultra' wordt gekenschetst. Niettemin ontwikkelt zij zich met *Evolutie* meer en meer tot een even gevreesd als gerespecteerd instituut, waaraan de meest uiteenlopende feministen hun opvattingen iken. Drucker overlijdt op 5 december 1925. Bij de crematieplechtigheid op 10 december op Westerveld, geven dan ook alle groeperingen uit de vrouwenbeweging acte de préséance.

In de jaren 1960 ontstaat vooral in westerse landen onder vrouwen wereldwijd opnieuw een feministische beweging, uit onvrede met de maatschappelijke positie en mede door de anticonceptiepil die het sturen van zwangerschappen mogelijk maakt. Deze actieperiode wordt de tweede feministische golf genoemd en in Nederland is actiegroep Dolle Mina daar een belangrijk en bekend onderdeel van. De initiatiefnemers in december 1969 zijn: Dunya Verwey, Michel en Alex Korzec en Rita Hendriks. Dolle Mina's van het eerste uur zijn onder meer Nora Rozenbroek, Friedl Baruch, Claudette van Trikt, Selma Leydesdorff, Marjan Sax, Miklos Racz en Loes Mallée. Tijdens de Maagdenhuisbezetting eerder dat jaar is het Dunya Verwey opgevallen dat het vooral de mannenactivisten zijn die het woord voeren. Selma Leydesdorff ziet dat alleen de vrouwen broodjes smeren. Rond dezelfde tijd worden Nora Rozenbroek, Rita Hendriks en haar man Alex Korzec in hun dagelijks werk en leven geconfronteerd met de praktische gevolgen van de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Dolle Mina weet met ludieke publieksacties de aandacht te vestigen op de ongelijke rechten van man en vrouw. Sinds oktober 1968 bestaat Man Vrouw Maatschappij, een met de PvdA sympathiserende actiegroep die op het parlement en het openbaar bestuur invloed wil uitoefenen om de rechten van vrouwen en hun positie in de maatschappij te verbeteren. De oprichters

van Dolle Mina zien MVM als een conformistische club die te veel deel uitmaakt van de gevestigde orde en kiest voor andere doelen en methoden. Sommige Dolle Mina's vinden MVM te reformistisch: zij zien zichzelf als leden van een nieuwe 'basisbeweging' die een meer fundamentele verandering van de samenleving beoogt. Er zou volgens hen een democratische socialistische maatschappij moeten komen. Allerlei groepen onder in de samenleving ('de basis') moeten daarin gemobiliseerd worden. Deze basisgroepen-strategie is de lijn die op dat moment ook door de studentenbeweging, met onder meer Ton Regtien, is uitgezet. De eerste actie is op 23 januari 1970 de bezetting van Kasteel Nijenrode, waarin de Business School is gevestigd die tot op dat moment vrouwelijke studenten weigert tot de opleiding toe te laten. Het College van Bestuur van dit instituut wordt streng toegesproken door Nora Rozenbroek. In navolging van de feministes uit de eerste golf die in het openbaar hun korsetten verbrandden wordt de actie afgesloten met een openbare korset-verbranding bij het standbeeld van Wilhelmina Drucker, die als bijnaam *Dolle Mina* heeft en naar wie de naam Dolle Mina van de feministische actiegroep verwijst. Dat haalt alle kranten en het actualiteitenprogramma Brandpunt, waarin Rita Hendriks waarschuwendes woorden spreekt voor alleen lopende mannen op straat. Een dag later volgt een tweede actiedag. Voor het stadhuis in Amsterdam wordt een bruidspaar toegesproken met een parafrase op Vondels "waar werd oprechter trouw...". De VPRO neemt het op. Vervolgens trekt het groepje door de stad om met roze linten mannen-wc's (krullen) dicht te binden (er zijn geen openbare toiletten voor vrouwen) om 'plasrecht' te eisen. Er wordt een minicrèche op het Beursplein opgericht, waarna de Dolle Mina's door de Amsterdamse binnenstad trekken mannen nafluitend en naroeppend zoals vrouwen vaak op straat overkomt. Op 20 februari 1970 valt een groep de kantoren van de De Geïllustreerde Pers binnen onder het motto 'Er zit een luchtje aan de damesbladen' Op de redactie van Margriet wordt met luchtverfrissers gespoten en men eist dat het blad de vrouw niet meer 'zoet moet houden met knusse rubriekjes, recepten en romantische verhalen'. De acties maken een golf van publiciteit los, niet alleen in Nederland maar ook in de internationale pers. Om de stroom van sympathiebetuigingen en aanmeldingen van mensen die ook actief willen worden te verwerken moet in het 'actiecentrum', de zolderverdieping van het huis waar Rita Hendriks en Alex Korzec wonen, een permanente telefoondienst worden opgezet. Er wordt aangeraden in de eigen plaats afdelingen op te richten en dat gebeurt in allerlei delen van het land. De vele creatieve acties zijn voor de pers steeds weer aanleiding over Dolle Mina, haar meningen en doelen te berichten. In de weken en maanden die volgen worden overal acties gehouden door verschillende Dolle Mina-groepen in het land. Die gaan gepaard met interviews in plaatselijke kranten. Op allerlei bijeenkomsten verschijnen actievoersters. Dolle Mina ontvoert tijdens Cinemissverkiezing in Utrecht de cineast Pim de la Parra naar de raadselder onder het Utrechtse Stadhuis. De Telegraaf brengt groot op de voorpagina het bericht 'Dolle Mina ontvoert mannen'. Een van de bekendste foto's is die van een inval op een gynaecologencongres van Dolle Mina's met een blote buik waarop geschreven staat 'baas in eigen buik'. Dolle Mina's uit Amsterdam reizen stad en land af om te spreken op avonden die door afdelingen of buurthuizen zijn georganiseerd. Op initiatief van Nestle gaat een groep Dolle Mina's naar Bonn, de toenmalige hoofdstad van de Bondsrepubliek. Daar worden ze op een boot op de Rijn samen gebracht met politici, bladenmakers en vooral vrouwen die vanuit Duitsland contact hebben gezocht met Dolle Mina in Amsterdam. Verslagen daarvan komen op de Duitse televisie en in de grote geïllustreerde bladen. Dolle Mina's maken in samenwerking met Renate Rubenstein een grote bijlage voor het damesblad Margriet. Hun eigen blad, *Evolutie*, een dwars blad, met dezelfde titel als het tijdschrift van Wilhelmina Drucker, wordt op straat verkocht.

In Nederland zijn verschillende deelgroepen actief. Veel succes heeft de 'abortus-groep' die actie voert voor legalisering van abortus. Actief daarin is onder meer Hennie de Swaan. Ook is er 'Broodje mee', dat overblijfmogelijkheden voor kinderen wil bevorderen. De fotografe Éva Besnyö vervult een belangrijke functie binnen de actiegroep. In 1974 is voor de legalisering van abortus de afzonderlijke actiegroep Wij Vrouwen Eisen opgericht.

Voorstanders van abortus demonstreren op 30 oktober 1974 op het Binnenhof in verband met stappen van de regering tegen de Bloemenhovekliniek. Een vrouw heeft 'baas in eigen buik' op de rug gespeld. In de cartoon is een zwangere minister Van Agt te zien, die een grote rol speelt in pogingen om abortus strafbaar te houden. (foto: Hans Peters)

Tegen april 1970 telt Dolle Mina 1630 leden. Voor de meeste aanhangers is Dolle Mina in de eerste plaats de belichaming van hun gevoelens van

onvrede over de positie van de vrouw en niet, zoals een aantal leden van de kerngroep wil, een marxistische vrouwenorganisatie: 'Een bewuste meid is een parel in de klassenstrijd'. Dit wordt duidelijk op het eerste landelijke Dolle Mina-congres in april 1970: de meerderheid van de congresgangers is toen niet gewonnen voor een links programma. Desalniettemin komt er meer nadruk op politieke scholing volgens socialistische beginselen en het van binnenuit veranderen van 'de basis' op marxistische grondslag. De sterke socialistische lading die een aantal leden aan de actiegroep wil geven leidt tot steeds meer onvrede bij veel Dolle Mina's van het eerste uur. Het tweede landelijke congres, in april 1971, is geëindigd in een onbesliste richtingenstrijd tussen vrouwen thema's en de seksetegenstellingen enerzijds en de socialistische maatschappelijke tegenstellingen en de klassenstrijd anderzijds. In een vergadering die kort na dit congres in Amsterdam is gehouden, haakt een flink aantal Dolle Mina's officieel af.

Rond 1972 ontstaan uit Dolle Mina andere feministische groepen en afsplitsingen, zoals Parse September, bestaande uit lesbiennes met als woordvoerder Maaïke Meijer, het Vrouwenkollektief met onder meer Anneke van Baalen en het Vrouwenhuis in een leegstaande technische school aan de Nieuwe Herengracht in Amsterdam. Veel aanhangers sluiten zich aan bij 'vrouwenpraatgroepen' en/of worden actief in andere organisaties. Dolle Mina als groepering schuift hierdoor naar de achtergrond. De groepen die uit Dolle Mina voortkwamen zijn echter nog vele jaren actief doorgedaan. Voorbeelden zijn het radioprogramma Hoor Haar (VARA), Marie wordt Wijzer (om meisjes door te laten leren) en Germaine Groenier met haar radioprogramma's over seks en jongeren. Directe resultaten van Dolle Mina zijn de Emancipatieraad en het voortbestaan van de Bloemenhovekliniek. Indirecte resultaten zijn talloos, waaronder een andere Abortuswet, het ontstaan van het universitaire vak Vrouwengeschiedenis en het latere initiatief Women on Waves.

In januari 2025 zijn de Dolle Mina's terug van weggeweest, om opnieuw op te staan voor gelijkheid, emancipatie en rechtvaardigheid.

Lit. & bron.: M. Everard, 'Lensing, Wilhelmina Elisabeth' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 8 (Amsterdam 2001) p. 151-158; Wikipedia: *Dolle mina* (juli 2025)

1971 Bedrijfscommissies

medezeggenschap

Gelijkelijk uit vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties samengestelde commissies die krachtens de Nederlandse Wet op de ondernemingsraden (WOR, 1971; gewijzigd 1979 en 1981) o.a. optreden als beroeps- en bemiddelingsinstanties bij conflicten tussen een ondernemingsraad en de ondernemer. Naast bedrijfscommissies voor een aantal afzonderlijke bedrijfstakken is er een Algemene Bedrijfscommissie.

De SER heeft een bedrijfscommissie ingesteld voor organisaties uit het bedrijfsleven. De bedrijfscommissie geeft voorlichting over de Wet op de ondernemingsraden (WOR) en de toepassing ervan. In het geval van een geschil kun je bij de bedrijfscommissie terecht voor bemiddeling en advies.

De bedrijfscommissie helpt ondernemingsraden, bestuurders en andere betrokkenen bij alles wat komt kijken bij medezeggenschap. Zij geeft voorlichting en beantwoordt via een vragenservice concrete vragen over medezeggenschap en de Wet op de ondernemingsraden (WOR). Daarnaast bemiddelt ze bij geschillen over medezeggenschap en geeft ze advies. Ten slotte heeft de bedrijfscommissie de taak overeenkomsten op grond van artikel 32, tweede lid van de WOR, (zogenaamde ondernemingsovereenkomsten of convenanten) en ook besluiten tot het vrijwillig instellen van een ondernemingsraad te registreren. De bemiddeling, voorlichting of registratie door de bedrijfscommissie is gratis.

De bedrijfscommissie is samengesteld uit vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties. Zij zijn onafhankelijk en deskundig. Voor de behandeling van de bemiddelingsverzoeken stelt de bedrijfscommissie een geschillencommissie in. De samenstelling is wisselend. Deze geschillencommissie bestaat uit drie leden: een voorzitter (hetzij van werkgevers- of van werknemerszijde). De voorzitter neemt een neutrale positie in; twee leden van de bedrijfscommissie: één van werkgevers- en één van werknemerszijde. Het secretariaat bij de SER ondersteunt de geschillencommissie bij haar werk.

Lit. & bron.: www.ser.nl

1972 Vermogensaanwasdeling

medezeggenschap

Vermogensaanwasdeling (afgekort v.a.d.) is het laten delen in de winst van een bedrijf door de werknemers, in de vorm van collectief beheerde aandelen. In Nederland is vermogensaanwasdeling vooral bekend als speerpunt van het kabinet-Den Uyl. In het regeerakkoord Keerpunt 1972 kwamen de kernpartijen van dat kabinet, de "progressieve drie" PvdA, D'66 en PPR, overeen dat deling door werknemers in de overwinst verplicht zou worden. Doordat de uitkering zou plaatsvinden in de vorm van collectief beheerde vermogenstitels (aandelen), zouden zij zeggenschap in het bedrijf verwerven. Het voornemen is echter nooit uitgevoerd.

Een verplichte vermogensaanwasdeling zou nog tot 1981 voorkomen in de verkiezingsprogramma's van PvdA en PPR, en ook in die van CDA en PSP.

Leidraad voor de vermogensaanwasdeling is onder meer de dissertatie van de Haagse topambtenaar en econoom dr. F.L.G. Slooff (1917-1992), lid van de KVP, die in 1969 in Leuven hierop promoveerde. In tal van publicaties pleit Slooff voor de invoering ervan.

Een internationaal vergelijkbaar stelsel vormt de Zweedse *löntagarfonder* (loonwerksfondsen), die in de jaren 70 werden voorgesteld en van 1984 tot 1992 bestonden (zij het in verwaterde vorm).

1994 Algemene Wet gelijke behandeling

gelijke rechten

De Algemene wet gelijke behandeling (AWGB) is een Nederlandse wet die op 1 september 1994 in werking is getreden. De AWGB is een nadere uitwerking van Artikel 1 van de Nederlandse Grondwet, luidende allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.

De AWGB verbiedt dat in het maatschappelijk verkeer onderscheid wordt gemaakt op grond van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht, nationaliteit, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat. De wet schrijft gelijke behandeling voor als het gaat om het aanbieden van werk, huisvesting, goederen en diensten - bij goederen en diensten gaat het om

zaken als koop en verkoop, gezondheids- en welzijnszorg, onderwijs, maatschappelijke dienstverlening en recreatie. De wet laat wel ruimte voor positieve actie, er mag onderscheid gemaakt worden naar bijvoorbeeld nationaliteit of geslacht als het de bedoeling is om ongelijkheid tussen groepen te verminderen of op te heffen, dat komt vooral bij werk voor.

Voor sommige instellingen geldt een uitzonderingspositie, uitzonderingen gelden voor:

- ▶ Instellingen op godsdienstige en levensbeschouwelijke grondslag. Deze instellingen mogen van hun werknemers verlangen dat ze de godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag delen.

- ▶ Instellingen op politieke grondslag. Deze instellingen mogen eisen stellen aan de politieke voorkeur van hun medewerkers.

- ▶ Bijzonder onderwijs. Bij onderwijs op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag mag de school eisen stellen aan de godsdienstige overtuiging of de levensbeschouwing van leraren en leerlingen.

Volgens de wet mogen bovengenoemde instellingen alleen onderscheid maken als dat nodig is gezien het doel van de instelling. De eisen mogen in ieder geval niet leiden tot onderscheid op grond van ras, geslacht, nationaliteit, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat. Een behoudend christelijke school mag dus geen onderscheid maken op basis van seksuele geaardheid, de schoolleiding kan zijn medewerkers wel vragen om de visie van de school uit te dragen, ook buiten de school. Kan een leraar of lerares die visie niet (meer) uitdragen, dan kan het schoolbestuur oordelen dat hij of zij ongeschikt is voor een functie op die school. Wat voor leraren geldt, geldt ook voor leerlingen aan bijzondere scholen.

De AWGB geldt niet voor werkverhoudingen met een privé-karakter, iemand die thuis verzorging inhuurt mag zelf bepalen of hij of zij daar bijvoorbeeld een vrouw of een man voor inhuurt, de wet bemoeit zich niet met de privé-sfeer. Ditzelfde privé-karakter is van toepassing als iemand een kamer of etage in zijn eigen huis verhuurt. Als een alleenstaande vrouw een kamer in haar eigen huis verhuurt, dan mag ze eisen stellen aan de huurder. Ze mag bijvoorbeeld de voorkeur geven aan een vrouw, de huurder maakt tenslotte gebruik van de woning van de verhuurster. Gaat het om een te verhuren woning of etage buiten het huis van de verhuurder, dan mag er geen onderscheid gemaakt worden.

De AWGB laat een beroep op de rechter toe, daarnaast kan er een beroep worden gedaan op het College voor de Rechten van de Mens (CRM). Dit college van onafhankelijke deskundigen onderzoekt klachten en doet vervolgens uitspraak, die uitspraken zijn niet bindend maar de rechter hecht er wel grote waarde aan. Voor het CRM kan iemand zelf procederen. Men kan een advocaat in de arm nemen, maar verplicht is dat niet. Daarnaast kan het CRM ook op eigen initiatief een onderzoek instellen.

Het is lang de wens geweest om ook discriminatie op basis van handicap en chronische ziekte in de AWGB op te nemen, maar dit is niet gebeurd. In plaats daarvan is er een aparte wet tot stand gekomen speciaal gericht op deze groep: de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte (WGBH/CZ), deze wet is op 1 december 2003 in werking getreden. Het College voor de Rechten van de Mens oordeelt ook over deze wet.

Ook het niet tegengaan van leeftijdsdiscriminatie werd lang als omissie gezien, maar toch is dit criterium uiteindelijk niet in de AWGB terechtgekomen. Op 1 mei 2004 is wel de Wet gelijke behandeling op grond van leeftijd bij de arbeid (WGBL) in werking getreden. Deze wet verbiedt het maken van onderscheid naar leeftijd bij werk en scholing. Ook over deze wet oordeelt het College voor de Rechten van de Mens.

Er is naast de AWGB ook nog de aparte Wet van 1 maart 1980, houdende aanpassing van de Nederlandse wetgeving aan de richtlijn van de Raad van de Europese Gemeenschappen van 9 februari 1976 inzake de gelijke behandeling van mannen en vrouwen (Wet gelijke behandeling van mannen en vrouwen, WGB).

Deze wet bepaalt dat een werkgever niet mag discrimineren bij het aangaan van een arbeidsovereenkomst, bij de arbeidsvoorwaarden, arbeidsomstandigheden, de bevordering en het ontslag.

Op 1 november 2019 is ingegaan de initiatiefwet *Wet van 30 augustus 2019 tot wijziging van de Algemene wet gelijke behandeling ter nadere invulling van het verbod om ongeoorloofd onderscheid*

te maken op grond van geslacht (Wet verduidelijking rechtspositie transgender personen en interseksuele personen), met de toevoeging in de AWGB dat onder onderscheid op grond van geslacht mede wordt verstaan onderscheid op grond van geslachtskenmerken, genderidentiteit en genderexpressie en met vervanging van "leerlingen van beide geslachten" door: "alle leerlingen, ongeacht hun geslacht".

In juli 2019 liet minister Ollongren van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties weten voornemens te zijn een voorstel tot wetwijziging te doen om de termen "hetero- of homoseksuele gerichtheid" die nu in de AWGB gebruikt worden, te vervangen door "seksuele gerichtheid". Uit de papers die ter advisering aan de minister werden voorgelegd blijkt de term 'seksuele gerichtheid' zowel binnen als buiten Nederland gangbaarder te zijn dan 'hetero- of homoseksuele gerichtheid' om de verschillende seksuele gerichtheden - naast hetero- en homoseksuele gerichtheid ook de biseksuele of aseksuele gerichtheid - te omvatten.

Punt van aandacht van de geactualiseerde terminologie is dat zogenaamde 'overinclusie' moet worden voorkomen. Dit ziet met name op seksuele gerichtheden die, als daaraan in de praktijk uitvoering wordt gegeven, op grond van de huidige wetgeving strafbaar zijn. Daarbij kan worden gedacht aan pedoseksualiteit of een seksuele gerichtheid op dieren.

De ministerraad heeft op 26 april 2024 besloten, de wet ook van toepassing te maken op Bonaire, Sint Eustatius en Saba, de bijzondere gemeentes van Nederland. De wetwijziging zal in 2025 in werking treden.

Werk en zekerheid

**arbeidsmigratie, werkverschaffing,
arbeidsbemiddeling, bijstand, sociale
zekerheid**

Ondanks dat er vóór 1800 geen duidelijk vastgestelde landsgrenzen zijn, hebben reizigers het niet makkelijk. Hun veiligheid is sinds de middeleeuwen weliswaar toegenomen en ze hoeven zich in de regel niet meer te verweren tegen struikrovers, maar ze blijven afhankelijk van de welwillendheid van de bevolking in de dorpen en buurtschappen waar ze doorheen moeten. En ook toen al maakt onbekend: onbemand. De Fransen die na 1795 Nederland bezet houden komen tegenover Pruisische troepen te staan waardoor de grens een barrière wordt die nauwlettend in de gaten wordt gehouden. De Pruisen worden in 1806 verslagen en Oost-Friesland wordt ingelijfd bij het koninkrijk Holland om na enige tijd, met het grootste deel van Noordwest-Duitsland, ingelijfd te worden bij het Franse keizerrijk. De Franse regering is er veel aangelegen om zoveel mogelijk te weten over de onderdanen en onderhoudt daarvoor een uitgebreide bureaucratie. De bevolking wordt geregistreerd en geordend in nieuwe districten. We hebben onze burgerlijke stand er aan te danken. Grenzen worden afgebakend en bewaakt en met bureaucratie en grenscontrole wordt de mobiliteit van de bevolking gecontroleerd en vreemdelingen in de gaten gehouden.

In zekere zin is van de zeventiende tot in de negentiende eeuw het hele kustgebied van Noord-Frankrijk tot Denemarken één samenhangende arbeidsmarkt. Je kunt spreken van een 'systeem' van trekarbeid dat de kusten langs de Noordzee verbindt met het achterland. In de zomer is er aan de kust en in de grote steden een tekort aan arbeidskrachten, wat wordt versterkt door de grote behoefte aan scheepsbemanning. Trekarbeid, met name van uit het oosten, de zogenaamde 'Hollandgang' komt begin zeventiende eeuw opgang. Een bericht uit 1607 laat weten dat 'hoeijmaeyers weeromqaumen uit Holland' en berichten rond 1608 uit Osnabruck en Oldenburg vermelden dat knechten naar Holland en Friesland trekken vanwege hogere lonen.

Vanwege de armoede in Westfalen en het Graafschap Lingen trekt menige landarbeider naar Groningen en Friesland waar hij beter wordt betaald. De vrouwen onderhouden thuis het eigen stukje

Hannekemaaiers in het voorjaar op weg naar werk in Holland. Naar een tekening van Korn. Mulder.

Hannekemaaiers, in Friesland ook wel 'mieren' genoemd, tijdens een pauze in gesprek met de boer en de landheer. Naar een tekening van Cornelis Jetses.

land. De 'hannekemaaiers' komen gedurende de zeventiende tot en met de negentiende eeuw in de zomer te voet naar Nederland om op het land te werken. Deze seizoenarbeiders maaien het grasland met speciale zeisen. Hannekemaaiers is afgeleid van Johannes, doorgaans afgekort tot Hannes. De Sint Johannes dag (24 juni) is traditioneel de dag van de indiensttreding. Na 1650 voegen landarbeiders uit andere streken langs de Wezer en ten oosten daarvan, zoals Lünenburg, Ravensburg, Paderborn en Lippe, zich aan bij het legertje 'Hollandgangers'. Na 1811, de hoogtijdagen van het Noordzeesysteem zijn dan eigenlijk al voorbij, trekken nog jaarlijks 20.000 landarbeiders westwaarts. Begin negentiende eeuw trekken ze niet alleen naar Noord-Nederland, maar ook verder met beurtschepen naar Amsterdam om in Noord-Holland te gaan werken, omdat daar beter wordt betaald. Later reizen ze per stoomboot van Zwolle naar Amsterdam en verder met de trein. Naar schatting hebben tussen 1815 en 1850 140.000 hannekemaaiers zich blijvend in Nederland gevestigd.

Het voormalige Gasthof Telsemeyer bestaat uit een drietal vakwerkhuisen, ooit de huisvesting van Tüötten. Het verklaart, naast het feit dat uit Mettingen e.o. vele tüötten afkomstig zijn, dat er nu het Tüöttenmuseum is gevestigd. Op de gevel een muurschildering van een tweetal tüötten, meer naar achteren staat een bronzen beeld van een ambulante lakenkoopman.

Uit het vorstendom Lippe komen ook 'Wanderziegler' periodiek naar Nederland, Denemarken en het uiterste noordwesten van Duitsland, om in de steenfabrieken te werken.

De armoede in Lippe is in de late zeventiende eeuw tot omstreeks 1900 groter dan in aangrenzende streken. Er zijn jaren dat het merendeel van de mannelijke beroepsbevolking van Lippe van huis is. Meestal gaan ze op 1 april op weg om rond 1 november weer terug te keren. Naar zegge, zijn in 1865 tienduizend mannen uit Lippe als arbeidsmigrant werkzaam. Ze worden betaald in stukloon, zodat ze lange dagen maken, soms wel 16 uur, om zoveel mogelijk te verdienen.

De seizoenarbeiders nemen, al dan niet op bestelling, allerhande waren mee uit het thuisland. Door en naast de seizoenarbeiders komt zo een handel in Duits linnen van hoge kwaliteit op gang. De handelaars nemen lappen stof mee in een gesloten mand op de rug, die kiep wordt genoemd, vandaar de naam Kiepkemel. De meeste Kiepkemels komen uit Westfalen, uit steden als Mettingen en Cloppenburg. Ze hebben soms ook een variatie aan manufacturen bij zich in een ladekastje. Een deel van de Kiepkemels vestigt zich in Nederland, zoals Clemens en August Brenninkmeijer (C&A), maar ook families als Vroom, Dreesman, Vos, Lampe en de beroemd geworden Sinkel van de Winkel van Sinkel. Tödden, ook wel tüötten genaamd (Westfalen), of teuten (Kempen) zijn rondreizende handelaars of ambachtslieden die vanuit hun thuisbasis met koopwaar op de rug naar Nederland, Duitsland, Frankrijk, Luxemburg of Denemarken trekken. De teuten vertrekken in de lente naar andere streken om hun waren te venten of een winkel te exploiteren. In de winter keren ze terug naar huis.

De teutengemeenschappen kennen een complexe organisatie. In veel gevallen werken ze in vennootschappen om de handelsrisico's te beperken. De toelatingsvoorwaarden zijn scherp omschreven en schriftelijk vastgelegd. Voor de tocht organiseren ze zich in kleine gezelschappen. Mogelijk is het teutenbedrijf ontstaan uit het omschakelen van voerlui van transport naar handel aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Het beroep van koperslager of ketellapper, beoefend in streken als de Acht Zaligheden en de Zeven Heerlijkheden kan mede de basis zijn. De voerlieden zouden, nadat het transport over land door de oorlog is stil komen te liggen, op de ambulante handel in koperwerk zijn overgestapt. De teutenhandel heeft tot ongeveer 1890 bestaan.

In Nederland komen teuten uit dorpen in de wijde omgeving rond de Peel: Bergeijk, Eersel, Duizel, Hapert, Luyksgestel, Stramproy, Weert, Tungalroy, Budel, Maarheeze, Valkenswaard, Leenderstrijp en Soerendonk. In Belgisch Limburg wonen teuten in een langgerekt gebied vanaf Retie in de Antwerpse Kempen via Lommel, Pelt, Peer, Hechtel-Eksel, Hament-Achel tot in het Nederlands-Limburgse Roggel. De goor- of koperteuten omvatten ongeveer de helft van de teuten en verder zijn er taf- of ellenteuten die handelen in textielwaren, haarteuten die haar van dames inzamelen voor de pruikenmakerij en geleyteuten die aardewerk aan

Een teutenhuis uit Eksel in de Belgische Kempen. Als monument bewaard in het Openluchtmuseum 'Bokrijk' nabij Hasselt.

de man brengen. Verder zijn er nog de echelteuten die bloedzuigers verkopen voor medicinale doeleinde en de snijders of dierenlubbers die de boer opgaan om dieren te castreren. Te onderscheiden zijn dan nog de commissieteuten en de zelfstandige *teuten*. De eersten werken voor een opdrachtgever, een groothandelaar of fabrikant. De tweede categorie koopt zelf de goederen in. De goed georganiseerde teutenhandel brengt veel geld op: de teuten zijn vaak rijker dan hun dorpsgenoten, wat uit hun fraaie huizen blijkt. Ze dragen aanzienlijk bij tot de plaatselijke economie en ze steunen met hun geld ook wel goede doelen. Een aantal moderne ondernemingen is voortgekomen mede uit teutenkapitaal. Anton Jurgens stamt uit een teutenfamilie te Nieuwenhagen bij Heerlen. Oorspronkelijk zijn het textielhandelaren, maar de handel wordt uitgebreid met handel in boter. De broers Leonardus en Wilhelmus Jurgens gaan omstreeks 1800 in Oss wonen. Zoon Anton koopt in 1871 in Frankrijk het recept voor de productie van margarine, de conceptie van Unilever. Tödden, ventende handelaars uit het noordelijk Münsterland, komen hoofdzakelijk uit Mettingen, Recke, Schapen, Beesten en Ibbenbüren. Dit gebied behoort tot 1702 tot Nederland als huisleen van de Oranjes. Het is een economisch schrale streek die nauwelijks enige huisnijverheid kent en aan de sociale onderlaag geen bestaansbasis biedt. Ze zijn net als de hannekemaaiers op aanvullende bijverdiensten aangewezen. Als 'pakkendragers', of in de volksmond 'fijndoekspoepen' komen ze ieder jaar in maart en september de Duits-Nederlandse grens over, om in juli respectievelijk november weer naar huis te keren. Ze dragen een grote leren zak, 'ripert' genaamd, gevuld met 60 tot 70 kilo aan stalen textiel op hun rug. Naar schatting gaan er jaarlijks tussen de 800 en 1000 rondtrekkende kooplui van huis tot huis op het platteland en in kleinere steden in de Noord-Nederlandse provincies. Als eind achttiende eeuw sprake is van een recessie worden op aandrang van plaatselijke kooplui beperkende maatregelen tegen de 'vrije handel' van 'pakkendragers' genomen. De komst van spoorwegen en betere infrastructuur maakt de 'wanderhandel' overbodig en de tödden worden kooplui met vaste vestiging. De bekendste zijn de Brenninkmeyers, van wie de broers Clemens en August (C&A), in 1790 hun firma vestigen in Sneek.

Imke Klaver, geboren op 2 juni 1880 in Nieuwehorne, is de jongste zoon uit het derde huwelijk van Binne Jeeps Klaver. Zijn moeder Margjen Roelof de Vos blijft in 1882, nadat zijn vader op 61-jarige leeftijd is overleden, achter met zes eigen kinderen, een jonge uit het eerste en een dochter uit het tweede huwelijk van zijn vader. Klavers moeder trouwt een jaar later met Rinze Hendriks Wijkel met wie ze twee kinderen krijgt, van wie één na een maand overlijdt. Klaver is nog geen vijf jaar oud als hij naar de lagere school in Nieuwehorne gaat. Als kind ziet hij kans via de beurtschipper boeken te lenen van de Nutsbibliotheek die bij hem thuis worden voorgelezen. Nog geen twaalf jaar oud verlaat hij de school om bij te dragen aan het gezinsinkomen. Begonnen met eekschillen in de bossen rond Nieuwehorne, verricht hij nadien vele soorten los werk: graven en spitten, takken binden, bezems maken, turfsteken, maaien, hooien en

andere seizoensarbeid. Een lang aanhoudende landbouwcrisis in het laatste kwart van de negentiende eeuw veroorzaakt werkloosheid en dalende lonen, waardoor de nood in veel gezinnen hoog oploopt. In 1897 wordt Klaver net als zijn oudere broers lid van de pas opgerichte veldarbeidersvereniging in Bontebok, die zich aansluit bij de in datzelfde jaar ontstane revolutionair gezinde Nederlandsche Bond van Landarbeiders (NBvL), die aangesloten is bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Klaver is betrokken bij een staking van grondwerkers bij Terwispel in 1898. In de nazomer van het jaar daarop trekt hij, zoals vele anderen uit de omgeving, naar Duitsland om daar werk te zoeken. Tot zijn huwelijk, tien jaar later, werkt hij vaak maanden achtereen in het Ruhrgebied. Soms betreft het ongeschoolde fabrieksarbeid, maar meestal gaat het om zwaar grondwerk. Klaver spreekt niet alleen Fries en Nederlands maar heeft ook aanleg voor vreemde talen en leert er goed Duits. Duitse boeken zijn

goedkoop, het Nibelungenlied kost 12 cent. Hij vertaalt Heine's Lorelei in het Fries. Door zijn omgang met Italiaanse grondwerkers leert hij ook wat Italiaans, wat hem niet moeilijk valt omdat hij al wat Engels en Frans kent. Zijn kennis en inzicht valt op bij zijn werkgever die hem opzichter maakt. Het is van korte duur, omdat Klaver spoedig begrijpt dat hij dan tegenover de andere arbeiders komt te staan. Zijn hele leven is hij niet bereid om medearbeiders te commanderen.

Klaver probeert, zoals hij dat noemt 'aan de spade te ontkomen'. In 1905 besluit hij door te leren voor commies. Hij slaagt voor het examen, maar wordt nergens aangenomen vanwege zijn politieke opvattingen.

Wanneer hij in Friesland is zet Klaver zich in voor de plaatselijke vrij-socialistische arbeidersbeweging. In 1900 is hij secretaris van het Eén-Mei-Comité in De Knipe. In dat jaar is hij ook betrokken bij de oprichting van een Vrije Socialisten Vereniging, die regelmatig meetings en bijeenkomsten organiseert met sprekers over onderwerpen als Gemeenschappelijk Grondbezit, antimilitarisme en Rein Leven. Als er belangrijke bijeenkomsten zijn, lopen de landarbeiders na hun werk nog 'even' naar Heerenveen of Gorredijk. Op hun propagandatochten colporteren ze met socialistische bladen als De Klok, De Vrije Socialist en met brochures uit de socialistische beweging en van de vrijdenkersvereniging De Dageraad. Op 27 mei 1909 treedt Klaver in het huwelijk met Otje Haanstra, met wie hij twee dochters en twee zoons krijgt. Na zijn huwelijk trekt Klaver niet meer naar Duitsland, maar werkt hij in de bossen en bij boeren in de omgeving. Bij diens afwezigheid vervangt hij voorwerker Lutzen de Jong, die meerdere projecten onder handen heeft. Met De Jong, die een Nederlands-Duits woordenboek bezit, is hij goed bevriend geraakt in de jaren dat ze gezamenlijk naar Düsseldorf trokken. Onder de vervanging valt ook de bediening van een gemaaltje bij de landaanwinning in de polder onder Nieuwehorne.

Vanaf 1902 vervult Klaver bestuursfuncties in de NBvL, eerst als secretaris en vanaf 1908 tot 1919 als voorzitter van de afdeling Nieuwehorne. In 1916 neemt hij ook het landelijk secretariaat van de toen ruim 2000 leden tellende NBvL op zich. Actief zijn in de arbeidersbeweging betekent voor hem ook administratie bijhouden, corresponderen, stukken schrijven voor krantjes en vergaderingen bezoeken. Als in 1919 de NBvL opgaat in de Nederlandsche Federatie van Land-, Tuin- en Zuivelarbeiders (NFvLT&Z) wordt hij opgevolgd door Wolter Postma uit Groningen. Klaver blijft nog vier jaar lid van de Federatieraad tot de NFvLT&Z zich in 1923 afscheidt van het NAS en lid wordt van het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV).

Zijn belangstelling voor de landarbeiderskwesie blijkt ook uit een discussie in 1919 in het *Nieuwsblad van Friesland* over de voor- en nadelen van de Landarbeiderswet. Klaver zit jarenlang in het bestuur van het plaatselijke Groene Kruis, de vereniging Ziekenhuisverpleging, de vereniging Volksonderwijs en de buurtvereniging. Ook is hij betrokken bij de oprichting van de lijkwagenvereniging en het Waterschap. Voor het verfraaien en verbeteren van Nieuwehorne zit Klaver in de vereniging Plaatselijk Belang.

In 1931 wordt Klaver machinist van het in dat jaar gebouwde elektrische gemaal bij Nieuwehorne, een functie die hij combineert met zijn eigen boerenbedrijfje. De komst van zuivelfabrieken heeft het voor landarbeiders mogelijk gemaakt een koe te kopen en de melk voor verwerking aan de fabriek te leveren. Klaver laat in 1931 zijn huisje aan de Buitenweg in Nieuwehorne ombouwen tot boerderij. Vanaf die tijd zit hij in het bestuur van de Coöperatieve Boerenleenbank. In 1925 wordt hij boekhouder van het Onderling Veefonds, een functie die hij tot 1958 blijft vervullen.

Uit zijn herinneringen blijkt dat hij teleurgesteld is over het verloren gaan van de massale stakingen in de werkverschaffingen in 1925 in Zuidoost Friesland, waar de communist Gerrit Roorda een belangrijke rol heeft gespeeld. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in Schoterland in 1927 staat hij als nummer vijf op de lijst van Onafhankelijke Kiezers. Deze groep verbindt communisten, vrije socialisten en andere radicalen en verwerft drie zetels in de raad van Schoterland. Vier jaar later staat Klaver opnieuw op de lijst, nu op plaats acht. De groep behoudt zijn drie zetels. Ook in 1934 staat hij op de lijst. In de vakbeweging is Klaver niet actief meer, maar in zijn politieke keuze blijft hij een vrije socialist. Dat blijkt ook wanneer Roorda hem weer eens opzoekt. Wanneer het gesprek de kant van het communisme opgaat, zegt Klaver tegen zijn vrouw: 'Gerrit gaat weg', wat voor haar het teken is om Roorda's jas te pakken. Na de Tweede Wereldoorlog zet Klaver zijn werkzaamheden voor diverse verenigingen in Nieuwehorne voort. Zo schenkt de coöperatieve boerenleenbank 250 gulden voor het

verharden van de Groninger Postweg. Ook in de vereniging Volksonderwijs is hij weer actief. Rond zijn 65ste zegt hij veel van zijn functies op.

Zijn nalatenschap bevat veel schriften waarin hij zijn kennis over tal van zaken heeft opgeschreven, van de prehistorie tot het kapitalisme, van de oorsprong van het menselijk bestaan tot ontwikkeling van de techniek en de ideeën van Malthus tot Multatuli. Deze schriften noemt hij zijn 'kapitaal'. In een dik schoolschrift heeft hij voor zijn kinderen in het Fries zijn levensverhaal opgeschreven. Het eindigt bewust in 1925 met de ondergang van de landarbeidersbond. Klaver overlijdt op 25 oktober 1967 te Nieuwehorne.

Vanaf de zeventiende tot medio negentiende eeuw is de trekarbeid oost-westwaarts georiënteerd. Na 1870 verandert de trekarbeid van richting. Er komt een stroom opgang van Nederland naar Duitsland. Oorzaken van deze omkering moeten in demografische en economische veranderingen van zowel Duitsland als Nederland worden gezocht. Veengraven is seizoenarbeid, met als gevolg dat het inkomen in korte tijd verdiend moet worden. Het jaarinkomen moet met ander tijdelijk werk worden aangevuld. Onder veenarbeiders is een voortdurende trek naar andere arbeidsgebieden. Uit de veenstreek van Zuidoost-Drenthe trekken jaarlijks duizenden arbeiders naar Duitsland. De bevolkingsgroei in de noordelijke provincies houdt geen gelijke tred met de werkgelegenheid, zodat elders emplooi gezocht moet worden. Landarbeiders trekken naar de veengebieden in Noord-Duitsland rond Velen en Oldenburg. Andere vinden werk in de industrie en bovengrondse mijnbouw in het Roergebied. In de omgeving van Münster, Bonn, Oldenburg, Hannover, Krefeld en het gebied tussen Kleef en Duisburg kunnen landarbeiders werk vinden in de land- en akkerbouw. Een registratie om hoeveel trekarbeiders het gaat is niet voor handen, maar wie naar Duitsland wilde moest zich voorzien van een Nederlands identiteitsbewijs. Het aantal afgegeven identiteitsbewijzen zegt iets over het aantal arbeiders die de grens naar Duitsland overgingen. In 1900 zijn dat er meer dan 44.000 en in 1901 bijna 35.000. In de jaren 1902-1906 schommelt het aantal tussen 15 en 30.000. In 1906 is besloten dat het identiteitsbewijs voortaan vijf jaar geldig is, zodat het als indicator over het aantal grensarbeiders zijn waarde verliest. Aangenomen wordt dat omstreeks 1910 rond de 100.000 Nederlanders, veelal seizoenmatig, werk vinden in Duitsland. Tijdens de Eerste Wereldoorlog neemt de behoefte aan vreemde werknemers in de Duitse industrie toe ter vervanging van de eigen werknemers die naar het front zijn gestuurd. Door de afloop van de oorlog in 1918 stort de werkgelegenheid in Duitsland in. Is er naar schatting in 1918 nog sprake van 100.000 Nederlandse grensarbeiders in Duitsland. In 1925 is dat teruggelopen naar 30.000.

Lit. & bron.: Korn. Mulder, *Hanneke maaiers en kiepkerels* (Gorredijk 2019); P. Schonewille (eindred.), *Werken over de grens. 350 jaar verdienen in het buitenland* (Assen/Cloppenburg/Hoorn/Lingen 1993) p. 13-17, 110-117, 130-139; J. Frieswijk, 'Klaver, Imke' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging* (BWSA-online 2021); Wikipedia: *Hannekemaaiers* (juli 2025), *Kiepkerels* (juli 2025), *Teut (handel)* (juli 2025)

1800 Arbeidsbemiddeling

werk

De arbeidsmarkt in de negentiende eeuw is sterk gesegmenteerd. Slechts een minderheid van geschoolde werknemers heeft vast werk, wat zich beperkt tot enige deelmarkten, zoals de Amsterdamse scheepsbouw, de woningbouw (veelal Brabanders), bakkerijen (vrijwel alleen Duitsers) en de diamantbewerking (veelal joden). Arbeiderskinderen komen vaak aan werk op basis van voorspraak van familie of vrienden. Een voor bedrijven goedkope wervingsmethode, die in zekere zin kwaliteit borgt, doordat de familieleden op de prestatie van hun protegé kunnen worden aangesproken. Grote bureaucratistische bedrijven, als de spoorwegen en posterijen, hebben behoefte aan betrouwbaar en loyaal personeel (lees ook: gezeglijk en onderdanig) en een voorkeur voor deze manier van werven, die wel als patronagesysteem wordt betiteld. Wie niet over een connectie beschikt moet zich melden aan de fabriekspoort of op het boerenerf en vragen om werk. Koffiehuizen en cafés fungeren wel als arbeidsbeurzen, met alle nadelige gevolgen van dien. Commerciële

arbeidsbemiddeling in de Vroegmoderne tijd beperkt zich tot dienstboden, zeelieden en huurlingen, hoewel er voor de laatste twee groepen ook wel sprake is van ronselen. Na het verdwijnen van de huurlingenlegers in de negentiende eeuw, richt de commerciële arbeidsbemiddeling zich naast dienstboden en zeelieden op beroepsgroepen als landarbeiders (Brabant, Friesland, Groningen en Zeeuws-Vlaanderen), horeca- en theaterpersoneel, havenarbeiders en arbeiders in de bouw-, grond- en waterwerken. De eerste niet-commerciële arbeidsbemiddeling zien we voor het eerst in 1886 in Amsterdam.

Standbeeld van een 'Kiepkerel' in Münster.

'Vreemde arbeiders' zijn geen fenomeen van na de Tweede Wereldoorlog. In de Gouden Eeuw moet de vloot voorzien worden van zeelieden. 'Janmaat' komt uit alle windstreken van Europa om bij te dragen aan de vaderlandse trots. Ook het leger bestaat voor een groot deel uit huurlingen van over de grens. Voor het oogsten komen uit het oosten de 'hannekemaaiers'. Voor de handel komen de 'kiepkerels' met hun waren de grens over, terwijl aan het begin van de twintigste eeuw, met name in de betere kringen, het gebrek aan dienstmeisjes als een groot probleem wordt gezien. Wervingsbureaus zorgen voor meisjes uit Duitsland, omdat die als keurig en betrouwbaar bekend staan. Kortom 'grensarbeid' is eeuwenlang een heel normaal verschijnsel.

Enige jaren nadat de kleermakersgezel Hendrik Gerhard voor zijn 'wanderschaft' Amsterdam heeft verlaten, komt in 1856 een andere 'wanderbursche' de stad binnen. Hij is eveneens kleermakersgezel en stamt ook uit een geslacht van kleermakers. Zijn 'roots' ligt in het oosten, maar hij zal zich blijvend in Amsterdam vestigen en er een bekende naam verwerven. In Kiev wordt, vermoedelijk in 1771, zijn grootvader Christian Franz geboren die omstreeks 1800 als kleermakersgezel de wijde wereld intrekt om zich verder in het vak te bekwamen. De wereld in; dat

betekent westwaarts, want daar liggen honderden steden en stadjes, elk met een eigen kleermakersgilde. Overal in Europa staan de deuren open voor de rondtrekkende gezellen. Dat is al eeuwen het geval. Christian Franz komt - na wie weet hoeveel tussenstations - op een goede dag het stadje Peine bij Brunswijk binnenstappen. Op zoek naar weer een andere meester die bereid is hem enige maanden onderdak te verlenen en onderricht te geven. Dat geeft weinig hoofdbrekens aangezien het kleermakersgilde van Peine twaalf meesters telt. Dat is vrij veel, gelet op het feit dat er ternauwernood tweeduizend mensen wonen. De welvaart is er gering en het stadje staat in de omgeving bekend als een 'drecknest'. In 1804 trouwt Christian Franz, 33 jaar oud, met een kleermakersweduwe en wordt na het afleggen van de meesterproef in ambt en gilde opgenomen. Dat gebeurt op 27 december van dat jaar, zoals valt te lezen in het bewaard gebleven *Gildebuch des Schneiders Handwercks zu Peina*. In dit boek wordt hij ingeschreven onder de naam Christian Franz von Kioff. Op 1 januari 1805 wordt hij in het poorterschap van Peine opgenomen, nu onder de naam Christian Franz Krasnapolski, komende van Kioff in Rusland. Onze meester kleermaker is nu een Pruis. Zijn vrouw schenkt hem drie zonen, die stellig als Pruisen zouden zijn opgegroeid als Napoleon zich niet zou zijn gaan bemoeien met de gang van zaken. In 1806 maakt de Pruisische bezetting van het stadje plaats voor een Frans garnizoen. Peine ligt dan in het departement Oker van het district Brunswijk van het koninkrijk Westfalen. Die staat leunt geheel tegen het Franse keizerrijk aan en verdwijnt van de aardbodem met de val van Napoleon. Peine gaat deel uitmaken van het koninkrijk Hannover, dat ruim vijftig jaar standhoudt; het wordt in 1866 bij Pruisen ingelijfd. Maar dan leeft Christian Franz niet meer. Hij is wel oud geworden en een algemeen geacht ingezetene. Al in 1814 - nog slechts tien jaar burger van Peine en lid van het gilde - is hij tot grootmeester gekozen. In 1841 treedt hij nog op als woordvoerder van zijn vakbroeders en tekent hij als oudste gildemeester. Blijkbaar bestaat te Peine het gilde dan nog steeds. Een van Christian Franz's drie zonen, Franz Wilhelm, wordt evenals zijn vader kleermaker. Hij trouwt met Maria Schwencke. Uit dit huwelijk werd op 24 mei 1834 een zoon geboren,

die de naam Wilhelm krijgt. Wilhelm Krasnapolsky, die evenals zijn vader en grootvader - en wie weet hoeveel voorvadersen vóór die twee - kleermaker is, noemt zich zelf later Adolf Wilhelm Krasnapolsky. Hij stapt in november 1856 voor het eerst van zijn leven Amsterdam binnen met in zijn binnenzak het Wanderbuch dat de magistraat van Peine hem bij zijn vertrek ter hand heeft gesteld. Ook kan hij zijn diploma, van de Dresdener coupeursacademie waarheen zijn vader hem gezonden heeft om het vak volgens de modernste opvattingen van die tijd te leren, tonen. Aldus voorzien van goede papieren moet hij volgens de toen nog steeds geldende opvattingen in de Duitse landen naar de politie zijn gegaan om zijn Wanderbuch te laten aftekenen, maar daar zendt men hem naar het bevolkingsregister, waar hij zonder bezwaar als ingezetene wordt ingeschreven. Het Wanderburschenwesen is weliswaar in Nederland bezig uit te sterven, maar men heeft er niets op tegen dat hij hier als kleermakersgezel een baan wil zoeken. Er werken zo veel vreemdelingen in de stad. De 22-jarige kleermakersgezel-met-diploma vindt spoedig wat hij zoekt.

Met de Vrede van Munster in 1648 eindigt de Tachtigjarige Oorlog. De Republiek der Verenigde Nederlanden is nu een onafhankelijke mogendheid, die groeit in macht en rijkdom. De Vrede van Munster is ook het einde van de Dertigjarige oorlog die een ontrederd Duitsland achterlaat, bestaande uit tientallen veelal verwoeste, deels ontvolkte staatjes met een straatarme bevolking. Het verschil tussen het verarmde Duitsland en de rijke Republiek brengt een trekarbeid op gang, die doorgaat in de achttiende en negentiende eeuw. We vinden deze trekarbeiders terug op de walvisvaart, als ketellapper of turfsteker, maar de meeste verhuren zich als landarbeider. Ze krijgen de naam van 'Hannekemaaiers' omdat naar het idee van de Nederlanders de meeste van deze boerenknechts de naam van Hans dragen. Het degelijke linnengoed dat de Hannekemaaiers - vooral die uit Westfalen - dragen valt op. Er komen bestellingen om eens een lap van deze stof mee te nemen. Het Westfaalse linnengoed heeft de reputatie het beste van Europa te zijn. Zo ontstaat een linnenhandel tussen Westfalen en Nederland. Pioniers van deze handel, afkomstig uit Mettingen en omliggende dorpen, kiezen vooral Friesland en Groningen tot hun handelsterrein. In het noorden noemt men een Duitser een poep en de linnenmarskramers uit Mettingen staan bekend als 'fijndoekspoepen'. De kooplieden zelf noemen zich tütöten, een benaming die samenhangt met het in onbruik geraakte werkwoord teuten wat zoveel betekent als: ruilen, kwanselen. In het voorjaar, nadat in de winter het vlas gesponnen en geweven is, kan de tütöt op stap. Over de schouder draagt hij de 'ripert', een zak die als een hoes om een leren bak spant. In de bak bevinden zich mappen met stalen textiel. De ripert met inhoud weegt zo'n 30 à 40 kilo. De last die hij draagt is zwaar, maar de gevaren die hem langs de weg bedreigen, maakt het de marskramer nog moeilijker. De wegen zijn abominabel en schier eindeloos. Langs de weg opereren gewapende bendes en als de tütöt al slaagt zonder beroofd te worden langs de rovers te komen, dan verliest hij een aanzienlijk deel van zijn zuur verdiende centen aan de vele tollens die hij op zijn weg tegenkomt. De meeste tütöten worden door het zware werk en de gevaren niet ouder dan vijftig jaar en sterven ver van huis.

Een tütöt moet niet alleen sterk, maar ook slim zijn. Op zijn handelsweg komt hij allerlei verschillende maten, munten en gewichten tegen. Alleen al in Duitsland zijn er op enig moment 132 verschillende ellenmaten.

Veel, nu nog bekende, modemagazijnen danken hun ontstaan aan tütöten die zich vanaf eind van de achttiende eeuw in Nederland vestigen. Voss opent reeds in 1797 een manufacturenwinkel in Bolsward. Lampe vestigt zich in 1834 in Sneek. Met de nachtschuit trekt Lampe regelmatig naar

*'Lapkepoep en Friese boerin anno 1841'.
Bronzen beeld gemaakt door Herbert
Draubenspeck en aan de gemeente Sneek
aangeboden in 1991 door C&A Nederland.*

De eerste winkel van Lampe in 1834 in Sneek.

Amsterdam, waar hij een zakelijke relatie aangaat met Sträter die sinds 1814 een textielgrossierderij heeft aan de Warmoesstraat. Sträter zal de grondlegger zijn van het gelijknamige modemagazijn aan de Kalverstraat. In 1841 vestigen, eveneens in Sneek, de gebroeders Brenninkmeijer (C. & A.) een winkel. Aan de rij van tütöten uit Westfalen met nu nog bekende namen kunnen nog worden toegevoegd: Hollenkamp, Peek & Cloppenburg en Kreymborg. Via deze magazijnen zal het gros van de confectie de consument bereiken. Het zijn ook deze magazijnen die de opdrachten gaan geven aan de confectieateliers.

Krasnapolsky treedt - eind 1856 - in dienst van Anton Sinkel in de winkel van Sinkel aan de Nieuwendijk. Dat is dan reeds een bedrijf van grote faam. Sinkel komt uit Cloppenburg, welke stad evenals Peine in het toenmalige koninkrijk Hannover ligt. De vrouw van Sinkel komt uit Mettingen, dezelfde plaats waar ook velen van de tütöten vandaan komen. Sinkel en Krasnapolsky zijn dus landgenoten. Sinkel is in 1821 als marskramer in garen en band Nederland binnengekomen - spoedig gevolgd door zijn broers Hermann en Joseph - en heeft zich gevestigd aan de Nieuwendijk om

daar een winkel te beginnen; nou ja een winkel... hij spreekt zelf over een "affaire in Wollen, Catoenen en Zijden Manufacturen". Dat klinkt heel wat beter! Als Krasnapolsky bij hem in dienst treedt, is Sinkel al een welvarend man die woont op het landgoed 'Hors du Boue' te Hilversum. Hij houdt van Franse termen, waarmee hij ook zijn advertenties in de dagbladen rijkelijk opsiert. De winkel heeft hij door architect Joh. van Straaten naar Griekse trant laten verbouwen. Niet omdat hij een minnaar is van het neoclassicisme, maar omdat de grote winkels in Londen en Berlijn er ook uitzien als Griekse tempels. En wat daar geliefd is, moet ook in Amsterdam mensen trekken. Sinkel heeft over belangstelling niet te klagen, maar dat kan ook liggen aan zijn formidabele verkoopstunt: prijskaartjes met vaste prijzen! Dat is nog nooit vertoond in Nederland. De vaste gewoonte is dat de winkelier een veel te hoge prijs vraagt. Van de klant wordt verwacht dat hij afdingt. Kopen is dus een kwestie van loven en bieden. Sinkel doorbreekt die gewoonte, wordt prompt voor gek verklaard, maar heeft een enorm succes. Sinkel verkoopt van alles getuige het rijmpje:

*In de winkel van Sinkel,
...daar kan je krijgen,
manden met vijgen,
doosjes pommade,
flesjes orgeade³⁵,
drop om te snoepen,
pillen om te ...*

Sinkel heeft met de kleermakersgezel belangrijke plannen, wat blijkt uit de mededeling aan de gegoede klanten dat hij een coupeur in dienst heeft. Adolf Wilhelm blijft dus het vak van zijn vader en grootvader trouw. Hij heeft het kennelijk bij Sinkel naar zijn zin. Naar de maatstaven van de tijd wordt hij goed betaald, want de kleermakersgezel ziet kans een aardige duit opzij te leggen. Aanvankelijk heeft hij het plan om zijn eigen kleermakerij te openen. Hij koopt echter, op die gedachte gebracht door August Volmer, een kelner afkomstig uit Rijnland met wiens zuster Adolf Wilhelm zal trouwen, het Nieuwe Poolsche Koffijhuis. Het is het begin van het bekende hotelbedrijf Krasnapolsky.³⁶

³⁵ Amandelmelk, een schoonheidsmiddel

³⁶ D. Nas, *Koerier van een nieuwe tijd* (Den Haag 2002) p. 35-38

Na de 'Franse tijd' in 1814 geeft de Nederlandse staat zijn ambtenaren van de indirecte belastingen (accijnzen) een premievrij pensioen van twee derde van het salaris. Er wordt 68 miljoen gulden in het pensioenfonds gestort. In de jaren na 1830 wordt het gestorte geld echter niet meer aan pensioenen besteed en het verdwijnt zonder enige verklaring van de begroting, waarna in 1836, bij Koninklijk Besluit, het weduwen- en wezenpensioen ook formeel ongedaan wordt gemaakt. Na het overlijden van de ambtenaar rest voor zijn weduwe en zijn kinderen slechts armoede en gebrek. In 1854 besluiten

ambtenaren uit de provincie Friesland een adres te zenden aan de koning met het verzoek om aan weduwen en wezen van ambtenaren wederom een pensioen toe te kennen. Een jaar later wordt ook in Zwolle een adresbeweging op touw gezet, die door meer dan duizend ambtenaren wordt ondertekend. Koning noch regering nemen de moeite de adressen te beantwoorden. Bij deze 'adresbewegingen' spelen voornamelijk hogere ambtenaren een rol. Vanaf 1863 komen ook de commiezen in beweging met Jacob Griek aan het hoofd. Griek is in Nederland wellicht de eerste 'vakbondsman' gespecialiseerd in pensioenzaken. Begonnen als commies der vierde klasse klimt hij gedurende zijn werkzame leven als burgerlijk ambtenaar op tot commies der eerste klasse.

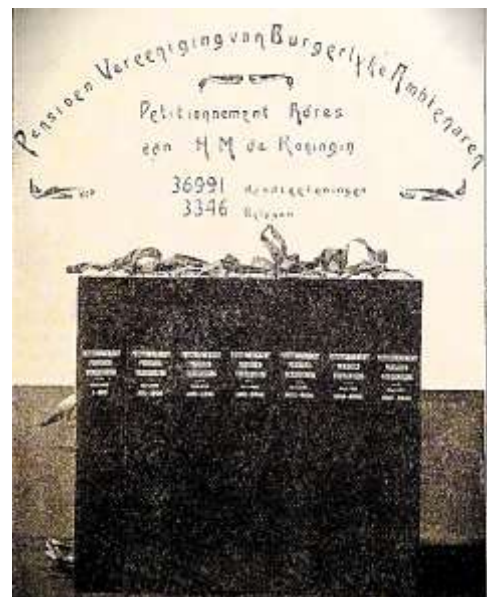
Jacob Griek geportretteerd in 1859.

Dat het ambtenaarschap iets voor hem betekent, blijkt uit het in 1859 gemaakte portret, enige dagen voor zijn huwelijk, waarop hij is afgebeeld met zijn aanstelling tot commies in de hand. Griek, geboren in 1825, groeit op in Sloten bij Amsterdam, waar zijn vader het beroep van commissionair uitoefent, dat wil zeggen handelt op last van anderen. Zijn moeder overlijdt als hij vijf jaar is en zijn vader blijft achter met drie kinderen. Gelet op het beroep van zijn vader, zal hij in weinig kommervolle omstandigheden zijn opgegroeid. Na zijn schooltijd vertrekt hij naar Amsterdam, waar hij als belastingambtenaar in dienst treedt van de rijksoverheid. In 1859 treedt Griek in het huwelijk met Johanna Wilhelmina Fonteijn, met wie hij twee dochters en een zoon krijgt.

De vroegste organisatie onder ambtenaren is die van de pensioenbeweging. Het beginsel van pensioenvoorziening is reeds in de Staatsregeling van 1798 vastgelegd. In 1802 wordt een tijdelijke pensioenregeling ingesteld voor 'behoefte en afgeleefde ambtenaren' van zestig jaar of ouder, maar deze regeling stopt alweer in 1805 wegens geldgebrek. In 1804 komt een weduwen- en wezenpensioen tot stand, waarvoor vier jaar later de ambtenaren worden verplicht bij te dragen aan de pensioenlasten door middel van een loonheffing van drie procent. Na de 'Franse tijd' in 1814 geeft de Nederlandse staat zijn ambtenaren van de indirecte belastingen (accijnzen) een premievrij pensioen van twee derde van het salaris. Er wordt 68 miljoen gulden in het pensioenfonds gestort. Al in 1815 gaat het pensioenrecht, dat ontstaat na veertig dienstjaren, in tenzij vóór het zestigste levensjaar sprake is van arbeidsongeschiktheid, want dan volstaan tien dienstjaren. In de jaren na 1830 wordt het gestorte geld echter niet meer aan pensioenen besteed en het verdwijnt zonder enige verklaring van de begroting, waarna in 1836, bij Koninklijk Besluit, het weduwen- en wezenpensioen ook formeel ongedaan wordt gemaakt. Na het overlijden van de ambtenaar rest voor zijn weduwe en zijn kinderen slechts armoede en gebrek. Bij de behandeling van een nieuwe pensioenwet in 1846 ontkent een deel van de volksvertegenwoordiging de plicht van de staat om zijn ambtenaren te pensioneren en noemen anderen pensioen het najagen van een socialistische utopie. Er wordt in de nieuwe pensioenwet wel een recht voor weduwen en wezen opgenomen, maar tot uitvoering komt het niet.

Op 13 januari 1854 besluiten ambtenaren uit de provincie Friesland een adres te zenden aan de koning met het verzoek om weduwen en wezen van ambtenaren wederom een pensioen toe te kennen. Een jaar later wordt ook in Zwolle een adresbeweging op touw gezet, die door meer dan duizend

ambtenaren wordt ondertekend. Koning noch regering nemen de moeite de adressen te beantwoorden. Ook op het in 1863 opnieuw uit Zwolle verzonden adres wordt niet gereageerd. Bij deze 'adresbewegingen' spelen voornamelijk hogere ambtenaren een rol. Vanaf 1863 komen ook de commiezen in beweging met Jacob Griek aan het hoofd. Als de minister van Financiën Pieter Philip van Bosse in 1868 bij de overhandiging van een adres meedeelt dat een wetsvoorstel tot afschaffing van de korting op het loon in voorbereiding is, antwoordt Griek: "Excellentie, dit is de grootste ondienst, die U.E. den burgerlijke ambtenaar kunt bewijzen, want het maakt een inbreuk op de bate van het fonds, en onze weduwen en weezen zijn er niet mede gebaat; niet één ambtenaar zal U.E. daarvoor dankbaar zijn." Jarenlang ijvert Griek krachtig voor het verkrijgen van een weduwen- en wezenpensioen. Hij stelt de adressen van 1868, 1869 en 1870 op en voert het woord bij de bezorging van een adres, uiteraard met alle beleefdheidsfrases die bij de beroepsgroep en die tijd behoren. In 1870 baart Griek veel opzien met zijn moreel beroep op de koning op het moment dat deze de Grote Kerk te Amsterdam verlaat. Vergezeld van negen weduwen van ambtenaren biedt hij de majesteit een adres aan: "Eenmaal beloofde U.M. een krachtig onderzoek; thans smeeken wij U.M. dat het haar moge behagen recht en gerechtigheid te doen wedervaren aan de burgerlijke ambtenaren. Opdat het lot hunner weduwen en weezen niet hopeloos, maar in de toekomst billijk verzekerd zij." Vanwege het aanbieden van dit adres aan de koning krijgt Griek ontslag. Hoe hij daarna in zijn levensonderhoud voorziet of wat zijn positie is geworden, is onbekend, maar hij blijft voor het verkrijgen van pensioen actief. Als enkele hoofdambtenaren in 1872 de koning en de Tweede Kamer er op wijzen dat er nimmer op de ingediende adressen is geantwoord, komt er een reactie. De korting op het loon voor het pensioen wordt afgeschaft en daarmee kunnen de ambtenaren het doen. Het gebrek aan resultaat doet het inzicht groeien dat met een enkel verzoek, hoe redelijk ook, geen concessie van de regering verwacht mag worden. Er worden plaatselijke commissies gevormd ter verkrijging van een weduwen- en wezenpensioen. Vierendertig vertegenwoordigers uit tien plaatselijke commissies komen op 28 augustus 1876 bijeen en richten het *Pensioenverbond* op. Met een ingediend rekest slagen ze er in een staatscommissie ingesteld te krijgen, die na twee jaar een rapport uitbrengt met als conclusie dat pensioen te duur is. Een ambtenaar zou een vijfde van zijn salaris moeten offeren om het weduwen- en wezenpensioen te bekostigen. De bezwarennota die het Pensioenverbond indient tegen het rapport van de staatscommissie, doet de minister besluiten opnieuw een staatscommissie in te stellen. Griek geeft voor eigen rekening een brochure uit met de veelzeggende titel:

Waarom? Een kreet uit het pensioenverbond, aan alle burgerlijke ambtenaren der mindere rangen in Nederland (Rotterdam 1880). De inhoud toont hoe grondig hij het pensioenvraagstuk heeft bestudeerd. De conclusie van zijn betoog is dat de staat de verplichting op zich moet nemen de pensioenen van de ambtenaren voor rekening van de schatkist te laten komen. Griek betreurt het dat slechts 4.665 van de 11.881 ambtenaren tot het Pensioenverbond zijn toegetreden. Hij roept de overige 7.216 op niet langer te zwijgen en als één man op te staan voor 'Regt en Billijkheid'. In hetzelfde jaar neemt hij in een viertal artikelen in het blad van het Pensioenverbond stelling tegen het rapport van de staatscommissie. De tweede staatscommissie doet er eveneens twee jaar over om een rapport op te stellen, maar de conclusie is aanmerkelijk beter. Met de middelen van het pensioenfonds kan een weduwen- en wezenfonds worden gesticht. De werkelijke uitvoering van een weduwen- en wezenpensioen laat nog enkele jaren op zich wachten, maar de verwezenlijking van zijn doelstelling is in 1890 voor het Pensioenverbond aanleiding zichzelf op te heffen. Kort na het uitkomen van het rapport van de staatscommissie overlijdt Griek. Hij mag het genoegen van zijn gelijk nog smaken, maar zijn weduwe zou in die kommervolle omstandigheden zijn achtergebleven die hij met zijn ijveren nu juist had willen voorkomen, als niet onder de leden van het Pensioenverbond een steunactie wordt

gehouden. De inzameling levert zoveel op dat de weduwe gedurende haar leven een uitkering krijgt, die ze ook gekregen zou hebben als het weduwen- en wezenpensioen al zou hebben bestaan, te weten: 70 gulden per halfjaar.

In 1890 komt een nieuwe Pensioenwet voor Burgerlijke ambtenaren tot stand, uitsluitend een weduwe- en wezen verzekering. In 1906 en 1913 komen wettelijke pensioenregelingen tot stand voor onderwijzers in het bijzonder onderwijs en voor gemeenteambtenaren. De pensioenverzekeringen voor ambtenaren komt rechtstreeks ten laste van de staatskas. Het naast elkaar bestaan van de diverse pensioenregelingen en de kosten daarvan is in 1915 aanleiding een staatscommissie in te stellen met als taak om met voorstellen te komen voor een efficiëntere organisatie van de staatspensioenen. De commissie kwijt zich van haar taak in vier jaar waarna op 1 januari 1922 de herziene Burgerlijke Pensioenwet in werking treedt. De afzonderlijke regelingen gaan op in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP).

Lit. & bron.: J.G. Everwijn, *Geschiedkundig overzicht der pensioenbeweging (1853-1890)* (Utrecht 1890) 16, 53; H.J. van de Brugge e.a., *Gedenkschrift van de Vereeniging van Kommiezen bij 's Rijksbelastingen in Nederland 1892-1917* (Schiedam 1917) 29, 279-82; T. Pfeil, *Op gelijke voet. De geschiedenis van de belastingdienst* (Deventer 2009) 512-13. J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 65-66; D. Nas, 'Griek, Jacob' in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA-online 2011)

1818 Koloniën van Weldadigheid

werkverschaffing

De Koloniën van Weldadigheid zijn zeven gebouwencomplexen van voormalige binnenlandse Nederlandse en Belgische koloniën, gelegen in de provincies Drenthe, Overijssel, en Antwerpen in het toenmalige Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Ze werden in 1818 opgezet door de Maatschappij van Weldadigheid om de heersende armoede tegen te gaan. Dit project betrof een sociaal experiment dat uniek is voor Europa en stond aan het begin van Nederland als verzorgingsstaat.

148

"Sire!

Een aanzienlijk getal onderdanen van Uwe Majesteit hebben zich vereenigd om een Maatschappij van Weldadigheid op te richten onder de bescherming van zijne Koninklijke Hoogheid Prins Frederik, met oogmerk om aan de talrijke klassen van behoeftige ingezetenen arbeid te verschaffen en zulks in de Eerste plaats door middelen van Fabriekmatige inrichtingen ter vervaardiging van zoodanige goederen, die geheel of grotendeels van Buitenlands worden ingevoerd, het debiet daarvan te verzekeren door eene Vrijwillige overeenkomst der Leden van de Maatschappij, om Jaarlijks eene zekere hoeveelheid stoffen op deze wijze vervaardigd tegen gezette prijzen te ontvangen, ten Tweede door het ontginnen en vruchtbaar maken van nog ongecultiveerde gronden in ons Vaderland, en daarop bij wijze van Colonisatie over te brengen zoodanige Armen die voor dezen arbeid geschikt geoordeeld worden".

(Aanhef van een door Johannes van den Bosch ondertekend verzoekschrift uit 1818 aan koning Willem I)

Nederland is aan het begin van de negentiende eeuw sterk verarmd. Veel gezinnen leven, zowel in de steden als op het platteland, in kimmervolle omstandigheden. Het is de verdienste van Johannes van den Bosch, dat hij het probleem onderkent en daadwerkelijk stappen onderneemt om de paupers een nieuw bestaan te bieden. Hij richt in 1818, samen met een select gezelschap onder auspiciën van Prins Frederik der Nederlanden, de Maatschappij van Weldadigheid op. Hij brengt de bedoelingen van de maatschappij onder woorden in een brochure met de lange titel:

► *Verhandeling over de mogelijkheid, de beste wijze van invoering en de belangrijkste voordelen eener algemeene armeninrichting in het rijk der Nederlanden, door het vestigen eener landbouwende kolonie in deszelfs Noordelijke gedeelte.*

Nederland is een leeg land met weinig inwoners, behalve in het dichter bevolkte westen. In het noordoosten liggen woeste gronden in overvloed.

Waarom niet de vele stedelijke armen verplaatsen naar het lege land om hen om te vormen tot goede boeren? Van Den Bosch meent dat 142.000 mensen voor plaatsing in zijn koloniën van weldadigheid in aanmerking komen. Voor zijn experiment heeft hij een beperkter aantal voor ogen, een speciale

groep armen: jonge gezonden gezinnen met kinderen. Landbouwkoloniën kunnen deze armen uit hun armoede halen en bovendien werken aan hun zedelijke verheffing.

► *"Het verstandelijk en zedelijk onderwijs intusschen zal de hoogste aandacht verdienen, dewijl dit als eenige middel moet beschouwd worden om deze klasse van menschen, veelal tot den laagsten stap van verbastering weggezonden, wederom uit hun dierlijke staat op te beuren en te veredelen".*

Uiteindelijk lijdt zijn project schipbreuk. Vanwege tegenvallende opbrengsten moet hij steeds weer geld lenen om de kolonies in stand te houden. Voor de kolonisten betekent plaatsing in de zogenaamde vrije kolonies een (te) grote inbreuk in hun leven. Vanuit de grote stad worden ze 'overgeplant' in een voor hen vreemde omgeving, zoals het Drentse platteland. Sommigen weten zich te redden, maar anderen zouden het liefst terugkeren naar de plaats van herkomst.

► *"De kolonist Pieter Arends vond dat het leven in de kolonie hem mooier was voorgespiegeld dan het in werkelijkheid was. Toen hij hierover zijn beklag deed in een brief aan zijn zuster kwam dit de leiding van de kolonie ter ore. Het kwam hem op een flinke schrobbering van de directeur van de kolonie (Benjamin van den Bosch, broer van Johannes) te staan, die geen goed woord voor hem over had en hem "een grote domme luijaard" noemde. Uiteindelijk wist Arends toch de positie van vrijboer in Ommerschans te bereiken".*

Het cultuurstelsel in Nederlands-Indië is een belastingsstelsel dat in 1830 door gouverneur-generaal van Nederlands-Indië Johannes van den Bosch in 1830 wordt ingevoerd ter vervanging van het landrentestelsel. Het stelsel heeft tot rond 1870 bestaan, met dien verstande, dat voor winstgevend producten het stelsel langer van kracht is gebleven; voor koffie zelfs tot begin twintigste eeuw.

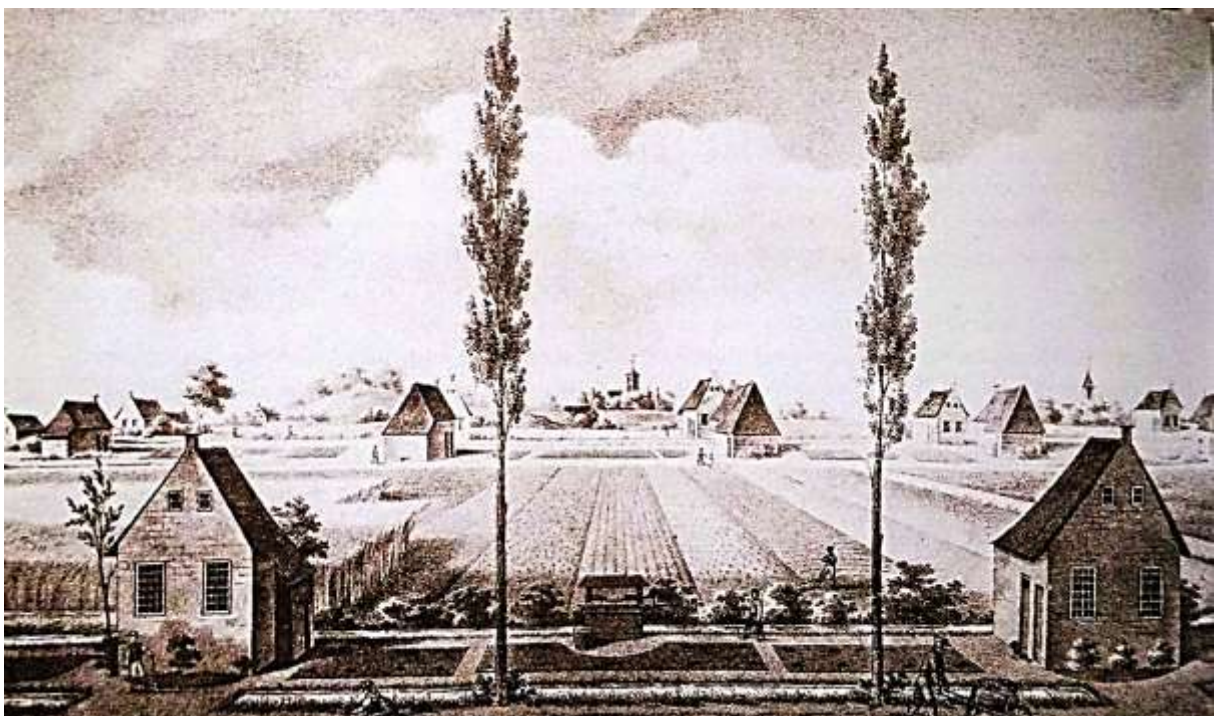
Johannes van den Bosch, geboren in Herwijnen op 2 februari 1780 is de zoon van de chirurgijn en eigenaar van een steenfabriek Johannes van den Bosch en diens tweede vrouw Adriana Poningh. Na zijn militaire opleiding wordt hij in 1797 benoemd tot luitenant der genie. Op eigen verzoek en voor eigen rekening wordt hij naar Nederlands-Indië gezonden en in de rang van eerste-luitenant aangesteld bij het garnizoen te Batavia. In 1801 wordt hij bevorderd tot kapitein en benoemd tot adjudant van gouverneur-generaal van Overstraten, die echter nog hetzelfde jaar komt te overlijden. In 1802 krijgt hij de leiding over het topografisch bureau in Batavia. Twee jaar later wordt hij benoemd tot majoor-adjudant onder gouverneur-generaal Siberg. In 1804 treedt hij in het huwelijk met Catharina Lucretia de Sandol Roy, met wie hij vier dochters en drie zonen krijgt. In 1807 volgt zijn bevordering tot luitenant-kolonel en adjunct-generaal bij gouverneur-generaal Wiese. In zijn vrije tijd houdt Van den Bosch zich bezig met landontginning in de omgeving van

Batavia met behulp van slaven en vrije boeren. Vanwege de komst van Daendels als gouverneur-generaal in 1808, vraagt Van den Bosch om eervol ontslag uit de militaire dienst. Achtergrond van dit verzoek is dat zijn schoonvader, brigadier-generaal de Sandol Roy, door Daendels na een ernstig meningsverschil uit zijn commando is ontheven. Van den Bosch vertrekt in 1810 met zijn familie naar Nederland, maar wordt op zee door een Brits oorlogsschip krijgsgevangen gemaakt en naar Engeland getransporteerd. Na twee jaar gevangenschap behoort hij tot de eerste militairen die zich in november 1813 onder het gezag van het voorlopig bewind stellen. Op aandrang van de commissarissen-generaal te Amsterdam neemt hij, in naam van de Prins van Oranje, Utrecht in bezit en stelt er een provisioneel bestuur in. Gedurende de winter van 1813 -1814 geeft hij leiding aan de insluiting van de Vesting Naarden, dat nog bezet is door de Fransen. Na het overlijden van Catharina in

1814 gaat hij samenwonen met Rudolphina Wilhelmina Elizabeth de Sturler met wie hij in 1823 trouwt en twee zonen krijgt.

Op 28 februari 1815 wordt Van den Bosch benoemd tot kolonel bij de Generale Staf en belast met de directie over de koloniale troepen. Een maand later volgt zijn benoeming tot chef-staf van luitenant-generaal baron Constant Villars te Maastricht, waar hij is gelegerd tijdens de Slag bij Waterloo. Eind 1816 wordt Van den Bosch bevorderd tot generaal-majoor titulair. Op 1 januari 1819 wordt hij op eigen verzoek op non-actief gesteld. In 1818 richt Van den Bosch de Maatschappij van Weldadigheid op om in armoede levende gezinnen te helpen. Hij koopt in Drenthe woeste gronden, zodat de armen deze kunnen ontginnen. Het Huis Westerbeek op het landgoed Westerbeeksloot in het huidige Frederiksoord, waar hij zijn intrek neemt, wordt het bestuurlijk centrum van de Maatschappij. Hij gaat voortvarend aan de slag. Op 25 augustus 1818 - één week na de aankoop van het landgoed Westerbeeksloot door de Maatschappij - legt hij de eerste steen voor de eerste kolonistenwoning. Twee maanden later arriveren de eerste gezinnen in de kolonie, die voornamelijk als 'proefkolonie' fungeert. 52 gezinnen uit alle delen van het land zijn 'uitverkoren' om mee te doen aan het experiment. Na vierenhalf jaar wonen er nog 42 gezinnen onder de hoede van de Maatschappij van Weldadigheid, van wie een groot deel tot hun dood er is blijven wonen. De maatschappij bouwt vervolgens definitieve kolonies; kleine huisjes met een stukje grond. De huisjes staan op regelmatige afstand van elkaar langs kaarsrechte wegen. De kolonies I en II vormen later het dorp Frederiksoord. Andere kolonies zullen aan de wieg staan van de dorpen Wilhelminaoord en Boschoord in Zuidwest-Drenthe en Willemsoord in Noordwest-Overijssel.

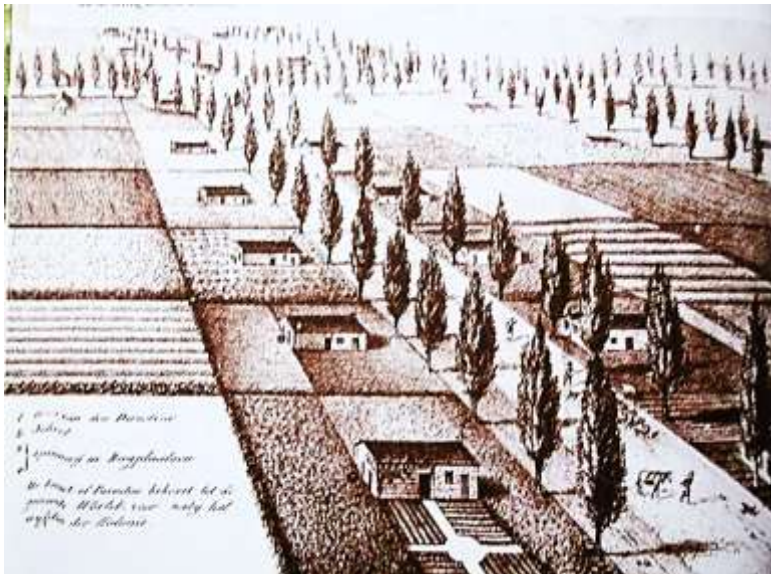
Kolonie III Willemsoord

In de jaren 1818-1911 worden 1400 gezinnen opgenomen als kolonisten. Om hen op te voeden en te vrijwaren van kwalijke invloeden, sticht de Maatschappij haar eigen scholen en voert ze 'koloniegeld' in. Het aparte geld is geen lang leven beschoren, maar de scholen hebben lang bestaan. Naast de lagere scholen, sticht de Maatschappij ook beroepsopleidingen voor de land- en tuinbouw in Wateren, Frederiksoord en Willemsoord. Deze scholen komen tot stand na een schenking van de oud-majoor der cavalerie, F.H.L. van Swieten. Kolonisten krijgen als beloning voor 'vlijtige arbeid en goed gedrag' een koperen, zilveren of gouden medaille, waaraan een jaarlijks geldbedrag is verbonden van resp. 2½, 5 of 10 gulden. Wie kan aantonen, dat hij van de opbrengst van zijn land en vee kan bestaan krijgt de zilveren of gouden medaille en wordt bevorderd tot pachter of 'vrijboer'. De aanstelling tot wijkmeester

of plaatsing als hoevenaar op een der grote boerderijen bij Ommerschans of Veenhuizen is vervolgens een lonkend perspectief. Sommige, vooral jongere - uit de kolonie weggestuurde kolonisten vestigen zich in de directe omgeving in haastig gebouwde plaggenhutten en vormen de zogenaamde desperadokolonies zoals in Nijensleek, Vledderveen, Noordwolde-Zuid of Marijenkampen bij Steenwijk.

► *"Ik meen te mogen aannemen dat de grondslag van allen arbeid, boven en behalve dien welke de onmiddellijke vervulling dier dierlijke behoeften vordert, het gevolg is van dwang".*

Deze uitspraak van Van den Bosch, gedaan in 1829, gaat de Engelsman en idealistisch ondernemer Robert Owen te ver. Owen is geïnteresseerd in het experiment van de Landbouwkolonies met het oog op de eigen Quaker-nederzettingen in de Verenigde Staten. In Veenhuizen en Ommerschans worden strafkolonies opgericht, om landlopers en bedelaars op te sluiten en aan het werk te zetten. Maar ook kolonisten kunnen hier terecht komen als straf voor drankmisbruik, ontucht, verkwisting, brutaliteit of desertie. In navolging van de Maatschappij van Weldadigheid wordt in 1822 in de toenmalige Zuidelijke Nederlanden de *Maatschappij van Weldadigheid van de Zuidelijke Nederlanden* opgericht. Op initiatief van Van den Bosch wordt in 1822 in Wortel een vrije kolonie met 129 boerderijtjes en in 1825 in Merksplas een onvrije kolonie gebouwd. De kolonie van Wortel is na de Belgische Revolutie afgebroken.

De kolonie Wortel in de Zuidelijke Nederlanden. De koloniehuisjes staan in een strak, welhaast militair, gelid.

Het initiatief van Johannes van den Bosch is het sterkst bekritiseerd vanuit conservatief christelijke hoek. Met name de Réveil-beweging oordeelt dat de mens niet mag ingrijpen in de door God beschikte ordening. Dirk van Hogendorp, leerling van Willem Bilderdijk, die met Jacob van Lennep op hun voettocht door Nederland ook de kolonies bezoekt, is van mening dat de

Maatschappij van Weldadigheid, omdat ze niet godsdienstig is, wel ten onder zal moeten gaan. Ook Isaac da Costa en Ottho Gerhard Heldring zijn felle bestrijders van de ideeën van Van den Bosch. Naar hun opvatting maken armen en hulpbehoevenden deel uit van de samenleving, opdat rijken en welgestelden hun barmhartigheid kunnen betonen als blijk van christelijke naastenliefde.

Van den Bosch wordt op 23 september 1823 aangesteld als administrateur voor de nationale milite en schutterijen bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Waterstaat. Gedurende jaren 1827 en 1828 wordt hij naar West-Indië gezonden als vertegenwoordiger van de koning, in de rang van commissaris-generaal, om de stand van zaken in het algemeen te onderzoeken en alles te doen wat voor een grotere welvaart van de volksplantingen en tot verbetering van het koloniale stelsel kan leiden. Hoewel hij de nodige hervormingen tot stand brengt wordt het hoofddoel van zijn zending niet bereikt. De inkomsten van de koloniën blijven ontoereikend om de uitgaven te dekken. Als in 1828, Leonard du Bus de Gisignies, commissaris-generaal in Nederlands Oost-Indië naar Nederland terugkeert, wordt tegen de verwachting in, niet luitenant-generaal De Kock zijn opvolger, maar wordt Johannes van den Bosch tot luitenant-generaal en gouverneur-generaal van Nederlands-Indië benoemd. Wederom, hij deed dat eerder in 1827, verzoekt Van den Bosch zonder succes niet in aanmerking te komen voor de functie vanwege zijn verantwoordelijkheid jegens de Maatschappij voor Weldadigheid. Zijn vertrek naar Indië

wordt vertraagd door het uitgebreide overleg met koning Willem I en zijn ministers over de beginselen van bestuur in Indië, in het bijzonder met betrekking tot het stelsel, neergelegd in het rapport van De Gisignies, steunend op vrije arbeid en uitgifte van woeste gronden, waarvan minister van Koloniën Elout een voorstander is. De beraadslagingen hebben tot gevolg, dat Elout ontslag neemt, ondanks pogingen van Van den Bosch om hem daarvan te weerhouden. Van den Bosch vertrekt op 24 juli 1829 uit Nederland met een persoonlijke instructie, waarin de financiële aangelegenheden op de voorgrond staan. Twee weken na zijn aankomst in Batavia, op 16 januari 1830, treedt hij aan als gouverneur-generaal. Drie dagen later treedt een door Willem I aanvaard regeringsreglement in werking waarin macht en verantwoordelijkheid van de gouverneur-generaal een uitbreiding hebben gekregen. De missie van Van den Bosch is het cultuurstelsel in Indië zodanig in te richten, dat de bezittingen in het eigen onderhoud kunnen voorzien; dat het productief vermogen wordt verbeterd en dat zij meer aan de Nederlandse handel (lees: de Nederlandsche-Handel-Maatschappij) en de Nederlandse industrie dienstbaar wordt gemaakt. De Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), op initiatief van Willem I tot stand gekomen, heeft het alleenrecht op de oogsten van Java, op het vervoer van de producten naar Europa en op de verkoop van de 'koloniale waren' in Nederland. Vooral op koffie en suiker wordt grof winst gemaakt. De NHM, die in feite een handelsmonopolie is van de Oranjes, heeft ook het privilege van het transport van het gouvernementpersoneel. Tussen 1830 en 1870 vloeit een winst van 823 miljoen gulden de Nederlandse schatkist in. Medio negentiende eeuw is Indië goed voor twintig procent van het nationale inkomen. De opbrengsten uit Indië helpen de financiële lasten te bestrijden die de Franse hebben nagelaten, houden Willems militaire apparaat op de been, helpen de Belgische opstand te bestrijden en worden aangewend om kanalen te graven en een start te maken met de aanleg van de spoorweg.

Het zit Van de Bosch niet tegen want bij zijn aankomst is de opstand in Midden-Java juist de kop ingedrukt en als enige maanden later Diponegoro, zoon van de sultan van Yogyakarta en leider van de opstand gevangen is genomen, kan een periode van oorlog worden afgesloten, waarin 15.000 militaire sneuvelden en 200.000 Javanen door geweld en gebrek omkwamen. Met de vorsten van Soerakarta en Yogyakarta, moeten schikkingen worden getroffen voor de aanzienlijke gebieden die ze moeten afstaan, terwijl ook de toelagen van de prinsen moeten worden geregeld. De organisatie van vier nieuwe residenties: Bandjoemas, Bagelen, Madioen en Kediri wordt tot stand gebracht, waarna Van den Bosch zich aan zijn hoofddoel kan wijden. Hij is, zei het niet onverkort, voorstander van vrije handel en vrije arbeid en kant zich tegen een te grote belasting van de inlanders. Maar nog voor zijn vertrek erkent hij, dat de duurdere en zwakkere werkkrachten en hogere vrachtkosten ten gevolge van de langere afstand ten opzichte van de concurrentie uit West-Indië en Amerika, Europese ondernemers zal afschrikken om een onderneming met vrije arbeid te vestigen. Wat niet wegneemt dat hij de teelt van producten voor de algemene markt beslist noodzakelijk acht:

► *"ten einde gouden en zilveren species machtig te worden zonder welke geen lasten geregeld kunnen worden voldaan en zonder welke het gouvernement de krachtigste hefboom mist, om de slapende krachten der bevolking in beweging te brengen en in het algemeen belang aan te wenden".*

Op een ander moment stelt Van den Bosch, dat zonder de productie voor de algemene markt en dus zonder inkomstenbronnen, ieder land en dus ook Java, meer en meer zal verarmen. Daarom moet hierin worden voorzien en moet de Javaan werken gelijk de inwoners van andere landen, die daartoe veelal worden gedwongen om in hun levensonderhoud te voorzien.

Zes maanden na zijn aankomst doet Van den Bosch schriftelijke voorstellen aan de Raad van Indië voor uitbreiding van de teelt van producten voor de Europese markt. Voor die voorstellen wil hij gebruik blijven maken van de door zijn voorganger ingestelde commissies van landbouw en wil hij nog alles tot stand brengen door vrije industrie van Europeanen, Chinezen en vrijwillige arbeid van Javanen. In 1830 en 1831 komen op die voet enige suiker- en indigocontracten tot stand, maar door de grote behoefte aan geld in het moederland, na het begin van de Belgische Revolutie in 1830, wordt een grotere uitbreiding van de cultures noodzakelijk. Het beheer van de cultures wordt uit handen van de commissies van landbouw genomen en overgenomen door de regering. De particuliere industrie blijft

naast de gedwongen cultures bestaan en wordt zelfs door het gouvernement gesteund, maar meer en meer raken de gouvernementscultures op de vrije- en de particuliere industrie op de achtergrond. De grootschalige productie van koffie en indigo wordt in beginsel, maar zoals later zal blijken niet in de praktijk, tegen betaling van landrente voor de Javaan verplicht, zoals ook het planten van suikerriet en het leveren daarvan aan de fabrieken verplicht wordt gesteld. Aan de stichters van fabrieken worden voorschotten verstrekt, terwijl het gouvernement zelf ook fabrieken opricht. Een van de hoofdbeginselen van Van den Bosch is, dat het Nederlandse bestuur zich zo min mogelijk met de inwendige aangelegenheden der Javanen moet bemoeien en deze, zowel als de regelingen betreffende de cultures, moet overlaten aan de hoofden. Om hen en ook de Europese ambtenaren aan te moedigen, worden hun voordelen uit de cultures gegund. Doordat het gouvernement de producten door Nederlandse schepen laat overbrengen, gaat dat vervoer, dat eerder meestal door de Engelse werd verzorgd, in Nederlandse handen over. In de Raad van Nederlands-Indië vinden de plannen van Van den Bosch tegenwerking van de kant van het lid Merkus, die zelfs om ontslag uit zijn functie verzoekt, omdat hij zich niet met de voornemens van de nieuwe gouverneur-generaal kan verenigen.

Het overzetten van paarden over de rivier in Tji Mandiri op Java voor het werk op een plantage.

Zijn verzoek wordt echter op aandrang van Van den Bosch niet ingewilligd.

Het cultuurstelsel houdt in dat de inheemse bevolking bij wijze van pacht 20% van haar grond - als die daarvoor geschikt is - moet gebruiken voor gouvernementsproducten voor de Europese markt. Deze producten zijn indigo, thee en suiker, maar bovenal koffie. Al deze producten worden door de NHM in Europa verkocht en geveild. De Amsterdamse

koffieveilingen zijn een wereldwijd begrip. Als de opbrengst hoger is dan de vroegere landrente dan krijgen de boeren plantloon. Boeren die geen geschikte grond hebben, moeten ter vervanging van de landrente 66 dagen per jaar voor het gouvernement werken. Het systeem wordt veelvuldig misbruikt; boeren krijgen voorgeschreven meer dan 20% af te dragen of om de meest vruchtbare delen van hun land te gebruiken voor de Nederlandse producten. De inlandse vorsten krijgen zogenaamde cultuurprocenten. Als hun gebied meer opbrengt voor Nederland, krijgen de vorsten meer uitbetaald. Dit leidt tot uitbuiting van de inheemse bevolking. Daarboven komen nog de hoge landrenten en de herendiensten waarvan de inlandse vorsten, het gouvernement en ook nog vele corrupte Europese ambtenaren misbruik maken. Vestingwerken die voornamelijk dienen om de bevolking te intimideren en te onderwerpen worden tegen te lage vergoeding aangelegd. De inlandse bevolking lijdt honger en verpaupert. De handel in opium, een regeringsmonopolie, behoort niet direct tot het cultuurstelsel, maar draagt wel in aanzienlijke mate bij aan verpaupering en een slechte volksgezondheid. Aan het batig slot, de totale winst behaald in de kolonie, draagt voor 10% of meer de opiumhandel bij.

Ten gevolge van het door Van den Bosch ingevoerde stelsel, dat in de navolgende jaren is verbeterd en uitgebreid, vloeien in de loop der tijd grote sommen de Nederlandse schatkist in en wordt Nederlands-Indië financieel onafhankelijk van het moederland, terwijl ook handel en industrie, die in verval waren geraakt, weer bloeien. Daar staat tegenover dat aan de Javanen grote belemmeringen en zware verplichtingen zijn opgelegd. Het werk vindt gedwongen en tegen te lage beloning plaats, terwijl door het streven om de 'batige sloten' zo hoog mogelijk op te voeren, onvoldoende wordt voorzien in de eigen behoeften van het land en de ontwikkeling van haar inwoners. Terzijde moet worden opgemerkt, dat baron van Hoëvel, een van de krachtigste tegenstanders van de koloniale exploitatie-politiek, in

1851 in de Tweede Kamer erkent, dat naar zijn mening vóór 1830 het Cultuurstelsel, zoals het voortspoot uit het brein van Van den Bosch, niet zoals het wordt uitgevoerd, misschien het enige mogelijke en uitvoerbare was, om Java productief te maken voor de Europese markt. Hij voegt daaraan toe, dat alle schilderijen, die destijds in de Kamer zijn opgehangen omtrent de ongelukkige toestand van de Javaanse bevolking, waarheid bevatten. Dit is echter, volgens hem, geen noodzakelijk gevolg van het stelsel, maar te wijten aan de wijze waarop het ten uitvoer is gebracht. Door de zending van te veel producten naar Nederland, buiten de handel om, wordt een nadelige invloed uitgeoefend op het munt- en bankwezen, terwijl de kopercirculatie op onrustbarende manier wordt uitgebreid.

De tegenwerking, die Van den Bosch ondervindt bij de invoering van de door hem gewenste maatregelen hebben invloed op zijn gestel. Reeds in oktober 1830 en andermaal in maart 1831 geeft hij de wens te kennen naar het vaderland terug te willen keren. Maar op een besliste wens van de koning blijft hij in functie, maar wordt in september 1832 de marineofficier en later minister van Koloniën Jean Chretiën Baud, die zich met de inzichten van Van der Bosch kan verenigen, naar Indië gezonden, om als eerste ambtenaar werkzaam te zijn en te zijner tijd het bestuur over te nemen. Van den Bosch concentreert zich nu op de inrichting van bestuur en administratie van Sumatra's Westkust. Hij heeft grote plannen voor Sumatra en wil het hele eiland onderwerpen, voor zover dit mogelijk is gelet op het in 1824 met de Engels gesloten traktaat. Hij geeft bevel Bondjol in te nemen en het Nederlandse gebied naar het binnenland zover mogelijk en aan de westkust tot Singkel uit te breiden. Hij maakt gebruik van de omstandigheid dat de sultan van Djambi enige vijandelijkheden heeft gepleegd in het gebied rond Palembang en dwingt deze tot het sluiten van een verdrag, waarin onder meer het recht wordt verkregen Moeara-Kompeh aan de rivier van Djambi te bezetten. Volgens Van den Bosch, zijn de Nederlanders daardoor in de gelegenheid het land en de handel van Djambi te beheersen. Zijn adjudant is indertijd de in de Paderi-oorlogen door de wol geleverde luitenant-kolonel Bauer.

Op 31 januari 1834 treedt Van den Bosch af als gouverneur-generaal van Indië, waarna hij terugkeert naar Nederland om onmiddellijk te worden benoemd tot minister van koloniën met de opdracht door met behulp van het door hem in Indië ingevoerde maar omstreden Cultuurstelsel de toestand van Rijksschatkist te verbeteren. Bij Koninklijk Besluit van 17 juni 1835 wordt hij verheven in de adelstand met de titel van baron. Als de Tweede Kamer in 1839 weigert een lening goed te keuren met de verkoop van Indische producten als wijze van aflossen treedt Van den Bosch af als minister. Aan een dringend verzoek van zowel oppositie als regeringsaanhanger in de Tweede Kamer om zijn beslissing te herzien geeft hij geen gehoor. Bij zijn aftreden wordt hij benoemd tot minister van Staat, terwijl hem bij Koninklijk Besluit de titel van graaf wordt verleend, bij recht van eerstgeboorte. Op 7 juli 1842 wordt Van den Bosch door de Staten van Zuid-Holland gekozen tot lid der Tweede Kamer. Hij blijft in die functie pogingen doen bij te dragen aan het herstel van de geldmiddelen van het land. Van den Bosch overlijdt, na een kort ziekbed, in Den Haag op 24 januari 1844. Kort na zijn dood is een gedenkpenning te zijner ere geslagen.

De kolonisten droegen uniforme koloniale kleding gemaakt in de eigen kleermakerij.

In 1859 zijn de kolonies van de Maatschappij van Weldadigheid overgenomen door de staat en worden de gestichten aangewezen om landlopers en bedelaars op te nemen. In 1890 is Ommerschans gesloten. Van 1896 tot 1901 is in Veenhuizen de signalementskaart van toepassing volgens het frenologisch³⁷ systeem van de Fransman Alphonse Bertillon (1853-1917). Hij meent dat op basis van nauwkeurige lichaamsmetingen de identiteit van het individu

³⁷ Frenologie is een pseudo wetenschap die stelt dat aanleg en karakter door de groei van bepaalde hersendelen worden bepaald. Het karakter zou dan uit de vorm van de schedel, die bepaalde knobbels zou vertonen, kunnen worden afgeleid. Hieruit zijn de in het spraakgebruik ingeburgerde woorden als wiskundeknobbel en talenknobbel ontstaan.

vastgelegd kan worden. Volgens deze tegenwoordig wetenschappelijk verworpen principes bouwt Bertillon een gecompliceerde identificatiemethode.

De Maatschappij van Weldadigheid is tegenwoordig een stichting, die zorg draagt voor het beheer van 1400 hectare cultuur- en bosgrond, waaronder het Landgoed Boschoord van het Nationaal Park Drents-Friese Wold. In het museum De Koloniehof in Frederiksoord laat de Maatschappij zien wat het leven in de koloniën inhield. Er is een database met personen die als kolonisten of als beampten in de koloniën hebben gewoond en gewerkt. In Veenhuizen is het Nationaal Gevangenis­museum gevestigd in een voormalig werkgesticht aan de Oude Gracht.

In 1850 leidt de verpaupering van de Indische bevolking tot vragen van het liberale Kamerlid B.W.A.E. Sloet aan de minister van Koloniën Pahud. Aanleiding is de hongersnood in Demak en Grobogan, twee regentschappen in Midden-Java, na een mislukte rijsttoogst. In de tweede helft van de negentiende eeuw neemt het verzet tegen de corrupte Nederlandse en inheemse ambtenaren toe. Vanaf 1848 gaan meer stemmen op om het cultuurstelsel af te schaffen. De twee belangrijkste argumenten die worden aangevoerd is het leiden van de inlanders en het openen van Nederlands-Indië voor particulier bezit. In de roman *Max Havelaar of de Koffi-veilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*, die Eduard Douwes Dekker, onder het pseudoniem Multatuli schreef in 1859, wordt gewezen op de bedenkelijke aspecten van het kolonialisme. Het boek, dat in 1860 veel opzien baart, speelt een belangrijke rol in het afschaffen van het cultuurstelsel.

Na het wijzigen van de grondwet in 1848 krijgen de Liberalen steeds meer de overhand in de Nederlandse politiek. Nederland wil echter het economische voordeel van Java behouden en laat daarom meer particulier initiatief toe. De twee belangrijkste wetten die particulier initiatief in Java bevorderden en het cultuurstelsel beëindigden, zijn de in 1870 ingevoerde Agrarische Wet en de Suikerwet. Door deze wetten kunnen particuliere bedrijven zich in Nederlands-Indië vestigen. Nieuwe producten als tabak en rubber worden geïntroduceerd. Grondstoffen uit Indië worden in Nederland bewerkt. Indië, en met name Java, wordt de kurk waar de Nederlandse economie op drijft. De afschaffing van het Cultuurstelsel zorgt niet voor betere omstandigheden voor de bevolking. De kosten voor de modernisering van de koloniale staat moeten door de kolonie zelf worden gedragen. De opiumhandel zal pas stoppen na de Japanse bezetting in 1942.

De grondwetwijziging van 1848 geldt vooral voor Nederland. In de koloniën behoudt de koning bijna alle macht als autoritair heerser. De gouverneur-generaal staat direct onder zijn gezag en wordt door hem benoemd. De minister van koloniën is als minister verantwoording verschuldigd aan het parlement, maar wordt in zijn handelen beperkt door de belangen van de koning. Niet voor niets richt Multatuli zich uitdrukkelijk tot Willem III in de slotrede van Max Havelaar.

Lit. & bron.: G. Verwey, *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking* (Amsterdam 1989) p. 668; K. Buijs, 'Hoe gewoon was koning Willem I' in: *De Gelderlander* (24-8-1995); M.H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid II. De eenheidsstaat: onderlinge, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000) p. 249-250; S. Legêne, 'Bosch, Johannes van den' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 8* (Amsterdam 2000) p. 12-17; W. Schackmann. *Koloniën van Weldadigheid* (Willemsoord 2017); Wikipedia: *Johannes van den Bosch* (apr. 2019)

1820 Opheffing gilden

sociale zekerheid

Gilden bestaan in de Nederlanden - de koopliedengilden voorop - vanaf de elfde eeuw. Gilden, zowel van handelaren als van ambachtslieden, verkrijgen van de overheid het monopolie om hun onderneming uit te oefenen. De burgers van een stad kunnen uitsluitend bij een gildemeester terecht voor hun aankopen of opdrachten. Het maximale aantal knechten en leerlingen in dienst bij een meester ligt vast in de door de lokale overheid opgestelde ordonnanties. Zo wordt de omvang van het bedrijf bepaald en concurrentie voorkomen. Niet alleen in economische zin is het gilde van belang. Het zijn ook gezelligheidsverenigingen en verzorgers van de sociale zekerheid met zogenaamde zieken- en

dodenbussen. Weduwen en wezen van overleden gildebroeders worden gesteund. Vóór de Reformatie is het gilde nauw verbonden met het katholieke geloof. Elk gilde heeft een heilige als schutspatroon en vereert die ook middels diensten voor een eigen gildealtaar en met missen en feest op de naamdag

Zilveren begrafenisschild van het Meppeler Schippersgilde. Gemaakt door zilversmid Gerrit Lanckhorst te Meppel in 1676-1677.

van de heilige. Met het onderhouden van een altaar zijn voor de gilden hoge kosten gemoeid en er schiet weinig over voor maaltijden, feesten en zorg voor de leden. De zorg bestaat uit waken door de leden bij het ziekbed van hun broeder, het bijwonen van een begrafenis en het dragen van de kist en soms het uitdelen van brood en turf. In de zestiende eeuw - met de opkomst van de groothandel - wordt het gildesysteem doorbroken, al blijven de meeste gilden bestaan. De oorspronkelijk democratische gilden worden oligarchieën waarin slechts weinigen het voor het zeggen hebben. Er ontstaan tegenstellingen tussen de meesters enerzijds en de gezellen en leerlingen anderzijds. De Franse Revolutie brengt de gilden tenslotte ten val. Het beginsel van vrije concurrentie duldt immers geen gildemonopolie. In 1798 worden de gilden verboden, in 1808 weer min of meer gedoogd, maar in 1820 definitief verboden en de fondsen geliquideerd. Met dit verbod wordt echter niet alleen het monopolie doorbroken, ook het sociaal zekerheidsstelsel van de gildebussen wordt er mee geslecht. Het gilde is een

belangrijke bron van sociale zekerheid, althans voor stadbewoners werkzaam in een ambacht.

In de zeventiende en achttiende eeuw telt de sterk geürbaniseerde Republiek een groot aantal gilden, die op velerlei wijzen hun leden tegen bepaalde risico's beschermen. Een verklaard tegenstander van provinciale belastingen, tolgelden en monopolies als het gildestelsel is Alexander Gogel. Hij is voor vrijhandel en Europese samenwerking en heeft liberale opvattingen over economie en staatsbestuur. Gogel wil met het versterkte gezag van de nationale regering de positie van de elite ondermijnen. Het leidende beginsel van de autonomie van de corporatieve organen (regentencolleges, kerken en gilden) moet plaatsmaken voor het principe van sociale gelijkheid. Voor hem vormen de gilden een integraal onderdeel van het sociaaleconomisch beheersingsapparaat van de oligarchieën. Hij beschouwt ze als parasieten die alles wat er van de economische kracht van Nederland resteert langzaam wegvreten en elke mogelijkheid van nieuwe groei blokkeren.

Alexander Gogel ca. 1812. Naar een schilderij van Matthijs Ignatius van Bree.

Isaäc Jan Alexander Gogel, is geboren op 10 december 1765 in Vught. Zijn vader is een uit Frankfurt afkomstige onderofficier in het Nederlandse leger en zijn moeder is een dochter van een Haarlemse wijnkoper. Gogel trekt al op zestienjarige leeftijd naar Amsterdam om zijn geluk te beproeven in de handel. Hij werkt eerst zo'n tien jaar in dienstbetrekking, maar opent in 1791 zijn eigen handelshuis. Hij handelt onder meer in wapens en in salpeterzuur een grondstof voor het maken van buskruit. Hij leert de gang van zaken in de stad uit eigen ervaring grondig kennen en ziet de kwalijke gevolgen van een corrupt regentendom, van vriendjespolitiek en van het zwakke stadhoudelijke gezag. Het brengt hem tot het patriotisme en de opvatting dat de idealen van de (Franse) revolutie het beste verwezenlijkt kunnen worden in een eenheidsstaat. In 1794 moet hij de stad ontvluchten, vanwege zijn betrokkenheid bij een wapenopslag op het Bickerseiland.

Als in 1795 de Bataafse Republiek wordt gevestigd keert hij terug naar Amsterdam. Gogel wordt

gekozen in tal van bestuurlijke organen en schrijft een politiek commentaar voor generaal Pichegru, hoofd van de Franse bezettingstroepen. Hij werkt in 1796 mee aan de eerste unitarische staatsregeling, waarin met name de bepalingen over samenvoeging en omzetting van de gewestelijke schulden, een landelijk uniform belastingstelsel en een systeem van jaarlijkse begrotingen van zijn hand zijn. De radicalisering van het Uitvoerend Bewind (de regering van de Bataafsche Republiek) bevalt Gogel niet en hij neemt contact op met de moderaten (gematigde unitaristen) van Schimmelpenninck. Hij zendt Daendels naar Parijs om aan het Directoire³⁸ instemming te vragen voor een nieuwe staatsgreep. Op 12 juni 1798 worden de radicalen, onder wie Pieter Vreede en De Lange van Wijngaarden, aan de kant gezet en hij stelt een nieuw Uitvoerend Bewind samen, waarin hijzelf Agent van Financiën blijft. De hervorming van de overheidsfinanciën kan hij snel regelen, maar bij de belastinghervorming wordt hij tegengewerkt. Eerst in 1805 worden de ideeën van Gogel in belangrijke mate tot wet verheven. Door een bureaucratische en gecentraliseerde belastingdienst op te bouwen slaagt hij erin

Een lid van het Zakkendragersgilde te Rotterdam. Naar een litho van W.H. Schmidt uit 1841.

de kosten van administratie belangrijk te verminderen. Het is zijn streven om bij het heffen van accijnzen de armen te ontzien. De belastingen moeten vooral bestaan uit heffingen op vermogens, inkomsten, weelde en luxe, maar zonder belemmeringen voor de handel. Gogel is gedurende de jaren 1795-1813 bestuurlijk actief, meestal als minister van financiën, maar ook als waarnemend minister van binnenlandse en buitenlandse zaken. In 1810 is hij zaakgelastigde in Parijs en wordt hij door Napoleon benoemd tot Staatsraad. Koning Lodewijk Napoleon draagt hem de opzet van een nationale kunstverzameling op, de basis van het huidige Rijksmuseum.

Na de terugkeer van Oranje vertrekt hij naar Parijs, maar komt met instemming van de Franse autoriteiten in 1814 terug naar Nederland. Hij neemt in Overveen een blauwselfabriek over, waar hij later ook Fries groen zal produceren. Hij weigert publieke functies voor koning Willem I uit te voeren, maar adviseert op de achtergrond wel over financiële kwesties. De autodidact Gogel is gedurende zijn hele leven actief in de handel zonder daar rijk van te worden. Te midden van corrupte politici valt hij op door zijn onkreukbare levenshouding. In 1821 overlijdt hij en wordt begraven in de Maartenskerk te Hillegom. Bij de herbouw van de kerk in 1929 is zijn graf geruimd.

Als in 1798 de nationale overheid besluit de gilden af te schaffen, heeft dat niet te maken met een afstervend verschijnsel. De meeste gilden zijn aan het eind van de achttiende eeuw nog vitale organisaties, die een belangrijke rol spelen in het reguleren van de economie en het aanbieden van sociale voorzieningen. Aan de afschaffing liggen dan ook niet zozeer motieven van economische aard ten grondslag, maar politieke, die passen in een beleid dat streeft naar centralisatie in een eenheidsstaat. Het maakt vernietiging van de stedelijke zelfstandigheid nodig, vanwege het motief, om de gelijkheid van alle burgers en de vrijhandel te bevorderen. De nationale regering streeft naar opheffing van alle publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties in de steden, waaronder de ambachtsgilden. Vele gilden negeren de maatregelen van de nationale overheid. In de jaren 1798-1820 worden niet alleen afschaffingsmaatregelen afgekondigd, maar ook vanwege een stagnerende uitvoering, vele herinneringen, bevelen en dwangmaatregelen verstuurd. De stedelijke overheden verzetten zich tegen de afschaffing, vaak gesteund door de gilden. Het gaat de steden niet alleen om de aantasting van hun autonomie, maar ook om een catastrofe te voorkomen als het stelsel van arbeidsverhoudingen, kwaliteitsgaranties, prijsbeheersing en sociale zekerheid te snel verdwijnt.

³⁸ Het vijfkoppige bestuur dat Frankrijk tijdens een deel van de Franse Revolutie, van 1795 tot 1799, regeert. De term wordt ook gebruikt voor de periode in de Franse geschiedenis waarin het Directoire het land bestuurt.

Zilveren begrafenisschild van het Zakkendragersgilde in Rotterdam uit 1749.

In de meeste Nederlandse steden bestaat eind achttiende eeuw een dicht netwerk van gilden. Archief en literatuur onderzoek heeft aangetoond dat er in die periode zo'n 1400 gilden bestaan. De grootste 'gildedichtheid' is te vinden in de steden. Hoe sterker in een gebied sprake is van nijverheid en handel hoe meer gilden er voorkomen. Verreweg het grootste aantal gilden is actief in de ambachten en nijverheid, ruim 50%. Goede tweede zijn handel en transport met ieder 15%. Reconstructie van onder meer de gegevens van de Franse enquête uit 1811 laat zien dat in de grootste 30 steden gemiddeld 29% van de mannelijke beroepsbevolking (35.000 van de 120.000) aangesloten is bij een gilde.

Ruim twintig jaar duurt de politieke strijd om de gilden af te schaffen. De overheid slaagt er maar gedeeltelijk in om regelingen te treffen voor onmisbaar geachte functies van de ambachtsgilden. Grote problemen levert het voortzetten van de belangrijkste private functie van de gilden op, namelijk het aanbieden van sociale voorzieningen. De overheid is niet in staat deze zelf te organiseren. Als in 1820 de gildefondsen worden geliquideerd kunnen de uitkeringen slechts in enkele plaatsen en in beperkte mate worden voortgezet.

Lit. & bron.: S. Schama, *Patrioten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780/1813* (Amsterdam 1989) p. 609-610; J. van Genabeek, 'De afschaffing van de gilden en de voortzetting van hun functies' in: *NEHA-JAARBOEK voor economische, bedrijfs- en techniek geschiedenis. Zeven-en-vijftigste deel* (Amsterdam 1994) p. 63-90; D. Nas, *Koerier van een nieuwe tijd* (Den Haag 2002) p. 12; Wikipedia: *Alexander Gogel* (augustus 2022); <https://historiek.net> Alexander Gogel (juli 2025)

1826 werkhuizen

werkverschaffing

Van oorsprong is een werkhuis een instelling om armoede en bedelarij het hoofd te bieden door werkeloze mensen min of meer vrijwillig aan het werk te zetten. Andere - verplichte - vormen van werkhuisen bestonden ook: het rasphuis voor gedetineerde van het mannelijke geslacht en het spinhuis voor gedetineerde van het vrouwelijk geslacht. Het zijn de voorlopers van de huidige gevangenissen. Daarnaast bestaan er armenhuizen, instellingen bedoeld om onderdak te bieden aan mensen die niet voor zichzelf kunnen zorgen. Bedelaars en zwervers worden zo van de straat gehouden. De omstandigheden in een armenhuis zijn vaak primitief, van overheidswege wordt op regelmatige tijden gezorgd voor eten, brandstof en kleding. In ruil daarvoor moeten de bewoners in de regel werken voor een schamel loon. De inrichtingen worden beheerd door de plaatselijke overheid. Naast bedelaars, zwervers en criminelen worden invaliden en weeskinderen in een werkhuis opgenomen. De bewoners moeten werken, met het doel hen in nuttige burgers te veranderen. In de achttiende eeuw is de mening dat het verblijf in een werkhuis vooral onaangenaam moet zijn. Later, in de negentiende eeuw, krijgen de werkhuisen het karakter van een gevangenis. Bedelen en landlopen is strafbaar geworden. Opname in een werkhuis gebeurt ook wel op verzoek van verwanten, of in geval van wezen op verzoek van de voogd.

Het werkhuis, een instelling uit de Zestiende eeuw, beleefd aan het eind van de achttiende eeuw een wederopleving, niet als alternatief voor de bedeling, maar het biedt op kleine schaal opvang voor een 'onderklasse' in de samenleving. Mensen die geen kant meer op kunnen melden zich vrijwillig aan.

Het Dr. Sarphatihuis in Amsterdam aan de Roetersstraat is in de jaren 1779-1782 opgericht als werkhuis. In 1875 is de naam veranderd in armenhuis. Weer 100 jaar later is het gebouw verbouwd tot verpleeghuis. Sinds 1970 is het een Rijksmonument.

Veelal betreft het mensen die nog maar korte tijd in de stad wonen en vooral in de winter niet (meer) aan de kost kunnen komen. Ze hebben geen geld om (terug) te verhuizen en voor de bedeling komen ze niet aan aanmerking omdat ze nog te kort in de stad verblijven. Worden ze niet als vrijwilliger in het werkhuis opgenomen dan blijft hun weinig anders over dan stelen of bedelen om uiteindelijk in het werkhuis terecht te komen, maar dan niet meer als vrijwilliger. In 1826 formuleert het bestuur van het Amsterdamse werkhuis het als volgt: “Welk toch zoude het lot worden van een zoo groot getal behoeftige, indien men meedogenloos deze laatste schuilplaats voor hen toesloot? Zoude zulks hen niet tot wanhoop doen overslaan en de stad met vagebonden en gauwdieven vervallen.”

Lit. & bron.: M.H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid II. De eenheidsstaat: onderlinge, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000) p. 249; Wikipedia: *Armenhuis* (juni 2025); *Werkhuis* (juni 2025)

1847 Maatschappelijk hulpbetoon

hulp en bijstand

Door aanhangers van het Reveil wordt aan liefdadigheid gedaan, zoals kleren naaien voor de armen of een schooltje financieren, maar algemene maatschappelijke problemen zoals armoede, dronkzucht en slavernij staan aanvankelijk niet hoog op de agenda. Het is de Gelderse predikant Ottho Heldring die het Réveil voorziet van een maatschappelijk doel. Heldring houdt zich rond 1840 bezig met armenzorg en drankbestrijding en schrijft pamfletten met titels als ‘De Jenever erger dan de Cholera’. Hij maakt lange tochten over het platteland en raakt zo op de hoogte van de moeilijkheden waar de plattelandsbewoners mee kampen.

Begin negentiende eeuw is er sprake onder protestanten van een geestelijke opleving. Dit zogeheten Réveil is een reactie op het rationele Verlichtingsdenken, met zijn nadruk op de haast onbeperkte mogelijkheden van de mens om een betere wereld tot stand te brengen. De aanhangers van het Réveil verwachten een betere wereld te schepen door middel van innerlijke, door het geloof opgewekte verandering van het individu. Net als de Romantiek, die tegelijkertijd opgang maakt, stelt het Reveil het gevoel centraal in plaats van de rede. De wortels van het Réveil liggen in calvinistisch Zwitserland, waar vanuit het zich verspreidt naar het oosten van Frankrijk en het zuiden van Duitsland. Ook in Groot-Brittannië ontstaat er een variant. In Nederland begint de beweging bij Willem Bilderdijk. De sterk antirevolutionaire en Oranjegezinde dichter geeft vanaf 1817 in Leiden privélessen in de vaderlandse geschiedenis. Hij brengt zijn politieke en religieuze ideeën over op een groep jonge studenten, onder wie Isaïc da Costa, Abraham Capadose, Willem de Clerq en Guillaume Groen van Prinsterer, die allen een grote rol zullen gaan spelen binnen het Nederlandse Réveil. De jonge Da Costa, die zich onder invloed van Bilderdijk bekeerd tot het christelijke geloof, schrijft in 1823, na de afronding van zijn rechtenstudie het pamflet *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*. Daarin trekt hij fel van leer tegen de gevolgen van de Franse Revolutie en de Verlichting en pleit voor een terugkeer naar christelijke normen en waarden, die Nederland volgens hem zoveel goeds hebben gebracht. Wat deze normen en waarden in de praktijk betekenen laat Capadose zien in zijn kruistocht tegen de verplichte vaccinatie tegen pokken. Hij stelt verontwaardigd: “Welk is een tijd, die waarin men om op de scholen te worden aangenomen niet den Doop van het kind vraagt, maar wel dat het gevaccineerd is geworden.”

Capadose is arts en aanvankelijk vaccineert hij ook mensen, maar hij weigert nog langer de 'kunstbewerking' uit te voeren. Hij is van mening dat de mens niet tegen 'de Voorzienigheid Gods' mag handelen en schrijft het pamflet *Bestrijding der Vaccine of de Vaccine aan den Beginselen der*

Uit de aantekeningen van Ottho Heldring:

December 1843. Dertien huisvaders gevonden in ellendige hutten, zonder werk of met half werk. Men at toen driemaal daags boerenkool of knollen. Alles zonder brood.

In de late avond kwam een familievader tot mij. Hij verdiende zestien centen per dag voor acht leden van zijn gezin.

Vierhonderd bedelaars in drie dagen voor Kerstmis aan de deur.

Bezocht een aantal hutten van roomsen. Sommige verkeerden in een toestand, dat de dieren in ons land het wel nergens slechter hebben.

Bezocht een strohut van een roomse vrouw – die vaak tot mij kwam – in een waterpoel gelegen, met een huisgezin van acht kinderen, zonder iets. Het vuur stookte men op de natte grond, kinderen lagen er op hun buik bij. De brandstof was een beetje stro.

...

Januari 1846. Bezocht een aantal hutten, waar zonneschijn, regen en wind een gelijke toegang hadden.

Een hut gevonden, waar een half onnozele vrouw met twee kinderen in een gat in de grond lag, op verrot stro. De varkens liggen bij de boeren beter.

34 huisgezinnen bij tweemaal herhaald bezoek brodeloos gevonden. Verschrikkelijke wanhoop van deze mensen.

Ontmoeting van een armmeester van datzelfde dorp, die mij niet kende en in mijn tegenwoordigheid verklaarde niet meer te zullen geven dan er in kas was. N.B. Sinds jaren was het in deze gemeente een soort wedstrijd wie van de armmeesters het meeste zou overhouden.

...

Godsdienst, der Rede en der ware Geneeskunde getoetst om zijn standpunt uit te dragen. Zowel Da Costa als Capadose krijgen scherpe kritiek. Ze worden door hun critici – vooral afkomstig uit liberale kringen – 'dompers' genoemd, omdat zij het vuur van de Verlichting zouden willen doven. Desondanks blijven ze pamfletten schrijven, en ook Bilderdijk mengt zich tot zijn dood in 1831 in het debat. Net als zijn leermeester gaat Da Costa colleges geven en organiseert hij 'Zondagavonden' bij hem thuis, waar hij mensen uitnodigt en spreekt over de ideeën van het Réveil. Dankzij de pamfletten en de bijeenkomsten groeien er kringen van gelijkgestemden in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. In laatstgenoemde stad speelt Groen van Prinsterer een leidende rol. Vanaf 1834 verschijnt het Réveil-tijdschrift *Nederlandsche Stemmen* onder redactie van onder meer Da Costa en De Clerq met artikelen over godsdienst, staatkunde, vaderlandse geschiedenis en literatuur. Het blad, dat bestaat tot 1840, gaat aan geldgebrek en redactionele onenigheid ten onder. Het Reveil in Nederland is voornamelijk gericht op het innerlijke leven. Desondanks zal het bekendheid verwerven als een beweging die het isolement van de eigen protestantse kring doorbreekt en actief wordt op tal van maatschappelijke terreinen. Deze beeldvorming is vooral ontstaan door buitenlandse Réveil-bewegingen, die zich veel actiever opstellen. In Nederland komt het aanvankelijk niet echt van de grond. Weliswaar wordt door aanhangers van het Reveil aan liefdadigheid gedaan, zoals kleren naaien voor de armen of een schooltje financieren, maar algemene maatschappelijke problemen zoals armoede, drankzucht en slavernij staan aanvankelijk niet hoog op de agenda. Daar komt pas enige verandering in onder invloed van met name Engelse geestverwanten. Het is de Gelderse predikant Heldring die het Réveil voorziet van een maatschappelijk doel. Heldring houdt zich rond 1840 bezig met armenzorg en drankbestrijding en schrijft pamfletten met titels als *De Jenever erger dan de Cholera*. Heldring maakt lange tochten over het platteland en raakt zo op de hoogte van de

moelijkheden waar de plattelandsbewoners mee kampen. Hij houdt aantekening over hetgeen hij tegenkomt.

Ottho Gerhard Heldring is in 1804 geboren in Zevenaar. Hij studeert theologie in Utrecht en wordt in 1827 predikant te Hemmen. Zijn opvattingen tonen verwantschap met die uit kringen van het Réveil. Hij is het meest bekend geworden door de naar hem genoemde Heldringgestichten te Zetten in de Betuwe. Tijdens een van zijn tochten raakt hij dusdanig onder de indruk van de slechte leefomstandigheden in Hoenderloo op de Veluwe dat hij besluit het dorp een betere toekomst te geven door een waterput te graven en een school, een kerk en een 'doorgangshuis' voor de opvoeding van verwaarloosde kinderen te bouwen. De waterput is gauw genoeg geslagen, maar voor zijn andere plannen is geld nodig. Heldring heeft goede contacten met verschillende mensen van het Réveil en in 1845 besluit hij hun om hulp te vragen: "Kunt gij niet eene bijeenkomst oproepen om te zamen raad te plegen en te bepalen wat te doen?" Daar hadden de Reveil-mannen wel oren naar en op 26 augustus 1845 vindt de eerste bijeenkomst plaats van de Christelijke Vrienden. Rond een vaste kern groepeerde zich een wisselende kring van bezoekers, allen gegoede burgers. Tot 1854 zijn er tweemaal per jaar bijeenkomsten met zo'n tweehonderd deelnemers waar gesproken wordt over christelijk maatschappelijk werk. Heldring vindt in de Christelijke Vrienden een kapitaalkrachtige achterban voor zijn activiteiten. Hij neemt tijdens de bijeenkomsten het voortouw en voert de redactie over het maandblad *De Vereeniging, Christelijke Stemmen*. Er is vooral aandacht voor praktische tips voor maatschappelijk werk in plaats van theologische discussies. Dankzij de steun van de Christelijke Vrienden worden de school, de kerk en het 'doorgangshuis' in Hoenderloo al snel werkelijkheid. Op initiatief van Heldring wordt in 1847 Asyl Steenbeek te Zetten opgericht, een tehuis voor ex-prostituees. Het is de eerste van een reeks tehuizen voor verwaarloosde kinderen, ongehuwde moeders en moeilijke meisjes uit betere kringen, niet alleen rond Zetten, maar ook op andere plaatsen. Daarnaast worden er – nadat de grondwetswijziging van 1848 dit mogelijk heeft gemaakt – diverse op protestants-christelijke leest geschoeide onderwijsinstellingen opgericht, zoals bewaarscholen voor 'haveloze' kinderen, zondagscholen en naai- en breischolen.

Ottho Gerhard Heldring ca. 1848.

Asyl Steenbeek. Tehuis voor 'gevallen vrouwen' gevestigd in Zetten. Geopend op 1 januari 1848.

Op de halfjaarlijkse vergaderingen van de Christelijke Vrienden worden alle vorderingen op maatschappelijk gebied keurig opgetekend. Opmerkelijk is de relatief grote rol van vrouwen in het maatschappelijk werk van het Réveil. Zij doen letterlijk en figuurlijk het noeste handwerk; van armenzorg tot en met het besturen van de tehuizen. Als echter in 1852 een anoniem gebleven vrouw laat vragen of ze aanwezig mag zijn bij de vergaderingen van de Christelijke Vrienden, reageren die afwijzend, omdat 'hierdoor de oorspronkelijke bedoelingen der tegenwoordige samenkomsten te zeer

verloren zouden gaan'. Met vrouwen spreekt men immers niet over abstracte zaken als kerk, politiek en wetenschap en in hun aanwezigheid kunnen mannen niet meer hun geliefde sigaar of pijp roken. Het uitsluiten van vrouwen van vergaderingen leidt niet tot protesten. Waar in het buitenland vrouwen als Elizabeth Fry de voorlopers van de feministische beweging zijn, schikken de Nederlandse Réveil-vrouwen zich in het traditionele protestants-christelijke rolpatroon. Aan de vergaderingen van de Reveil-mannen komt in 1854 een abrupt einde vanwege religieuze twisten. Men gaat met ruzie uit elkaar, maar ondanks het feit dat men daarna nooit meer in Reveil-verband bijeenkomt blijft de geest van het Réveil levend. Het christelijke maatschappelijk werk wordt met succes voortgezet. Groen van

Prinsterer richt zich na de grondwetswijziging van 1848 meer en meer op de politiek. Hij vertegenwoordigt samen met enkele andere Réveil-mannen het antirevolutionaire geluid in de Tweede Kamer. De antirevolutionairen streven, in lijn met het Reveil-gedachtegoed, naar een christelijke natie onder leiding van het Huis van Oranje. De roep om overheidsfinanciering voor bijzonder onderwijs is voor Groen van Prinsterer een goede aanleiding om zich te profileren als politicus. Hij maakt dankbaar gebruik van de ervaring die hij met de antislavernij beweging heeft opgedaan als hij in 1860 de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs opricht. Die brengt niet alleen geld bij elkaar voor het oprichten van protestants-christelijke scholen, maar vormt ook Groen van Prinsterers politieke achterban in een tijd dat er nog geen sprake is van partijen. Abraham Kuyper kan met de oprichting van het Anti-Schoolwet Verbond in 1872 voortborduren op het werk van Groen van Prinsterer. Dit Verbond vormt op zijn beurt de grondslag voor de Anti-Revolutionaire Partij. Het Reveil kan gezien worden als het begin van de maatschappelijke en politieke profilering van het protestants-christelijke volksdeel in Nederland. Dit is vooral te danken aan de gedrevenheid van Réveil-mannen als Groen van Prinsterer en Heldring. Zonder hen – en zonder de invloed uit Engeland – zou het Nederlandse Reveil ten onder zijn gegaan aan interne discussies en nooit meer geworden zijn dan een in zichzelf gekeerde religieuze club.

G. Mak, *Ooggetuigen van de vaderlandse geschiedenis in meer dan honderd reportages* (Amsterdam 1999⁸) p. 151; I. van de Wijdeven 'Het Reveil in Nederland (1817-1854)' in: *Historisch Nieuwsblad* 7 (2009); J. van der Molen, 'Heldring, Ottho Gerhard' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging* (BWSA-online 2016)

1854 Armenwet

hulp en bijstand

In de eerste helft van de negentiende eeuw bedraagt het aantal bedeelden in Nederland gemiddeld 10% van de totale bevolking. Daarnaast zijn er nog duizenden behoeftigen die in werkinrichtingen, gods- en gasthuizen tewerk zijn gesteld of worden opgevangen. Alles bijeen zo'n vijf a zeshonderdduizend zielen. Tussen de 16 en 20 procent van de Nederlandse bevolking is medio negentiende eeuw niet in staat in het eigen onderhoud te voorzien. Het 'pauperdom' komt het sterkst tot uiting in de steden. In 1807 is in Haarlem vier op de tien inwoners bedeed, in Delft ruim 4.000 van de bijna 14.000 inwoners, in Leiden bijna 8.000 van de 31.000. Van de 200.000 inwoners in Amsterdam zijn er 108.000 armlastig. In 1850 is de armoede wat afgenomen, maar in Amsterdam is nog altijd ééndertigste van de bevolking afhankelijk van de geneeskundige armenzorg en in 1897 telt de stad nog altijd 73.000 geneeskundig bedeelden, waar de armen die worden geholpen door kerkgenootschappen nog moeten worden bijgeteld. Geschat wordt dat aan het eind van de negentiende eeuw in Amsterdam 22% van de bevolking behoeftig is.

Dat het niet goed gaat met het volk wordt ook weerspiegeld in de afnemende bevolkingsgroei cijfers. In de jaren 1815-1830 neemt gemiddeld per jaar de bevolking met 25.355 toe. In de jaren 183-1840 met 23.652, terwijl dat in de jaren 1840-1850 nog maar 18.652 bedraagt. In 1845, het jaar van de aardappelziekte en de opheffing van de graanrechten, bereikt het sterftecijfer een record met 39,9 per duizend.

In de negentiende eeuw is de armenzorg, ooit de trots van de Republiek, de voornaamste zekerheidsregeling. De corporatieve armenzorg, uitgevoerd door honderden, wellicht duizenden, lokale kerkelijke, maar ook burgerlijke instellingen helpen behoeftige zieke mensen, ouderen, weduwe en wezen en zorgen voor onderstand bij gebrek aan inkomen. De rijkdom van de Gouden eeuw is deels nog terug te vinden in tal van bewaard gebleven monumenten van charitatieve instellingen. Het zo veel geprezen stelsel raakt echter in de tweede helft van de achttiende eeuw ernstig in de problemen. De stijgende werkloosheid doet een groter beroep op de kassen van liefdadigheid en de uitgaven gaan de inkomsten overtreffen. In de Bataafse en navolgende Franse tijd wordt dat nog erger. De kassen zijn bedoeld voor hulp aan zieken, gehandicapten en bejaarden en niet aan het groeiende leger van werklozen. In tegenstelling tot andere corporatieve instellingen, die uitgroeien van lokale naar nationale instellingen, blijft de armenzorg een lokale aangelegenheid. De kerkelijke en burgerlijke

armenzorg wijst principieel staatsarmenzorg af. Geloofsbelangen van de vele kerken staan centraal en de armenzorg maakt daar deel vanuit en religieuze tegenstellingen houdt onderlinge samenwerking tegen.

Tot eind negentiende eeuw ziet de Nederlandse overheid, in tegenstelling tot België en Duitsland, het niet als haar taak door wettelijke regelingen orde te brengen in de financiering van medische zorg, ondanks dat in 1864 de Nederlandse artsen aandringen op een 'toezichtsregeling op de kleineren inrigtingen'. De regering Thorbecke weigert dat, 'vermits zieken- en begrafenisbussen particuliere instellingen zijn, deze niet aan het toezicht der regering onderworpen zijn'.

Soepuitdeling aan de armen. Naar een schilderij van Albert Anker uit 1893.

De eerste poging tot staatsarmenzorg wordt gedaan in 1800 ten tijde van de Bataafse Republiek door patriotten die het recht van onderstand aan armen in een landelijke wet vastleggen. In 1802 sneuvelt dit initiatief alweer vanwege gebrek aan geld en fel verzet van vooral de kerkelijke armenzorg.

De Wet tot regeling van het armbestuur, ook bekend als Wet op het armbestuur van 28 juni 1854, komt tot stand omdat een artikel in de Grondwet van 1848 daartoe dwingt. De armenwet volgt het Armenwetje van 1818 op, die niet veel meer is dan voorschriften hoe de armenzorg dient te worden ingericht en de plicht jaarlijks een vragenlijst in te vullen door de staat toegezonden. De ontvangen gegevens worden verwerkt tot het 'Jaarverslag over het Armenzorg'. De wet van 1854 regelt dat de uitvoering van de armenzorg bij de kerken blijft liggen. De gemeenten hebben slechts een aanvullende taak. Hulpbehoevenden die niet tot een kerkelijke gezindte behoren hebben in geval van 'volstrekte onvermijdelijkheid' recht op bedeling van een overheidsorgaan, wat in de praktijk de gemeente is. De geboorteplaats van de hulpbehoevende is doorslaggevend bij de vraag wie de armenzorg moet uitvoeren. Grote steden, waar de armen vaak naartoe trekken, worden zo gevrijwaard vanwege dit geboorteplaatsbeginsel. In de praktijk werkt deze regeling echter niet. De wet wordt in 1870 daarom aangepast. De kerk in de plaats waar de aanvrager woont dient voortaan voor de bedeling te zorgen. Het heeft tot gevolg dat diverse lokale kerken de zorg financieel niet meer aankunnen. Dat veroorzaakt dat de steden meer en meer betrokken raken bij de hulpverstrekking.

De medische armenzorg bereikt behalve de armen ook burgers die te veel verdienen om aanspraak te kunnen maken op bedeling, maar te weinig om medische hulp te kunnen betalen. Voor de kerkelijke armenzorg blijkt echter in de praktijk dat hun financiële middelen voor medische zorg ontoereikend

zijn. Aan het eind van de negentiende eeuw kunnen de kerkelijke arbesturen de kosten niet langer aan en dragen zij steeds meer bedeelde over aan de medische zorg van de gemeenten. Om de zorg toegankelijk te houden verscherpen de gemeenten de controle. Aanvragen worden scherp op inkomenscriteria getoetst. Aanvragers met een 'te hoog' inkomen worden doorverwezen naar ziekenfondsen.

Gedwongen door de ontwikkelingen in de praktijk 'de dubbele bedeling' in de armenzorg is in 1912, op initiatief van minister Heemskerk, de Armenwet herzien. In de herziene wet verschuift de uitvoering naar de gemeenten. Ook is opgenomen dat naaste familie verplicht is elkaar bij te staan. In 1965 is de Armenwet afgeschaft.

Lit. & bron.: J. de Swarte, *Het maatschappelijk hulpbetoon en de gemeente* (Amsterdam z.j.) p. 16; H. Roland Holst, *Kapitaal en arbeid in Nederland* (Rotterdam 1932⁴) p. 113; F. Huysmans e.a., *Gezondheidszorg in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 123-124; M.H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid. De eenheidsstaat: onderlinge, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000) p. 367-368; J. van Gerven, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 145-146; K.P. Companje, 'Ziekteverzekering volgens het Bismarckrecept' in: *Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg* (Amsterdam 2008) p. 52; Wikipedia: *Armenwet* (mei 2025)

1855 Maatschappij voor de Werkende Stand

werkverschaffing

De Maatschappij voor den Werkende Stand is een Nederlandse vereniging tot het bevorderen van de 'zedelijke en stoffelijke belangen' van werkbazen en knechten in verschillende vakken. Het doel was 'een betere regeling te treffen voor de stoffelijke en zedelijke belangen van werkbazen en knechts der onderscheidene vakken'. De maatschappij is in 1854 opgericht door onder meer de koffiehuisbaas E. Hartman, de timmerman P.H. Stark, de metaalgieter E. Apol, vier schildersbazen en nog zo'n twintig andere werkbazen. De naam is in 1868 gewijzigd in 'Maatschappij voor den werkenden stand'. De vereniging bestaat tot ca. 1980. Ze is toen opgeheven vanwege de gewijzigde sociale en onderwijswetgeving in de twintigste eeuw.

In 1855 wordt een afdeling voor straatreiniging opgericht, de naam is in 1903 veranderd in 'Werkverschaffing'. 'Oude en gebrekkige werklieden' vegen in opdracht van de gemeente bruggen, pleinen en markten schoon. De werkzaamheden zijn in 1877 overgenomen door de gemeentelijke dienst Stadsreiniging. Toch blijft de veegdienst van de Maatschappij tot in de 20^e eeuw bestaan. De maatschappij heeft haar onderkomen in Amsterdam aan de Oudezijds Voorburgwal bij de Vredenburgsteeg. Het wordt in 1883 verruild voor een groter pand aan de Kloveniersburgwal 87-89, gebouwd door leerlingen van Pierre Cuypers, die de ontwerpwedstrijd van de Maatschappij voor den Werkenden Stand wonnen.

Evert Hendrik Hartman is geboren op 30 april 1811 in Amsterdam. Zowel zijn moeder, Petronella Christina van Santen, als zijn vader, de schoenmakersknecht Johan Evert Hartman, ontvallen hem op jeugdige leeftijd. Op zesjarige leeftijd komt hij in het weeshuis van de Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk in Amsterdam waar hij tot zijn huwelijk in 1831 woont. Hij krijgt er een opleiding tot loodgieter. Over zijn jonge jaren is alleen bekend wat hij er zelf over schreef: dat hij veel ziek is en daarom veel tijd had om te lezen. Op 9 november 1831 treedt hij in het huwelijk met Hilletje Moerman met wie hij een dochter en een zoon krijgt. Maatschappelijke zaken gaan hem in 1835

Het koffiehuis van Hartman aan de Prins Hendrikkade is het tweede pand van links naast de Kweekschool voor de Zeevaart. Naar een tekening van J. Bulthuis uit 1789.

bezighouden, als in Amsterdam en elders kleine middenstanders tegen de verandering in de personele belasting in verzet komen. Bij huren onder tachtig gulden per jaar moeten niet de huurders, maar de huiseigenaren deze belasting opbrengen. Volgens eigen zeggen probeert Hartman vanaf 1835 het lot van de arbeidende stand door vereniging te verbeteren. In de roerige jaren na 1840 is hij eerst 'tot de dwaalbegrippen van een verkeerd toegepast communisme en socialisme vervallen' maar hij laat zich later 'door meer zuivere begrippen der Staathuishoudkunde ... leiden'. Hartman leest vanaf de jaren vijftig De Economist en kent onder meer de geschriften van C.F. Bastiat. Hoe hij met de 'dwaalbegrippen' in aanraking kwam is niet duidelijk, wellicht via de Duitse handwerksgezellen die hij in zijn kerk kan hebben leren kennen. Bovendien verschijnen er verscheidene, meestal waarschuwendes oppositionele blaadjes, die te lezen zijn in plaatsen van samenkomst, zoals bijvoorbeeld in de Stilsteege en in het Witte Kruis in de Beerenstraat.

Hoewel zijn naam in de gepubliceerde ledenlijsten ontbreekt, heeft Hartman wellicht contacten gehad met de Vereniging tot Zedelijke Beschaving van de Arbeidende Klasse, die zich, opgericht in februari 1847, met de zinspreuk 'Alle menschen zijn broeders' oriënteerde op de Duitse, in Londen gevestigde Communistische Arbeiterbildungsverein. In kringen van deze vereniging leest men bladen als De Hydra van Jan de Vries en Der Volkstribun van Wilhelm Weitling. Volgens Hartman moeten ontwikkeling en beschaving de kenmerken zijn van de vooruitgang van de arbeidende stand. Iedereen moet dat wat hij van de algemene rijkdom op aarde neemt weer in de een of andere vorm teruggeven. Armoede is, aldus Hartman, een ziekte van de maatschappij. Met J.R. Thorbecke deelt Hartman de mening dat iedereen als staatsburger gelijk is, maar in de praktijk maakt hij onderscheid tussen de patroons en de handwerkslieden, welke laatsten hij ook weer verdeelt in gepatenteerde werkbazen en niet gepatenteerde knechts. Het patent vindt Hartman een belasting, niet een bewijs van bekwaamheid. Hartman werkt mee aan de volksbeschaving en 'veredeling' door het schrijven van boeken. Zo schreef hij in twee delen Een boek voor ambachtlieden in het algemeen en voor loodgieters en loodbewerkers in het bijzonder (Amsterdam 1850), dat gesteld is in dialogen tussen een meester en een leergierige leerling en dat hij opdraagt aan de regenten van het weeshuis waar hij is opgegroeid. Eind van de jaren vijftig verschijnen van zijn hand in de serie Volksbibliotheek de deeltjes Keuze van een beroep, Algemene beschouwingen over de bouwkunde, Fonderingswerken, Timmeren, Schilderen en behangen en Over metalen dakbedekkingen.

Op 11 januari 1854 richt Hartman met 27 kleine werkbazen de Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand op, die aan het eind van dat jaar rond de tweehonderd leden telt. Op dezelfde dag wordt het Hulp- of Weldadigheidsfonds voor bij hun werk gekwetste werklieden opgericht, dat bedoeld is voor de knechts van de leden. Alleen gepatenteerde werklieden kunnen lid zijn, geen arbeiders. Het streven is uit te breiden over heel Nederland. Er zijn contacten met de vereniging Handwerksbloei in Arnhem en er zijn ook sporen van belangstelling in Den Haag en Rotterdam. In de Militiezaal in Amsterdam wordt een grote vergadering gehouden. Hartman houdt er een rede die ook gedrukt verscheen: Verslag van de oprigting en voortgang der Maatschappij tot verbetering van den werkenden stand te Amsterdam, tevens een woord van opwekking tot deelneming aan alle werkbazen en fabrikanten (Amsterdam 1854). De meeste leden van de Maatschappij behoren tot de bouwvakken, maar er zijn ook uit andere branches: een goudsmid, enkele smeden, drukkers, uitgevers en boekhandelaren als F.C. Günst en D. Allart. Naast de gewone leden zijn er buitengewone leden met een adviserende stem, zoals de hoogleraar jonkheer J. de Bosch Kemper en de letterkundige M.S. Polak. In maart 1854 wordt de architect I. Warnsinck, wethouder van openbare werken van Amsterdam, gevraagd als erelid en beschermheer, met wie Hartman mogelijk beroepshalve contact heeft. De Maatschappij speelt duidelijk in op bepaalde problemen van het bouwvak. Zo voert men, naar het voorbeeld van het Arnhemse Handwerksbloei, werkboekjes (zogenaamde livretten) in om te verhinderen dat de werklieden bij slapte in de winter zouden gaan beunhazen en zo hun werkbazen beconcurreren. In 1855 richtte Hartman een knechtenvereniging op die de zinspreuk 'Door eendracht en volharding komt men tot het doel' droeg. Dit bracht verdeeldheid. De werkbazen vinden de knechts nog niet rijp genoeg en het bestuur bestaat dan ook uit vijf werkbazen en vijf knechts. Verdeeldheid brengt ook de inrichting door de Maatschappij van een ambachtsschool. Leerden de knechts vroeger het vak bij een baas, sinds er in het bouwvak aangenomen werk bestaat is er geen tijd meer voor een

serieuze opleiding. De lessen in de ambachtsschool zouden voor knechts kosteloos zijn, zonen van gepatenteerde werkbazen moeten betalen. Van de kant van de werkbazen vreest men voor oneerlijke concurrentie en voor loonverschillen tussen goed en minder goed opgeleide vaklieden. Hartman ontwikkelt een plan om zowel de werkloosheid in de winter te bestrijden als de ambachtsschool te financieren: de knechts gaan in de wintermaanden de straten van Amsterdam schoonhouden. Het is zo'n groot succes dat de straatreiniging al spoedig wordt losgekoppeld van de Maatschappij. Een ander plan van Hartman, voor een permanente tentoonstelling van eigen producten van de leden van de Maatschappij, gaat niet door omdat men daarmee in het vaarwater komt van de Vereniging voor Volksvlucht, die dat plan al eerder heeft. Wel succesvol is een vergadering waarop men overeenstemming bereikt over een werktijdenregeling. Om de deelnemers aan vergaderingen, de medewerkers van de straatreiniging en de leerlingen van de ambachtsschool ver te houden van sterke drank pleit Hartman voor een eigen ruimte voor deze activiteiten. In 1857 lukt het met behulp van een hypotheek en leningen een pand aan het Blaeu-erf in de Gravenstraat bij de Nieuwe Kerk in Amsterdam te kopen. Nauw verbonden met de Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand is het blad Volksbeschaving - Volksheil (1854-1858) onder redactie van G. Francken. In dit blad schrijft Hartman enkele artikelen, onder meer over arbeiderswoningen, over krotopruijing en over de verbouwing van een pakhuis tot de Louise-bewaarschool op de Amsterdamse Prinsengracht.

De vele radicale veranderingen en voorstellen tot verandering van Hartman vallen niet bij alle leden van de Maatschappij in goede aarde. Hij krijgt het verwijt dat hij een autocraat en een 'Napoleon' is. Het lijkt niet toevallig dat de notulen van de Maatschappij uit deze jaren ontbreken. Als in 1857 Warnsinck overlijdt heeft Hartman geen steun meer in de Maatschappij, die hij dan ook verlaat. Hij wijdt zijn aandacht, behalve aan het koffiehuis dat hij sinds 1860 drijft, aan de Maatschappij tot Nut van den Arbeidenden Stand, waarvan hij sinds 1861 de drijvende kracht is en waarvoor hij rechtspersoonlijkheid weet te krijgen. Oorspronkelijk is het een loterijvereniging, uiteindelijk levert de tot een coöperatie uitgegroeide vereniging brandstoffen, aardappelen en spek in het groot uitsluitend aan leden. Voor het publiceren van de marktprijzen van deze producten richt Hartman in 1863 De werkman op, waarin hij om de veertien dagen een beschouwing publiceert. Na twintig nummers is de uitgave gestaakt. Ook publiceert hij Protest tegen de bewering: dat de Ned. werklieden niet in staat of nog te weinig beschaafd zouden zijn om met goed gevolg arbeidersverenigingen op te richten (Amsterdam 1866), waarin hij tot de conclusie komt dat 'niet de weinige ontwikkeling van de knechts' maar 'de bekrompen kleingeestige denkbeelden der werkbazen' de reden is voor het niet van de grond komen van de organisatie van de werklieden. Aan het eind van zijn geschrift zet Hartman zich nog eens scherp af tegen communistische en socialistische denkbeelden. Een (niet bewaard gebleven) vervolg op dit geschrift ontstaat waarschijnlijk in 1868, nadat Hartman op 3 maart en 7 april 1868 de vergaderingen heeft bijgewoond die door S. Sarphati in het Paleis voor Volksvlucht zijn georganiseerd. Hartman voert het woord op de eerste vergadering. Evenals K. Ris werd Hartman tot een weerwoord op alle beschouwingen geprikkeld.

Hartman is actief in de Vrijdenkersvereniging De Dageraad. In het gelijknamige tijdschrift publiceert hij al voordat de vereniging officieel is opgericht (1855), een redevoering die hij in de Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand heeft gehouden. In 1857 wordt Hartman in de Dageraad-bijeenkomsten geïntroduceerd en vermoedelijk is hij toen ook lid geworden. In 1858-1859 publiceert hij in De Dageraad onder het pseudoniem De Ambachtsman. Ook bij De Dageraad pleitte hij voor een eigen vergaderruimte en het verwerven van rechtspersoonlijkheid. Op de vergaderingen verscheen hij onregelmatig, maar als hij er voordrachten houdt worden deze door de toehoorders gewaardeerd. Een van die lezingen gaat over de noodzaak van een zedelijk wetboek bij de opvoeding. Als de vergadering het daar bij monde van voorzitter H.H. Huisman niet mee eens blijkt te zijn is dat het einde van de Dageraad-activiteiten van Hartman. Hij gaat over naar De Humaniteit, de nieuwe vrijdenkersvereniging van H.J. Berlin. Hartmans voordrachten hier zijn nauwkeurig genotuleerd. Bij een lezing over de opvoeding van de vrouw maakt een medelid zich zo boos dat hij de zaal verlaat. Een andere voordracht, 'Pro patria', gaat over volksweerbaarheid. Hartman wijst erop dat men bezig is steeds maar nieuwe wapens uit te vinden in plaats van 'te zorgen dat den werkman een beter lot bereid worde'. Of deze opvatting betekent dat Hartman zich aansluit bij een van de vredesbewegingen die na 1866 opkomen

is niet bekend. Wel heeft hij contact met F.C. Günst, R.C. d'Ablaing van Giessenburg en H. Gerhard, die wél in deze bewegingen actief zijn. Hartmans laatste optreden is waarschijnlijk in 1871, samen met de in een coöperatie georganiseerde kleermakers Gerhard en J.H. Gilkens. Zij kenden elkaar uit de vrijdenkersbeweging. Bij zijn overlijden op 12 maart 1873 is Hartman weer lid van De Dageraad.

De Maatschappij voor de Werkende Stand kent meerdere afdelingen: Avondtekenschool; Behoeftige vrouwen uit den arbeidende stand; Kosthuizen; Volksvoordrachten; Dagteken- en Kunstambachtsschool voor Meisjes en het Weldadigheidsfonds, die hulp aan werklieden verleent die door een ongeval of ziekte in nood zijn geraakt.

Door de opheffing van de gilden en daarmee van de gezel en meester opleidingen, is het technisch onderwijs vrijwel geheel verdwenen uit Amsterdam. De belangrijkste activiteiten van de Maatschappij liggen op het gebied van het onderwijs. Met de scholen voor beroepsonderwijs levert de Maatschappij een grote bijdrage aan de ontwikkeling van de industrie in Amsterdam. Tot haar belangrijkste werkzaamheden behoren: de oprichting van ambachtsscholen en de Avondtekenschool, waaruit later de Industrieschool uit voortkomt.

In 1861 vestigt de Maatschappij de eerste Ambachtsschool van Nederland in de Gravenstraat. Vanaf 1868 is de school in een gebouw aan de Weteringschans gevestigd. Nadien komen er meer ambachtsscholen in Amsterdam. De afdeling Ambachtsscholen is in 1914 losgemaakt van de Maatschappij en werd de voorloper van de Lagere Technische School (LTS). De afdeling zou nog tot 1996 blijven bestaan onder de naam Vereniging Beroepsonderwijs Amsterdam. Vanaf 1863 bestaat de Industrieschool, als voorloper van de latere MTS. In de beginjaren is de Industrieschool enkel voor zonen van leden, maar vanaf 1878 voor iedereen. Vanaf 1883 worden de lessen gegeven in het verenigingsgebouw aan de Kloveniersburgwal.

In 1939 is de Vakschool voor Opleiding van Civiel Personeel ter Koopvaardij opgericht. De samenwerking met de grote scheepvaartmaatschappijen blijft echter beperkt tot het financieel ondersteunen van organisaties als de Stichting Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek en de Amsterdamsche Vereniging Dagverblijven voor het Gezonde Kind.

Lit. & bron.: J.M. Welcker, 'Hartman, Evert Hendrik' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 6 (Amsterdam 1995) p.77-80; Wikipedia: *Maatschappij voor de werkende stand* (2016)

1866 coöperatie

werk

Er zijn vele wegen om te komen tot lotsverbetering. In de strijd van de werknemers worden, nog voor vakverenigingen een rol van betekenis spelen, coöperaties opgericht. De beroemd geworden winkelcoöperatie van de wevers in het Engelse Rochdale strekt natuurlijk tot voorbeeld. De Goesse advocaat De Witt Hamer is in Nederland de promotor van de coöperatie.

Michiel Jacobus de Witt Hamer, geboren te Goes in 1843, groeit op in een notabelfamilie met vier kinderen. Zijn vader is advocaat, zoals ook diens vader, die zich in 1791 in Goes vestigde. Naar familietraditie studeert De Witt Hamer rechten in Leiden. Hij promoveert in 1866 bij de oud-liberale hoogleraar staathuishoudkunde S. Vissering. Zijn proefschrift *De arbeidersverenigingen* is de eerste substantiële publicatie in Nederland over de coöperatieve gedachte. In navolging van de Duitse liberaal en sociale hervormer H. Schulze Delitzsch, beschrijft De Witt Hamer de coöperatie als een geschikt middel om verbetering te brengen in de omstandigheden van de arbeidende klassen, zonder de

bestaande economische orde aan te tasten. In plaats van te breken met het particuliere eigendom zou de coöperatie het bezit van kapitaal binnen het bereik van arbeiders brengen en daarmee de grondslagen van het kapitalisme verstevigen. Naast sociaaleconomische effecten verwacht De Witt Hamer van de coöperatie ook een zedelijke en intellectuele verheffing. In verband met de geringe ontwikkeling van Nederlandse arbeiders voorziet hij in eerste instantie slechts een toekomst voor de consumptieve coöperatie. De veeleisender productiecoöperatie zal in Nederland pas op termijn succesvol kunnen zijn. Zijn boek heeft de nodige invloed op het denken van sociale hervormers. Pleitbezorgers van de coöperatie uit de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw verwijzen er geregeld naar. De Witt Hamer vestigt zich in 1866 in Goes als advocaat. Hij steunt er initiatieven op sociaal vlak, die te kenmerken zijn met 'self help', volksverheffing en meritocratie. De in 1867 in Goes opgerichte Vereeniging voor Volksbelangen is in hoofdzaak gericht op intellectuele en morele verheffing van de arbeidende klasse. De Coöperatieve Voorschotvereeniging en Spaarbank te Goes (1868) en de coöperatieve Bouwvereeniging 'Help u Zelve' (1871) hebben

*Michiel Jacobus de Witt Hamer
(1843-1925)*

verbetering van levensomstandigheden van minvermogenden tot doel. Het bestaan van de bank voorkomt het te gronde gaan van de vereniging voor arbeiderswoningen. De Witt Hamer is in 1870 ook oprichter van de Goesse Vredesbond - een reactie op de Frans-Duitse oorlog - die zich in 1871 aansluit bij de Algemeene Nederlandsche Vredesbond. Zijn blikveld blijft niet beperkt tot Goes. In 1869 is hij aanwezig bij de opening van het Suez-kanaal en bezoekt hij Rusland. In 1870 wordt De Witt Hamer lid van het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie, waarin hij samenwerkt met sociaalliberalen als B.H. Pekelharing, A. Kerdijk en H. Goeman Borgesius. De Witt Hamer verzorgt voor het comité onder meer de organisatie van een tweetal congressen over coöperatie, in juni 1873 in Utrecht en in december 1874 in Amsterdam. In beide gevallen maakt hij deel uit van de congrescommissie, die de coöperatiegedachte wil bevorderen. Hij schrijft in dit kader de brochure *Over productievereenigingen* (Utrecht 1874) en het Goesse *Volksblad* wordt omgedoopt tot de landelijke publicatie *De Coöperatie* met De Witt Hamer als hoofdredacteur. Het blad verschijnt van januari 1874 tot en met december 1877. In het laatste nummer schrijft hij dat de coöperatie in Nederland 'burgerrecht' heeft verkregen - in 1876 was een wettelijke regeling van de coöperatie tot stand gekomen - en dat het blad daarmee zijn doel heeft bereikt. Hij voert in deze jaren met Kerdijk en Pekelharing het woord op vele vergaderingen. Behalve over coöperatie spreekt De Witt Hamer begin 1878 over het socialisme voor de Amsterdamsche Werkmansbond. De sociaaldemocraat Joan Nieuwenhuis schrijft in zijn memoires dat De Witt Hamer door zijn concrete activiteiten op sociaal vlak en vanwege het feit dat hij 'recht-uit' spreekt op sympathie onder de georganiseerde arbeiders mag rekenen. Tegelijkertijd zou 'het vage' in zijn opvattingen tot kritiek aanleiding hebben gegeven, waarmee Nieuwenhuis duidt op De Witt Hamers beginsel van klassenharmonie.

Opmerkelijk is dat zo'n twintig jaar eerder dan de wevers in Rochdale - in 1825 - een groep dijkwerkers in West-Kapelle in Zeeland ter verbetering van hun leefomstandigheden tot samenwerking komen. Ze richten een *Fonds tot heil van jongelingen* op dat later wordt omgedoopt tot *Fonds van Handel en Nijverheid*. Het doel van dit fonds is:

► *“uitoefenen van alle takken van handel; het aankopen, op- en verbouwen en verhuren van huizen, bergplaatsen, erven en landerijen; het stichten ... van fabryken en trafyken”.*

De doelstelling mag beslist ambitieus genoemd worden. Gemeenschappelijk worden vee en brandstoffen ingekocht. Een linnenweverij en een garensponnerij worden opgericht, een korenmolen

gebouwd en de steenfabricage ter hand genomen. Er is in dit fonds dus sprake van zowel een consumptie- als een productiecoöperatie. De nadruk ligt echter bij het laatste. In 1862 verkeert het fonds nog in een goede staat. Ondanks het succes blijft het een incident zonder navolging. Eerst na 1860 komen er initiatieven tot coöperatie van werklieden. Het eerst in de vorm van winkelverenigingen. Evert Hartman neemt in 1861 te Amsterdam het initiatief tot gemeenschappelijke inkoop van huishoudelijke artikelen, zoals brandstof. Het gemeentebestuur van Amsterdam adviseert negatief op het verzoek tot koninklijke goedkeuring van de statuten. De vroede vaderen vrezen voor concurrentievervalsing. Als Hartman ten stelligste verzekert dat uitsluitend aan leden zal worden geleverd, wordt de goedkeuring alsnog verleend. In de jaren daarna ontstaan ook in andere steden winkelverenigingen. Deze verenigingen zijn vaak geen lang leven beschoren. Ze gaan spoedig ten onder aan onderling gekibbel of, en daar is vaker sprake van, door gebrek aan kapitaal. Niet alleen de eerste coöperatieve winkelverenigingen gaat het slecht, ook de meeste, van werknemerszijde opgerichte, productiecoöperaties gaat het niet voor de wind. De coöperatieve drukkerij, in 1868 in Amsterdam tot stand gekomen gaat al spoedig ten onder. De typografenpatroons dulden eenvoudigweg een dergelijke concurrent niet. De coöperatieve drukkerij in Leeuwarden heeft aanvankelijk meer succes. Dat geldt in die plaats ook voor de coöperatie opgericht door de bakkersgezellen. In Amsterdam echter komen de coöperaties van bakkers en kleermakers niet van de grond.

Het onderkomen van de Coöperatie productie en verbruikersvereniging 'Excelsior' in Drachten van 1926 tot 1970. In het gebouw bevond zich de winkel en de bakkerij. Het pand was tevens jarenlang het centrum van de sociaaldemocratische beweging in Drachten.

Niet alleen de meer gematigde werklieden zijn voorstanders van coöperatie, ook de leden van de Internationale zijn er niet op tegen. Van der Hout bijvoorbeeld dringt aan op coöperatie, terwijl hij verklaart geen voorstander te zijn van 't vragen van loonsverhoging. Soms is het werken in coöperatie het gevolg van een weigering van de patroons om loonsverhoging te geven. Terwijl de bakkersgezellenvereniging *Een doel, een wil* poogt een coöperatie te stichten bespreken de kleermakers georganiseerd in Vooruitgang door Broederschap een plan daartoe. De voorzitter van de vereniging Hendrik Gerhard wijst op het nut van coöperatie maar verzet zich tegen een uitsluitend consumptieve vereniging, zoals door het lid Schröder voorgesteld. In de ogen van Gerhard kan slechts de productieve vereniging voldoende resultaat opleveren. Gerhard wordt benoemd tot directeur van de op te richten coöperatie van kleermakers. Op 6 juni 1873 krijgt de "Coöperatieve Kleermakers-Vereeniging" koninklijke goedkeuring. In de statuten staat als doel:

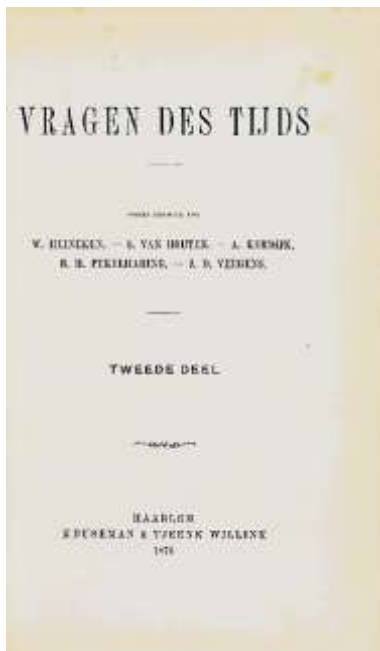
► *het vervaardigen, verkoopen en leveren van kledingstukken, zoodanig dat het geheele bedrag der daardoor verkregen winsten ten voordeele der aandeelhouders komt.*

De kleermakerscoöperatie komt niet van de grond. Medio 1873 zijn van de vijfhonderd aandelen van f10,- er slechts honderd geplaatst. Besloten wordt om eerst dan een begin te maken met het inrichten van een werkplaats als alle aandelen zijn geplaatst. Helaas worden er verder geen aandelen verkocht en de kleermakersvereniging besluit de contributie, die vijf cent bedraagt, met maar liefst twintig cent te verhogen tot vijftwintig cent per week. In ruil voor deze hoge contributie zal ieder lid tegen het einde van het jaar twee vaste aandelen krijgen. Er wordt een nieuw reglement gedrukt waarin dit besluit is opgenomen:

► *Ieder lid betaalt wekelijks 25 cent waarvoor hij na een jaar trouw gecontribueerd te hebben twee aandelen groot 10 gulden elk met 50 pct storting in de Coöperatieve Vereeniging zal worden uitgereikt. De overigen gelden worden aangemerkt als contributie voor de vereeniging Vooruitgang door Broederschap. Zij die na 12 maanden lid te zijn geweest achterlijk zijn gebleven in het aanzuiveren van de contributie verliezen de helft der door hen gestorte na aftrek van 3 gulden welke als de gewone contributie voor de vereeniging Vooruitgang door Broederschap zal worden aangemerkt. Om aanspraak op uitkering te hebben moet men 6 maanden als lid ingeschreven zijn en de contributie voldaan hebben.*

Aan deze zware contributie heeft de vereniging weinig plezier beleefd. Anderhalf jaar later wordt Vooruitgang door Broederschap opgeheven, nadat de coöperatiegelden zijn geliquideerd. Gerhard is nog geen jaar nadat hij enthousiast schreef dat de coöperatie: "een verbazende invloed op het lot van de werkman te zullen gaan uitoefenen," een illusie armer. Tegen het einde van de negentiende eeuw is vooral onder boeren de coöperatie tot een succesvolle samenwerking uitgegroeid, maar ook onder werknemers is het idee van 'eigen hulp' door coöperatie geen vreemde meer al neemt het geen grote vlucht. Is er in 1860 sprake van twee verbruikcoöperaties in: Rotterdam en Amsterdam, aan het eind van de eeuw zijn er enige tientallen verspreid over het land met enige duizenden leden.

Na de opheffing van de rechtbank in Goes in 1877 verplaatst De Witt Hamer zijn advocatenpraktijk naar Middelburg. Hij legt zich vooral toe op scheepvaart- en internationaal recht. Daarnaast is hij als strafpleiter werkzaam en in die hoedanigheid verwerft hij zich een reputatie. Vanaf 1897 is hij bovendien waarnemend Rijksadvocaat in Zeeland. In Middelburg, waar hij in 1885 met de predikantsdochter Hendrika Overman trouwt, waarmee hij een dochter krijgt, vindt De Witt Hamer

aansluiting bij de linkervleugel van de plaatselijke liberale kiesvereniging. Samen met andere vooruitstrevende liberalen zet hij in Middelburg zijn sociale werk voort. In 1879 is De Witt Hamer lid van het Comité voor Algemeen Stemrecht voortgekomen uit het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie. Met betrekking tot het stemrecht behoort De Witt Hamer tot de radicale vleugel van het liberalisme. In een artikel in *Vragen des Tijds* onder de titel 'Allemansstemrecht' (1882) pleit hij voor de invoering van het algemeen mannenstemrecht. Hij ziet dit als onderdeel van een onvermijdelijke historische ontwikkeling naar omvangrijker en directere participatie in de wetgeving. Die ontwikkeling zou ook het vrouwenstemrecht en, op termijn, de vervanging van de vertegenwoordiging door het plebisciet omvatten. Tegenover liberalen die willen vasthouden aan bekwaamheid als criterium voor toekenning van het stemrecht, stelt De Witt Hamer dat elke man het stemrecht toekomt op basis van zijn belang. Hij verklaart dat slechts het algemeen stemrecht de werkelijke behartiging van het algemeen belang kan waarborgen. Dit in tegenstelling tot behoudender liberalen, die menen dat algemeen stemrecht de politieke zelfzucht

van confessionelen en socialisten de vrije hand zal geven. Van 1883 tot de opheffing ervan in 1886 is De Witt Hamer voorzitter van het Comité voor Algemeen Stemrecht met P.C.F. Frowein als secretaris. De Witt Hamers radicale trekken manifesteren zich ook in de vriendschappelijke omgang met Multatuli, wiens werk een grote indruk op hem heeft gemaakt. Na een Zeeuwse lezing in 1878 is Multatuli bij De Witt Hamer te gast.

Voor F. Domela Nieuwenhuis voert hij in 1886 de verdediging tijdens het geruchtmakende proces wegens majesteitsschennis. De Witt Hamer verdedigt zijn vriend en de goede zaak. Naast zijn sympathie voor de arbeidersbeweging maakt zijn overtuiging dat het koningschap een onzinnige instelling is, dat hij de verdediging van Domela op zich neemt. Ondanks zijn pleidooi, waar Domela mee is ingenomen, kan hij niet verhinderen dat deze tot een jaar eenzame opsluiting wordt veroordeeld. F.M. Wibaut, die De Witt Hamer naar het proces in Den Haag begeleid, is fel verontwaardigd dat het

Hof De Witt Hamer niet toestaat degene te horen, die beweert het artikel te hebben geschreven dat aan Domela wordt toegedicht. Ook het verzoek om gratie dat De Witt Hamer later indient wijst het Hof af. Geregeld verkeert De Witt Hamer in socialistisch gezelschap, zoals tijdens zijn lidmaatschap van het Comité Honger en Schrik (1893), maar socialist wordt hij niet, ondanks aandrang van Wibaut. In 1894 richt De Witt Hamer met Wibaut in Middelburg een vestiging van Ons Huis op. Zoals andere vestigingen van Ons Huis in Nederland is ook het Middelburgse een door het Engelse Toynbee-werk geïnspireerd initiatief. Het heeft ontwikkeling van arbeiders tot doel en wil de klassenharmonie bevorderen door ontmoeting van arbeiders en burgerij. Verdere sociale activiteiten legt De Witt Hamer aan de dag in de Vereniging Kindervoeding en de Voogdijraad. Van 1903 tot 1923 is hij president-commissaris van de liberale N.V. Middelburgsche Courant. In 1916 stopt De Witt Hamer als advocaat en verhuist hij naar Den Haag. In zijn laatste twee levensjaren gaat zijn lichamelijke gesteldheid geleidelijk achteruit en lijdt hij aan dementie. Hij overlijdt in 1925 en is gecremeerd in Driehuis-Westerveld.

In 1916 is de personeelssterkte van P. Konings Machinefabriek & IJzergieterij te Swalmen in Limburg ruim honderd man. In dat jaar wordt door de R.K. Metaalbewerkerbond bij het bedrijf een voorstel ingediend voor het afsluiten van een cao. Konings gaat daar niet op in, ook niet als de bond een ultimatum stelt. Op 29 mei 1916 gaan 27 man bij Konings Machinefabriek

Briefhoofd van de Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings te Swalmen uit 1904.

& IJzergieterij te Swalmen in staking om het afsluiten van een cao af te dwingen. Als begin juli de staking nog steeds voortduurt en Konings nog steeds geen krimp geeft, beraadt de bond zich op middelen om uit de impasse te geraken. Niet ongebruikelijk bij conflicten is de tactiek om de stakers elders aan werk te helpen. P. Julicher en zijn zwager J. Siller beginnen voor zichzelf de koper en metaalgieterij Siller en Co., maar verder is er in Swalmen geen emplooi voor de stakers te vinden en langzamerhand rijpt het idee om de werklieden in een eigen bedrijf onder te brengen. Het bondsblad maakt op 16 september het voor Limburg fonkelnieuwe idee wereldkundig:

► *Die weg is: dat de arbeiders de taak van den onwillige werkgever overnemen, en zelf de productie gaan vervaardigen, die zij eertijds zelf in opdracht vervaardigden. Zelf dus een fabriek oprichten, zoo mogelijk naast of in de onmiddellijke omgeving van hun vroegere tiran, om met de daad aan te toonen, dat de arbeiders en hun organisatie meer kunnen dan staken.*

Vanwege moeilijkheden met de financiering kan het bedrijf pas op 17 juli 1917 van start gaan. Er is plaats voor dertig werknemers. Het aandelenkapitaal bedraagt f 50.000 waarvan f 22.000 in handen van de R.K. Metaalbewerkerbond. Over het eerste jaar wordt een dividend uitgekeerd van vijf procent al mag worden aangenomen dat dat vooral een uitkering is voor het gezicht naar buiten. Over het functioneren van het bedrijf is verder weinig bekend. Op 14 mei 1927 breekt 's avonds brand uit en hoewel de brandweer er in slaagt om middernacht de brand onder controle te krijgen bedraagt de schade 3500 gulden. Deze schade gevoegd bij de toch al slechte financiële resultaten is vermoedelijk de druppel die de emmer doet overlopen, want op 3 november 1927 wordt de 23 werknemers, na afloop van de aandeelhoudersvergadering, meegedeeld dat ze ontslagen zullen worden.

Van 1923 tot 1930 zijn Joop Overstegen en Antje Blokker de kartrekkers van de landbouwcoöperatie De Ploeg in Best. Ze zijn daarvoor gevraagd door de Vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit die de coöperatie financiert. Ze moesten daarvoor van Velsen in Noord-Holland naar Brabant verhuizen. Op de coöperatie werken en wonen zo'n tien mensen met hun kinderen. Ze ontginnen de woeste

heidegrond. Er verblijven regelmatig rondtrekkende geestverwanten. In deze eerste coöperatie ontstaat het idee om meer Ploegen te stichten en zo begint De Ploeg in Bergeijk.

De Ploeg is in 1923 opgericht als coöperatieve weverij van huishoudtextiel. Sinds de jaren twintig van de vorige eeuw geniet De Ploeg bekendheid als leverancier van gordijn en meubelstoffen. In de vijftiger jaren wordt het bedrijf toonaangevend in de stroming 'Goed Wonen'. Ploegstoffen kregen grote bekendheid, niet alleen onder het Nederlandse publiek, maar ook internationaal.

De Ploeg is ontstaan vanuit de ideële gedachte dat ieder mens comfortabel moet kunnen wonen en werken. Zorgvuldig bedachte en gemaakte ontwerpen moesten modern, stijlvol wonen en kwaliteit voor iedereen bereikbaar maken. De Ploeg stelde de eigen bibliotheek open voor de werknemers en combineert werk met cultuur en inspiratie. Activiteiten als tentoonstellingen en laten zien van vernieuwing in binnenhuisinrichting, mode en kunst lijken op wat we nu zien in hippe conceptstores. De Ploeg liep hiermee vooruit op het nieuwe beleven, delen en informeren. De weverij draagt bij aan goede woninginrichting, goede kleding en goed handwerk. Maar ook aan goede arbeidsverhoudingen in een werkgemeenschap waarin alle werknemers zoveel mogelijk tot hun recht kunnen komen. Dat vormt de basis voor het uitgangspunt: de mens centraal. Een vroege uiting van maatschappelijk verantwoord ondernemen, nu actueler dan ooit.

Lit. & bron.: S. Dudink, 'Witt Hamer, Michiel Jacobus' in: *Biografische woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 8* (Amsterdam 2000) p. 321-325; D. Nas, 'Het conflict aan de Swalm', op <https://vrijeuitgeverij/arbeidersbeweging>; <https://deploeg.com>

1879 pensioenfondsen

sociale zekerheid

Pensioenfondsen zijn ontstaan aan het einde van de negentiende eeuw. Het eerste Nederlandse (ondernemings-) pensioenfonds is in 1879 opgericht door J. van Marken van de Nederlandse Gist & Spiritusfabriek te Delft. Twee jaar later creëerde Ch. Stork een pensioenregeling voor zijn werknemers in zijn Hengelose machinefabriek.

Het zijn vooral sociaal geëngageerde ondernemers die in de laatste decennia van de negentiende eeuw pensioenfondsen oprichten. Niet alleen sociale motieven spelen een rol. Een ouderdomsverzekering is een geschikt middel om bekwame werknemers te werven en aan de onderneming te binden. In 1888 hebben circa dertig van de rond 3.000 ondernemingen in Nederland een pensioenfonds. Het zijn vooral grote kapitaalintensieve bedrijven als de spoorwegen, de mijnen en in de metaal-, machine- en textielindustrie. De instelling van een pensioenfonds gaat meestal gepaard aan een verplichte deelname, wat onder de werklieden tot protesten leidt aangezien het een ongewenste aanslag op hun loon betekent. De werkgevers zien het pensioenfonds vaak als bedrijfskapitaal, waarover ze zelf wensen te beslissen wie in aanmerking komt voor een uitkering. In de landarbeid worden vaste arbeiders wel tot hoge leeftijd in dienst gehouden bij wijze van pensioenvoorziening.

Werkgevers die geen eigen risicodrager willen zijn kunnen een pensioenregeling onderbrengen bij een verzekeringsmaatschappij. Vanwege de naar verhouding hoge kosten zijn deze regelingen in 1900 nog beperkt. De Nationale-Levensverzekering-Bank, opgericht in 1863, is daarin de eerste door in 1880 de uitvoering van de pensioenvoorziening van de Gist- en Spiritusfabriek in Delft op zich te nemen.

In 1885 komt er een pensioenfonds tot stand voor de textielindustrie voor Enschede en Lonneker. Het startkapitaal van 25.000 gulden is afkomstig uit de nalatenschap van de textielfabrikant H.J. van Heek. Naast de textielindustrie komen dergelijke bedrijfstakpensioenfondsen tot stand in de Amsterdamse diamantindustrie, de bouwnijverheid en in de zuivelindustrie in Friesland, waar in 1917 het Coöperatief Verzekeringsfonds het licht ziet. Het voordeel van dergelijke fondsen is het 'draagvlak' vanwege de ruimere kring van verzekerden waardoor er meer garantie op continuïteit is.

D.W. Stork met echtgenote Catherina van Aken februari 1923

Dirk Willem Stork is geboren te Oldenzaal op 4 april 1855. Hij is de zoon van Charles Theodorus Stork, fabrikant, en Alida Philippina Johanna Reincke de Sitter. Stork bezoekt gedurende drie jaren de Twentsche Industrie- en Handelschool te Enschede. Na een studiereis naar Groot Brittannië treedt hij in 1872 in dienst bij de in 1868 mede door zijn vader opgerichte Machinefabriek Gebr. Stork & Co. Vanaf 1875 treedt hij als directeur op en heeft hij de commerciële en administratieve leiding van het bedrijf. In 1893 is hij als medefirmant in de firma opgenomen, waar hij tot enkele maanden voor zijn overlijden actief voor blijft.

Op 9 juli 1878 treedt hij in het huwelijk met

Fenna Zeper, met wie hij drie dochters en een zoon krijgt. Na haar overlijden (op 26 mei 1888) hertrouwt hij op 6 maart 1890 met Cornelia Sara Elisabeth Thomas, met wie hij twee dochters en een zoon krijgt. Dit huwelijk is ontbonden op 22 januari 1918, waarna hij op 15 februari 1918 hertrouwt met Catherina van Aken.

Stork is te karakteriseren als een eind negentiende-eeuwse ondernemer met voor die tijd vooruitstrevende opvattingen. Hij benadrukt de noodzaak van samenwerking tussen kapitaal en arbeid. Hierin ziet hij een oplossing voor de sociale kwestie. Dit samenwerkingsideaal is voor hem richtsnoer bij het instellen van sociale fondsen en overlegstructuren in zijn fabriek. Naar zijn visie is de weg van de op samenwerking gebaseerde coöperatie tegengesteld aan die van de op strijd gerichte sociaaldemocratie. Stork scheidt, in overleg met zijn vader tot diens dood in 1895, een groot aantal voorzieningen ten bate van het personeel van zijn fabriek. Een zeker paternalisme is hem daarbij niet vreemd. Als een goede vader heeft hij veel clementie met zijn werklieden maar dezen mogen zich niet te zelfstandig opstellen. Zijn initiatieven ten behoeve van het personeel worden vooral geïnspireerd door J.C. van Marken (1845-1906), directeur van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek in Delft, die hij in 1879 leert kennen. Daarnaast hebben de ideeën van de Parijse schilderspatroon Edmond Jean Leclair (1801-1872) grote invloed op zijn opvatting van het ondernemerschap. Belangrijke instellingen ten bate van het personeel zijn het Zieken- en Pensioenfonds (1881) en het Weduwen- en Wezenfonds, waaruit ook invaliditeitspensioenen worden uitgekeerd (1895). Deze en andere fondsen ressorteren als afdelingen onder de Vereniging tot behartiging van de belangen van het personeel, verbonden aan de Machinefabriek van Gebr. Stork & Co. (1881). Personeelsvertegenwoordiging geeft hij vorm in de in 1883 opgerichte Kern. Een door de directie ingesteld adviesorgaan, waarvan een aantal door de directie aangewezen chefs lid zijn, terwijl daarnaast een aantal leden uit en door de werklieden gekozen worden. De vergaderingen worden voorgezeten door één van de directieleden. Vanaf de oprichting neemt Stork deze taak gedurende vele decennia op zich. Hij heeft er grote moeite mee als na 1900 door de vakverenigingen, maar ook uit de Kern zelf, geleidelijk kritischer geluiden klinken over deze vorm van interne personeelsvertegenwoordiging. In 1918 breekt een conflict uit, als een meerderheid van de Kernleden zich keert tegen de bepaling in een ontwerp-collectieve arbeidsovereenkomst dat klachten van werklieden in eerste instantie naar de Kern moeten worden verwezen, ook al zijn zij door betrokkenen bij één van de vakverenigingen aangebracht. Ten slotte aanvaardt Stork dat een deel van de taken van de Kern, zoals het voeren van loononderhandelingen, door de vakbeweging wordt overgenomen. Niet alleen de toenemende invloed van de vakbeweging baart Stork zorgen. Ook het stuiten van de opmars rond 1900 van de SDAP houdt Stork, die zichzelf rekent tot de hervormingsgezinde liberalen, sterk bezig. Kort nadat de sociaaldemocraat H.H. van Kol in 1897 als afgevaardigde van Enschede in de Tweede Kamer is gekozen, organiseert Stork als voorzitter van de liberale kiesvereniging in Hengelo bijeenkomsten om de sociaaldemocratische beginselen en opvattingen krachtig te bestrijden. Stork valt de SDAP en Van Kol in het bijzonder aan op hun standpunten inzake Indië en de Atjeh-oorlog. Een verklaring is dat Nederlands-Indië in de

laatste twee decennia van de negentiende eeuw als afzetmarkt voor machines voor de suikerindustrie van grote betekenis is geworden voor Stork. Dezelfde Stork steunt echter een in zijn ogen gematigde socialist als R. van Zinderen Bakker financieel bij het opzetten van een coöperatief bedrijfje in Gorredijk. Hij is van 1893 tot 1903 lid van de Provinciale Staten van Overijssel en van 1903 tot 1910 en 1916 tot 1920 lid van de Eerste Kamer.

Stork speelt een vooraanstaande rol in het Hengelose verenigingsleven. In 1883 richt hij de Coöperatieve Winkelvereniging op, waarvan hij tot 1921 voorzitter is. Als voorzitter van de Vereeniging Het Ziekenhuis heeft hij een belangrijk aandeel in het in 1896 tot stand gekomen nieuwe ziekenhuis. Hij is lid van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Hengelo van 1891 tot 1922 en voorzitter van 1913 tot 1916. Hij is tevens van grote betekenis voor het bedrijfsleven buiten Hengelo. Stork is commissaris van tal van bedrijven waaronder de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek en de Twentsche Bank. In 1899 is hij, daartoe geprest door de indiening van de ontwerp-Ongevallenwet, die hij te ver vindt gaan, initiatiefnemer tot de oprichting van de Vereeniging van Nederlandsche Werkgevers, waarvan hij voorzitter is van 1899 tot 1903 en 1909 tot 1916. Ook is hij een van de initiatiefnemers tot oprichting in 1902 van de Centrale Werkgevers-Risicobank. Dirk Willem Stork is te beschouwen als een 'modelfabrikant', die zich vanuit zijn ideaal van de samenwerking tussen kapitaal en arbeid inzet zowel voor de belangen van de fabriek als voor die van het personeel. Het motto dat decennialang de kop van de Hengelosche Fabrieksbode siert, luidde geheel in die geest: 'Allen voor elkaar, geen strijd maar samenwerking'. Stork is overleden in Hengelo op 15 februari 1928.

Bedrijfstakingen waar vóór 1940 al cao's zijn afgesloten met pensioenafspraken zijn de mijnindustrie (1919), het grafisch bedrijf (1929), het bloembollenbedrijf (1930) en de sigarenindustrie (1933). Zijn er in 1890 ca. 30 collectieve pensioenregelingen, in 1938 is dat uitgegroeid tot 2.000 waarbij 230.000 werknemers zijn verzekerd. Vijftien jaar later is dat vervijfvoudigd, maar ondanks deze spectaculaire groei heeft nog altijd 60% van de werknemers geen pensioenvoorziening. Bovendien is de basis van menig pensioenfonds wankel, omdat ondernemingen hun pensioenverplichtingen in eigen beheer houden. Hieraan kleeft het risico dat als de onderneming failliet gaat ook de pensioengelden verdwenen zijn.

Door de geleide loonpolitiek in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw ontstaat, door de niet gebruikte ruimte voor loonsverbetering, de mogelijkheid pensioenen te verbeteren en nieuwe pensioenfonds te stichten. In 1949 komt de Wet betreffende verplichte deelneming in een bedrijfspensioenfonds (BPF) tot stand. Voor de werkgevers worden de pensioenkosten voor elk bedrijf gelijk en de werknemers hebben een pensioengarantie. Op 1 januari 1954 is de Pensioen- en Spaarfondsenwet (PSW) tot stand gekomen. De wet voorziet in voorschriften voor de financiële organisatie van de fondsen, het toezicht daarop en de invloed van werknemers in het bestuur. In 1955 zijn bij de bedrijfs- en ondernemingspensioenfonds 1,8 miljoen werknemers aangesloten, in 1960 zijn dat er ruim 2,6 miljoen en in 1987 6,4 miljoen.

Lit. & bron.: B. Hijma, 'Stork, Dirk Willem' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 3 (Amsterdam 1988) p. 194-196; J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 63-65, 65-68.

1886 Arbeidsbeurs

arbeidsbemiddeling

In 1886 richt de Maatschappij voor de Werkende Stand te Amsterdam een Arbeidsbeurs op, die in 1907 is overgenomen door de gemeente onder de naam Arbeidsbureau. De Arbeidsbeurs van de Maatschappij was de eerste in Nederland.

Gedurende een groot deel van de negentiende eeuw is de arbeidsbemiddeling een private aangelegenheid. Zogenaamde 'placeurs', ook wel 'besteders' of 'besteedsters' genaamd zijn private bemiddelaars met winst oogmerk. Er zijn ook sociale en charitatieve instellingen met een ideëel doel

die aan arbeidsbemiddeling doen. Voor vakverenigingen is arbeidsbemiddeling een middel voor ledenwerving en een versterking van hun positie tegenover de werkgevers. De door placeurs gebruikte ronselpraktijken zijn voor lokale overheden reden om ideële bemiddelaars te ondersteunen. Later gaan ze zelf over tot het stichten van arbeidsbeurzen. Amsterdam is de eerste die daartoe overgaat. Op 1 september 1886 opent de eerste arbeidsbeurs in Nederland, opgericht door de Maatschappij voor de Werkende Stand, zijn deur. In het eerste jaar van functioneren worden 852 aanvragen voor een werkkracht ingediend terwijl 3623 werkzoekende zich laten inschrijven. Tien jaar later zijn het 2466 aanvragen en 7740 inschrijvingen. Het succes is gelijk een probleem aangezien de bescheiden bijdrage die zowel van de werkgever als van de werknemer wordt gevraagd bijlange na niet de kosten dekken. De gemeente wordt om steun gevraagd en die stelt enige lokalen met telefoon beschikbaar. In 1898 neemt de gemeente het initiatief om een Centrale Arbeidsbeurs op te richten met een tripartite bestuur (gemeente, werkgevers, werknemers). Tien jaar later neemt de gemeente de beurs in eigen beheer en wordt het een gemeentelijke dienst.

Tussen 1900 en 1908, het jaar waarin de Vereniging van Nederlandsche Arbeidsbeurzen is opgericht, wordt in tal van gemeenten het Amsterdamse voorbeeld gevolgd. Aan Schiedam komt de eer toe in 1902 de eerste gemeentelijke arbeidsbeurs tot stand te hebben gebracht. Maastricht volgt in 1903 en Haarlem in 1904, Leiden in 1905. Het Centraal Bureau van de Statistiek (CBS) registreert voor het jaar 1910 24 arbeidsbeurzen.

Michael Coenrardus Maria (Mari) de Groot is op 28 september 1860 geboren in Schiedam. Hij is de zoon van Helena Wilhelmina Elisabeth Beukers en Johannes Seraphinus Matthias de Groot, oorspronkelijk brander van beroep, maar overgestapt op de handel in gedestilleerd. Mari groeit op in een rustig en harmonisch gezin, waarin de talrijke kinderen werkzaamheid, plichtsvervulling, orde en eenvoud worden bijgebracht. Van huis uit is hij vertrouwt met wat voor Schiedam in die jaren de voornaamste bedrijvigheid is: de drankindustrie. De stad dankt er zijn bijnaam aan: 'Zwart Nazareth'. Hij kent het leven en denken van de branders, zowel als die van de brandersknechts en is insider in zowel de economische ontwikkelingen als het geestelijke leven in zijn stad. De Groot maakt de laatste bloeiperiode van de branderijen tot pakweg 1880 mee en ziet daarna de vuren doven onder de brandersketels. Hij drukt de voetsporen van zijn vader en wordt commissionair in gedestilleerd. Hij is een stipt en succesvol zakenman wiens woord een voldoende waarborg is. Al vroeg is hij er van doordrongen dat hij zijn leven vooral ook dienstbaar moet maken aan anderen en zijn niet geringe bezit daarmee in overeenstemming moet beheren. In zijn eigen woorden: 'Wij zijn slechts rentmeesters.' In deze korte zin legt de katholiek opgevoede De Groot getuigenis af voor zijn afstand nemen van de katholieke kerk, maar overtuigd te zijn dat alleen de geest van Christus een leidraad in de politiek kan zijn.

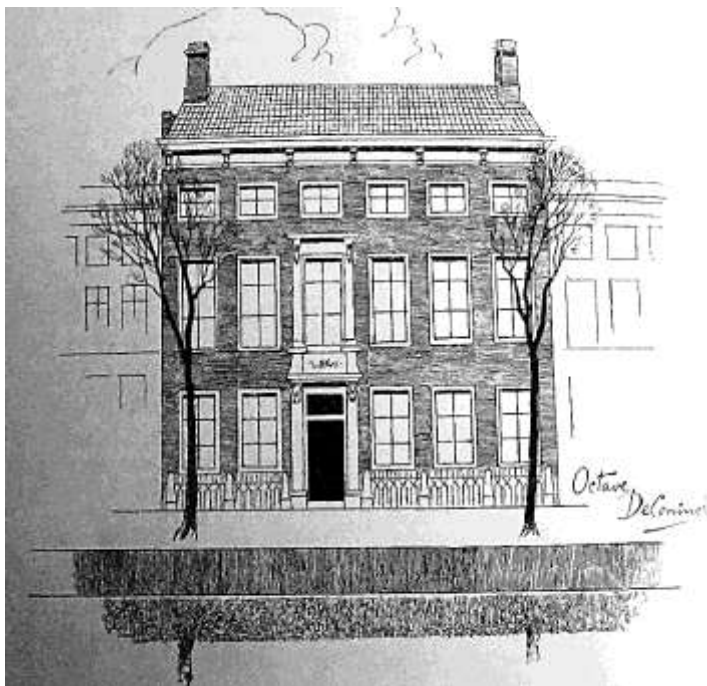
De Groots inzet in en voor de gemeente Schiedam toont zich door het stichten van een Volkshuis met de bedoeling dat het een overkoepeling wordt van alle activiteiten op het terrein van ontwikkeling en cultuur, die men in het donkere en apathische Schiedam wil stimuleren. De Groot, de drijvende kracht en de samenbindende figuur, vindt dat het besturen en ontwikkelen op de weg ligt van de Schiedamse afdeling van 't Nut. In weerwil van conservatieve leden die bang zijn voor het 'revolutie spook', gaat de meerderheid van de leden van 't Nut akkoord, maar wel als een geheel zelfstandige organisatie. Van katholieke en protestantse zijde blijven er 'overwegende bezwaren'. De Groot zet door en in 1896 komt het Volkshuis tot stand aan de Lange Haven 131. Een twintig jaar zal het Volkshuis het 'culturele

centrum zijn voor de gewone man'. Het in 1892, mede onder invloed van De Groot, opgerichte Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV) vindt er een thuisbasis en neemt de organisatie voor zijn rekening. In 1917 schenkt De Groot het Volkshuis aan de gemeente met als voorwaarden dat er een leeszaal en een bibliotheek in worden gevestigd. De 'bib' heeft er tot 1997 een onderkomen. Het pand is nu een Rijksmonument en op de woningmarkt teruggekeerd.

De Groot is een voorstander van coöperatie en neemt daartoe verschillende initiatieven. In 1893 sticht hij de N.V. Woningmaatschappij "Samenwerking". Hij brengt enige woningen in en neemt het directeurschap op zich. Van de drie commissarissen zijn er twee werkmans. Vanuit zijn belangstelling voor een goede volkshuisvesting is het voor De Groot vanzelfsprekend dat hij medeoprichter is van de in 1900 gestichte woningbouwvereniging 'Volkshuisvesting'.

In 1901 richt hij samen met de sociaaldemocraat J. van Leeuwen, voor een aantal uitgesloten mandenmakers een coöperatieve mandenmakerij op. Reeds na enige jaren komt de activiteit aan zijn einde. In 1902 komt de "Algemene Coöperatieve Bakkerij" tot stand. In het eerste jaarverslag schrijft De Groot in een idealistisch vergezicht welke toekomst hem voor ogen staat met de coöperatie.

► *"... straks bouwt en onderhoudt ge uw eigen woningen en verschaft ge goede arbeidsvoorwaarden aan de metselaars, timmerlieden, ververs, behangers. Later door voortgezette uitbreiding der coöperatie aan schoen- en kleermakers, tenslotte aan alle arbeiders. Door de vorming van uw reservefonds, uw fonds voor algemene belangen, uw aangroeiend aandeeltje, verkrijgt ge langzamerhand de voor uitbreiding der coöperatie onmisbare kapitalen en propagandamiddelen. Zo beheerst ge tenslotte door uw macht als verbruikers de voortbrenging, als maar de ware geest der coöperatie u en uw vrouwen bezielt: de geest van rechtvaardigheid, waarheid spaarzaamheid, en wijs beleid".*

Het Volkshuis aan de Lange Haven in Schiedam, waarin later de Openbare Leeszaal en de Bibliotheek in zijn gevestigd. Naar een tekening van Octave DeConinck.

In 1897 wordt in Schiedam een kleine drukkerij door een grotere overgenomen. De meesterknecht mag blijven als hij zijn lidmaatschappen van maatschappelijke organisaties opgeeft. De meesterknecht weigert dat en wordt brodeloos. De Groot neemt het voor hem op en helpt hem aan een drukkerij, die naar De Groots principes op basis van winstdeling werkt, klein begint met één drukker en een leerling, maar uitgroeit tot een middelgrote en moderne drukkerij. De Groot, die het directeurschap op zich heeft genomen staat borg, vanwege

zijn omvangrijke netwerk van commerciële relaties, voor voldoende werk. Het bedrijf is in 2014 na een faillissement openbaar geveild.

In 1902 ontketend De Groot een storm met het oprichten van een algemene coöperatieve verbruikersvereniging op brede basis. De twee plaatselijke kranten staan bol van de ingezonden stukken, vaak fel gesteld, van zowel voor- als tegenstanders. De plaatselijke winkeliersvereniging en de Bakkerspatroonvereniging hijsen de oorlogsvlag en beleggen openbare vergaderingen. De Groot gaat echter onverstoord door. De zwaarste tegenstand komt echter van een door de sociaaldemocraten opgerichte coöperatieve bakkerij. De concurrentie duurt zo'n drie jaar, maar dan moet de

sociaaldemocratische bakkerij de deuren sluiten. De waardering voor De Groot onder de Schiedamse bevolking is groot en ze geven in meerderheid de voorkeur aan diens coöperatie.

De Groot is een zeer gedreven man die ondanks zijn vele maatschappelijke activiteiten al vanaf 1891 zitting heeft in de gemeenteraad van Schiedam voor de Liberale Kiesvereniging. Het is in een tijd dat het bestuur van de gemeente sterk patriarchale zo niet autoritaire trekken heeft. De Groot is echter een 'modern' bestuurder te noemen, die van mening is:

► *“Wetten en verordeningen moeten voor zij behandeld worden bij het publiek bekend zijn, opdat het die zal kunnen beoordelen”.*

Hij schuwt het initiatief niet en heeft meerdere malen ontwerp-verordeningen opgesteld die hij in openbare vergaderingen ter discussie stelt.

De Groot maakt zich druk over de economische achteruitgang van Schiedam. Hij is commissaris van de N.V. Zeevisserij 'De Hoop' en hoopt door die functie in 1895 een opleving te kunnen bewerkstelligen. Het is echter al te laat. Reeds in 1886 tracht hij de kwijnende branderijen een nieuwe impuls te geven door modernisering. Een brandersvakschool moet branders en meesterknecht een hogere vakbekwaamheid bijbrengen om de concurrentie van elders te kunnen weerstaan. Een laboratorium met proefbranderij moet zorgen voor kwaliteitsverbetering en kwaliteitscontrole, maar de branders geven niet thuis. Negen jaar later doet hij nog een poging via de gemeenteraad. Zowel de Raad als het college van Burgemeester en Wethouders heeft er wel oren naar, maar de Kamer van Koophandel meent dat het tijdstip niet geschikt is.

De Groot wil dat de gemeente zich sterk gaat maken om andere bedrijven aan te trekken om de gemeente een bredere economische basis te geven. Verschillende leden in de raad zijn tegen, omdat ze vinden dat dat geen taak is van de gemeente. In hun ogen hoort het particulier initiatief daarvoor te zorgen. Enige jaren later zal De Groot, samen met enige vooruitstrevende personen 'Schiedam Vooruit' oprichten om Schiedam te promoten als vestigingsplaats voor ondernemingen. De Groot heeft niet alleen oog voor werkgevers en industrie, maar evenzeer voor de belangen van werknemers. Hij is voorstander van vakorganisatie. Naar zijn mening is alleen langs die weg verbetering van de stoffelijke belangen van de werknemers mogelijk. Over de gemeentelijke lonen laat hij zich niet onbetuigd en noemt die "hongerloontjes". Met zijn opvatting over medezeggenschap is hij zijn tijd vooruit:

► *“Het recht van controle van de werkmans (bij de gemeente) in gemeentezaken kan niet anders dan goed zijn”.*

Dankzij De Groot's initiatief krijgt in 1902 Schiedam de primeur van een door de overheid ingestelde en onderhouden arbeidsbeurs.

► *“Die moet echter niet op de hoofden van de belanghebbende uit de hoogte worden neergelaten en geleid door een ambtenaar, doch wortelen op een brede basis. Dat waarborgt bekendheid bij de burgerij en vertrouwen. Daartoe is nodig een commissie van beheer uit werkgevers en werknemers met vertegenwoordiging uit de raad”, aldus De Groot.*

Vlak voor zijn overlijden in 1935 geeft De Groot zijn neef en zakelijk opvolger Alewijn de Groot opdracht om zijn persoonlijk archief te vernietigen. Geen papier mag achterblijven dat verraden kan welke maatschappelijke initiatieven hij allemaal heeft gesteund en het geld dat daarmee gemoeid is geweest. Het ontbreken van persoonlijke stukken is gecompenseerd door secundaire bronnen waaruit een loyale persoonlijkheid naar voren komt, die belangeloos bij heeft gedragen aan een betere en vooral rechtvaardiger samenleving.

De resultaten van de arbeidsbeurzen blijven bescheiden aangezien werkgevers er weinig gebruik van maken en vakbonden wantrouwend zijn vanwege het registratie- en selectiesysteem die wordt toegepast. Om aan werk respectievelijk personeel te komen blijven familie, vrienden, kennissen en

advertenties de meest gangbare weg. Het Rijk gaat vanaf 1909 zich meer met de arbeidsbemiddeling bemoeien. Het rapport van de Staatscommissie over de Werkloosheid van 1909 en de aanbevelingen van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) uit 1919 leggen de basis voor een landelijk stelsel voor openbare arbeidsbemiddeling voor iedereen kosteloos toegankelijk. De Eerste Wereldoorlog staat een wettelijke grondslag van een dergelijk stelsel in de weg. Oppositie in het Parlement zorgt ervoor dat eerst in 1930 de openbare arbeidsbemiddeling een wettelijke basis krijgt. De wet legt de organisatie van de openbare organen vast en regelt het toezicht op de openbare en particuliere arbeidsbemiddeling. De wet verplicht vrijwel elke gemeente tot instelling van een arbeidsbeurs of correspondentschap. Naast gemeentelijke organen onderhoudt het Rijk districtsarbeidsbeurzen en de Centrale Arbeidsbeurs. Ook bevordering van emigratie wordt gezien als middel om de werkloosheid te bestrijden. De rol van het ministerie beperkt zich hierin tot subsidieverlening aan particuliere instanties. Zoals bijvoorbeeld de in 1931 opgerichte Stichting Landverhuizing Nederland waarvan de voorzitter van de Raad van Beheer door de minister werd benoemd.

Lit. & bron.: G.J. Goedhart en A. Roeterink, *De ontwikkeling der arbeidsbemiddeling in Nederland* (Amsterdam 1929) p. 29-37; B. Kedde, *Herinneringen aan een groot Schiedammer* (Schiedam 1972); H. Slechte, 'De man die Schiedam veranderde' in: *Pas verschenen*, 16-05-2019; J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 208-210; <https://actorenregister.nationaalarchief.nl>

1888 Nederlandsche Heidemaatschappij

werkverschaffing

De Nederlandsche Heidemaatschappij (NHM) is in 1888 opgericht te Arnhem naar Deens voorbeeld, als een vereniging met als doel de Nederlandse bodem productiever te maken door bosbouw en ontginning van woeste gronden. Oprichters en bestuurders zijn mannen uit de maatschappelijke toplaag, die theoretische en praktische belangstelling en ervaring hebben met de ontginning van woeste gronden. Hun doel is het verhogen van de bodemopbrengsten door onderzoek naar en ontginning van heidevelden in Nederland.

Aanvankelijk is de Heidemij vooral voor particulieren werkzaam. Ze geeft advies voor ontginningen en geeft daaraan leiding. Een deel daarvan vindt plaats in Noord-Brabant. Aan het eind van de negentiende eeuw wordt de NHM steeds nauwer betrokken in staatsactiviteiten op ontginningsgebied. Ze participeert in Staatsbosbeheer en krijgt daarin een steeds prominenter plek. In 1907 leidt de Heidemij voor het eerst een ontginning in Drenthe (het Zeijerveld). De NHM drukt haar stempel op de 20ste-eeuwse ontginning van woeste gronden in Drenthe. Andere particuliere opdrachten volgen, onder meer de ontginning van de Schipborg. Vooral na 1930 ontplooit de Heidemij grote activiteit in Drenthe met heideontginningen en bebossing. Vervolgens is ze actief in ruilverkavelingen.

Steeds vaker werkt de NHM met werklozen binnen de door de overheid geïnitieerde 'werkverschaffing' of 'werkverruiming'. Deze arbeiders krijgen een iets hoger loon dan de reguliere werklozensteun. Zij worden ook tewerkgesteld vanuit Rijkswerkkampen die onder beheer staan van het ministerie van Sociale Zaken. In de crisisjaren (jaren dertig 20ste eeuw) werken tienduizenden arbeiders 'met de hand' onder toezicht van de 'Heidemij', bij onder meer de aanleg van het Goffertpark in Nijmegen en het graven van het Twentekanaal.

In de late 19^e eeuw wordt duidelijk dat de crisis in de landbouw om een structureel antwoord vraagt. De Heidemaatschappij richt zich op productiviteitsverbetering van zand- en veengebieden in ons land. Kunstmest maakt heide overbodig. De eindeloze heidevelden maken plaats voor nieuwe strak ingerichte agrarische bedrijven. Herbebossing moet de enorme zandverstuivingen bestrijden, moerassen en venen worden gedempt en afgegraven. De Heidemij zoekt voor de projecten investeerders en draagvlak onder de boeren. Op die visie komt kritiek: zo schreef de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond (ANDB) voorzitter en natuurbeschermer Henri Polak in 1928 dat ontginningen onherroepelijk gepaard gaan met natuurvernietiging.

► *‘Verdwijnen gaat de plechtige rust, de heilige stilte der weidsche, golvende, geurende heide. Verdwijnen gaat de tintelende frischheid der zon beschenen plassen, met het wuivende riet en de ongeëvenaarden rijkdom van bloemen’.*

De Heidemij heeft wel wat aanlooptijd nodig, maar na enig gepruttel slaat het motortje aan. Het Zeijerveld ten noordwesten van Assen wordt een visitekaartje. Met vallen en opstaan weet de Maatschappij deze oude Marke zijn wil op te leggen: lange rechte sloten, egalisatie, wegebouw en de bouw van moderne boerderijen.

Een Staatscommissie over de bestrijding van Werkloosheid pleit in 1900 voor opname van de werkverschaffing “in de rij der middelen tegen de werkloosheid”. Vooral landontginning vindt de commissie geschikt, omdat het productief werk is en door diverse soorten arbeiders kan worden gedaan. De overheid moet een lijst opstellen die in tijden van grote werkloosheid kan worden uitgevoerd. De werkverschaffing wordt vanaf de jaren twintig vooral toegepast in de noordelijke provincies, waar werkloze veenarbeiders onder meer worden ingezet bij de verbetering van de afwatering van rivieren. Het middel blijkt echter in de praktijk maar matig effectief om werklozen aan werk te helpen.

De Heidemij en haar filosofie blijken een daverend succes: eind jaren dertig heeft de Heidemij de supervisie over zo’n 2000 projecten met zo’n 40.000 arbeiders. De verstrengeling met de overheid is innig. De taakverdeling is: de overheid beslist over projecten en randvoorwaarden, de Heidemij doet de bedrijfsvoering en het toezicht. Daar kan het bedrijf zich ook achter verschuilen, niet zij maar de overheid bepaalt het beleid.

Na de Eerste Wereldoorlog vermindert de turfproductie en loopt de werkgelegenheid in de landbouw terug. Werklozen krijgen steun of gaan werken in de werkverschaffing, soms dichtbij huis vaak ook ver weg met huisvesting in werkkampen. Voor een loon dat lager is dan in het vrije bedrijf, gaan deze noeste werkers op de woeste gronden aan de slag. Het werk is vooral zwaar grondverzet met de hand, omdat mechanisering de werkloosheid weer zou laten oplopen. Lange werkdagen, lage lonen, ver van huis, geen wonder dat de werkverschaffing buitengewoon impopulair is.

De woeste gronden van het Wekeromse Zand ten noorden van Ede.

In de oorlogsjaren neemt de Heidemij tal van nieuwe taken op zich. Naast landverbetering ook projecten ten behoeve van de voedselvoorziening, het herstel van oorlogsschade, het op last van de Duitsers aanleggen in 1944-1945 van verdedigingslijnen en zo nog het een ander. De Heidemij manoeuvreert meestal wel handig tussen de Duitse eisen, eigen belangen en die van de samenleving door en blijft als

organisatie onmisbaar. Op last van de Duitse bezetter richt de Heidemij in januari 1942 in Drenthe Joodse werkkampen in. Eerst is het regime nog mild, bewaking ontbreekt zelfs, maar al snel worden de omstandigheden slechter. Een loonkorting van 20 procent treft alleen de Joodse arbeiders. In oktober 1942 worden de dwangarbeiders gedeporteerd naar Westerbork en daarna naar concentratiekampen in Polen.

Na de bevrijding verandert er niet veel. Tot 1954 wordt er gewerkt met werklozen onder de vlag van de Dienst Uitvoering Werken (DUW). Steeds vaker gaat het om ruilverkaveling, waarmee de Heidemij opnieuw haar stempel op het Nederlandse landschap en de agrarische bedrijfsvoering drukt.

Al in juli 1945 oordeelt de Heidemij over zichzelf dat ze onbezoedeld uit de oorlog is gekomen. Oud-werknemers echter beschuldigden de Heidemij van collaboratie. Ingenieur Kees Staf is een begaafde en onvermoeibare netwerker en organisator met contacten tot diep in de haarvaten van de samenleving. Hij onderbreekt zijn carrière bij de Heidemij in de jaren vijftig voor een ministerschap van zowat tien jaar. Staf's kompas staat niet altijd goed afgesteld. Zo liet de Heidemij-directeur zich najaar 1941 verleiden om eigen personeel warm te maken voor een rol bij de Oostland-kolonisatie, het leiding geven aan Duitse en Nederlandse boeren in door nazi-Duitsland veroverde delen van de Sovjet-Unie. Sterker nog, in een bijeenkomst met Duitse en Nederlandse nazi's vraagt Staf de honderd verzamelde vrijwilligers zich zo te gedragen dat 'ginds steeds groter gebieden aan Nederlanders' zullen worden toegewezen. Let wel, gebieden die gegermaniseerd moeten worden. Was dit een eenmalige foute stap van de Heidemijdirecteur? Is hij erin geluisd, waren de krantenberichten onjuist, zoals hij meteen al beweerde? Er waren meer misstappen in die jaren. Hoe dan ook, Staf loopt tijdens de zuiveringen geen schram op, omdat landbouwminister Sicco Mansholt voorstellen voor berisping afwijst. Zijn afweging is dat Staf bijvoorbeeld in de voedselvoorziening ook enorme verdiensten heeft gehad. De conclusie is dus niet eenduidig. Ja, Staf ging soms over de schreef, nee, hij was niet 'fout'.

Het hoofdkantoor van Arcadis in Arnhem.

Vanaf 1997 verandert de naam van de Heidemij in Arcadis. In 1998 komt het internationale ingenieursbedrijf Arcadis in opspraak. Een voormalige dwangarbeider uit een van de Joodse werkkampen uit de Tweede Wereldoorlog vraagt in een brief financiële genoegdoening. De Nederlandse Heidemaatschappij (NHM) heeft van januari tot oktober 1942 toezicht gehouden op de afgezonderde tewerkstelling van Joden vanuit werkkampen die enkel voor hen bestemd

zijn. In eerste instantie wijst Arcadis het verzoek af, maar na een rechtszaak en de nodige publiciteit maakt het bedrijf een draai. Het maakt 150.000 gulden over naar doelen die de eiser samen met tien andere dwangarbeiders heeft voorgesteld. Maar... de tegemoetkoming is géén schuldbekentenis, aldus het bedrijf.

Op 23 maart 2023 komt Arcadis met excuses voor 'het handelen van onze voorgangers'. De Heidemaatschappij heeft zich tussen januari en oktober 1942 als toezichthouder van de Jodenkampen niet verzet tegen:

► *"...racistische maatregelen die op last van de bezetter werden doorgevoerd op die kampen zoals een lager loon dan gebruikelijk in de werkverschaffing, niet of nauwelijks verlof en uiteindelijk ook een kleiner rantsoen".*

Het bedrijf heeft bovendien na de oorlog zich te weinig 'rekenschap gegeven' van die betrokkenheid en te weinig 'compassie getoond'. Met deze verklaring en met nieuwe bijdragen voor Westerbork hoopt Arcadis dat deze bladzijde kan worden omgeslagen.

Lit. & bron.: J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 211-212; J. Eskes, 'Te weinig compassie – de Heidemaatschappij en de Tweede Wereldoorlog' (2 december 2024) op: <https://Historiek.net>; <https://geheugenvandrenthe.nl>

Het ontstaan van de eerste bedrijfsverenigingen gaat terug naar het einde van de negentiende eeuw toen de land- en tuinbouw sector als eerste een bedrijfsvereniging oprichtte. De ondernemers die zich verenigen in een bedrijfsvereniging kunnen hun werklieden, in plaats van de gangbare verzekering via de Rijksverzekeringsbank (voorloper tot 1956 van de Sociale Verzekeringsbank), nu via de bedrijfsvereniging verzekeren. Dit geldt voor kortdurende en tijdelijk invaliditeit of arbeidsongeschiktheid. Blijvende invaliditeit wordt wel uitgevoerd door de Rijksverzekeringsbank dat hiervoor premiesbetaling vraagt aan de bedrijfsverenigingen.

De eerste Nederlandse wettelijk verplichte werknemersverzekering, de Ongevallenwet, komt in 1901 tot stand. De wet verplicht werkgevers hun werknemers te verzekeren voor schade als gevolg van bedrijfsongevallen. Een van de uitvoerders is de Rijksverzekeringsbank. In 1929 wordt door de centrale organisaties van werkgevers en werknemers de Federatie van Bedrijfsverenigingen voor de Ziekengeldverzekering opgericht (FBZ). De bedrijfsverenigingen werken hierin samen. Bij de inwerking-treding van de Ziektewet in 1930 kunnen de werkgevers kiezen of zij de uitvoering daarvan overlaten aan publiekrechtelijke Raden van Arbeid of aan de privaatrechtelijke bedrijfsverenigingen waarbij de overheid wel als eis stelt, dat het gezamenlijk door werknemers- en werkgeversorganisaties is opgericht. In dat jaar krijgen in 7 agrarische bedrijfsverenigingen erkenning als uitvoeringsorgaan van de Ziektewet. Deze 7 zijn vanaf 1909 ontstaan en sedert 1922 belast met de uitvoering van de Land- en Tuinbouwongevallenwet. In 1941 wordt ook de uitvoering van de kinderbijslag aan de bedrijfsverenigingen opgedragen. In 1951 krijgt een werkgever de keus om zich aan te sluiten bij een bedrijfsvereniging of bij de Raad van Arbeid. In de periode 1902-1952 voeren de bedrijfsverenigingen sociale verzekeringen uit volgens deze wetten, in concurrentie met de Raden van Arbeid. In 1952 komt hierin verandering. De Organisatiewet Sociale Verzekering doet zijn intrede. Deze wet leidt tot een veelomvattende hergroepering van bedrijfsverenigingen in bedrijfstakken. Het bedrijfs- en beroepsleven wordt verdeeld in 26 delen en elk deel met een eigen bedrijfsvereniging. De uitvoering van de sociale verzekeringen wordt door de nieuwe wet toebedeeld aan deze 26 bedrijfsverenigingen. Na een aantal jaren vindt een herindeling van taken plaats. De Raden van Arbeid voeren de volksverzekeringen uit en de bedrijfsverenigingen de werknemersverzekeringen. Vanaf 1967, een jaar na de invoering van de WAO, komt een definitieve verdeling tot stand:

*Bedrijfsverenigingen: Ziektewet (1929); Werkloosheidswet (1949); Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (1966)

*Raden van Arbeid: Algemene Ouderdomswet (1956); Algemene Weduwen- en Wezenwet (1959); Algemene Kinderbijslagwet (1962); Ouderdomswet (1919) en de Kinderbijslagwet voor Loontrekkenden (1939); de invaliditeits- en ongevallenwetten.

In 1993 ontstaan plannen om de bedrijfsverenigingen af te schaffen. De commissie Buurmeijer concludeert dat een eigen bedrijfsvereniging voor elke sector niets toevoegt, contraproductief werkt en samenwerking belemmert. De oplossing: regionale kantoren onder toezicht van het Ministerie. Op 1 maart 1997 zijn de bedrijfsverenigingen opgeheven. Hun taken zijn overgenomen door het Landelijk Instituut voor Sociale Verzekeringen (LISV). Op haar beurt is het LISV op 1 januari 2002 opgeheven en opgegaan in het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV).

1900 Vakbondskassen

Verzekeringen tegen werkloosheid bestaan er in de negentiende eeuw nauwelijks. Vóór 1860 in het geheel niet en eind negentiende eeuw slechts enkele. Commerciële verzekeraars bieden ze niet aan en bedrijfsfondsen houden zich uitsluitend bezig met verzekeren in geval van ziekte, ongeval of overlijden. Eerst in 1860 bieden een viertal 'onderlinge' van de 497 sociale verzekeraars, een werkloosheidsverzekering aan. In 1890 zijn dat er 39 van de 1068 verzekeraars. Het omvat hoogstens 0,2% van de mannelijke beroepsbevolking. Naast de onderlinge fondsen bieden twee van de negen

landelijke vakorganisaties een werkloosheidsverzekering aan. De verzekeringen zijn beperkt van duur. In 1895 is de uitkering uit een vakbondskas vijf gulden per week, iets meer dan 50% van het loon, gedurende maximaal negen weken.

Van de veertig vakverenigingen die aan het eind van de negentiende eeuw statutair voorzien in het verstrekken van werkloosheidsuitkeringen is er maar een, de Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB), die speciaal voor dit doel een afzonderlijk fonds heeft ingesteld. Daarnaast verstrekt de ANTB reisgeld aan rondreizende leden op zoek naar werk. In 1902 keert de bond 1255 gulden uit aan werklozensteun en 1201 gulden aan reisgeld. Een jaar eerder bedroeg de werklozensteun nog 2040. De besparing komt doordat de bond zich een telefoonaansluiting heeft aangeschaft waardoor de arbeidsbemiddeling directer kan plaatsvinden en het werkloze lid sneller aan werk kan worden geholpen. Door de groei van de vakbeweging neemt haar betekenis toe en daarmee ook de betekenis van de vakbondskassen. De werklozenverzekering is voor de vakbeweging een middel om haar leden te beschermen tegen armoede en een arbeidsmarkt instrument om de prijs van de arbeidskracht gunstig te beïnvloeden. In 1913 is 30% van de georganiseerde werknemers tegen werkloosheid verzekert. In 1906 was dat nog maar 7%. De regelingen variëren per beroepsgroep. Bij de transportarbeiders wordt maximaal 36 werkloosheidsdagen per jaar uitgekeerd. Bij de kantoorbedienden is het 96 dagen. We zien hier duidelijk het verschil in werkloosheidsrisico. Gehuwde krijgen in de regel een hogere uitkering dan ongehuwden. Tijdens de duur van de uitkering moet de werkloze zich regelmatig, meestal dagelijks, melden om zijn kaart af te laten stempelen.

Werklozen in een stempellokaal in 1933

Eind negentiende eeuw gaan diverse gemeenten op zoek hoe werklozenverzekering tot stand gebracht kunnen worden. Er wordt rondgekeken in Europa naar goede voorbeelden, waaruit uiteindelijk het 'Gentse model' wordt gekozen. In Gent worden door de gemeente toeslagen op de uitkeringen van de vakorganisaties gefinancierd. De eerste gemeentelijk werkloosheidsfondsen komen rond 1906 tot stand in Arnhem,

Amsterdam en Utrecht. Het aantal fondsen neemt tijdens een recessie in de jaren 1907-1909 toe waardoor het ook mogelijk wordt kassen op te richten in sectoren, onder meer in de bouw, waar dat vanwege de hoge kosten eerder niet is gelukt. In 1914 bestaan er 32 gemeentelijke werkloosheidsfondsen. De subsidie aan de vakbondskassen ontlast de armenzorg. De uitvoering ligt bij de bonden waardoor ook bespaart kon worden op het ambtelijk apparaat.

De landelijke overheid houdt zich tot 1907 afzijdig. In dat jaar verschijnt er 6.000 gulden op de Rijksbegroting ter ondersteuning van de gemeentelijke werkloosheidsfondsen.

Lit. & bron.: M.H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid II. De eenheidsstaat: onderlinge, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1900* (Amsterdam 2000) p. 231; J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 220-223

1901 Ongevallenwet

sociale zekerheid

Steeds meer wordt ingezien, grote werkgevers voorop, dat ongevallen kwantificeerbare schade oplevert waarvan de frequentie te meten en te voorspellen is. Het wordt niet langer afgedaan als de schuld van de werknemer zelf als hij met zijn vinger of erger in een draaiende machine is

terechtgekomen, maar dat het ook te wijten is aan een slechte organisatie van het productieproces. Steeds meer worden ongevallen behandeld als onvermijdelijke gebeurtenissen waarvoor een oplossing moet worden gezocht, al zou het maar zijn om arbeidsonrust te voorkomen. Een aanhanger van het hygiënische gedachtegoed, zoals medici, of een modern denkende fabrikant kan wijzen op het ziekerisico of naar de aard van het moderne productieproces dat nu eenmaal slachtoffers maakt en vragen om overheidsbemoeienis om slachtoffers te voorkomen of het leed te verzachten. Ook een socialist denkt niet in termen van beproeving of straf en verlangt overheidsingrijpen, zoals Klaas Ris. Het verschil is dat het nu iemand is uit de kring van de mogelijke slachtoffers en niet een arts of fabrikant die om ingrijpen vraagt.

De in 1821 geboren Westzanger Klaas Ris wordt wel de eerste bewuste arbeider genoemd. Hij is voortrekker van de vroege Amsterdamse arbeidersbeweging en een Eerste Internationale-man. De visserman Simon Ris is weduwnaar met negen kinderen, als hij trouwt met Grietje Stadt met wie hij nog tien kinderen krijgt waarvan Klaas de oudste is. Als tienjarige helpt hij mee de kost te verdienen als hulpje in een papiermolen in Westzaan. Daarna werkt hij waarschijnlijk op een houtzaagmolen. In mei 1840 gaat hij in militaire dienst als infanterist, als plaatsvervanger voor de rijkere dorpsgenoot Meijert Grootes. Na zeven maanden tekent hij bij voor zes jaar, bij de kurassiers een zwaardere dienst met meer soldij.

Klaas Ris eind negentiende eeuw. Naar een tekening van Johan Braakensiek. Collectie: IISG, Amsterdam

Begin 1847 trouwt Ris met de werkster Anna Maria Lunden met wie hij vijf dochters krijgt. Als sjouwer op een zilverfabriek verdient hij 5 gulden per week. In 1850 treedt hij in dienst als tweede houtzaagmolenaarsknecht bij de firma H.E. van Gelder, die de houtzaagmolen De Valk op het Noorderzaagpad exploiteert. Hij verdient er 6 gulden met vrij wonen en vrij vuur van het houtafval. Al in 1847 sloot Ris zich aan bij het Matigheidsgenootschap te Amsterdam, dat in 1851 fuseert met de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank (NV). Het verschil tussen matigheid en afschaffing blijkt uit zijn brochure uit 1864 *Is Neerlands moed jenevermoed? dan vivat de jenever!* Het toont dat Ris een sterke zelfbewuste werkmansman is. Hij meent dat de NV te eenzijdig propaganda bedrijft onder werklieden en de uitspattingen van de zogenaamd hogere standen met bals, schouwburgbezoek en

wijndrinken buiten schot laat. Ook de wat fundamentalistische en sobere sociale achtergrond van Ris spreekt hier mee. De ongedateerde brochure *Vrouwen zijn gevaarlijker dan sterke drank* toont zijn gevoel voor humor. Hij bedankt in augustus 1864 voor het lidmaatschap van de NV, mede omdat het bestuur niet reageert op zijn kritiek. Zijn schrijven van brochures is een protest tegen onrecht, vooral ook hemzelf aangedaan. Karakteristiek in enkele brochures is het ondersteboven zetten van woorden, waarmee het omgekeerde wordt bedoeld, om inbeslagname wegens belediging te voorkomen.

Eind maart 1863 wordt Ris lid van de vrijdenkersvereniging De Dageraad. Hij ontmoet er E.H. Hartman en H.H. Huisman en luistert naar voordrachten van Multatuli, die vanaf augustus 1864 voor De Dageraad spreekt en als voorbeeld in 'Idee 451' het weekbudget van het gezin Ris publiceert. Ris neemt het overzicht op in zijn brochure *Een woord aan alle weldenkende in Nederland* en pleit voor afschaffing van slavernij en gebrek, niet alleen in overzeese gebiedsdelen of Amerika maar ook in Nederland. Ris woont de door Dr. S. Sarphati georganiseerde bijeenkomsten bij in het Paleis voor Volksvlijt op 3 maart en 7 april 1866. Naar aanleiding van de eerste vergadering schrijft hij *Een woord over voor en tegen arbeiders vereenigingen*. Niet alleen is de toegangsprijs - een kwartje - te hoog volgens hem, maar ook blijkt uit de geringe opkomst van werklieden hoe groot de kloof tussen heren

en werklieden is. Hij constateert een groot wantrouwen tussen de heren die er spraken en de enkele arbeiders die dat ook deden. Het gaat vooral over coöperatie (winkelverenigingen) die maar ongeveer 10% opleveren, terwijl het arbeidsloon verdubbeld moet worden, maar vakverenigingen zijn verboden. Volgens Ris moeten ook patroons een 'vakvereniging' stichten om samen afspraken over lonen te maken. Ris steunt het idee van woningbouwcoöperatie. In november 1868 wordt de Bouwmaatschappij tot Verkrijging van Eigen Woningen opgericht op initiatief van Ris, de drukker F.W. Vislaake, de metselaar Jan Fortuijn en andere. Na betaling van inleggeld en een wekelijkse bijdrage van tien cent - vandaar de latere naam 'dubbeltjesbuurt' – wordt een aandeel verkregen. Door loting kan een huisje worden gehuurd. Na twintig jaar ben je de eigenaar. In 1871 legt de arts H. Zeeman, vrijmetselaar en meester van de loge La Charité, de eerste steen voor het eerste huisje in een zijstraatje van de Mauritskade. Hier komt Ris na inloten in maart 1873 te wonen.

In 1871 treedt Ris toe tot de Gemengde Vereeniging van de sectie Amsterdam van de Eerste Internationale, waarvan hij in augustus 1871 bestuurslid wordt. Hij maakt deel uit van de Commissie tot Opwekking van het Vereenigingsleven, die bedoeld is om vakverenigingen te helpen oprichten. Ook in zijn eigen vak lukt dat. Op 21 april 1872 houdt de Bond van Houtzaagmolenaarsknechts 'De Houthandel' zijn eerste vergadering met 130 leden. Het stichten van een soortgelijke vakbond in Zaandam mislukt echter. Als omstreeks 1874 de Internationale ter ziele gaat, treedt De Houthandel toe tot het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV) en is in de persoon van Ris vertegenwoordigd op het Kerstcongres in 1874. In 1875 gaat de bond ter ziele. Eind 1871 richt Ris met Geesink en anderen de Democratische Vereeniging op met als voornaamste doel algemeen stemrecht. Ris is een vaste gast bij de gehouden meetings, aldus een journalist van het *Algemeen Handelsblad* die hem meemaakt als commissaris van orde bij de Amsterdamse bijeenkomst van de Internationale voor buitenlandse gasten, onder wie K. Marx, in Dalrust bij de Hooge Sluis. Door dit krantenartikel wordt zijn betrokkenheid bij de gevreesde Internationale bekend in bourgeoiskringen. Ris spreekt ook buiten Amsterdam in 1872 in Utrecht en in 1873 met Hendrik Gerhard in Leiden en Delft. Een ommekeer in het leven van Ris is zijn ontslag in 1876 na een dienstverband van 26 jaar. Enkele jaren eerder is zijn oorspronkelijke molen buiten bedrijf gesteld en is hij in de machinaal aangedreven houtzaagmolen gaan werken waar hij f 9,- per week verdiend. Maar als zijn politieke activiteiten bekend worden, verlaagd zijn baas het loon tot f 6,-. Nadat Van Gelder is overleden gaan de zoons tot ontslag over. Vrienden van Ris zorgen voor een kar, trechters en vat, zodat hij zich in leven kan houden met een kleinhandel in petroleum in de Jordaan. Henri Timmer schrijft in *De Werkman* een vlammend stuk om hem aan klanten te helpen.

In 1878 is Ris lid en bestuurder van de Sociaal-Democratische Vereeniging in Amsterdam en in 1881 bestuurder van de net opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB). Hiervan is hij ondervoorzitter in 1882 en 1883. In de SDB wordt Ris gewaardeerd als voorzitter van vergaderingen en als spreker,

► *ongedwongen, zonder aangeleerde kunstgrepen stond hij te spreken. Zijn forsche figuur schuins naar het publiek gekeerd. Meestijds in een blauwen kiel, waarover een loshangend jasje, zijn pet in zijn linkerhand, de rechterhand opgeheven, rolden de woorden vol en zwaar van toon over zijne lippen. Meestijds ironisch en scherp, maar vaak roerend door eene diep gevoelde overtuiging geleid,*

aldus Joan Nieuwenhuis. Hij noemt hem een intelligente en zelfbewuste arbeider met groot gevoel voor humor, een gevoelssocialist die wat wantrouwend staat tegenover getheoretiseer. Ris die hard moet werken valt tijdens vergaderingen wel eens in slaap. Wakker geworden, riep hij eens uit: 'Het volk is ontwaakt, de strijd kan beginnen'. In december 1885 komt hij in het hoofdbestuur van de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht en getuigt hij voor de Parlementaire Enquêtecommissie in januari 1887, ook al heeft de Centrale Raad van de SDB dat sterk ontraden. Werklozen kunnen geen kant op. Ook hijzelf gaat in inkomen achteruit en hij ziet zich genoodzaakt een beroep te doen op de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam. In september 1885 verdiende hij nog 9,- tot 10,- per week bij een huur van f 5,-. In 1889 was dat f 7,- tot 8,- bij een huur van f 4,50, maar met een afdak voor zijn wagen en ezel. Jan van Zutphen spot dat hij daarom precariobelasting

zou moeten betalen en kiezer worden. Ris zelf vraagt zich af wie dan de kiezer is, hij of de ezel? Ris overlijdt op 11 februari 1902.

De Ongevallenwet 1901, die de nieuwe opvatting inzake de verantwoordelijk voor ongevallen erkend, is de eerste sociale-verzekeringwet in Nederland. De Rijksverzekeringsbank moet deze wet uitvoeren. Aanvankelijk geldt de Ongevallenwet alleen voor gevaarlijke industriële bedrijven. De werknemers in die bedrijven zijn door de wet tegen financiële gevolgen vanwege een bedrijfsongeval verzekerd. De uitkering na een ernstig bedrijfsongeval is 70% van het loon met een maximum van f 2,80 per dag. Omdat het Ouderdomspensioen nog niet bestaat wordt de uitkering na het bereiken van de 65-jarige leeftijd voortgezet. Bij overlijden door een bedrijfsongeval krijgt de weduwe een rente van 30%. Onder bepaalde omstandigheden hebben ook de wezen recht op een uitkering. Ir. Cornelis Lely is als minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid de verantwoordelijke bewindspersoon voor de totstandkoming van de Ongevallenwet. Hij is lid van de Liberale Unie, een progressieve politieke stroming die zich onder meer sterk maakt voor de invoering van sociale verzekeringen. Het verzet tegen zijn wetsontwerp wordt aangevoerd door de machinefabrikant Dirk Stork, die toch wel bekend staat als een sociaal ondernemer. Hij richt de Vereniging van Nederlandse Werkgevers (VNW) op en het dagblad De Nieuwe Courant als spreekbuis tegen de wet. Het verzet van de werkgevers richt zich vooral tegen het 'staats monopolistische karakter' van de Rijksverzekeringsbank aan wie de uitvoering van de wet is toegedacht. Het verzet leidt tot een aanpassing in het wetsvoorstel en het wordt mogelijk voor een bedrijf om 'eigen risicodragers' te worden. De VNW richt in 1902 daarvoor de Centrale Werkgevers Risico-bank op. De Risico-bank weet belangrijke besparingen te realiseren voor de bij haar aangesloten bedrijven, niet in de laatste plaats door strenge toelatingseisen. Slechte risico's worden niet toegelaten en doorverwezen naar de Rijksverzekeringsbank. Met de Risico-bank is de grondslag gelegd voor het latere Centraal Beheer en nog later het Gemeenschappelijk Administratiekantoor (GAK). In 1903 bedraagt het aantal verzekeringsplichtige bedrijven 67.000 en is bijna een half miljoen werknemers, pakweg een kwart van de beroepsbevolking, verzekerd tegen ongevallen. De premie komt ten laste van het bedrijf. De Ongevallenwet 1901 is in 1921 ingrijpend gewijzigd. Vanaf dat moment vallen namelijk alle bedrijven onder de Ongevallenwet, met uitzondering van land- en tuinbouw, zeevaart en zeevisserij. Hiervoor bestaan aparte ongevallenwetten. Werknemers worden verzekerd tegen de financiële gevolgen van ongevallen die met hun werk in verband staan. Ook wordt revalidatie en omscholing mogelijk gemaakt en wordt een toenemend aantal beroepsziekte met een ongeval gelijkgesteld.

Lit. & bron.: J.M. Welcker, 'Ris, Klaas' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging 5* (Amsterdam 1992) p. 226-232; M.H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid II. De eenheidsstaat: onderlinge, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000) p. 386; J. van Gerven, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 163, 168; Wikipedia: *Ongevallenwet* (juni 2025)

1901 Rijksverzekeringsbank

sociale zekerheid

De Rijksverzekeringsbank, voorloper van de SVB, is in 1901 opgericht om de eerste sociale verzekeringwet uit te voeren: de Ongevallenwet 1901. Ingenieur Cornelis Lely, minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid is verantwoordelijk voor de totstandkoming van deze wet. De Rijksverzekeringsbank is de oudste uitvoerder op het gebied van sociale zekerheid in Nederland. Het is een zelfstandig bestuursorgaan.

De SVB is thans verantwoordelijk voor de uitvoering van het AOW-pensioen, de kinderbijslag, de AIO en enkele andere regelingen en verzorgt daarnaast voor alle klanten een deel van de werkzaamheden van het persoonsgebonden budget (pgb), zoals het beheren van de budgetten voor budgethouders, het betalen van de zorgverleners, doet desgewenst de salarisadministratie voor pgb-budgethouders, is betrokken bij de voorbereiding van nieuwe regelingen en adviseert opdrachtgevers over de uitvoering. Ongeveer 5,7 miljoen mensen in Nederland en rechthebbenden in het buitenland hebben te maken

met de SVB. Het bestuursorgaan keert op jaarbasis ruim 50 miljard euro uit aan wie daar wettelijk recht op heeft.

1915 Zee-Risico

sociale zekerheid

Al in 1915 is een Vereniging Zee Risico opgericht met het oog op de duikbootacties in de Eerste Wereldoorlog. De regeling die deze Vereniging (met dubbel e) uitvoert is gebaseerd op de Oorlogs-Zee-ongevallenwet, na de oorlog gewijzigd in de Ongevallenwet. De ongevallenverzekering die door de Vereniging werd uitgevoerd geldt voor alle zeevarenden.

Naast de industriële Ongevallenwet komen afzonderlijke wetten voor het zeevaart- en zeevisserijbedrijf en de land- en tuinbouwbedrijven tot stand. Het belang van deze ongevallenverzekeringen is groot: in 1920 omvatten beide sectoren tezamen ruim twintig procent van de beroepsbevolking.

Voor de zee-ongevallenwet zijn er in 1904, 1907 en 1912 wetsontwerpen ingediend die allen zijn gestrand. Vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog moest er haast

gemaakt worden, omdat vervoer overzee grote risico's met zich meebrengt. Het resulteert in de Oorlogszeeongevallenwet van 8 mei 1915, een tijdelijke regeling vanwege de oorlogssituatie. Op straffe van een uitvaartverbod zijn de reders verplicht de bemanningen en hun nabestaanden te verzekeren tegen de geldelijke gevolgen van ongevallen, overeenkomstig wettelijk vastgestelde minimumbedragen. De regering ging ervan uit dat er voldoende mogelijkheid is om de verzekering bij particuliere verzekeraars onder te brengen. Praktisch de hele handels- en vissersvloot sloot zich aan bij de onderlinge vereniging Zee-Risico.

In 1919 is de wet gewijzigd en zijn alle bepalingen die betrekking hebben op een oorlogssituatie geschrapt. De aangepaste wet functioneerde tot 1946. In dat jaar is de wet aangepast en kreeg groet overeenkomst met de industriële ongevallenwet.

In 1967 verandert het stelsel van sociale verzekeringen ingrijpend. De Ziektewet en de WAO worden van toepassing verklaard op Nederlandse zeevarenden en zeevarenden die met Nederlanders gelijk zijn gesteld. Voor de overige zeevarenden wordt in dat jaar de Vereniging Zee-Risico 1967 (ZR 67) opgericht. Deze Vereniging (met één e) voert tot op de dag van vandaag de verplichte regeling uit.

Lit. & bron.: J. van Gerven, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 169-170

1917 Werkloosheidsbesluit

sociale zekerheid

Het Werkloosheidsbesluit 1917 komt tot stand op advies van een Staatscommissie. Het besluit legt een aantal principes vast die tot in de jaren 1940 de basis zijn van de werkloosheidsverzekering in Nederland. Het regelt dat een vakbondslid direct lid is van de aan de bond verbonden werklozenkas en dat deze kas door de overheid financieel gesteund wordt. Deze subsidiëring van de premiebetaling door de overheid staat bekend als het 'Deense stelsel' in de werkloosheidsverzekering.

In de arbeidsverhoudingen tot laat in de negentiende eeuw is het gebruikelijk dat loonafhankelijke periodes met betaald werk afwisselen met periodes van werkloosheid. Veelal met de seizoenen

verweven. Arbeid is nog weinig gespecialiseerd en er wordt werk aanvaard waar maar wat te verdienen valt. Het kan de ene dag sjouwen in de bouw zijn en de andere dag in de haven. Ook komt bijvoorbeeld de combinatie van werken in de landbouw en in de textielindustrie voor. Werkloosheid, zeker die van wat langere duur, wordt niet geweten aan de conjunctuur, maar toegedicht aan werkschuw en lui werkvolk. Werkloosheid wordt regelmatig in relatie gebracht met: alcoholisme, gebrek aan opleiding, luiheid en armoede. Eind negentiende eeuw wordt door de economische recessie in de jaren tachtig duidelijk dat volledige werkgelegenheid een uitzondering is en geen regel. Ingezien wordt dat werkgelegenheid en werkloosheid samenhangt met internationale economische golfbewegingen. Eind negentiende eeuw dringt langzaam het inzicht door dat werkwillige werklozen niet de vernedering van armenzorg moeten ondergaan. Sommige vinden zorg voor werklozen een zaak van het bedrijfsleven, andere zien verzekeren tegen werkloosheid als een taak van de overheid. Werkloosheid is een gevaar voor de werkman en indirect voor de gemeenschap, terwijl het een vruchtbare bodem is voor ontevredenheid en oproerigheid.

Jan van den Tempel, geboren in Willemstad (NB) op 1 augustus 1877, groeit op in een groot gezin met zes kinderen. Hij is de zoon van Geertje Punt, die naar eigen zeggen niet kan schrijven, en de schildersbaas Bastiaan van den Tempel. Hij leert, evenals zijn oudere broer Gerrit Christoffel, het schildersvak van zijn vader. Het gezin verhuist op 2 oktober 1895 van Willemstad naar Amsterdam, waar hij ondanks de lange werkdagen, de lagere akte tekenen behaalt. Hij werkt korte tijd in Parijs en in België, maar voegt zich daarna weer bij zijn familie en woont afwisselend in de Pijp en de Kinkerbuurt. De beide broers sluiten zich in 1899 aan bij de Schildersgezellenbond, die in 1893 uit een aantal plaatselijke schilders verenigingen is ontstaan en is aangesloten bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Het is nog een zwakke bond verscheurd door de richtingenstrijd van 'revolutionairen' en 'moderne' degenen die voor directe verbeteringen opkomen. Van den Tempel geeft leiding aan een staking van ruim duizend man, die op 21 maart 1900 is

uitgebroken. De inzet is loonsverhoging. Veel wordt gedaan om de vrouwen van de stakers bij de actie te betrekken. Op de vergaderingen gaat de discussie over onderhandelen of de druk verhogen door de staking uit te breiden. Als Van den Tempel door ziekte de beraadslagingen niet kan leiden, nemen A. van der Vegt en G. van Erkel deze taak over. Na vijf weken eindigt de staking zonder resultaat. Van Erkel spreekt de slotvergadering op 30 april toe. Slechte organisatie en het ontbreken van een weerstandskas zijn mede de oorzaak. De broers trekken hieruit hun conclusie en bepleiten een reorganisatie van de bond, waarvoor in 1902 een commissie wordt ingesteld. Deze spreekt zich uit voor centralisatie, hogere contributies, een weerstandskas, vrijgestelde krachten en verbetering van het orgaan De Schilder. Daarbij is voor Jan van den Tempel niet de Britse of Franse, maar de Duitse vakorganisatie het grote voorbeeld, zoals hij in een doorwrochte historische studie uit 1903 betoogt. Op 1 januari 1905 gaat de gereorganiseerde bond van start. De oude radicale leiders maken geen deel meer uit van het nieuwe hoofdbestuur. Van den Tempel wordt tweede voorzitter en redacteur van het blad, zijn broer tweede penningmeester. De bond treedt uit het NAS.

Op 12 maart 1903 treedt hij in het huwelijk met Arnolda Hendrika Jansen, met wie hij een dochter en twee zoons krijgt.

Van den Tempel is betrokken bij de oprichting van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), de nieuwe vakcentrale die op 1 januari 1906 onder voorzitterschap van Henri Polak met haar werkzaamheden begint. Van den Tempel maakt als een der secretarissen deel uit van het hoofdbestuur. Vanaf 1907 is hij bezoldigd. Als Polak zich in 1909 als voorzitter terugtrekt, wordt Jan Oudegeest tot voorzitter gekozen. Van den Tempel neemt diens plaats in als eerste secretaris. Ook na

zijn verkiezing tot Kamerlid voor de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1915 blijft hij nog secretaris tot 1918.

Van den Tempel heeft een haast onverzadigbare drang naar kennis. Toen hij nog met schilderen zijn brood verdiende, werkte hij liever wat korter en leefde hij zo zuinig mogelijk om meer te kunnen studeren. Hij verwerft zich zo een stevige theoretische basis ten dienste van het vakbondswerk. In het najaar van 1910 wendt hij zich tot mr. J. Gerritsz om steun en raad bij zijn voorgenomen studie voor de middelbare akte. Gerritsz staat hem doorlopend bij. In 1911 haalt Van den Tempel de middelbare akte staathuishoudkunde en statistiek en in 1913 de middelbare akte staatsinrichting. Hij is verreweg de belangrijkste theoreticus van het NVV. Door zijn artikelen in het blad De Vakbeweging, waarin hij regelmatig publiceert, is zijn invloed op het kader van het NVV groot. Daarnaast verschijnen er ook boeken van zijn hand, zoals in 1910 zijn driemaal herdrukte en omgewerkte boekje De Nederlandsche vakbeweging. De theoreticus van de Duitse sociaaldemocratie Karl Kautsky is daarbij zijn leidsman. Van den Tempel doorweeft zijn geschiedschrijving met statistische gegevens. Vakbondsleiders noemt hij niet maar hij schrijft welbewogen passages over het lot van de arbeiders en hun gezinnen. De tekst is het tegendeel van een kroniek en groepeerd zich rond een aantal principiële vraagstukken. Een aantal jaren is dit boek de enig beschikbare vakbondsgeschiedenis. In 1909 wijdt hij een aparte brochure aan de christelijke vakorganisatie, die hij een groter obstakel voor de emancipatie van de arbeidersklasse acht dan het radicalisme van het NAS. In zijn ogen is 'de geschiedenis van Patrimonium en van den Roomsche Katholieken Volksbond goeddeels de geschiedenis der onderkruiperij in Nederland'. Het lot van de arbeiders gaat hem zeer ter harte en aan de hand van een enquête in het najaar van 1907 onder de verschillende beroepsgroepen publiceert hij samen met I.G. Keesing Arbeidersleven in Nederland. Naast het vakbondswerk neemt Van den Tempel deel aan het politieke leven. In 1910 wordt hij voor de SDAP in de gemeenteraad van Amsterdam gekozen. Als Willem Vliegen vanwege zijn wethouderschap de functie van fractievoorzitter neerlegt, neemt Van den Tempel van 1914 tot 1919 zijn plaats in. Bovendien is hij van 1916-1919 lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland. In 1919 verhuist hij naar Den Haag. Hij moet derhalve zijn lidmaatschap van de raad en de provinciale staten beëindigen.

Hij is betrokken bij de jarenlange discussie over de verhouding tussen de lonen in het bedrijfsleven en in overheidsdienst. De Bond van Werklieden in Openbare Diensten en Bedrijven vindt dat de gemeentebestuurders ervoor moeten zorgen dat de arbeidsvoorwaarden een voorbeeld zijn voor het particuliere bedrijfsleven. Over dit probleem wordt op 10 november 1919 een besloten conferentie belegd op verzoek van de Kamerfractie. Van den Tempel heeft hiervoor stellingen gemaakt. Volgens hem moeten de lonen bij de overheid wat hoger liggen dan in het particuliere bedrijfsleven. Hij geeft hiervoor drie redenen. Ten eerste, bij gelijke lonen kan de overheid zich niet zo snel aanpassen aan de stijging in het bedrijfsleven 'gelijkheid van loon zal daardoor vaak omslaan in achterstand'. Ten tweede kunnen wat hogere lonen een gunstige uitwerking hebben op die in het bedrijfsleven. Ten derde beoogt hij met hogere lonen bij de overheid 'het wekken van sympathie en verantwoordelijkheidsgevoel voor het overheidsbedrijf'. Deze richtlijn moet volgens hem gevolgd worden, 'ongeacht den financiële toestand van het publieke lichaam'. Vooral over dit laatste is F.M. Wibaut furieus en keert zich tegen deze opvatting van Van den Tempel.

Na zijn terugkeer naar Amsterdam maakt hij van 1927-1932 opnieuw deel uit van de gemeenteraad. Het meningsverschil over de lonen van het gemeentepersoneel laait in 1931 weer op en de SDAP-fractie stemt unaniem tegen de voorgestelde loonsverlaging. Door een wetswijziging kunnen de besluiten tegen loonsverlaging vernietigd worden. De SDAP-fractie raakt nu verdeeld. Van den Tempel is door ziekte niet bij het fractieberaad aanwezig. Drie raadsleden van de SDAP stemmen voor de loonsverlaging. De SDAP-Federatie Amsterdam dwingt de voorstemmers af te treden en deze dienen op 2 juni 1932 hun ontslag als raadslid in en op 6 juni doet Van den Tempel hetzelfde. Allen geven 'conflict met de partij over "stemdwang" in verband met een salarisverlaging van gemeentewerklieden' als reden op.

Van den Tempel schrijft veel en ook geregeld voor De Nieuwe Tijd, het onafhankelijk sociaaldemocratisch theoretisch tijdschrift. Zijn artikelen geven blijk van een marxistische gedachtegang, maar wat de politieke strategie betreft maakt hij deel uit van de rechtervleugel. Zijn

medewerking aan De Nieuwe Tijd eindigt als de SDAP in 1916 het theoretische orgaan De Socialistische Gids sticht, waarvoor hij nu en dan schrijft. In 1915 wordt hij door het SDAP-district Amsterdam IX kandidaat gesteld en gekozen voor de vacature, die in de Tweede Kamer ontstaat omdat Vliegen het Kamerlidmaatschap niet wil combineren met zijn wethouders functie.

Over zijn optreden in de Kamer schrijft P.J. Oud in zijn parlementaire geschiedenis: 'Van den Tempel heeft niets van den volksmenner. Zijn redevoeringen zijn zakelijk op het droge af. De rustige studie der problemen in de studeerkamer en in den commissoriale arbeid ligt hem het meest'. Hij is een onafhankelijk denkend man met een brede culturele belangstelling. De fractie vertrouwt hem onderwerpen toe die diepgaande studie vereisen. Zijn specialiteiten liggen op het gebied van financiën, sociale wetgeving en vooral op het gebied van het werkloosheidsvraagstuk. Over dit laatste houdt hij interpellaties. Als lid van de daartoe ingestelde commissie heeft hij een groot aandeel in de totstandkoming van het werkloosheidsbesluit van 1917, dat de organisatie van de werkloosheidsverzekering regelt. De regering benoemt hem herhaaldelijk tot lid van staatscommissies, zoals de Commissie Stork voor de bezoldiging van rijksambtenaren, de Rijkscommissie van Advies voor de Werkloosheidsverzekering, de Staatscommissie voor de Herziening van de Financiële Verhouding tussen Rijk en Gemeenten en de Commissie van Advies voor de Arbeidsvoorwaarden der Rijkswerklieden.

Als vertegenwoordiger van het NVV is hij lid van de op 4 oktober 1919 ingestelde Hooge Raad van Arbeid. Bovendien is hij voorzitter van het Scheidsgerecht voor Spoorwegpersoneel en hij maakt deel uit van het bestuur van het Werkfonds 1934. Als in november 1918 de SDAP in beroering is door de revolutionaire redevoeringen van P.J. Troelstra, die meent dat de arbeidersklasse op het punt staat de macht te grijpen, keert Van den Tempel zich, waar anderen aarzelen, tegen deze overspannen verwachting. Van de fractievergadering de dag na zijn revolutierede zegt Troelstra: 'van de aanwezigen, die bezwaren kunnen hebben, heeft blijkbaar slechts Van den Tempel mijn rede van den vorigen avond gelezen. Hij waarschuwde ons voor avonturen maar zijn opmerking ging in het algemeen gesprek verloren en drong op dat ogenblik niet tot mij door'. Van den Tempel behoort tot degenen die nadenken over een evolutionaire weg naar een socialistische maatschappij, die er volgens hem zal moeten komen. Van de Socialisatiecommissie van de SDAP maakt hij geen deel uit maar hij bundelt zijn opstellen, die in *De Vakbeweging* verschenen zijn, onder de titel Problemen der socialisatie. Aan de overtuiging dat de overheid het beheer over de productiemodellen dient te hebben, zou hij levenslang vasthouden.

In 1919 verhuist Van den Tempel wederom naar Den Haag om van daaruit de Handelshogeschool in Rotterdam te kunnen bezoeken. Daar verwerft hij in 1922 het diploma handelseconomie. In 1927 promoveert hij cum laude op het proefschrift *Macht en economische wet, Een onderzoek naar de beteekenis van economische macht voor de inkomensvorming, in het bijzonder ten aanzien van het arbeidsloon* (Haarlem 1927). Het stelt de vraag in hoeverre de stijging van het welvaartspeel van de arbeiders een zaak is van (vakverenigings-)macht of van een economische wet. Naast zijn interesse op het gebied van de werkloosheidsverzekering heeft Van den Tempel zich ook gericht op steunverlening, werkverschaffing en -verruiming. In 1930 bepleit hij in een preadvies voor de Nederlandse Werkloosheids-Raad de instelling van een industriebank teneinde met steun van de overheid nieuwe bedrijven te kunnen vestigen, die nodig zijn om de door de crisis getroffen en door de techniek weggerationaliseerde arbeiders weer aan werk te helpen. Hij is de eerste en lange tijd de enige pleitbezorger van een doelgericht industrialisatiebeleid. Hij ziet als grootste probleem dat het bankwezen bij gebrek aan deskundigheid niet in staat is de industrie te helpen ontwikkelen en verdedigt dit standpunt ook in de Tweede Kamer. In 1936 is de Maatschappij voor Industrie-Financiering gesticht.

Van den Tempel is beslist niet de makkelijkste man om mee samen te werken, maar dat is niet de reden om hem in 1934 te weren uit de commissie, die het schrijven van het Plan van de Arbeid moet begeleiden. De SDAP-leiding identificeert zich met het Plan en het is geen geheim dat Van den Tempel met zijn actief industrialisatiebeleid minder geporteerd is voor een openbare-werken-politiek en er weinig heil in ziet. Hij komt in 1938 met een eigen analyse van de economische wereldcrisis in zijn

grote boek *De wereld in stormtij*, *Onderzoek naar oorzaken, zin en verloop van de economische en maatschappelijke spanningen* (Haarlem 1938).

Vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, in de zomer van 1939, formeert jonkheer mr. D.J. de Geer van de Christelijk Historische Unie een nieuw kabinet, waarvan voor het eerst SDAP'ers deel uitmaken. Als man van ervaring en met een bezonnen oordeel komt Van den Tempel zeker in aanmerking. Voor de SDAP-top ligt het meer voor de hand om ir. J.W. Albarda voor een ministerspost naar voren te schuiven. Bovendien vindt ook Koos Vorrink dat hij voor een dergelijke post in aanmerking komt. De Geer acht Van den Tempel een geschikte kandidaat voor Sociale Zaken in het nieuw te vormen kabinet en polst hem rechtstreeks. Vorrink vindt in het partijbestuur, dat zich gepasseerd voelt, het afwijkende oordeel van Van den Tempel over de economische politiek van de SDAP een onoverkomelijk bezwaar. Van den Tempel neemt dit hoog op: 'Ik beschouw mijzelf als een volwaardig partijgenoot'. Maar als de partijvoorzitter hem niet geschikt acht, zal hij zich terugtrekken. Albarda grijpt in de discussie in en Vorrink retireert, door te zeggen, dat hij geen doorslaggevend bezwaar heeft tegen Van den Tempel. Deze stelt aan De Geer als voorwaarde voor zijn toetreden om ook Albarda in het kabinet op te nemen. In het nieuwe kabinet wordt Albarda minister van Waterstaat en Van den Tempel minister van Sociale Zaken. In de herfst van 1939 bepaalt Van den Tempel dat werklozen, die in Duitsland weigeren te werken, hun uitkering behouden. Hij publiceert dit besluit echter niet, omdat hij vreest dat Duitsland hierover problemen zal maken, waardoor de Nederlandse neutraliteit in gevaar kan komen. Verder heeft Van den Tempel het voornemen om de sociale wetgeving te unificeren. De Duitse legers, die op 10 mei 1940 Nederland binnentrekken, steken daar echter een stokje voor. Op 13 mei gaan de ministers met schaarse bagage en met achterlating van hun gezin en vol zorgen - de twee zoons van Van den Tempel maken deel uit van de krijgsmacht - aan boord van een Engelse torpedobootjager.

Den Haag 6 september 1939. De eerste officiële zitting van het 2^e kabinet De Geer.

Van links naar rechts: Max Steenberghe, Willem Albarda, Adriaan Dijxhoorn, Gerrit Bolkestein, Pieter Sjoerds Gerbrandy, Eelco van Kleffens, Hendrik van Boeijen, Dirk Jan de Geer, Charles Welter en Jan van den Tempel.

Zijn werk als minister van Sociale Zaken zet Van den Tempel in Londen voort. Vooral voor de Nederlandse zeelieden zet hij zich in. Hij opent en bezoekt Nederlandse zeemansclubs:

► *'Geleidelijk nam het aantal mannen toe, van elken rang, die door zwakke gezondheid, geschokt zenuwgestel of te gevorderde leeftijd in verband met de zware eischen, welke aan het uithoudingsvermogen werden gesteld, niet langer dienst konden doen op de schepen'.*

Van den Tempel brengt een wachtgeldregeling tot stand. Zijn medewerkers en anderen prijzen hem in zijn Londense periode om zijn hartelijkheid en hulpvaardigheid. Voorts besteedt hij veel aandacht aan de Internationale Arbeids Organisatie (IAO), die vanwege de oorlog naar Canada is uitgeweken. Hij bezet een vaste zetel in de Raad van Beheer. De organisatie kan weinig uitrichten en haar middelen zijn beperkt. President F.D. Roosevelt nodigt de IAO uit tot het houden van een internationale conferentie van 27 oktober tot 6 november 1941 in New York. Als regeringsgedelegeerde maakt Van den Tempel de lange reis, die door de oorlogsomstandigheden bijzonder gecompliceerd en voor een 'huismus' zoals hij een hele belevenis is. Samen met Paul van Zeeland, de Belgische oud-minister en vermaard econoom, stelt hij een ontwerp-resolutie op over de toekomstige taken van de IAO, waarbij de werkgelegenheid centraal staat. De Britse Labour-minister C.R. Attlee nodigt hem uit voor een gedachtewisseling hierover. Roosevelt ontvangt hem informeel in een klein gezelschap en snijdt tot Van den Tempels verbazing zelf de kalkoen. Op de IAO-conferentie in Philadelphia in 1944 spreekt Van den Tempel zich uit voor nauwe internationale samenwerking als voorwaarde voor het scheppen van voldoende arbeidsplaatsen. De daarmee gepaard gaande economische expansie zou een oplossing zijn voor alle sociale problemen. Hij bepleit conjunctuurbeheersing door internationale samenwerking van het bedrijfsleven. Bij het ontwerpen van een allesomvattend sociaal zekerheidsstelsel, waarmee hij A.A. van Rhijn belast, worden zij geïnspireerd door het rapport van William Beveridge Social Insurance and Allied Services, dat eind 1942 in een massaoplage verschenen is. Zelf publiceert Van den Tempel in het Engels *Keep the lamps burning* (Londen 1943), waarin hij voor de laatste keer zijn visie neerlegt. Hij deelt de mening dat de chaotische kapitalistische economie alleen door een staatsplanning overwonnen kan worden. Door de regeringscrisis in januari 1944 kan Van den Tempel dit zelf niet verder uitwerken.

De antirevolutionair P.S. Gerbrandy en Van den Tempel verschillen in het Londense kabinet sterk van mening over het handhaven van de parlementaire democratie na de oorlog. Van den Tempel verzet zich tegen hen, die Nederland willen regeren zonder parlement en met een 'benoemde' vertegenwoordiging. Hij vindt Gerbrandy te weinig democratisch gezind. Ook acht hij de persoonlijke invloed van koningin Wilhelmina op het Nederlandse regeringsbeleid te groot. Bovendien is hij het niet eens met die ministers die, toen de zittingsduur van het parlement in 1943 eindigde, dit wilden opheffen. In de verantwoording aan het parlement ziet Van den Tempel de legitimatie van het ministerieel handelen. Anders dreigen ministers tot topambtenaren te degraderen. Van den Tempel voorziet hierdoor grote problemen in de bestuurs-voorziening direct na de bevrijding. De Parlementaire Enquêtecommissie naar het regeringsbeleid tussen 1940 en 1945 heeft hem later gecompimenteerd, omdat er, dankzij zijn geduldig maar vastberaden optreden, een enigermate draaglijk compromis uit de bus is gekomen. Een van de zaken die Van den Tempel vanuit Londen voor het reeds bevrijde deel van Nederland kan regelen, is dat na de bevrijding 2400 kinderen naar Engeland kunnen komen om aan te sterken. Als Gerbrandy Jaap Burger, de derde SDAP-minister (Binnenlandse Zaken) in het tweede kabinet Gerbrandy, ontslaat, laten Van den Tempel en Albarda op 26 januari 1945 weten zich terug te trekken indien Gerbrandy zijn autocratisch handelen doorzet. Dit gebeurt en op 8 februari 1945 eindigt de ministeriële loopbaan van Van den Tempel.

Na de oorlog verdedigt Gerbrandy het Londense regeringsbeleid in het boek *Eenige hoofdpunten van het regeeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945* (Den Haag 1946). Hierin wekt hij de suggestie dat de instelling van het Militair Gezag gedragen werd door de hele ministersploeg. Dit valt sterk te betwijfelen, aangezien Albarda en minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen G. Bolkestein van de Vrijzinnig-Democratische Bond na het verschijnen van het boek aan Gerbrandy brieven schrijven waarin zij hun verbazing uiten. Als aanvulling en correctie op Gerbrandy's boek

schrijft Van den Tempel Nederland in Londen, Ervaringen en beschouwingen (Haarlem 1946, 1947²). Hij vindt dat het Nederlandse volk recht heeft op een waarheidsgetrouwe geschiedschrijving van de Londense periode. Van den Tempel ziet de formering van het Militair Gezag in een breed verband. Volgens hem mochten de verregaande bevoegdheden van het Militair Gezag alleen strikt gericht zijn op het 'herstel der in- en uitwendige veiligheid van den staat'. Zoals Van den Tempel in zijn memoires schreef, hield het Militair Gezag zich niet aan de strekking van deze bepaling. Een ander punt van onenigheid tussen Van den Tempel en het Militair Gezag is de repatriëring van de Nederlanders, die door de bezetter over heel Europa verspreid zijn. In 1943 ontwierp het ministerie van Sociale Zaken, als eerste van de Europese bezette landen, een plan voor hun repatriëring. Van den Tempel riep daarvoor een aparte dienst in het leven, de Repatriëringsdienst onder leiding van G.F. Ferwerda. Generaal mr. H.J. Kruls, chef-staf van het Militair Gezag, is het niet eens met de opzet en bevoegdheden van deze Repatriëringsdienst. Hij vindt dat een dergelijke civiele organisatie niet kan opereren in oorlogstijd. Kruls vindt dat de repatriëring onder het Militair Gezag behoort te vallen. Van den Tempel en Ferwerda vrezen dat er dan geen controle zal zijn en dat de macht van het Militair Gezag te groot wordt. Binnen deze belangentegenstelling ontstaan onverkwikkelijke situaties, waarbij het Militair Gezag een dubieuze rol speelt. De houding van Kruls wordt na de oorlog dan ook door de Parlementaire Enquêtecommissie sterk bekritiseerd. Van den Tempel ontkomt op dit punt evenmin aan kritiek en erkent dat hij mogelijk toch beter de gehele repatriëring binnen één dienst had kunnen onderbrengen. In zijn Londense herinneringen legt hij de oorzaak van de verwarring in de gezagsverhoudingen bij het Militair Gezag en dus bij Kruls.

Van den Tempel spreekt voor het laatst in het openbaar samen met Vorrink op een grote meeting in het Concertgebouw op 5 juni 1945. Na de oorlog keert hij niet terug in de actieve politiek vanwege zijn slechte gezondheid, die hem zijn leven lang al parten speelt. Van een in het najaar van 1944 opgelopen longontsteking is hij niet goed hersteld. Bij de oprichting van de Partij van de Arbeid wordt hij lid en hij bezoekt ook bijeenkomsten. Na zijn Londense herinneringen is hij nog begonnen aan de herinneringen aan zijn jeugd maar verder dan twee hoofdstukken is hij niet gekomen. Tijdens een vakantie in Bergen in 1955 speelt een oude maagkwaal op en overlijdt hij in het ziekenhuis in Alkmaar.

Werklozen melden zich in het Stempellokaal in 1933. Collectie Nationaal Archief,

Er is een groeiende belangstelling voor de werkloosheidsproblematiek, zei het dat de aandacht die het krijgt sterk samenhangt met de mate van werkloosheid. In 1929, vlak voor de grote depressie, bereikt Nederland, met slechts 2,1% werkloosheid, bijna het ideaal van volledige werkgelegenheid. Na de beurskrach van 1929 neemt de omvang van de werkloosheid in korte tijd schrikbarend toe en laait de discussie over de leniging van de nood weer toe. Een betrouwbare statistiek over de werkloosheid is niet voorhanden. In 1936 heeft naar schatting tussen de 20 en 34% van de circa 8 miljoen Nederlanders rechtstreeks te maken met de gevolgen van werkloosheid. Om in het levensonderhoud te voorzien is men aangewezen op de steun, gepaard aan de nodige controles, zoals eenmaal per dag stempelen, en stigmatiserende maatregelen, zoals fietsplaatjes met een gat voor de herkenbaarheid waarvoor een zondagsverbod op het gebruik van de fiets geldt. Steun wordt ook in natura verleend zoals schoenen en kleding. De werklozen, inclusief vrouw en kinderen, wordt als het ware geüniformeerd en herkenbaar als behorend tot het werklozenleger.

Lit. & bron.: J. van Gerven, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 186-187, 189, 202; Th. van der Linden en G. Harmsen, 'Tempel, Jan van den' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 8* (Amsterdam 2001) p. 280-288

1918 Landarbeiderswet

werk

De Landarbeiderswet van 20 april 1918 treedt in 1920 in werking en biedt landarbeiders de mogelijkheid om onder gunstige voorwaarden geld van het Rijk te lenen om een eigen woning met schuur te bouwen op een stuk grond dat in de vrije tijd kan worden bewerkt. De bedoeling is landarbeiders te helpen aan eigen bezit ter versterking van hun maatschappelijke positie en ter verlichting van hun zorgen voor de oude dag. Met het eigen stukje land zijn de landarbeiders minder loonafhankelijk. De overheid wil een trek van arbeiders van het platteland naar de stad voorkomen, die niet is gebaseerd op reële verwachtingen om in de stad werk te kunnen vinden.

Wanneer de totale kosten van een 'plaatsje' (huis met schuur en grond) niet hoger is dan 4.000 gulden en de arbeider minstens tien procent van die totale kosten op tafel kan leggen, krijgt hij de mogelijkheid om de overige negentig procent als hypotheek te nemen bij de gemeente of bij een in het leven te roepen stichting of vereniging. Zulke verenigingen krijgen een voorschot via de gemeenten van het Rijk. Aflossing is mogelijk gedurende 30 jaar (later ook 50 jaar), waarbij in de eerste drie jaar vier procent van de geleende som moet worden afgelost en daarna 5,8 procent. De arbeider krijgt de woning en/of grond op zijn naam. Voorwaarden zijn een leeftijd van minimaal 25 jaar en dat tenminste een half jaar per jaar in loondienst wordt gewerkt. Voor het bouwen van een woning komen alleen arbeiders beneden de 50 jaar in aanmerking. Voor het pacht of koop van los land geldt geen leeftijdsgrens. De 4.000 gulden is in de jaren twintig en dertig meestal te weinig om een boerderijtje te kunnen bouwen. Eigenlijk is het een wet ter bevordering van de bouw van landarbeiderswoningen, niet van landarbeider plaatsjes, aldus een criticus. In elk geval is er naar verhouding meer gebruik gemaakt van de mogelijkheid een lapje grond in eigendom te krijgen of te pachten van de vereniging in kwestie. De Landarbeiderswet laat de mogelijkheid open dat de uitvoering van de wet bij het gemeentebestuur dan wel bij een vereniging tot uitvoering van de Landarbeiderswet komt te liggen. Weinig gemeenteraden zijn genegen zelf het initiatief te nemen, zodat vanaf 1919, maar vooral in en kort na 1920 particulieren verenigingen gaan oprichten.

De moeilijkheid waarmee deze verenigingen kampen is dat er weinig grond te koop wordt aangeboden. Kopen bij een publieke verkoping, de meest gebruikelijke manier waarop grond van eigenaar verwisselt, is praktisch onmogelijk, omdat de verenigingen inzake de Landarbeiderswet vooraleer ze tot aankoop kunnen overgaan, eerst een voorschot moeten aanvragen bij de betrokken gemeente. Dat is tijdens een publieke verkoping onmogelijk. Soms neemt men zijn toevlucht tot de constructie dat een bestuurslid bij een verkoping een bod doet. Krijgt hij het land in eigendom, dan kan het krediet langs ambtelijke weg aangevraagd worden en als dat lukt, wordt het land voor dezelfde

prijs overgedragen. Wordt het krediet niet verleend, dan houdt het bestuurslid (in dat geval uiteraard een landbouwer) de grond zelf maar. Deze praktische problemen zijn zo algemeen dat de Vereniging in het Brabantse Klundert al na enkele jaren overweegt een bond van teleurgestelde verenigingen inzake de Landarbeiderswet op te richten. De vereniging op Schouwen-Duiveland gaat bijna ten onder aan een grondaankoop te Nieuwerkerk. Het land is van slechtere kwaliteit dan verwacht zodat er geen pachters of kopers zijn, terwijl de grond wel betaald moet worden. De kwestie speelt heel de jaren twintig door. Daarbij speelt mee dat de Landarbeiderswet niet in zulke gevallen voorziet. Omdat heel wat landbouwers er iets tegen hebben om land te verkopen ten bate van landarbeiders, weigeren diverse gemeentebesturen (die vaak door boeren worden gedomineerd) niet alleen mee te werken aan de uitvoering van de wet, maar ook niet mee te werken aan de oplossing van deze kwestie.

In 1940 zijn er in totaal 144 'plaatsjes' in Zeeland gebouwd volgens de Landarbeiderswet. Op Zuid-Beveland zijn veel van deze plaatsjes eigendom van tuinbouwarbeiders, in Oost-Zeeuws-Vlaanderen van vlasarbeiders. Van deze 144 plaatsjes zijn er 138 door bemiddeling van Verenigingen tot stand gekomen en slechts 6 door gemeenten. Het Zeeuwse aandeel in de uitvoering van de Landarbeiderswet bedraagt 2%. Globaal zullen derhalve in heel Nederland op basis van deze wet 7200 'plaatsjes' tot stand zijn gekomen.

De Landarbeiderswet die in materieel opzicht onder het Ministerie van Landbouw en Visserij valt, maar waarvan de administratie wordt gevoerd door het Ministerie van Financiën, is bij wet op 28 mei 1965 ingetrokken. Het laatstgenoemde Ministerie houdt ook na die datum bemoeienis met het jaarlijks belasten van gemeenten voor de wegens rente en aflossing verschuldigde bedragen.

Lit. & bron.: J. Zwemer, 'Landarbeiderswet' (2013) op <https://encyclopedievanzeeland.nl> (juli 2025)

1919 Raden van Arbeid

sociale zekerheid

Raden van Arbeid zijn regionale uitvoeringsorganen ingesteld in 1919. Zij voeren samen met de Rijksverzekeringsbank een groot aantal wetten en regelingen uit op het gebied van sociale zekerheid, zoals de Ouderdomswet van 1919. De taakverdeling is duidelijk: de Rijksverzekeringsbank is verantwoordelijk voor de fondsen, besliste over de hoogte van de premie en de toekenning, ontzegging en intrekking van uitkeringen en de Raden van Arbeid zorgen voor de berekening en controle van de premiebetaling. De Raden van Arbeid bestaan van 1919 tot 1988.

Beeldmerk van de Raden van Arbeid. Ontwerp van Richard Roland Holst uit 1920.

Aan het eind van de negentiende eeuw worden Kamers van Arbeid ingesteld waarin werkgevers en werknemers overleg voeren over arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden. In 1912 is de Radenwet aangenomen die bepaalt dat vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers het gehele veld van de arbeid moeten gaan regelen. De 39 raden worden in april 1919 ingesteld door het Rijk. De Raden krijgen tot de Tweede Wereldoorlog veel kritiek. Ze zouden te bureaucratisch zijn en te duur, maar er is ook kritiek omdat de sociale partners de uitvoering van de sociale verzekeringen zelf wilden uitvoeren. Bedrijfsverenigingen en de Centrale Werkgevers Risico-Bank willen hun administraties grotendeels laten uitvoeren door Centraal Beheer. Door de jaren heen is het takenpakket van de

Raad meerdere keren uitgebreid.

De Raden van Arbeid worden belast met de uitvoering van wetten zoals de Ziektewet, de ongevallenverzekeringen voor industrie en landbouw en de Kinderbijslagwet. Na de Tweede Wereldoorlog is het takenpakket verder uitgebreid met de uitvoering van de Noodwet Ouderdomsvoorziening en volksverzekeringen als de Algemene Ouderdomswet en de Algemene Weduwen- en Wezenwet. In de loop der jaren werkt de Raad van Arbeid steeds nauwer samen met de Rijksverzekeringsbank, die belast is met het toezicht op de Raad. In 1956 zijn de Invaliditeitswetten in uitvoering bij de Raden en de Rijksverzekeringsbank. De naam Rijksverzekeringsbank is in 1956 gewijzigd in Sociale Verzekeringsbank (SVB).

De Raad van Arbeid is vanaf 1967 geleid door een bestuur. Het bestuur bestaat naast een door de Kroon benoemde voorzitter uit drie werkgeversvertegenwoordigers en drie werknemersvertegenwoordigers. Bestuursleden worden voorgedragen door de centrale organisaties van werkgevers en werknemers, waarna ze worden benoemd door de minister van Sociale Zaken. De besturen en met name hun betaalde voorzitters ontwikkelen zich tot deskundigen. In 1967 hadden, inmiddels tot 22 geslonken, Raden van Arbeid 3.500 personen in dienst. De Ongevallenwetten en de Ziektewet worden deels uitgevoerd in concurrentie met de bedrijfsverenigingen. De bedrijfsverenigingen voeren ook delen uit van de Ziektewet (1929), Werkloosheidswet (1949) en de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering. De Raden van Arbeid voeren de volgende sociale verzekeringen uit:

- ▶ Ongevallenwet van 1901 en 1921
- ▶ Invaliditeitswet (1913)
- ▶ Ouderdomswet (1919)
- ▶ Ziektewet (1913/1929)
- ▶ Algemene Ouderdomswet (1956),
- ▶ Algemene Weduwen- en Wezenwet (1959),
- ▶ Algemene Kinderbijslagwet (1962)
- ▶ Ouderdomswet (1919)
- ▶ Kinderbijslagwet voor Loontrekkenden (1939)

In 1988 zijn de Sociale Verzekeringsbank en de Raden van Arbeid samengevoegd tot één organisatie. De kantoren van de Raden van Arbeid zijn omgevormd tot districtskantoren van de SVB.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Raad van Arbeid* (aug. 2025)

1919 Invaliditeitswet en ouderdomswet

sociale zekerheid

Na een arbeidzaam leven breekt voor de oudere en vaak versleten arbeider de laatste fase van zijn leven aan. Ouderdom betekent in veel gevallen verarming, omdat het inkomen uit arbeid afneemt of geheel wegvalt, terwijl de kosten voor met name medische zorg toeneemt. Uit een onderzoek uit 1908 onder landarbeiders blijkt dat oude en invalide arbeiders vrijwel nooit in staat zijn in het eigen onderhoud te voorzien. Ontbreekt de hulp van kinderen dan blijft hen niets anders over dan zich tot instellingen van weldadigheid te wenden. Afhankelijk zijn van bedeling knakt het gevoel van eigenwaarde. Ouderdom is voor de landman een spookbeeld. Allerm minst een periode om van je 'welverdiende rust' te genieten. De grens tussen een werkzaam leven en ouder zijn wordt vanaf 1919 getrokken bij 65 jaar.

De discussie over de verzorging van de oude dag ontwikkelt zich aan het eind van de negentiende eeuw tot twee polen, verzekering of staatspensioen. De eerste betreft een uitkering na een zeker aantal jaren premie te hebben betaald. De tweede is een uitkering van staatswege uit de algemene middelen.

Enkele staatscommissies leveren adviezen die leiden tot wetsontwerpen, maar zonder verder resultaat. Een van de voornemens is het oprichten van een Staatsverzekeringsbank als afdeling van Rijkspostspaarbank met het doel op vrijwillige basis lijfrentepolissen te bieden. Het wordt, vooral vanwege de vrijwilligheid, als onvoldoende van de hand gewezen. In 1895 dient het liberale Kamerlid B.H. Heldt, tevens voorzitter van de Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond, een motie in die door de Tweede kamer wordt aanvaard:

► *De Kamer van oordeel: dat de verzekering van het lot van oude werklieden door een pensioenstelsel wenschelijk is, verzoekt de Regering te onderzoeken op welke grondslagen en op welke wijze de verzekering zal kunnen en behoren te worden geregeld.*

De naar aanleiding van deze motie ingestelde staatscommissie komt na drie jaar met een rapport. De voornaamste conclusies: de economische toestand maakt van werklieden en met hen gelijk te stellen personen, als zij oud of invalide worden, armlastig en afhankelijk van ondersteuning; er dient een verplichte verzekering te komen voor zowel ouderdom als voor invaliditeit; een staatspensioen wordt ontraden. Een vertaling naar een wetsvoorstel laat op zich wachten eerst in 1905 komt minister A. Kuijper met een wetsvoorstel.

Naar een affiche van Albert Hahn Sr. uit 1914.

Bernardus Hermanus Heldt, geboren op 1 september 1841 in Amsterdam, is de zoon van de kleermaker Bernardus Heldt en Francina Castrop. Op zevenjarige leeftijd bezoekt hij een diaconieschool, maar door een ongeluk krijgt hij een glasscherf in zijn linkeroog, zodat de lessen enige tijd moeten worden verzuimd. Later ontbreekt het geld voor schoeisel of voor leermateriaal en zonder dat mag een kind niet op school komen. Hij is nog geen negen jaar oud als zijn vader overlijdt. Zijn moeder tracht als wasvrouw haar drie zoons, waarvan Heldt de oudste is, te onderhouden. Voor de eenkamerwoning kan na de dood van zijn vader de huur niet meer worden opgebracht en het gezin verhuist naar een kelder die grootvader Heldt als bergplaats voor turf en hout heeft gebruikt. Heldt moet mee de kost verdienen en wordt loopjongen in een bibliotheek en daarna bij een meubelmakerij. Door baas en knechten wordt hij menigmaal mishandeld en van opleiden in het vak komt weinig terecht,

maar de noodzaak om iets bij te dragen aan het gezinsinkomen bindt hem aan zijn werk. Toch wordt een aantal keren de ranselpartijen hem te veel en loopt hij weg. Hij is zeventien jaar oud als de patroon besluit hem als leerling-meubelmaker aan te stellen. Vanaf 1860 bekwaamt hij zich bij verschillende meesters in het meubelmakersvak. In 1863 is hij een volleerd gezel. De werkplaatsen zijn de bakermat voor Heldts organisatie. Er gaan stemmen op om een ondersteuningsfonds bij ziekte of ongeval op te richten en dat vindt bij hem weerklank. In 1864 staat hij aan de wieg van de meubelmakersvereniging Amstels Eendracht, waarvan hij in 1866 tot eerste secretaris wordt gekozen. Mede onder aandrang van Heldt pleit de jonge vereniging voor verhoging van de lonen. Heldt besteedt zijn vrije tijd om contacten te leggen met meubelmakers in andere plaatsen om deze tot vereniging en gezamenlijke aaneensluiting te bewegen. Zijn streven wordt beloond als op zijn initiatief in 1871 in Den Haag de Nederlandsche Meubelmakers-Bond (NMB) wordt opgericht. Vrijwel tegelijkertijd neemt hij samen

met bestuurders van vakverenigingen in Amsterdam en Rotterdam het initiatief tot de eerste overkoepelende organisatie van Nederlandse vakverenigingen: het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV). De oprichting van het ANWV vindt plaats op 30 oktober 1871. Op de eerste algemene vergadering van het Verbond wordt Heldt tot voorzitter gekozen. Hij zal dat tot 1903 blijven. Het ANWV groeit binnen enkele jaren naar 56 afdelingen met ruim 5500 leden. Het vrijzinnig-liberale ANWV wil politiek en godsdienstig neutraal zijn en zonder klassenstrijd maar in overleg met patrouns en overheid geleidelijk aan 'de werkmansstand ... verheffen in zedelijke waarden, zijn stoffelijke welvaart, staatsburgerlijke rechten en gelijkheid, en maatschappelijke vrijheid'. De basis voor Heldts opvattingen is al tijdens zijn jeugd gelegd, toen hij in contact kwam met sociale fabrikanten als J.C. van Marken en C.A.J. Geesink en wetenschappers en politici als B.H. Pekelharing, A. Kerdijk en J. Veegens. Uit deze kringen ontstaat in 1870 het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie, dat de gegoede burgerij bekend wil maken met de toestand waarin de arbeidende klasse zich bevindt. Heldt is een van de werklieden die in dit Comité wordt opgenomen. Behalve voor maatschappelijke hervorming, sociale wetgeving en beter onderwijs strijdt het ANWV voor uitbreiding van het kiesrecht. Het ANWV voert het beginsel van algemeen stemrecht als voornaamste politieke eis en sluit zich aan bij het uit het Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie voortgekomen Comité voor Algemeen Stemrecht en bij de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. In deze bond speelt Heldt een belangrijke rol bij het organiseren van grote demonstraties voor algemeen kiesrecht in het begin van de jaren tachtig. In 1885 wordt Heldt echter door een socialistische meerderheid binnen deze bond als lid geroyeerd omdat hij zich tegen het kiesrecht voor bedeeden heeft uitgesproken. Hij heeft een dergelijk voorbehoud al eerder gemaakt, zodat zijn royering waarschijnlijk meer van doen heeft met zijn positie als gematigd-liberale vakbondsvoorzitter. Enkele weken voor zijn royering is Heldt voor de Liberale Unie in het district Sneek als eerste werkmanslid in de Tweede Kamer gekozen. Het ANWV krijgt daarmee een woordvoerder op hoog politiek niveau. Bij zijn entree in de Kamer wordt hij door bijna de gehele rechterzijde genegeerd. In 1877 gaat hij zich als bezoldigd redacteur wijden aan De Werkmansbode, het orgaan van het ANWV, dat hij tot 1903 redigeert. Hij ontvouwt in de bode zijn maatschappelijke en politieke ideeën en discussieert met tegenstanders. Hij schrijft een groot aantal petitieën aan Kroon en Kamer, waarin op politieke en maatschappelijke hervormingen wordt aangedrongen. In de Tweede Kamer blijkt Heldt, anders dan zijn tegenstanders dachten, niet zonder meer op de hand van de liberale 'heeren' te zijn. Als enige ter linkerzijde stemt hij in 1887 tegen een grondwetherziening die algemeen kiesrecht voor langere tijd uitsluit. Hij ijvert voor sociale wetgeving. In 1886 wordt op Heldts initiatief een parlementaire enquête ingesteld naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen. Hij neemt zelf zitting in de enquêtecommissie. Daarnaast probeert hij een wettelijke pensioenregeling voor werklieden tot stand te brengen. Terwijl eerdere pogingen om arbeiders op vrijwillige basis voor een pensioen te verzekeren zijn stukgelopen op de hoogte van de premie, spant hij zich in om de overheid erbij te betrekken. Als in 1894 de regering-Van Houten komt met het plan voor een niet op winstbejag gerichte Spaarlifrenten-bank, die iedereen van een klein pensioen kan verzekeren, dient Heldt een motie in waarin om een staatscommissie wordt verzocht die onderzoek moet doen naar de meest wenselijke vorm van pensioenverzekering. Ook van deze commissie maakt Heldt deel uit. In het 1898 verschenen eindrapport schrijft Heldt: 'De werklieden die, wegens ouderdom of invaliditeit niet meer kunnen werken of geen werk meer kunnen vinden, zijn in den regel armlastig, of van kinderen en bloedverwanten afhankelijk, veelal zijn zij beide.' De commissieleden zijn het onderling niet eens geworden over de vorm van de pensioenverzekering en doen geen wetsvoorstel. Eerst in 1913 zal deels het plan van Heldt door de antirevolutionaire minister A.S. Talma door de Tweede Kamer worden gelooft. Heldts politieke carrière wordt in belangrijke mate gefrustreerd door de interne verdeeldheid van de liberale, die de invoering van door de ANWV gewenste hervormingen verhinderen. Binnen het ANWV stelt men Heldts Kamerlidmaatschap voor de Liberale Unie ter discussie en er ontstaat een principiële debat over de vraag of het Verbond zich wel zo nauw moet liëren aan een politieke stroming of partij. Heldt vraagt zijn achterban om geduld. Hij behoort tot de groep progressieve liberalen die zich in 1897 onder leiding van H. Goeman Borgesius verenigen onder de naam Vrijzinnig-Democratische Kamerclub, die in 1901 grote invloed verwerft in het nieuwgekozen bestuur van de Liberale Unie. Naast onder meer A. Kerdijk en de radicaal M.W.F.

Treub wordt Heldt in het bestuur gekozen, dat onmiddellijk voorstelt om de invoering van het algemeen kiesrecht urgent te verklaren. Als dit voorstel door de aangesloten kiesverenigingen verworpen wordt treedt het bestuur af en besluit een eigen politieke organisatie op te richten. Op 17 maart 1901 wordt de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) opgericht. Deze vrijzinnige en hervormingsgezinde politieke partij zal voor het ANWV echter van weinig nut meer zijn. Als het Verbond in 1903 formeel besluit zich op vrijzinnig-democratisch standpunt te stellen treedt een oppositiegroep uit die het Hersteld Nederlandsch Werkliedenverbond opricht. Dat is voor Heldt aanleiding zijn voorzitterschap van het ANWV na 32 jaar neer te leggen; het einde van Heldts landelijke publieke loopbaan. Al in 1901 verdween hij van het politieke toneel, nadat hij niet meer werd gekozen voor de Tweede Kamer. Hij volgt de politiek nog ruim een jaar vanaf de tribune als verslaggever van Het Nieuwsblad voor Nederland. In 1902 wordt hij door bemiddeling van Goeman Borgesius benoemd tot agent van de Rijksverzekeringsbank te Winterswijk. De laatste tien jaar van zijn leven slijt Heldt in betrekkelijke rust. Heldt overlijdt op 13 januari 1914 te Arnhem. Bij zijn begrafenis zijn vertegenwoordigers van het ANWV, de SDAP, de Liberale Unie en de VDB aanwezig. Zijn grafzerk, geschonken door het ANWV maar grotendeels betaald door de VDB, eert Heldt met het opschrift: 'Den arbeider was zijn leven gewijd tot opbeuring en verzet. Apostel van het algemeen kiesrecht'.

De Invaliditeitswet of Invaliditeits- en Ouderdomswet is een Nederlandse sociale wet uit de eerste helft van de twintigste-eeuw. Vele jaren is in de Staten-Generaal gestreden tussen de linkerzijde (liberalen en socialisten) en de rechterzijde (antirevolutionairen en katholieken) over de inrichting van de sociale zekerheid. De eersten willen staatszorg voor ouden en invaliden, de tweeden ijverden voor de verzekeringsgedachte. Het rechtse Kabinet-Heemskerk krijgt uiteindelijk de eerste sociale verzekeringswetten in het Staatsblad: de Invaliditeitswet, de Ouderdomswet en de Ziektewet zijn allen ontworpen door ds. Talma, de Antirevolutionaire minister van Nijverheid. De Invaliditeitswet gaat uit van een verplichte verzekering voor loonarbeiders en een vrijwillige verzekering voor zelfstandigen. Bij ouderdom of invaliditeit wordt een pensioentje uitgekeerd. Op grond van de Invaliditeitswet zijn werknemers tussen de 14 en 65 jaar verplicht rentezegels te plakken. De zegels worden uitgegeven door de Raden van Arbeid, later door de Sociale Verzekeringsbank (SVB). De Invaliditeitswet omvat ouderdoms-, weduwe-, wezen en invaliditeitsrenten. De hoogte van de uiteindelijke rente is afhankelijk van de duur van de verzekering en de totale waarde van de geplakte zegels. Ouderdom, gelijkgesteld dus met invaliditeit, treedt in bij het bereiken van de leeftijd van 70 jaar. Onder de toenmalige arbeidsomstandigheden moest men wel heel sterk zijn om die leeftijd te bereiken. De groep die al 70 of ouder is, krijgt van staatswege een pensioentje, omdat die zich niet hebben kunnen verzekeren. Ontwikkeling op de arbeidsmarkt en een langere levensverwachting doet de groep ouderen in het totaal van de bevolking zowel in absolute als in relatieve zin toenemen. De toetreding tot de arbeidsmarkt van mannen verschuift door langduriger onderwijs, maar er is ook een tendens de arbeidsmarkt vroeger te verlaten. Mannen geboren tussen 1901 en 1910 brengen gemiddeld 45 jaar actief op de arbeidsmarkt door, maar voor mannen geboren tussen 1921 en 1930 is dat afgenomen tot 40 jaar. In 1900 zijn er 307.000 65-plussers. In 1945 is dat aantal toegenomen tot 674.000. In procenten van de totale bevolking is dat 6 respectievelijk 7,3 procent. Is voor vrouwen de levensverwachting in 1875 38,9 jaar, in 1901/1905 is het 52,2 jaar en in 1946/1950 71,3 jaar. Voor mannen is het respectievelijk 36,4- 49,4 en 68,7 jaar.

Vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog wordt de inwerkingtreding van de Invaliditeitswet uitgesteld tot 1919. De pensioenleeftijd is dan inmiddels van 70 naar 65 jaar gebracht. De uitgekeerde pensioenen zijn aanvankelijk net voldoende om eenvoudig van te leven, maar ze zijn niet waardevast. Al spoedig loopt de uitkering uit de pas met de lonen met als gevolg dat een toenemend aantal ouderen een beroep moeten blijven doen op de armenzorg. De betekenis van de wet mag blijken uit de volgende cijfers. In 1924 maken 5.000 vrouwen gebruik van weduwerente, 7.500 mannen van invaliditeitsrente en ruim 40.000 mannen van ouderdomsrente. Een kwart eeuw later zijn dat er respectievelijk ruim 70.000, 95.000 en 135.000.

Pas na de Tweede Wereldoorlog wordt de opbouw van een samenhangend stelsel van sociale wetgeving ter hand genomen. De AOW brengt een afzonderlijke regeling voor ouderen, de Invaliditeitswet en de Ongevallenwet gaan op in de WAO. De Invaliditeitswet is per 1 juli 1967 ingetrokken. Tussen 1964 en 1991 zijn de opgebouwde rechten 'van de rentezegels' afgekocht.

Lit. & bron.: R. op den Camp, 'Heldt, Bernardus Hermanus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 6) (Amsterdam 1995) p. 88/9; J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p.46, 47, 49; 108-109;

1930 ziektewet

sociale zekerheid

De Ziektewet (ZW) regelt dat zieke werknemers, in gevallen waarbij de loondoorbetalingsverplichting voor de werkgever niet van toepassing is, recht hebben op een uitkering. Hoewel de oorspronkelijke wet al in 1913 is aanvaard door het parlement, duurt het tot 1930 aler de wet in werking treedt. De wet heeft tot doel de werknemers te verzekeren tegen geldelijke gevolgen van arbeidsongeschiktheid wegens ziekte. Met ziekte worden gelijkgesteld gebrek, ongeval, zwangerschap en bevalling. Verzekerd is iedereen die in loondienst is.

Medio negentiende eeuw bestaan er op diverse plaatsen in Nederland ondernemingsfondsen om bij ziekte voor betrekkelijk korte tijd de loonderving op te vangen. Zo zijn er in 1851 in Amsterdam bij de Nederlandse Suikerraffinaderij, machinefabriek Schutte en Weiler en de Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen Van Vlissingen en Dudok van Heel ziekenfondsen. In 1856 is een ziekenfonds gesticht bij de Dominiale Mijnen in Kerkrade. In diezelfde tijd zijn er ook ziekenfondsen in Arnhem, Tilburg en in de Twentse textielindustrie. Rond 1900 bestaan er ruim 1800 van dergelijke ondersteuningsfondsen. De meesten zijn ondernemingsfondsen.

Het kabinet Kuyper dient in 1904 een wetsontwerp in voor een ziekteverzekering. De voornaamste kernmerken zijn: verplichte verzekering met premie betaling door de werkgever, die 2/3 van de premie op het loon mag inhouden. Bij ziekte is er recht op een uitkering van 70% van het loon gedurende 180 dagen en gratis geneeskundige verzorging. In de praktijk is er al een splitsing ontstaan tussen verzekering tegen loonderving en verzekering die recht geeft op geneeskundige verzorging. Het is dus opvallend dat de regering dat weer in één verzekering bijeen wil brengen. Het wetsvoorstel is geïnspireerd door het Duitse stelsel uit 1883. Net als destijds in Duitsland is Kuyper bang voor de opkomende sociaaldemocratie die hij met deze vergaande wetgeving de wind uit de zeilen wil nemen. Bij de Nederlandse artsen, die hun belangen in de zogenaamde Doktersfondsen geschaad zien, valt de wet van Kuypers slecht. Het wetsvoorstel wordt overgenomen door minister Veegens, de opvolger van Kuypers. De Maatschappij tot bevordering van de Geneeskunst dient in 1907 bezwaar in tegen het wetsvoorstel. Hun voornaamste grief is de koppeling van een loondervingsverzekering en een ziektekostenverzekering. De artsen zijn bang dat de werknemers- en werkgeversorganisatie een beslissende stem zullen krijgen en zij hun invloed zullen verliezen. In ons huidige taalgebruik zouden we zeggen dat ze bang zijn hun verdienmodel kwijt te raken. De Maatschappij verwoordt ook andere bezwaren zoals: inbreuk op de vrije artsen keuze, handhaving van het vrije beroep en de te hoge voorgestelde welstandsgrens. Tevens eist de Maatschappij het recht van toelating van nieuwe ziekenfondsen. Natuurlijk gaat het de Maatschappij om het belang van de patiënten, maar feitelijk zijn het verbloemde eigenbelang redeneringen. Een andere criticus is het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV). Het verbond, dat al geruime tijd op zijn retour is en als vakbeweging grotendeels is uitgespeeld brengt in 1906 een rapport uit over de ziekteverzekering. Het ANWV vreest dat de wettelijke regeling een bedreiging is voor hen als vakbeweging. Het verbond bestaat uit lokale werkliedenverenigingen die in veel gevallen niet meer zijn dan een ziekenkas. De ziektewet zou aan de zin van hun bestaan feitelijk een einde maken. De kritiek bevordert een snelle afhandeling van het wetsvoorstel niet. Ten tijde van het kabinet Heemskerk (1909-1913) dient minister Talma een nieuw ontwerp Ziektewet in. Het eerste wat opvalt is, dat het recht op geneeskundige verzorging uit het wetsvoorstel is verdwenen, waarmee dus de bezwaren van de artsen en het ANWV zijn gehonoreerd.

In 1913 is de Ziektewet door het parlement aanvaard. Het kabinet Heemskerk wordt na verkiezingen opgevolgd door het liberale kabinet Cort van der Linden, die ondanks aanvaarding door beide kamers afkondiging in het Staatsblad tracht te blokkeren. De Tweede kamer gaat daarmee akkoord, maar de Eerste Kamer, waar een confessionele meerderheid is, niet. Deze patstelling en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog stagneren de invoering van de wet. In 1918 wordt voor de eerste maal in de geschiedenis van Nederland algemene verkiezingen gehouden, zei het nog beperkt tot mannen. Een coalitie van R.K. Staatspartij, ARP en CHU wint nipt de verkiezingen. Minister P.J. Aalberse in het kabinet Ruys de Beerenbrouck, dient een nieuw wetsvoorstel in die weliswaar in grote lijnen overeenkomt met het eerdere wetsvoorstel van Talma, maar stuit op tegenstand van een opmerkelijke coalitie van werkgevers en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Het NVV maakt bezwaar tegen de hoge bijdrage van 50% die de werknemers moeten gaan betalen, terwijl de werkgevers bereid zijn gedurende een halfjaar 80% uit te betalen in plaats van de 70% van het wetsvoorstel. Het bizarre van het wetsvoorstel is dat de werknemers meer moeten betalen en minder uitkering ontvangen, dan in de vele al bestaande bedrijfsziekenkassen die zijn opgericht in de voorafgaande decennia.

Ten aanzien van de al zeven jaar op uitvoering wachtende Ziektewet van Talma oppert Evert Kupers (in de hoedanigheid van 2^e secretaris van het NVV, met de portefeuille sociale verzekeringen) in 1920 in het blad Sociale Voorzorg de gedachte deze niet alleen te laten uitvoeren door staatsorganen maar ook door belanghebbende instanties. Volgens hem ontwikkelt de maatschappij zich naar 'onafhankelijkheid van de staatsorganen', wat geen kwaad kan zolang de arbeidersbelangen niet in de knel komen. Vakbeweging en werkgevers vinden elkaar in hun bezwaren tegen het omslachtige en voor onder een CAO vallende arbeiders vaak nadelige wetsvoorstel. Kupers en werkgeversvertegenwoordiger F.E. Posthuma stelden een regeling op, die bekend werd als de Proeve Posthuma-Kupers. Dit is een van de eerste voorbeelden van samenwerking tussen werknemers en werkgevers op centraal niveau buiten de overheid om. De minister wees de Proeve af maar nadat de Hooge Raad van Arbeid de zaak tweemaal heeft onderzocht (in 1921 en 1926), zijn het in de Ziektewet van 1930 de bedrijfsverenigingen van werknemers en werkgevers die de uitvoering van de Ziektewet van 1930 grotendeels verzorgen. Daar waar geen bedrijfsverenigingen bestaan, gebeurt dit door de Raden van Arbeid. Ondanks de consensus tussen werkgevers en het NVV volgt er nog een jarenlang gehakketak over de uitvoeringsorganisatie van de ziektewet, maar in 1929 slaagt minister Slotemaker de Bruïne van het kabinet De Geer erin de Tweede Kamer in te laten stemmen met een verplichte ziektewet, die in 1930 in werking is treedt.

Door de invoering van WULBZ (Wet uitbreiding loondoorbetalingsverplichting bij ziekte) in 1996 heeft verreweg het grootste deel van de verzekerde werknemers bij arbeidsongeschiktheid wegens ziekte geen recht meer op ziekgeld, maar in plaats daarvan recht op doorbetaling van minimaal 70% van het loon voor maximaal 104 weken. Nog wel recht op ziekgeld hebben personen die verzekerd zijn op grond van gelijkstelling met werknemers zonder dat er sprake is van een arbeidsovereenkomst, zoals bijvoorbeeld: thuiswerkers, musici en artiesten.

Lit. & bron.: F. Huysmans e.a., *Gezondheidszorg in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 131-132, 139-154; B. Reinalda, 'Kupers, Evert' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 8 (Amsterdam 2001) p. 132-134; B. Widdershoven, *Het dilemma van solidariteit. De Nederlandse onderlinge ziekenfondsen, 1890-1941* (Amsterdam 2005) p. 46-50; Wikipedia: *Loondoorbetaling bij ziekte* (nov. 2025)

1933 Sociale Verzekeringsbank (SVB)

sociale zekerheid

In 1933 bij de wet ingevoerde Nederlandse instelling, belast met de uitvoering in hoogste instantie van een aantal sociale verzekeringswetten (AOW, AWW, Kinderbijslagwet) en van de Vrijwillige ouderdomsverzekering (VOV). De SVB houdt tevens toezicht op de Raden van Arbeid. Het bestuur is verantwoording verschuldigd aan de Sociale Verzekeringsraad. De bank is gevestigd te Amsterdam.

De Sociale Verzekeringsbank (SVB), als opvolger van de Rijksverzekeringsbank, is de oudste uitvoerder op het gebied van sociale zekerheid in Nederland. Het is een zelfstandig bestuursorgaan

De SVB is verantwoordelijk voor de uitvoering van het AOW-pensioen, de kinderbijslag, de AIO en enkele andere regelingen, verzorgt daarnaast voor alle klanten een deel van de werkzaamheden van het persoonsgebonden budget (pgb), zoals het beheren van de budgetten voor budgethouders, het betalen van de zorgverleners, doet desgewenst de salarisadministratie voor pgb-budgethouders, is betrokken bij de voorbereiding van nieuwe regelingen en adviseert opdrachtgevers over de uitvoering. Ongeveer 5,7 miljoen mensen in Nederland en rechthebbenden in het buitenland hebben te maken met de SVB. Het bestuursorgaan keert op jaarbasis ruim 50 miljard euro uit aan wie daar wettelijk recht op heeft.

De Rijksverzekeringsbank, voorloper van de SVB, werd in 1901 opgericht om de eerste sociale verzekeringswet, de Ongevallenwet 1901, uit te voeren. Ingenieur Cornelis Lely, minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid was verantwoordelijk voor de totstandkoming van deze wet.

De Raden van Arbeid zijn in 1919 opgericht. Zij voeren samen met de Rijksverzekeringsbank een groot aantal wetten en regelingen uit op het gebied van sociale zekerheid, zoals de Ouderdomswet van 1919. De Rijksverzekeringsbank is in 1956 losser komen te staan van de overheid en de betrokkenheid met maatschappelijke organisaties is vergroot. De naam verandert in Sociale Verzekeringsbank. In 1957 wordt de Algemene Ouderdomswet AOW van kracht. Deze wet is de eerste volksverzekering van Nederland. Eerdere wetten zijn uitsluitend bedoeld voor werknemers. De AOW is meteen de grootste wet die de SVB en de Raden van Arbeid uitvoeren.

Er wordt vanaf 1941 kinderbijslag uitgekeerd, eerst alleen aan mensen in loondienst vanaf het derde kind. In 1963 treedt de Algemene Kinderbijslagwet (Akw) in werking en waardoor zowel loontrekkenden als zelfstandigen recht op kinderbijslag krijgen vanaf het derde kind. De Kinderbijslagwet Loontrekkenden (KWL) geeft mensen in loondienst met een laag inkomen het recht op kinderbijslag voor het eerste en tweede kind en de Kinderbijslagwet Kleine Zelfstandigen KKZ zorgt ervoor dat ook zelfstandigen met een laag inkomen recht hebben op kinderbijslag voor hun eerste en tweede kind. Alle kinderbijslagwetten zijn in 1980 samengevoegd tot de Algemene Kinderbijslagwet.

De SVB voert vanaf begin 2006 voor een aantal Nederlandse gemeenten de Wet werk en bijstand voor 65-plussers uit. Dit is vanaf 2010 ondergebracht onder de naam Aanvullende inkomensvoorziening ouderen (AIO) en sindsdien verzorgt de SVB dit voor alle gemeenten als wettelijke taak. De SVB is sinds januari 2015 verantwoordelijk voor de uitbetaling van het Trekkingsrecht pgb. Mensen met een beperking, die een persoonsgebonden budget ontvangen, mogen zelf de zorg kiezen die hun wordt toebedeeld.

voor het leven
Sociale Verzekeringsbank

De raad van bestuur wordt door de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aangesteld. De SVB werkt samen met het BKWI, UWV en gemeenten, maar heeft ook een rol

voor mensen die over de grens wonen of werken. De SVB beschikt over een uitgebreid internationaal netwerk en is vertegenwoordigd in een groot aantal samenwerkingsverbanden binnen en buiten de Europese Unie.

De SVB voert wetten en regelingen uit voor verschillende overheidsorganisaties:

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

- ▶ uitvoering Algemene Ouderdomswet AOW
- ▶ uitvoering Algemene Nabestaandenwet Anw
- ▶ uitvoering Algemene Kinderbijslagwet AKW
- ▶ uitvoering Aanvullende Inkomensvoorziening voor ouderen AIO
- ▶ overbruggingsregeling AOW
- ▶ uitvoering Remigratiewet REM
- ▶ Wet op het kindgebonden budget WKB / Wet kinderopvangtoeslag Wko
- ▶ uitvoering detachingsverklaringen

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

▶ Verzetsdeelnemers en oorlogsgetroffenen: vijf verschillende wetten en een regeling voor psychotherapie. Die ondersteuning bieden aan verzetsdeelnemers en oorlogsgetroffenen van de Tweede Wereldoorlog.

- ▶ uitvoering Regeling Tegemoetkoming Asbestslachtoffers TAS
- ▶ regeling tegemoetkoming niet loondienstgerelateerde slachtoffers van mesotheliom TNS
- ▶ regeling persoonsgebonden budget Wlz en WMO, valt onder het pgb

Gemeenten

- ▶ Regeling persoonsgebonden budget WMO, valt onder het pgb

UWV en het CAK

- ▶ werkzaamheden als verbindingkantoor voor Duitse zaken op het terrein van sociale verzekeringen;
- ▶ werkzaamheden door sociale ambtenaar in Marokko, Turkije en Spanje.

Overige diensten

- ▶ De SVB brengt ieder jaar een lijst met de meest gekozen kindernamen uit.

De SVB heeft elf vestigingen in: Amstelveen, Groningen, Deventer, Nijmegen, Roermond, Breda, Rotterdam, Leiden, Zaanstad en twee in Utrecht. Er werken zo'n 4.000 mensen bij de SVB.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Sociale Verzekeringsbank* (aug. 2025)

1940 Arbeidsbureau

arbeidsbemiddeling

Het Arbeidsbureau is een overheidsinstelling die werklozen helpt bij het vinden van betaald werk. Het heeft vanaf het begin in 1940 tot het eind in 2002 vestigingen in verscheidenen plaatsen in Nederland. De gewestelijke arbeidsbureaus zijn in Nederland in 1940 ingevoerd, ter vervanging van de arbeidsbeurzen in de grotere steden, als voortzetting en uitbreiding van de gemeentelijke arbeidsbeurzen, die begin twintigste eeuw waren opgezet. De arbeidsbeurzen hadden de loop der jaren een nationale vereniging opgericht en districten gevormd, om ook een streekfunctie te kunnen vervullen. Dit systeem is in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog, tussen 1940 en 1945, vervangen door een Rijksdienst. De arbeidsbeurzen veranderden in gewestelijk arbeidsbureaus. Het arbeidsbureau is tijdens de bezetting belast met het oproepen van arbeidskrachten om in Duitsland tewerk gesteld te worden. De gewestelijke arbeidsbureaus bleven na 1945 bestaan en spelen tijdens de wederopbouw een belangrijke rol in het zich verder ontwikkelend sociaal bestel en de 'allocatie' van arbeid. Het arbeidsbureau werd op 1 januari 2002 door het Centrum voor Werk en Inkomen (CWI) vervangen en dat ging op haar beurt in 2009 op in het UWV WERKbedrijf.

1941 kinderbijslagwet

hulp en bijstand

Vanaf 1941 wordt er kinderbijslag uitgekeerd, in eerst instantie alleen aan mensen in loondienst en vanaf het derde kind. In 1963 treedt de Algemene Kinderbijslagwet (Akw) in werking en krijgen zowel loontrekkenden als zelfstandigen recht op kinderbijslag vanaf het derde kind. De Kinderbijslagwet Loontrekkenden (KWL) geeft mensen in loondienst met een laag inkomen het recht op kinderbijslag voor het eerste en tweede kind en de Kinderbijslagwet Kleine Zelfstandigen (KKZ) zorgt ervoor dat ook zelfstandigen met een laag inkomen ook recht krijgen op kinderbijslag voor hun eerste en tweede kind. Alle kinderbijslagwetten zijn in 1980 samengevoegd tot de huidige Algemene Kinderbijslagwet. De wet wordt uitgevoerd door de Sociale Verzekeringsbank (SVB).

Een sociale werkplaats of beschutte werkplaats is een bedrijf dat werkplekken biedt aan mensen die geen werk vinden in een regulier bedrijf, zoals langdurig werklozen en mensen met een verstandelijke, lichamelijke, psychische of andere beperking.

De huidige wettelijke regeling is ontstaan na de Tweede Wereldoorlog toen voor de talrijke oorlogsgehandicapten aangepast werk nodig was. Het werk dat gedaan wordt, bestaat voornamelijk uit eenvoudige handenarbeid in een fabrieksmatige omgeving. Tussen 1950 en 1980 zijn de meeste grotere sw-bedrijven uitgegroeid tot industriële ondernemingen waarbij het de wettelijke opdracht is om de werkomstandigheden in reguliere bedrijven zo veel mogelijk te weerspiegelen.

De rendabiliteit van sw-bedrijven met veel industriële bedrijfsactiviteiten is echter de laatste decennia als gevolg van de veranderde internationale concurrentieverhoudingen verdwenen. Tussen 1995 en 2003 is het accent binnen de sociale werkvoorziening verschoven van industriële naar dienstverlenende bedrijfsactiviteiten. Ligt de verhouding industrieel /dienstverlening in 1995 nog op 40/60 procent in 2003 is dat verschoven naar 25/75 procent. Met ingang van de Wsw-wetswijziging in 1998 is er ook een verscherping van de doelgroep criteria. Personen die vanaf 1998 tot de Wsw-doelgroep worden gerekend hebben gemiddeld een ernstiger handicap en meer begeleidingsbehoefte dan daarvoor.

De verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de sociale werkvoorziening ligt bij de gemeenten. De feitelijke en dagelijkse uitvoering ligt bij de SW-bedrijven.

De sociale werkvoorziening wordt hoofdzakelijk bekostigd door het rijk die per voltijds arbeidsplaats een subsidie verstrekt. In 2010 betaalde de overheid per werknemer 27.000 euro. Daarnaast worden ook de opbrengsten van de sw-bedrijven, die hun producten en diensten op de reguliere markt afzetten, aangewend om de kosten van de sociale werkvoorziening te dekken. Wanneer de rijkssubsidies en de opbrengsten van het sw-bedrijven niet voldoende zijn, wordt het tekort door de gemeenten aangevuld.

In 1998 introduceerde het rijk een nieuwe vorm van aangepast werk: het begeleid werken. Bij begeleid werken werkt de arbeidsgehandicapte niet in de beschutte omgeving van een sw-bedrijf maar op een aangepaste werkplek buiten het sw-bedrijf waar hij door een jobcoach ondersteund wordt; de werknemer is dan in dienst van die werkgever, dit is het verschil met detachering. De gedachte hierachter is dat de arbeidsgehandicapte zo veel mogelijk in een reguliere, maar aangepaste werkomgeving moet kunnen werken. Met begeleid werken wordt de maatschappelijke integratie van de arbeidsgehandicapte beoogd. Uit gegevens van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid blijkt dat ruim 30% van alle arbeidsgehandicapten die sinds 1998 zijn toegelaten tot de sociale werkvoorziening het medische advies begeleid werken heeft. Het rijk heeft tot en met 2007 als doelstelling gehanteerd dat op jaarbasis minstens 25% van de nieuw gecreëerde werkplekken in de sociale werkvoorziening begeleid-werken-plekken moeten zijn. Met de wetswijziging in 2008 is deze doelstelling vervallen, omdat de wetgever het primaat meer legt bij het 'passen' van de aangeboden functie. In 2009 werkt 4% van de totale Wsw-populatie op een begeleid werken-plek bij een reguliere werkgever. De rest van de Wsw-medewerkers werken individueel of groepsgewijs gedetacheerd bij andere bedrijven of instellingen, werken groepsgewijs extern, begeleid door het SW-bedrijf (werken op locatie, bv. plantsoendienst) of op een meer beschutte werkplek in het SW-bedrijf.

In 2003 is door het rijk een moderniseringsoperatie gestart. Die moet ertoe leiden dat arbeidsgehandicapten binnen de sociale werkvoorziening een werkplek krijgen die zo veel mogelijk aansluit bij hun individuele mogelijkheden en die hun maatschappelijke integratie zo veel mogelijk bevordert. Voor veel sw-bedrijven sluit deze doelstelling goed aan bij hun in de loop der jaren ontwikkelde vermogen om trajecten en passende werkplekken te organiseren voor een brede groep personen met een (tijdelijke) afstand tot de arbeidsmarkt. Op 1 januari 2008 heeft een verdere 'modernisering' van de wsw plaatsgevonden. De belangrijkste wijzigingen betreffen:

- invoering van een directe verantwoordelijkheid en financiering per gemeente

- ▶ wijziging van de landelijke financiële toedelingssystematiek,
- ▶ invoering van een persoonsgebonden budget (PGB) voor begeleid werken
- ▶ invoering van een lokale cliëntenraad
- ▶ mogelijkheid voor gemeente om bepaalde groepen op de wachtlijst voorrang te geven

In 2008 heeft een 'commissie van wijze mannen en vrouwen', onder verantwoordelijkheid van oud-minister Bert de Vries gebogen over een verdergaande modernisering van de wet sociale werkvoorziening. In het najaar van 2008 bracht de commissie het advies Werken naar Vermogen uit. De commissie adviseert daarin een stelselwijziging door te voeren opdat een brede groep personen met een afstand tot de arbeidsmarkt betaald aan werk kan worden geholpen. Medio 2009 heeft het kabinet op dit advies gereageerd. Met elementen uit het nieuw voorgestelde stelsel zal eerst enkele jaren worden geëxperimenteerd in pilots. Het Kabinet-Rutte I besloot echter tot een forse bezuiniging van 700 miljoen euro. In 2010 werken er 100.000 mensen in de sociale werkvoorziening. In 2015 is de Participatiewet in de plaats gekomen van de Wet sociale werkvoorziening.

Lit. & bron.: Wikipedia, *Sociale Werkvoorziening* (juni 2025)

1947 Noodwet ouderdomsvoorziening

sociale zekerheid

De Noodwet Ouderdomsvoorziening zorgt in Nederland van 1947 tot 1957 voor de verstrekking van een uitkering aan mannen en alleenstaande vrouwen van 65 jaar en ouder zonder voldoende eigen inkomsten. Doordat zij door Willem Drees als minister van Sociale Zaken is ingediend, wordt zij ook wel noodwet-Drees genoemd. Zij is uitdrukkelijk bedoeld als een noodoplossing zolang de definitieve regeling nog niet tot stand is gekomen. In 1957 is de Noodwet vervangen door de Algemene Ouderdomswet (AOW).

204

In 1947 hebben ongeveer 102.000 Nederlanders een ouderdomspensioen op grond van de Invaliditeitswet. Verder zijn er nog circa 60.000 personen die een inkomen hebben uit een vrijwillig ouderdomspensioen. Tezamen is dat slechts 23 procent van het aantal 65-plussers. De ouderdomsrente bedraagt 4 tot 7 gulden per week, ongeveer 12% van het loon in de nijverheid. Het is te weinig om in het eigen onderhoud te voorzien. Ruim één-derde van de ouderen moet noodgedwongen blijven werken, terwijl, met name op het platte land, ouderen intrekken bij hun kinderen. Om een einde te maken aan de financiële afhankelijkheid van ouderen wordt op 27 november 1946 door de minister van Sociale Zaken W. Drees de Noodwet Ouderdomsvoorziening ingediend. De noodwet voorziet in een premievrije uitkering aan alle ouderen beneden een bepaalde inkomensgrens. Op 13 december 1947 vinden de eerste uitkeringen plaats. De uitgekeerde bedragen

zijn 2 tot 3-maal zo hoog als de rente-uitkeringen en vergeleken met een inkomen in de nijverheid ligt het op 35 tot 45%. De Noodwet zorgt voor een uitkering aan 56% van de bejaarden. Het lijkt een forse greep uit de schatkist, maar per saldo is er een forse teruggang in de kosten van de armenzorg.

Zoals de naam 'Noodwet' al suggereert is het een tijdelijke voorziening, maar het zal tot 1956 duren aler een 'echte' wet tot stand komt.

Jacobus Gerardus (Ko) Suurhoff is geboren in Amsterdam op 23 juli 1905. Hij is de zoon van Catharina Boxum en de huisschilder Willem Johannes Suurhoff

Door toedoen van zijn onderwijzer volgt Suurhoff het Uitgebreid Lager Onderwijs (ULO). Meer onderwijs kunnen zijn ouders zich niet permitteren. Op zijn vijftiende krijgt Suurhoff een baan bij de Stoomvaart Maatschappij Nederland, waar hij vier jaar de inhoud en

omvang van de ladingen berekent. Hij volgt avondcursussen en sluit zich aan bij de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). Na de vervulling van zijn militaire dienstplicht neemt zijn werkgever hem niet terug vanwege zijn activiteiten in de jeugdbeweging en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), waarvan hij op zijn achttiende lid is geworden. Suurhoff werkt op kantoor bij achtereenvolgens de Rijksaccountantsdienst, de exporthandel, de tabakshandel en opnieuw in de export bij het Zuid-Afrikaansche Handelshuis. Enigszins tot verdriet van zijn ouders bekoort de politiek Suurhoff, die in 1925 wordt gekozen tot secretaris van de grote afdeling Amsterdam II (Staatslieden- en Spaarndammerbuurt). Voor zijn activiteiten krijgt hij de steun van zijn uit een politiek 'bewust' diamantbewerkersegezin afkomstige vriendin, Alida Voorzanger, met wie hij op 16 oktober 1930 in het huwelijk treedt en twee dochters en twee zonen krijgt. Binnen de 'rode familie' vertegenwoordigen zij en andere jongeren een nieuwe generatie actieve leden.

Suurhoff is lid van de Algemeene Nederlandsche Bond van Handels- en Kantoorbedienden. Hij doet mee aan huisbezoek en plakken en wordt in 1930, ondanks de afspraak met zijn vrouw, om meer tijd voor studie vrij te houden, voorzitter van de Vakgroep Kantoorbedienden. Hij is een felle kerel, die in het debat de vonken ervan af kan laten vliegen en over een grote parate kennis beschikt. Hij verzet zich fel tegen de communistische Roode vakbondsoppositie (RVO) in de bond en tegen de linkse oppositie in de partij, de latere Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP). Hij zegt zijn baan bij het handelshuis op en gaat, ondanks het lagere loon, in mei 1929 op het Documentatiebureau van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) werken. Door zelfstudie ontwikkelt hij zich verder. In 1933 levert hij bij de vijftigste sterfdag van Karl Marx een fel stuk over de betekenis van diens economische analyses en in 1934 publiceert hij een vertaling van het leerboek Principles of Public Finance uit 1922 van de Britse Labour-politicus Hugh Dalton.

Tegen de achtergrond van de economische crisis en de massawerkloosheid is Suurhoff in de jaren dertig speciaal belast met het vakbondsjongerenwerk dat het NVV naast de activiteiten van de elitaire AJC organiseert. Hij schrijft voor de NVV-jeugdleiders diverse handleidingen. In 1937 woont hij de 23e Internationale Arbeidsconferentie in Genève bij en doet hiervan verslag in De Socialistische Gids, een taak die E. Kupers doorgaans vervult. In 1938 volgt hij mr. S. Mok op als chef van het Documentatiebureau van het NVV. Binnen de Algemeene is Suurhoff van 1931 tot 1936 actief in het bestuur van de afdeling Amsterdam en vanaf 1936 is hij lid van de Bondsraad. Zijn poging in april 1938 bondspenningmeester te worden mislukt. Zijn tegenstrever W.A. van den Heuvel krijgt bijna twee keer zoveel stemmen. Succesvoller is hij in de politiek. Hij heeft zitting in het Amsterdamse Federatiebestuur van de SDAP en komt in juni 1939 in de gemeenteraad op de door een conflict opengevallen plaats van S.R. de Miranda. In augustus bereikt hem als gemobiliseerde het bericht dat hij voor groot verlof in aanmerking komt, zodat hij in de Tweede Kamer de plaats kan innemen van J. van den Tempel, die minister is geworden. Zijn maiden speech in de Tweede Kamer handelt over jeugdwerkloosheid. Met zijn 34 jaar is Suurhoff beduidend jonger dan de andere Kamerleden. Bij zijn entree weigert hij de handen van de communistische en nationaalsocialistische Kamerleden te schudden.

Als de Duitse bezetter in juli 1940 H.J. Woudenberg aan het hoofd van het NVV plaatst, ontslaat deze Suurhoff, die zijn baan bij het Documentatiebureau naast het Kamerwerk is blijven doen. Hij sluit zich aan bij de in die maand gevormde Nederlandsche Unie, waarschijnlijk omdat hij hierin een mogelijkheid ziet om de nationaalsocialisten buiten de deur te houden en mogelijk ook vanwege het doorbreken van de verzuilde verhoudingen in Nederland. Hij wordt gewestelijk commissaris in Amsterdam en geldt als de plaatselijk organisator. In oktober wordt hij gearresteerd en zeven weken gevangen gehouden, omdat de Duitsers hem verantwoordelijk houden voor een te Oranjegezinde etalage van de Unie-winkel op het Damrak, die daarop door nationaalsocialisten kapot wordt geslagen. Deze arrestatie maakt veel indruk. Na de Februaristaking in 1941 wordt hij opnieuw gearresteerd en bijna zes weken gevangen gehouden. Hij komt vrij omdat zijn vrouw volhoudt dat hij ten onrechte vast zit. Als de Unie in april een regeling maakt waardoor joden als werkende leden worden uitgesloten, bedankt Suurhoff voor het lidmaatschap. In mei 1942 wordt hij opnieuw gearresteerd en met andere als gijzelaar vastgezet in Sint Michielsgestel. Bij de lezingen die er georganiseerd worden en waarin vooruitgelopen wordt op nieuwe naoorlogse verhoudingen, krijgt hij niet het onderwerp 'Onze

economie', want die valt toe aan P. Lieftinck, maar spreekt hij, samen met A. Stapelkamp van het CNV en J. Veldman van het RKWV, over de corporatieve ordening van het naoorlogse bedrijfsleven. Anders dan zijn confessionele gespreksgenoten pleit Suurhoff voor het opheffen van de scheidslijnen in de vakorganisatie. Als gijzelaar staat hij in het kamp éénmaal op de lijst voor fusillade.

In juni 1943 komt hij vrij en wordt een belangrijk medewerker van het verzetsblad *Je Maintiendrai*, waarin oud-Unie-leden en ex-gijzelaars de gedachtewisseling over naoorlogse partijvernieuwing in de vorm van een Nederlandse volksbeweging voortzetten. Suurhoff helpt mee de sociaaleconomische visie uit te werken. Het blad geeft twee brochures uit, waarin J.Ph. Backx de visie van de werkgevers verwoordt en Suurhoff die van de werknemers. Kern van Suurhoffs betoog in *Werknemer en toekomst* (z.pl. 1943) is een geordend bedrijfsleven met medezeggenschap in bedrijven en publiekrechtelijke organen. Hij onderhoudt ook banden met andere verzetsbladen. Zo schrijft hij in *Accu-Vonken*, die opiniërende artikelen uitgeeft naast *De Accu* die enkel nieuws bevat op basis van aan de BBC ontleende radioberichten. Hij wordt een vaste medewerker van *Paraat*, waarin hij voor vernieuwing van de sociaaldemocratie pleit. Eind 1944 zoekt hij samen met H. Brugmans, P.J. Schmidt en W. Schermerhorn contact met *Het Parool*, waar F.J. Goedhart en W. van Norden belangstelling hebben voor het programma van de volksbeweging. Rond deze tijd besluit het voormalige dagelijkse bestuur van het NVV Suurhoff op te nemen in het voorlopige dagelijks bestuur dat na de bevrijding zal aantreden, waardoor zijn leven opnieuw bepaald lijkt te worden door een combinatie van politiek en vakbeweging.

De Nederlandse Volksbeweging (NVB) presenteert zich in mei 1945 met een manifest. De gewenste vernieuwing zal zich echter niet voltrekken. Oude partijen en tradities keren spoedig terug. Wel krijgt NVB-voorzitter Schermerhorn met W. Drees van de SDAP de opdracht het eerste naoorlogse kabinet te formeren. De NVB wordt niet of nauwelijks gesteund door de vakbeweging, uit die kring is Suurhoff de enige ondertekenaar van het manifest en ontwikkelt zich dus zonder veel arbeidersaanhang. Suurhoff vindt de sfeer ook te intellectualistisch. Hij wordt door de NVB aangezocht als secretaris, maar hij bedankt voor deze functie. Wel is hij lid van het hoofdbestuur en namens de NVB lid van het Comité Nationale Omroep, dat de vooroorlogse 'vierending' niet wil laten terugkeren in een nieuw bestel. Het bestuur van de Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs (VARA) neemt dat Suurhoff niet in dank af. In de zomer brengt de NVB een door Suurhoff geschreven en door Schermerhorn ingeleide brochure uit naar aanleiding van de door de Eenheids Vakbeweging (EVB) in de Rotterdamse havens gesteunde stakingen: *Staking, ja of neen?* (Amsterdam 1945). In de brochure staan de argumenten waarom de regering tijdens de wederopbouw de loonontwikkeling in de hand moet houden en markeert feitelijk de overgang van een nog aan klassenstrijd refererend stelsel van arbeidsverhoudingen naar een stelsel gebaseerd op samenwerking.

Geleidelijk aan begint Suurhoffs bezoldigde functie bij het NVV de overhand te krijgen. In het NVV-bestuur is hij als secretaris-redacteur belast met de centrale kaderscholing en de redactie van de bladen *De Vakbeweging* en *De Stem van de Arbeid*, waarvoor hij de hoofdartikelen schrijft. In 1947 krijgt hij zitting in het curatorium van het nieuw gevormde Wetenschappelijk Bureau dat het NVV-bestuur moet adviseren. Tegenover de fusiepoging van NVV en Eenheids Vakcentrale (EVC) staat hij sceptisch en waar hij kan bestrijdt hij de communisten. Hij maakt enkele reizen naar het buitenland, onder meer naar Indonesië (1947, 1950) en Suriname en de Nederlandse Antillen (1949). Zijn positie in het NVV is inmiddels zo centraal dat hij in 1949, bij de pensionering van het duo Evert Kupers en Cees van der Lende, tweede voorzitter van het NVV wordt met het vooruitzicht na vier jaar H. Oosterhuis als voorzitter op te volgen. Namens het NVV is hij actief bij de uitwerking van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en de in 1950 gestichte Sociaaleconomische Raad. Zijn inzet voor pariteit voor de vakbeweging in de product- en bedrijfsschappen betekent dat de werkgevers weinig voelen voor medewerking aan deze schappen. Wat de medezeggenschap in de bedrijven aangaat, verwacht Suurhoff dat scholing een van de belangrijkste taken van de vakorganisaties zal worden, maar doorziet niet dat de zwakke wetgeving de ondernemers volop kansen geeft de invoering van ondernemingsraden te vertragen.

Suurhoff, die de oprichting van de Partij van de Arbeid (PvdA) steunt, is in de herfst van 1945 opnieuw lid van de Tweede Kamer geworden en tot juli 1946 ook nog lid van de Amsterdamse gemeenteraad.

Hij ondersteunt de grote lijnen van de regeringspolitiek en mijdt opnieuw de omgang met communisten en bestrijdt hen fel in het debat. In de PvdA is hij lid van de plancommissie die in 1951 het rapport *De weg naar de vrijheid, Een socialistisch perspectief* uitbrengt. In september 1952 worden, op instigatie van Oosterhuis, twee leidende figuren uit de vakbeweging opgenomen in het derde kabinet-Drees, A.C. de Bruijn van de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB) en Suurhoff, die de post van Sociale Zaken en Volksgezondheid krijgt. Hiermee komt een eind aan zijn vakorganisatieperiode. Hij betreurt het dat maatschappelijke zorg ondergebracht is bij het nieuwe ministerie voor Maatschappelijk Werk maar verzoent zich met het ministerschap van F.J.F.M. van Thiel, die hij nog uit Sint Michielsgestel kent. Tijdens zijn zesjarig ministerschap fungeert A.A. van Rhijn als staatssecretaris voor arbeidsvoorwaarden en internationale aangelegenheden. Dit laatste terrein ligt Suurhoff niet vanwege de eraan verbonden plichtplegingen. Hij werkt zich snel in op de voor hem nieuwe terreinen van volksgezondheid en emigratiebeleid en geldt als een minister met sterke eigen ideeën, die makkelijk de schrijfmachine grijpt om zijn memorie van antwoord zelf uit te tikken, die in de Kamer niet altijd parlementair taalgebruik bezigt en meermalen het onaanvaardbaar uitsprekt. Onder Suurhoff krijgen de sociale partners makkelijker toegang tot het ministerie.

Op 21 december 1956 vindt in de Haagse dierentuin een feestvergadering plaats om de 'Noodwet Drees' uit te luiden. Een groep ouderen begroet minister Drees bij zijn binnenkomst met applaus.

Suurhoff slaagt er in de ouderdomsvoorziening uit de noodwet-Drees een definitieve vorm te geven en meer sociale wetgeving voor te bereiden. In maart 1956 nam de Tweede Kamer de Algemene Ouderdomswet (AOW) aan die in 1957 van kracht

is geworden. Hoewel velen deze eerste waardevaste volksverzekering met de naam Drees verbinden, is de totstandkoming het werk van Suurhoff. Ook de Algemene Weduwen- en Wezenwet uit 1959 kan als zijn werk worden gezien, al kan hij de verdediging in de Kamer niet meer op zich nemen als gevolg van het aftreden van het vierde kabinet-Drees in december 1958. Bekritiseerd wordt Suurhoff vanwege zijn gevoelloze houding jegens de arbeiders in de Dienst Uitvoerende Werken, die volgens hem te weinig bereid zijn in andere delen van het land te gaan werken. Zijn maatregelen om hen hiertoe te dwingen moet hij in 1955 onder druk van de Raad van Vakcentrales terugnemen. Ook krijgt hij veel kritiek op zijn restrictieve en niet-gedifferentieerde loonpolitiek, terwijl als gevolg van een krappe arbeidsmarkt in de tweede helft van de jaren vijftig steeds meer zwarte lonen worden betaald. De onvrede uit zich voor de PvdA in verkiezingsverlies in 1959 en voor het NVV in ledenverlies.

In 1959 keert Suurhoff terug in de Kamer, waarin hij zich binnen de PvdA-fractie tot tegenspeler van fractievoorzitter J.A.W. Burger ontwikkelt. Deze spanning krijgt een breder bereik, als het PvdA-congres van maart 1961 Suurhoff tot partijvoorzitter kiest. Uiteindelijk treedt Burger in het najaar van 1962 af, als gevolg van de aanhoudende oppositie en de felle kritiek op hem in vooral *Het Parool*. Op deze krant heeft Suurhoff enige invloed. Zo is hij er als minister in geslaagd, door interventie bij hoofdredacteur P.J. Koets, een voor hem onwelgevallig bericht over ontwikkelingen inzake loonmatiging uit de krant te houden. In 1959 is hij in het curatorium van de krant gekomen, waar de partijpolitieke controverse met Burger en de berichtgeving daarover in *Het Parool* uitvoerig aan de

orde kwamen. Bij de stemming in het partijbestuur over het verzoek van Burger zich te distantiëren van de kritiek van Het Parool geeft de stem van Suurhoff de doorslag, wat voor Burger aanleiding is als fractievoorzitter op te stappen. Suurhoff legt later aan Burger uit dat hij een vakbondsman is, die probeert mensen die hem in de weg staan weg te slaan. Zijn voorzitterschap van de partij is niet eenvoudig, omdat de PvdA bij de verkiezingen in 1963 opnieuw verliest en als organisatie geleidelijk verstart. In april 1965 neemt J.G.H. Tans het voorzitterschap van hem over, omdat Suurhoff minister van Verkeer en Waterstaat wordt in het kabinet onder leiding van J.M.L.Th. Cals. Dit kabinet treedt na de 'nacht van Schmelzer' in oktober 1966 af. Ondanks zijn kanker staat Suurhoff opnieuw op de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen. In februari 1967, een maand voor zijn dood, wordt hij herkozen. Suurhoff is in Amsterdam overleden op 14 maart 1967.

NVV-voorzitter Dirk Roemers antwoordt op de vraag of Suurhoff een goed kameraad in het dagelijks leven was:

► *'Hij kon prachtig vertellen. Zijn reisverhalen voor het personeel van het NVV waren gebeurtenissen. Maar hij gunde zich weinig tijd voor persoonlijke contacten. Hij had te veel te doen. Als "baas" in het NVV was hij geen gemakkelijk man, maar stevige antwoorden kon hij best verdragen. Onze eerste felle botsing ruimde veel misverstand op. Als je in de klem zat, kon je op hem rekenen. Velen hadden een warme vriendschap voor zijn hoekige persoonlijkheid.'*

De Algemene Ouderdomswet van 31 mei 1956, heeft tot doel een algemene, de gehele bevolking omvattende, verplichte verzekering tegen de geldelijke gevolgen van ouderdom, ingaande op het 65ste levensjaar. De uitvoering van de wet is opgedragen aan de Sociale Verzekeringsbank. De AOW is de eerste volksverzekering van Nederland. Eerdere wetten waren uitsluitend gericht op werknemers. Doordat dit de eerste volksverzekering is, werd de AOW meteen de grootste wet die de SVB en de Raden van Arbeid uitvoeren.

In 1956 aanvaard het parlement de Algemene Ouderdomswet (AOW) ingediend door de minister van Sociale Zaken J.G. Suurhoff. Iedereen die in Nederland woont of elders woont maar hier in loondienst werkt is ongeacht het inkomen en maatschappelijke positie premie plichtig en verzekerd van een uitkering na het bereiken van de 65-jarige leeftijd. De premie is een percentage van het inkomen, maar de uitkering is voor eenieder gelijk. Het behelst de solidariteit tussen arm en rijk. Bewust worden andere inkomsten van gepensioneerden niet verreken met de AOW uitkering om het sparen voor aanvullende pensioenen niet te ontmoedigen.

In 1965 is de AOW-uitkering opgetrokken tot het sociaal-minimum en in 1971 gelijkgesteld aan het wettelijk minimumloon. In 1997 zijn er 1,4 miljoen huishoudens met een AOW-uitkering, waarvan 80% een aanvullend pensioen heeft.

Lit. & bron.: J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid IV. De welvaartstaat: volksverzekeringen, verzekeringsconcerns, financiële dienstverleners en institutionele beleggers 1945-2000* (Amsterdam 2000) p. 60-65; B. Reinalda, 'Suurhoff, Jacobus Gerardus' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 8 (Amsterdam 2001) p. 273-279

1952 Gemeenschappelijk Administratie Kantoor

sociale zekerheid

Het Gemeenschappelijk Administratie Kantoor (GAK) is een instelling belast met de uitvoering van de sociale zekerheid. Het verricht de administratie van een aantal bedrijfsverenigingen en daarnaast ook de administratie van werknemersverzekeringen (WAO, WW en Ziektewet) en is verantwoordelijk voor de uitvoering van de Wajong en voorzieningen zoals de Tolkvoorziening. In 2000 is het GAK generationaliseerd en in januari 2002 fuseerde de instelling met het Landelijk instituut Sociale Verzekeringen (Lisv) en

Het gebouw van het Gemeenschappelijk Administratiekantoor in Amsterdam in 1969.

met de uitvoeringsinstanties Cadans, GUO, SFB en USZO tot het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV).

Lit. & bron.: Wikipedia: *Gemeenschappelijk Administratiekantoor* (juni 2025)

1952 Werkloosheidswet (WW)

sociale zekerheid

Onder leiding van het kabinet-Drees-Van Schaik is de 'Wet van 9 september 1949 tot verplichte verzekering van werknemers tegen geldelijke gevolgen van onvrijwillige werkloosheid' (Werkloosheidswet, Staatsblad J 423) aangenomen, waarna deze in 1952 in werking trad. De overheid en werknemers betalen elk de helft van de premie. De hoogte van de uitkering is 80% van het laatstverdiende loon met een maximumduur van een half jaar. In 1964 is de Wet Werkloosheidsvoorziening (WWV) in werking getreden. Deze geeft voor de periode ná de initiële zes maanden twee jaar lang een uitkering van 75 procent van het laatstgenoten loon.

Per 1 januari 1987 is met de zogenaamde "stelselherziening sociale zekerheid" de Werkloosheidswet vervangen door een nieuwe wet met dezelfde naam. Aanvankelijk werd deze Nieuwe Werkloosheidswet (nWW) genoemd. De Wet Werkloosheidsvoorziening (WWV) die voorzorg in een uitkering na afloop van de WW, is tegelijkertijd voor nieuwe gevallen afgeschaft. Onderscheiden worden de "kortdurende uitkering" met een duur van 6 maanden en een hoogte van 70% van het wettelijk minimumloon en een loongerelateerde uitkering. De maximale uitkeringsduur is vijf jaar. Na afloop van de loongerelateerde WW-uitkering heeft de werknemer bij voortdurende werkloosheid recht op een vervolguitkering ter hoogte van maximaal 70% van het wettelijk minimumloon. De duur van de vervolguitkering is twee jaar. Per 1 januari 2004 is de vervolguitkering afgeschaft.

1952 Organisatiewet sociale verzekeringen

sociale zekerheid

De in 1952 tot stand gekomen Organisatiewet Sociale Verzekering (OSV) leidt tot een grootscheepse reorganisatie van de bedrijfsverenigingen. Vanaf dat tijdstip zijn er 26 bedrijfsverenigingen. De Raden van Arbeid hadden al een koepel: de in 1919 opgerichte Vereniging van Raden van Arbeid. Op 1 januari 1995 is er een nieuwe Organisatiewet Sociale Verzekeringen (nOSV) van kracht geworden.

1959 Algemene Weduwen- en Wezenwet (AWW)

sociale zekerheid

De Algemene Weduwen- en Wezenwet (AWW), is ingevoerd in 1959. De AWW voorzorg oorspronkelijk alleen in een uitkering aan een vrouw als haar man overleed. Tot 1994 waren alleen mensen onder de AOW-leeftijd premie verschuldigd. De Algemene Nabestaanden Wet (ANW) verving per 1 juli 1996 de AWW.

Een voorziening voor weduwen en wezen maakten al deel uit van de eerste wetsontwerpen op het terrein van de ongevallenverzekering. De Ongevallenwet 1901 bevat een weduwe en wezenrente, wanneer de verzekerde als gevolg van een bedrijfsgeval is komen te overlijden. Ook de latere ongevallenwetten, de Invaliditeits- en Ouderdomswet, de Kinderbijslagwet, de ambtelijke pensioenen en de meeste ondernemings- en bedrijfstakpensioenfondsen kennen voorzieningen voor weduwen en wezen. De uitkering aan de weduwe bedroeg 30% van het dagloon van de overledenen, een halfwees ontving tot zijn zestiende verjaardag een uitkering van 15% van het dagloon. Ook de Zee-ongevallenwet van 1919 en de Land- en tuinbouwongevallenwet van 1922 bevatten voorzieningen voor weduwe en wezen.

Collectieve voorzieningen tegen inkomstenderving bij overlijden van de kostwinnaar zijn tot na de Tweede Wereldoorlog schaars en karig. Minder dan de helft van de weduwe heeft een weduwe

pensioen. Nabestaanden blijven veelal onverzorgd achter en moeten een beroep doen op familie of de armenzorg. Gehuwde vrouwen beschikken doorgaans niet over een eigen inkomen, omdat ze slechts op bescheiden schaal deelnemen aan het arbeidsproces. Een voorziening tegen de geldelijke gevolgen bij overlijden van de kostwinner is dan ook broodnodig. In 1959 komt daartoe de Algemene Weduwen- en Wezenwet tot stand. Aanvankelijk alleen voor weduwe van vijftig jaar en ouder en voor wezen. Later komen ook jongere weduwe met kinderen en arbeidsongeschikte weduwe voor een uitkering in aanmerking. In 1960 zijn er 106.000 uitkeringsgerechten, ongeveer 80% van de weduwen tussen 20 en 65 jaar. Een uitspraak van de centrale Raad van Beroep geeft vanaf 1989 ook weduwnaars recht op een AWW-uitkering op grond van de Wet op gelijke behandeling van mannen en vrouwen (Wgb). Op 1 juli 1996 maakt de AWW plaats voor de Algemene Nabestaande Wet (ANW). De ANW bepaalt dat alleen nabestaande geboren voor 1950 in aanmerking komt voor een uitkering of wanneer er een of meer jonge kinderen beneden de 18 jaar zijn. Bovendien kent de ANW een inkomenstoets.

Lit. & bron.: J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 110-113; J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid IV. De welvaartstaat: volksverzekeringen, verzekeringsconcerns, financiële dienstverleners en institutionele beleggers 1945-2000* (Amsterdam 2000) p. 59

1963 Algemene Bijstandswet (ABW)

hulp en bijstand

Wet, die de plicht van de overheid tot financiële bijstand aan haar burgers regelt. Op 1 januari 1996 is de nieuwe ABW ingevoerd, waardoor de ABW ingrijpend is gewijzigd. Centraal staat de verzorgingsgedachte; degene die niet in de kosten van het bestaan kan voorzien, wordt door de ABW in staat gesteld maatschappelijk te blijven functioneren. De bijstandswet is het sluitstuk van de sociale verzekering, de uitkering wordt slechts verstrekt wanneer men op geen enkele andere manier kan voorzien in de noodzakelijke kosten van zijn bestaan.

Op 1 januari 1965 is de wet ingevoerd onder verantwoordelijkheid van de toenmalige minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk (CRM) Marga Klompé. De wet, waarvan de vaststelling al in 1963 plaatsvond, regelt de bijstand in Nederland. Dit houdt in dat er in de wet staat wie hoeveel hulp krijgt per situatie. Met ingang van 1 januari 1996 is de wet ingrijpend gewijzigd en wordt de herziene Algemene Bijstandswet (Abw) van kracht. Op 1 januari 2004 is de Awb ingetrokken en vervangen door de Wet werk en bijstand. Op 1 januari 2015 is de Wet werk en bijstand gewijzigd - tegelijk met de Wet op de sociale werkvoorziening (WSW) en de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten (Wajong) - en omgedoopt tot Participatiewet.

Margaretha Albertina Maria (Marga) Klompé is geboren in Arnhem op 16 augustus 1912. Ursula Maria Josepha Aloisia Verdang is haar moeder en de fabrikant van postpapier Joannes Petrus Maria Klompé haar vader. Ze groeit met drie zusjes en een broertje op in een katholiek gezin. Aanvankelijk is het gezin welvarend en behoort het tot de sociale bovenlaag van Arnhem, maar als haar vader rond 1930 ernstig ziek wordt vallen de inkomsten weg. De van oorsprong Duitse moeder is een trotse vrouw, die weigert voor materiële ondersteuning naar de katholieke armenzorg te gaan. Met steun van haar familie zet zij een kosthuis voor jonge meisjes op. Het is voor haar een erezaak haar kinderen te laten

doorleren. Klompé bezoekt de nieuwe katholieke Hogere Burgerschool (HBS-B) in Arnhem en studeert vanaf 1929 aan de Rijksuniversiteit Utrecht natuur- en scheikunde. De studie leidt tot een geloofscrisis, die haar tenslotte terugbrengt bij het katholicisme. Na het behalen van haar kandidaatsexamen in 1932

geeft ze, om aan het gezinsinkomen bij te dragen, naast haar studie les in scheikunde aan het meisjeslyceum Mater Dei in Nijmegen. Ze is een begenadigd lerares en blijft tot juli 1949 aan deze school verbonden. In 1937 behaalt zij haar bul en begint aan haar promotieonderzoek. In 1941 promoveert ze in Utrecht in de wis- en natuurwetenschappen bij de chemicus Hugo Kruijt. In 1942 doet zij een aanvullend doctoraalexamen natuurkunde en begint, met het doel huisarts te worden, aan de studie geneeskunde, maar moet deze afbreken als veruit de meeste studenten weigeren de verlangde loyaliteitsverklaring te geven om tewerkstelling in Duitsland te voorkomen.

Bij de Duitse overval op Nederland in mei 1940 is Klompé als lid van de Vrouwelijke Vrijwilligers Hulp in Arnhem betrokken bij hulpverlening aan gewonden op de Grebbeberg. Zij wordt lid van de overkoepelende en aanvankelijk illegale Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (UVV) en is hiervan tussen 1943 en 1953 vicepresident. Door haar werk als persoonlijk koerier (onder de schuilnaam Dr. Meerbergen) voor aartsbisschop Johannes de Jong, die het verzet van de kerk tegen de Duitse bezetter leidt, krijgt ze contacten in de hoogste kerkelijke kringen, maar later ook met de sociaaldemocraat Willem Drees, toen lid van het College van Vertrouwensmannen. Zij helpt het Rode Kruis bij de evacuatie van de Arnhemse bevolking in september 1944 als gevolg van de geallieerde luchtlandingen en blijft actief in het verzet onder de schuilnaam Truus van Aken. Ze duikt onder in Otterlo en is na de bevrijding van Arnhem in april 1945 betrokken bij het werk van het Rode Kruis en de UVV om de verwoeste stad weer bewoonbaar te maken. Na de oorlog eert het Rode Kruis haar met het Gouden Kruis van Verdienste, de hoogste onderscheiding. Klompé breidt haar netwerk onder vooraanstaande vrouwen uit door deel te nemen aan het in het laatste oorlogsjaar opgerichte Nederlandse Vrouwen Comité (NVC), dat na de oorlog uitgroeit tot een voor de regering belangrijk adviesorgaan voor vrouwenzaken. Verzetsstrijder en NVC-president Marie Anne Tellegen, die na de oorlog als directeur van het Kabinet van de Koningin een schakelfunctie tussen staatshoofd en regering vervult, wordt een goede vriendin. Het NVC wil niet langer uitgaan van de vooroorlogse 'hokjesgeest', waarbij ook vrouwenorganisaties gescheiden opereren volgens de zuil waartoe ze behoren. Klompé sluit zich aan bij de in mei 1945 opgerichte Nederlandse Volksbeweging, die op christelijk-humanistische leest is geschoeid en eveneens uitgaat van de doorbraakgedachte. Ze overweegt toe te treden tot de in februari 1946 opgerichte Partij van de Arbeid (PvdA), maar de socialistische traditie vormt voor haar een belemmering. Zij treedt toe tot de Katholieke Volks Partij (KVP), die zich uitsprekt voor herstel en behoud van de katholieke zuil maar meer openstaat voor samenwerking met sociaaldemocraten dan de Rooms-Katholieke Staatspartij en zich als christelijk-voortuitstrevend presenteert.

Klompé wordt actief in de katholieke vrouwenbeweging. In september 1946 is ze medeoprichtster van het Katholiek Vrouwen Dispuut, dat ernaar streeft hoogopgeleide katholieke vrouwen op de KVP-kandidatenlijst voor de Tweede Kamer te krijgen. Dit streven past in een situatie waarin vrouwen al decennia kiesrecht hebben en zich bovendien tijdens de oorlog actief hebben betoond in het verzet. Het sluit tevens aan bij ongehuwde vrouwelijke katholieke leken, die al vóór de oorlog naar manieren zochten om maatschappelijk actief te zijn op basis van hun geloofsidentiteit. Het Dispuut is beïnvloed door de pauselijke oproep uit 1945 tot een actieve rol van (ongehuwde) katholieke vrouwen. Het Dispuut zal uiteindelijk circa honderd leden tellen met Klompé als eerste presidente (1946-1948). In dezelfde periode is zij secretaris van het Landelijk Centrum der R.K. Vrouwenbeweging. Door toedoen van Tellegen kreeg Klompé in 1947 voor het Landelijk Centrum een plaats in de Nederlandse delegatie naar de Tweede Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (VN) in Lake Success bij New York. Onder de indruk van haar goed gedocumenteerde optreden dringen mededelegatieleden en KVP-prominenten Leo Beaufort en Emanuel Sassen er bij haar op aan zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1948. Door hen komt ze ook in het blikveld van KVP-fractie leider Carl Romme.

Klompé is ambivalent over het Kamerlidmaatschap en gaat akkoord met een onverkiesbare plaats op de kandidatenlijst. In augustus 1948 komt zij toch in de Tweede Kamer, als Sassen minister van Buitenlandse Zaken wordt in het eerste kabinet-Drees en zij zijn zetel inneemt. Zij is één van vijf vrouwen op honderd Kamerleden. Twee van hen, Corrie Tendeloo (PvdA) en Christine Wttewaall van Stoetwegen (Christelijk-Historische Unie), hebben eveneens een universitaire opleiding. Klompé kan goed overweg met Romme. Tussen hen ontwikkelt zich een drukke correspondentie. Klompé past in

het beeld van vrouwelijke politici, die hun loopbaan behalve aan eigen kwaliteiten mede te danken hebben aan een in een masculiene omgeving invloedrijke beschermheer. Ze ontplooit zich in de Kamer op twee terreinen, buitenlandse politiek en maatschappelijk werk. Romme heeft meer affiniteit met binnenlandse dan met buitenlandse politiek en laat het laatste graag aan haar over. Op haar beurt laat Klompé zich inspireren door Romme en zij zou haar streven om 'instrument' van god te willen zijn aan hem hebben ontleend. Naarmate de tijd vordert laat Romme zich meer aan haar standpunten gelegen liggen. Hij is geen gemakkelijke man. Des te opmerkelijker is het dat hun politieke relatie goed blijft, hoewel zij soms openlijk van mening verschillen, zoals bij de kwestie van betaalde arbeid door gehuwde vrouwelijke ambtenaren. Romme heeft zich hiertegen al vóór de oorlog verzet en houdt vast aan zijn standpunt. In september 1955 interpelleert Tendeloo minister Louis Beel van Binnenlandse Zaken over de positie van huwende en gehuwde vrouwelijke ambtenaren. Het debat eindigt met een motie waarin een arbeidsverbod voor gehuwde vrouwelijke ambtenaren met steun van alle negen vrouwelijke Kamerleden wordt verworpen met 46 tegen 44 stemmen.

In 1948 is Klompé, als Kamerlid en namens het Landelijk Centrum, opnieuw lid van de Nederlandse delegatie naar de Algemene Vergadering van de VN in Parijs, waar ze actief is in de Derde Commissie, die zich bezighoudt met sociale, humanitaire en culturele zaken en in dat jaar de Verklaring van de Rechten van de Mens formuleert. Ze woont hierna de Algemene Vergaderingen van de VN bij tot 1952. Van augustus 1949 tot september 1950 was Klompé plaatsvervangend lid van de Raadgevende Vergadering van de nieuw opgerichte Raad van Europa in Straatsburg, aanvankelijk als enige vrouw. Van januari 1953 tot december 1954 is zij lid van deze Vergadering en daarna nog een keer plaatsvervangend lid (van juli 1955 tot oktober 1956). Van september 1952 tot oktober 1956 is Klompé eveneens lid van de Ad hoc Assemblee van de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS), die zonder succes een statuut voor de Europese Politieke Gemeenschap voorbereidde. In beide internationale organisaties, de Raad van Europa en de EGKS, doet ze veel commissiewerk en behoort zij tot de parlementariërs die Europese integratie belangrijk vinden. Door de aandacht van de pers voor Europese zaken wordt Klompé in Nederland bekend. Als Kamerlid valt zij op door haar grote kennis van zaken, haar ijver en haar verdiensten als spreker. Zij is populair in haar partij. In 1952 is ze lijstaanvoerder voor de kieskring Arnhem-Nijmegen bij de Kamerverkiezingen. Over het algemeen wijken haar standpunten niet of nauwelijks af van die van de KVP-fractie, maar zij is in 1954 geschokt door het Mandement van de bisschoppen, waarin deze het PvdA-lidmaatschap ontraden en dat van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen en de omroepvereniging VARA verbieden en zij deelt haar ongenoegen met andere katholieke intellectuelen.

Eerste zitting van het kabinet Drees III op 12 oktober 1956. Zittend v.l.n.r. Jelle Zijlstra, Marga Klompé, Joseph Luns, A. Struyken, Willem Drees, Ivo Samkalden, J. Cals. Staand v.l.n.r. Henk Hofstra, H. Witte, C. Staf, Sikko Mansholt, J. Algera, Ko Suurhoff, secretaris van Drees.

In oktober 1956 wordt Klompé minister van Maatschappelijk Werk in het vierde rooms-rode kabinet-Drees, dat kampt met oplopende spanningen tussen KVP en PvdA en in december 1958 ten val komt. Liever had zij Buitenlandse Zaken gedaan, maar dat departement vindt men niet geschikt voor een vrouw. Klompé is de eerste vrouwelijke minister in Nederland. Zij blijft minister van Maatschappelijk Werk in zowel het interim-kabinet-Beel (1958-1959), dat uit de drie confessionele

partijen bestaat, als het confessioneel-liberale kabinet onder leiding van Jan de Quay, dat tot juli 1963 bestaat. Hoewel maatschappelijk werk niet Klompé's voornaamste belangstelling heeft gehad, maakt zij zich vanuit haar katholieke inspiratie en sociale bewogenheid het terrein eigen en draagt eraan bij het bestaansrecht van het departement te versterken. Zij moet de komst van repatrianten uit Indonesië regelen en na de inval van de Sovjet-Unie in Hongarije, eind 1956, blijft zij in de ministerraad met humanitaire argumenten pleiten voor verhoging van het aantal toe te laten vluchtelingen. Ze houdt zich verder bezig met bejaardenoorden, 'onmaatschappelijke' gezinnen en woonwagenbewoners. In 1961 brengt zij een wet tot beperking van het verhaalsrecht in de Armenwet tot stand en in 1963 de Wet op de Bejaardenoorden. Samen met minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid Gerard Veldkamp ziet zij in 1963 de Algemene Bijstandswet aangenomen, die de Armenwet uit 1912 vervangt en bedoeld is om alle volwassen Nederlanders zonder eigen inkomen van een bestaansminimum te voorzien. Aan de totstandkoming is een langdurige onenigheid met Sociale Zaken voorafgegaan. Veldkamp blijft op zijn aandringen, tegen de zin van Klompé, verantwoordelijk voor de uitvoering van de groepsregelingen, de uitkeringen aan groepen werklozen, mindervaliden, kunstenaars en zelfstandigen, die onder haar departement vallen. Daarom kan hij de Algemene Bijstandswet, haar geesteskind, toch medeondertekenen. Er zijn voortdurend conflicten met Sociale Zaken omdat Klompé haar departement wil uitbreiden met Volksgezondheid, dat onder Sociale Zaken valt. De betrokken ministers Ko Suurhoff (PvdA) en Veldkamp weten dit echter te verhinderen. In verband met ziekte van minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen Jo Cals, is zij twee keer ad interim minister op zijn departement (van november 1961 tot februari 1962 en van april tot juni 1963). Na het aftreden van het kabinet De Quay in hetzelfde jaar neemt ze vrijwillig plaats in de Tweede Kamer. Waarschijnlijk is Klompé het beu steeds te moeten strijden voor haar ministerie, vooral met Veldkamp. Klompé geniet eind jaren vijftig grote waardering en behoort in 1963 tot de drie populairste bewindslieden. Hoe belangrijk ze inmiddels als rolmodel is, blijkt uit de talrijke reacties van vrouwen in de pers en in brieven naar omroepen, waarin ze uiting geven aan hun ongenoegen dat juist zij verkiest voorlopig geen minister meer te zijn.

Tijdens de 'nacht van Schmelzer' in oktober 1966, die het kabinet-Cals, waarin de PvdA deelneemt, ten val brengt, stemt zij voor de motie van Norbert Schmelzer. Hoewel haar persoonlijke sympathie naar Cals uitgaat, vindt zij het belangrijker de eenheid van de KVP-fractie, waarin velen naar haar opstelling kijken, te behouden. Het kabinet-Cals heeft het departement van Maatschappelijk Werk uitgebreid tot Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en de nieuwe minister-president, Jelle Zijlstra, weet haar te laten toetreden tot zijn overgangskabinet. In november 1966 is Klompé opnieuw minister. Ze verdedigt met succes de ontwerp-Omroepwet van haar voorganger Maarten Vrolijk (PvdA), die de Tweede Kamer in januari 1967 aanneemt. Tijdens de kabinetsformatie die volgt op de Tweede Kamerverkiezingen van februari 1967 wordt haar naam genoemd als mogelijk formateur en zelfs minister-president. Maar ze vindt dat het land niet toe is aan een vrouwelijke minister-president en bovendien acht ze zichzelf niet bekwaam genoeg vanwege haar gebrek aan financieel-economische ervaring. Zoals eerder formeert ze mee op de achtergrond en laat opnieuw merken een voorkeur te hebben voor rooms-rode samenwerking. Toch treedt ze in april 1967 voor de tweede keer als minister toe tot een confessioneel-liberaal kabinet, onder leiding van Piet de Jong, dat tot juli 1971 aanblijft. Ze laat zich leiden door de vraag met welke partij de KVP het beste in staat is de christelijke beginselen te realiseren. Haar departement heeft het tij mee, anders dan toen ze nog alleen minister van Maatschappelijk Werk was en men twijfelde aan het bestaansrecht ervan. In 1968 ziet zij de Woonwagenwet aangenomen. Dat het departement sinds 1965 is uitgebreid met de kunstsector, gaat niet ongemerkt aan haar voorbij. In 1969 ontstaat commotie rond de uitreiking van de PC Hooftprijs aan de schrijver Gerard Reve. Zij neemt de verantwoordelijkheid voor de prijs, zoals blijkt uit haar toespraak, die (destijds ongebruikelijk) gevolgd werd door een kus. Er waren luidruchtige vernieuwingstendenzen in de theater- en muziekwereld en dankzij de voortgaande stijging van het overheidsbudget voor kunst en cultuur subsidieert het departement vernieuwende theater- en muziekgroepen, die ontstaan naast de bestaande repertoiregezelschappen. Diverse Kamerleden complimenteren Klompé met de wijze waarop ze de dialoog met de kunstenaarswereld in stand probeert te houden. Kritiek is er op de vrijgevege manier van subsidiëren door het departement. Tijdens

de actie voor crèches van de actiegroep Dolle Mina laat zij zich kronen tot 'Miss Kresj 1970'. In 1971 besluit Klompé de actieve politiek te verlaten. Zij laat op het departement een systematisch welzijnsbeleid en een gedecentraliseerde opzet van beleidsontwikkeling achter. Koningin Juliana informeert Klompé in juli 1971 zelf over haar benoeming als eerste vrouw tot Minister van Staat. Klompé wordt geraadpleegd bij de kabinetsformatie van 1973 en bij de overgang naar het katholieke geloof en het huwelijk van prinses Irene. Tijdens de kroning van Beatrix tot koningin in 1980 draagt zij in de stoet de grondwet mee. Zij bleef vooral actief in de katholieke kerk, met bijzondere aandacht voor vredes- en veiligheidsvraagstukken. Zij is lid van de pauselijke commissie Justitia et Pax (1967-1971) en van de beleidsadviescommissie van de Bisschoppenconferentie (1971-1986). Zij is voorzitter van de sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken (1971-1981, daarna gewoon lid) en voorzitter van Justitia et Pax in Nederland (1972-1985). Zij heeft sympathie voor vernieuwingsbewegingen in de kerk en geeft daaraan ook uiting. In juli 1966 spreekt zij tijdens een redevoering in London haar kritiek uit op de grote rijkdom van het Vaticaan en in 1985 laat zij zich in een open brief bij het pausbezoek aan Nederland kritisch uit over het pauselijk bestuursapparaat. Zij wil echter polarisatie voorkomen en kiest uiteindelijk voor het gezag van Rome.

Klompé's hart en ziel liggen in haar werk. Zij blijft, net als haar zusters, ongehuwd. Ze verbergt haar status niet en laat zich aanspreken met 'juffrouw' en niet met 'mevrouw', al spreekt men haar op het ministerie aan met 'excellentie'. Eind januari 1971 breekt ze haar heup, wat haar ook in latere jaren last bezorgt. In oktober 1985 wordt bij haar pancreaskanker in een gevorderd stadium geconstateerd, waaraan zij op 28 oktober 1986 overlijdt. In verschillende steden zijn straten naar haar genoemd, er is een Marga Klompé Stichting en de universiteit van Tilburg, die haar in 1982 een eredoctoraat heeft verleend, stelt in 2010 de Marga Klompé-leerstoel in. In 1984 is in de Tweede Kamer een zaal naar haar genoemd, waarin in 2012 een borstbeeld van haar, gemaakt door Margot Homan, is onthuld.

De Algemene bijstandswet kwam in de plaats van de Armenwet die dateerde van 1854 en in 1912 slechts iets was aangepast. Met de Abw is het primaat van de armenzorg bij de overheid komen te liggen. Voorheen zijn hoofdzakelijk de kerken en particuliere instellingen verantwoordelijk voor de armenzorg. Dat gebeurde op basis van liefdadigheid, maar vanaf 1965 is bijstand een recht. In de loop van de jaren 1980 blijft de hoogte van de bijstand achter bij de kosten van levensonderhoud en bemoeienis van derden met de armenzorg neemt weer toe. In 1987 richt de Raad van Kerken de werkgroep Arme kant van Nederland op, met als doelstelling: aandacht vragen voor de armoedeproblematiek. Vanaf het begin van de 21ste eeuw worden door diverse kerken en particuliere instellingen plaatselijk voedselbanken ingesteld. Voor 2006 wordt geschat dat 8000 huishoudens gebruikmaken van de voedselbanken. In 2023 is dat aantal opgelopen tot 38.000.

Lit. & bron.: A. Ribberink, 'Klompé, Mrgaretha Albertina Maria' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA-online 2018); Wikipedia: *Algemene Bijstandswet* (juni 2025)

1966 Gemeenschappelijke Medische Dienst

Sociale zekerheid

Voor de uitvoering van de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering wordt naast de al bestaande bedrijfsverenigingen een Gemeenschappelijke Medische Dienst (GMD) opgericht. De GMD wordt als apart orgaan noodzakelijk geacht, omdat de uitvoering van de WAO een expertise vereist die schaars voor handen is. Het tekort aan artsen in het algemeen en verzekeringsgeneeskundigen in het bijzonder, zet minister Veldkamp aan tot de stichten van deze instantie. Er moet één organisatie zijn om tot een uniforme beoordeling te komen, maar ook is het noodzakelijk om de schaars aanwezige deskundige artsen bijeen te brengen om dienstbaar te zijn aan alle bedrijfsverenigingen. De bedrijfsverenigingen zijn verplicht advies te vragen aan de GMD.

Het werk van de GMD, gebaseerd op wettelijke regelingen, rechterlijke uitspraken, sociaal-politieke wensen van het paritair samengestelde bestuur en de praktijk van alle dag, moet gezien worden tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren zestig en zeventig. Het optimisme

van de jaren zestig krijgt in de jaren zeventig een omslag. De economie stagneert en er komt een einde aan het geloof van de 'maakbare samenleving'. Juist als de GMD goed op gang komt is er sprake van een recessie waarin de werkgelegenheid forse klappen oploopt en bezuinigingen de ruggengraat gaat vormen van het overheidsbeleid.

De WAO is, op institutioneel niveau, een breuk met het verleden. De Sociale Verzekeringsbank en de bedrijfsverenigingen droegen voor de uitvoering van de Ongevallen- en Invaliditeitswetten de verantwoordelijkheid voor het hele traject: keuring, begeleiding en revalidatie en toekenning en betaling van de uitkering. De Organisatiewet Sociale Verzekeringen van 1966 vindt het echter wenselijk dat traject te voorzien van meer expertise, omdat:

► ... revalidatie en invaliditeitsschatting een hoge mate van gespecialiseerde deskundigheid eisen en het schaarse aantal beschikbare deskundigen daarom gebundeld dient te worden ...

Het oprichten van de GMD betekent derhalve dat het traject wordt opgeknipt en verdeeld over twee instanties. Het opknippen van verantwoordelijkheden zal gedurende haar bestaan op de GMD een stempel blijven drukken. De taken van de GMD liggen op het terrein van de arbeidsongeschiktheidsbeoordeling en het voorzieningenbeleid. Het op re-integratie en revalidatie gerichte werk krijgt in de praktijk gestalte naar de eisen van de tijd.

De invoering van de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet (AAW) in 1976 betekent voor de GMD uitbreiding van de werkzaamheden. Deze volksverzekering zorgt voor een enorme uitbreiding van het verzekerde bestand. Zelfstandige ondernemers en vroeg-gehandicapte zonder arbeidsverleden vallen onder de dekking van deze volksverzekering.

Eind jaren zeventig begint het economisch draagvlak onder het sociale zekerheidsstelsel af te brokkelen. Opeenvolgende regeringen sleutelen, lees bezuinigen, aan het uitkeringsniveau en de duur van de uitkering. Ook de AAW en WAO ontkomen niet aan de stelselherziening van de sociale zekerheid. De GMD reageert met een alternatief plan ter beheersing van het aantal arbeidsongeschikten. In plaats van een eenzijdige fixatie op de instroom, wordt voorgesteld om meer in te zetten op bevordering van de uitstroom. Een rem op de instroom zorgt alleen maar voor een verhoogde toeloop naar andere regelingen. In de tweede helft van de jaren tachtig krijgt de GMD meer ruimte voor een efficiënt re-integratiebeleid. In 1986 krijgt de Dienst een bemiddelingsvergunning voor gedeeltelijk arbeidsongeschikten. Een verhoogd scholingsbudget en de mogelijkheid om loonkostensubsidies toe te kennen completeert het instrumentarium voor het bevorderen van re-integratie.

De analyse van de sociale partners in de Stichting van de Arbeid inzake de taakverdeling tussen GMD en bedrijfsverenigingen, leidt tot de conclusie, dat de structuur waarin beide organisaties hun werk moeten doen, nooit op samenwerking gericht is geweest. Het lijkt derhalve logisch om de GMD op te heffen en de taken over te dragen.

Met het van kracht worden van de nieuwe Organisatiewet Sociale Verzekeringen (nOSV) op 1 januari 1995 komt na 27 jaar een eind aan de GMD. De bedrijfsverenigingen nemen het werk over.

Lit. & bron.: E. Bulder, *De GMD een produkt van zijn tijd* (Amsterdam 1995) p. 7, 11; L. van Bergen, "Revalidatie voor rente." Medische zorg en de WAO' in: *Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg 1880-2006* (Amsterdam 2008) p. 549-550;

1967 Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering

Sociale zekerheid

In 1965 is de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) in beide Kamers aanvaard. Op 1 juli 1967 is de WAO van kracht geworden. De wet is bedoeld voor werknemers die langdurig ziek zijn of gehandicapt en niet meer of niet meer volledig in het eigen onderhoud kunnen voorzien.

De wet komt in de plaats van delen van de ziekwet, de drie ongevallenwetten (industrie, land- en tuinbouw en zeevaart en visserij) en de invaliditeitswet. De wet beoogt vereenvoudiging in uitvoering omdat verschillende wetten in één wet zijn verenigd. Het recht op een WAO-uitkering ontstaat als na

één jaar ziekte wet nog steeds sprake is van arbeidsongeschiktheid. De reden van de arbeidsongeschiktheid (ziekte of ongeval) doet er niet meer toe. Voor de uitvoering van de WAO is naast de bestaande 26 Bedrijfsverenigingen de Gemeenschappelijk Medische Dienst in het leven geroepen. De WAO is in eerste instantie met name bedoeld als voorziening tegen loonderving in het geval van langdurige arbeidsongeschiktheid. Naast de inkomensverzekering kent de WAO, voor zover het ziekenfonds daar niet in voorziet, voorzieningen voor behoud, herstel en/of bevordering van de arbeidsgeschiktheid.

Op 29 december 2005 is de WAO opgevolgd door de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA). De WAO is nog van kracht voor mensen aan wie reeds vóór 2006 een WAO-uitkering is toegekend.

Lit. & bron.: L. van Bergen, "Revalidatie voor rente.' Medische zorg en de WAO' in: *Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg 1880-2006* (Amsterdam 2008) p. 337-341

1975 Pro-Gastarbeiders

arbeidsmigratie

Na de onafhankelijkheid van Nederlands-Indië kwamen circa 400.000 Indische Nederlanders naar Nederland. De komst in 1951 van ruim twaalfduizend Molukkers werd – ook door hen zelf – als tijdelijk gezien. Veel problemen zijn er niet. Vanaf begin jaren vijftig verbetert de economie van Nederland en is er een groeiende behoefte aan personeel. In 1962 arriveert per trein het eerste groepje Spaanse bouwvakkers in Rotterdam dat in Noord-Spanje is geworven. Het nijpende gebrek aan werknemers brengt bedrijven tot dergelijke drastische maatregelen. Later volgen er meer Spanjaarden als deel van een grote arbeidsmigratie naar Nederland uit Zuid-Europa: Joegoslaven, Grieken en Italianen, na enige tijd gevolgd door Turkse en Marokkaanse werknemers en Kaapverdiaanse zeelieden.

De gastarbeiders gaan aan de slag in laaggeschoold werk in de mijnen, fabrieken, havens, tuinbouw, schoonmaak- en andere bedrijven. Zij worden in houten barakken of in pensions gehuisvest. Vier, zes of acht, zelfs twaalf personen op één kamer is geen uitzondering. Ook de werkomstandigheden zijn vaak 19e-eeuws: lage lonen, geen of slechte contracten. Taalonderwijs wordt niet aangeboden. De overheid beschouwt integratie als ongewenst; zij zijn immers maar tijdelijk in Nederland. Het idee van terugkeer naar hun thuisland blijft nog lang het officiële uitgangspunt van de overheid, maar die terugkeer vindt niet plaats. Veel gastarbeiders laten vrouw en kinderen overkomen en vestigen zich permanent in Nederland. In 1973 besluit de regering werving van gastarbeiders te stoppen. De Surinaamse onafhankelijkheid in 1975 zorgt voor een nieuwe instroom. Voormalige rijksgenoten komen in grote aantallen naar Nederland. De grondslag voor een multiculturele samenleving is daarmee gelegd en wordt versterkt als politieke en oorlogsvluchtelingen uit diverse landen veiligheid en onderdak komen zoeken. Naarmate duidelijk wordt, dat de gastarbeider een blijvertje is, ontstaan initiatieven om hen hulp te verlenen. De Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers is een initiatief van het bedrijfsapostolaat om katholieke Spanjaarden en Italianen de helpende hand te bieden. Als het legertje buitenlandse werknemers wordt aangevuld uit Turkije, Joegoslavië en Marokko wordt in 1966 de stichting omgezet in een organisatie voor alle gezindten. Op no. 112 van de Beukelsdijk in Rotterdam hebben de Spanjaarden, Grieken en Italianen hun centrum en op no. 16 de Turken. De stichting houdt hier spreekuur en adviseert in zake verblijfsvergunningen en sociale zekerheid.

Nederlandse vrijwilligers ondersteunen acties voor lotsverbetering van de nieuwkomers. Een van de eersten is de lerares en tolk/vertaalster Spaans Nel Soetens. Zij geeft les aan Spaanse gastarbeiders. Voor een van die lessen bezoekt Soetens een woonplek aan de Waalhaven en schrikt van de omstandigheden waarin de gastarbeiders moeten leven. 6 tot 12 bedden per kamer zijn geen uitzondering en taalles of enige verdere hulp is er niet. In 1969 richt zij samen met haar echtgenoot in Rotterdam het Aktie Komitee Pro Gastarbeiders (AKPG) op. Het is de eerste organisatie die zich actief inzet voor de verbetering van de positie van gastarbeiders in Nederland.

Nel Soetens in 1973. Foto Ary Groeneveld.

Het AKPG brengt wantoestanden in de pensions in de publiciteit en eist van huisbazen en gemeente verbetering. Het Aktie Komitee geeft in 1970 als eerste onderwijs in de Nederlandse taal aan buitenlandse arbeiders. Naast de acties en het onderwijs is er een drukbezocht spreekuur.

Het Komitee gaat vaak de straat op en de acties variëren van ballonnen in het Rotterdamse stadhuis, kraakacties, taallessen tot demonstraties. Nel Soetens staat altijd vooraan bij deze acties en wordt het boegbeeld van de beweging Pro Gastarbeiders. Soetens signaleert in diverse bundels, met levensverhalen van gastarbeiders, problemen die pas

later breed worden onderkend, zoals de botsing tussen culturen, gedwongen huwelijken en wat we later 'loverboy-praktijken' zal worden genoemd.

In 1983 stippelt de regering een beleid uit voor integratie van de minderheden. Sinds dat jaar slingert het overheidsbeleid en het publieke debat heen en weer tussen integratie met erkenning van eigen cultuur of juist zoveel mogelijk aanpassen aan de Nederlandse cultuur.

In de jaren negentig wordt steeds vaker gewezen op hardnekkige problemen zoals het niet beheersen van de Nederlandse taal, langdurige werkloosheid, schooluitval en criminaliteit bij groepen allochtone jongeren. Geleidelijk worden meer eisen gesteld, zoals het verplicht leren van de Nederlandse taal. In 1998 is de Wet inburgering nieuwkomers (Win) door het parlement aanvaard. Desondanks zijn de opvattingen over migratie en asiel in Nederland ernstig verscherpt.

Lit. & bron.: M. van der Linde, *Aktiekomitee Pro Gastarbeiders en Nelly Soetens. De nieuwe sociale kwestie* (2008); A. van der Schoor, *Het Rotterdam boek* (Rotterdam/Zwolle 2008) p. 367, 373; www.canonsociaalwerk.eu; <https://geschiedenislokaal010.nl/bronnen>;

1987 Toeslagenwet

hulp en bijstand

De per 1 jan. 1987 in werking getreden wet die voor de periode dat men is aangewezen op een loondervingsuitkering (ZW, WAO/AAW, WW) in een aanvulling op de loondervingsuitkering tot het relevante sociaal-minimum voorziet. Op deze wijze wordt in de regel voorkomen dat ondersteuning op grond van de Algemene Bijstandswet noodzakelijk wordt.

De toeslagenwet (TW) wordt uitgevoerd door het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) en is bedoeld om, indien nodig, het inkomen aan te vullen tot het sociaal minimum van personen die een uitkering ontvangen krachtens een werknemersverzekering. Dat zijn de:

- ▶ Werkloosheidswet (WW),
- ▶ Ziektewet (ZW),
- ▶ Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA),
- ▶ Wet op de arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO),
- ▶ Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering jonggehandicapten (Wajong),
- ▶ Wet arbeidsongeschiktheidsverzekering zelfstandigen (WAZ),
- ▶ Wet arbeid en zorg (Wazo)
- ▶ Wet inkomensvoorziening ouder werklozen (IOW).

Er is geen vermogenstoets. Als er voor de uitkering zelf geen sollicitatieplicht is dan is die er ook niet voor de toeslag. Als men een gezamenlijke huishouding met iemand voert zijn er extra voorwaarden voor het recht op uitkering. Als daaraan voldaan is heeft de ander geen sollicitatieplicht.

Toeslagen op grond van de Toeslagenwet moeten worden onderscheiden van uitkeringen die ook toeslag worden genoemd, maar op andere wetten zijn gebaseerd en geen verband houden met

(voormalig) werknemerschap. Dat zijn anno 2023 de zorgtoeslag, huurtoeslag, kindertoeslag en het kindgebonden budget, die behandeld worden door de belastingdienst, afdeling Toeslagen. Het was niet de Toeslagenwet, maar het zijn deze andere regelingen die onderwerp zijn van het toeslagenschandaal.

In sommige gevallen heeft men geen recht op toeslag. Dit is onder andere in de volgende situaties:

► men voert een gezamenlijke huishouding met iemand die is geboren na 31 december 1971 en heeft geen thuiswonend kind onder de 12 jaar (dit is de 1990-maatregel). In dat geval kan men wel (gezamenlijk) bijstand aanvragen.

► men is jonger dan 21 jaar en woont nog bij de ouders en heeft geen kind onder de 18 jaar waarvoor men kinderbijslag ontvangt.

De toeslagenwet kan ook gelden voor personen die loon doorbetaald krijgen tijdens ziekte maar minder ontvangen dan het sociaal minimum (Wet uitbreiding loondoorbetalingsverplichting bij ziekte en Loondoorbetaling bij ziekte).

Een toeslag volgens de toeslagenwet vult de uitkering plus, in het geval van een gezamenlijke huishouding, het inkomen van de ander aan tot een normbedrag, maar is maximaal het verschil tussen het loon dat de werknemer vroeger verdiende en de loondervingsuitkering.

Voor een alleenstaande die (in deeltijd) minder verdiende dan het sociale minimum vult de toeslagenwet de uitkering dus aan tot het voormalige loon, als hij verder geen loon of uitkering heeft. Dit is van belang als hij door de vermogenstoets geen bijstand krijgt; als hij wel bijstand krijgt maakt het materieel niet uit dat hij de toeslag krijgt.

Voor een kostwinner die minder dan ongeveer 140% van het minimumloon verdient, met een partner zonder loon of uitkering, wordt de uitkering aangevuld tot het sociale minimum voor gehuwden, mits hij niet valt onder de 1990-maatregel (zie boven).

Een deel van de inkomsten telt de eerste twee jaar niet mee bij het berekenen van de toeslag. Het bedrag van het inkomen dat niet meetelt is maximaal 15% van het bruto minimumloon.

Het gaat om "inkomen uit arbeid" en "overig inkomen". Het Algemeen inkomensbesluit socialezekerheidswetten bepaalt wat daaronder verstaan wordt: inkomen uit tegenwoordige en vroegere arbeid (zoals loon, winst uit onderneming, resultaat uit overige werkzaamheden en pensioen) en de meeste uitkeringen uit volksverzekeringen, werknemersverzekeringen en sociale voorzieningen, maar bijvoorbeeld niet een lijfrente-uitkering (behalve als het recht daarop is toegekend ter vervanging van gederfd of te derven loon) en inkomsten uit vermogen.

Om de normbedragen van de toeslagenwet te bepalen wordt gekeken naar het sociaal minimum, gerelateerd aan het minimumloon. De bruto bedragen komen netto neer op de bijstandsnorm voor de betreffende leefsituatie.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Toeslagenwet* (nov. 2025)

Wonen en cultuur

**Volkshuisvesting, ontspanning, sport
en recreatie**

In verschillende bronnen wordt de 'coelghearde' (kooltuin) gezien als de voorloper van de volkstuin. Deze middeleeuwse tuinen zijn in gebruik bij de bevolking en niet in het bezit van de adel. Steden verpachten grond buiten de stadsgrenzen aan de stadsbevolking en weldoeners op het platteland stellen land beschikbaar aan landarbeiders. Vanaf het begin van de industrialisatie worden er ook stukjes grond beschikbaar gesteld aan industriearbeiders. Deze tuinen kunnen beschouwd worden als tuinen van charitatieve aard.

De volkstuin kent een geschiedenis die nauw verwant is aan de moestuin. Door de industrialisatie komt een volksverhuizing op gang van het platte land naar de stad. De landarbeiders zoeken hun geluk in de stad maar komen vaak bedrogen uit. Het loon dat ze verdienen is zo laag dat ze genoodzaakt zijn om hun karige dieet aan te vullen met eigen verbouwde groente, aardappelen en fruit. Ze zijn bekend met het onderhouden van een moestuin en brengen die kennis in de stad in praktijk. Omdat ze niet beschikken over eigen grond worden de tuinen vaak aangelegd op braakliggende stukjes grond net buiten de stad. Sommige arbeiders hebben het geluk dat ze hun voedsel mogen telen bij een boer die hen grond beschikbaar stelt voor een laag bedrag, maar omdat de meeste arbeiders geen geld hebben om grond te pachten ontstaat wildgroei aan illegale tuinen. Deze illegale moestuinen zijn een doorn in het oog van de stedelingen die het maar een armoedige bende vinden en het liefst de arbeiders met hun tuinen uit de stad zien verdwijnen.

Ook de huisvesting laat veel te wensen over. Er is niet genoeg geld om zich fatsoenlijk te huisvesten en ze zijn niet in staat om zich aan die ellende te onttrekken, omdat ze vaak laaggeletterd zijn en niet in staat om de heersende macht schriftelijk van hun nood te overtuigen. Tot overmaat van ramp beginnen gemeenteraden, stadsbewoners en industriëlen zich tegen de illegale moestuinen te keren die door hen, uit esthetische overwegingen, met de grond gelijk worden gemaakt. Het probleem wordt zo nijpend dat er een oplossing voor moet komen. Die komt uit de hoek van de sociale woningbouw. Socialisten en kerkelijk leiders beginnen zich de ellende van de arbeiders aan te trekken en ontwikkelen een plan om ze betaalbaar te huisvesten en een oplossing te vinden voor hun behoefte om zelf groenten, aardappelen en fruit te verbouwen. Naast wooncomplexen worden er ook moestuin-complexen aangelegd. Zo ontstaan de eerste tuinen voor het volk (lees arbeiders) en de volkstuin is een feit.

Het eerste volkstuincomplex is in 1838 tot stand gekomen in Franeker. Een initiatief van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen'. De volkstuinvereniging komt voort uit een samenwerking van ambtenaren van de gemeente en bestuurders van de woningbouwcoöperatie. De vereniging staat los van de woningbouwvereniging en heeft een eigen bestuur. Het succes van dit initiatief krijgt al snel een landelijk vervolg en zo ontstaan overal in Nederland verenigingen van volkstuinders. Maar daarmee is het leed nog niet voorbij. De grond die gemeenten ter beschikking stellen wordt met het grootste gemak weer onteigend om er woningen, fabrieken of wegen te bouwen. De tuinders hebben geen poot om op te staan. Hun verenigingsbesturen zijn in veel gevallen niet bij machte om zich tegen de onteigening te wapenen en moeten met lede ogen aanzien hoe hun tuinen worden weg geschoffeld. Soms heeft een volkstuindersvereniging een bestuur dat met hulp van de politiek of de Kerk de vernieling van tuinen ongedaan weet te maken of compensatie af te dwingen. Het zijn kleine successen die de inspiratie zijn om in 1928 een overkoepelende organisatie te stichten, die voor alle volkstuinders

Moestuinpark Stadspolder in Dordrecht.

verenigingen in de bres kan springen als dat nodig is. Die vereniging is het Algemeen Verbond van Volkstuinders Verenigingen Nederland (AVVN) die met bekwame bestuurders invloed uitoefent op de landelijke politiek, zodat de volkstuinders minder kwetsbaar zijn.

De volkstuinten worden langzaam maar zeker naast fabrieksarbeiders ook bevolkt door ambtenaren, docenten en kunstenaars. Waardoor de aard van de volkstuin verandert. Deze wordt niet langer gezien als een noodzakelijke tuin voor voedselvoorziening maar ook als een plek waar je kunt recreëren. Een prachtige plek om er met je gezin naartoe te trekken om te genieten van de rust, de natuur en je eigen oogst. Tot in de jaren '50 van de vorige eeuw zijn op de volkstuinten voornamelijk groenten, aardappelen en fruit verbouwd, maar na 1950 worden er ook siergewassen gekweekt. Het zorgt ervoor dat steeds meer stedelingen de volkstuin ontdekken als een ideale plaats om te recreëren. De stijgende welvaart in de jaren '70, maakt dat de volkstuin steeds vaker wordt ingeruild voor een luxe vakantie of een andere vorm van recreatie. De volkstuin raakt langzaam maar zeker in onbruik. Alleen de echte 'diehards' blijven door tuinieren. Steeds vaker komen tuinen leeg te staan. Een ontwikkeling van andere orde is de individualisering van de samenleving. De verenigingsgeest gaat daardoor verloren. Nieuwe leden willen wel een voordelige tuin maar men is niet bereid om deel te nemen aan het verenigingsleven. Men wil optimaal profiteren van de lusten, maar niet delen in de lasten. Op de 'werkochtenden' verschijnen steeds minder leden. Deze ontwikkeling zet uiteraard kwaad bloed waardoor er op de complexen spanningen ontstaan, die niet erg bevorderlijk zijn voor de goede sfeer. Hierdoor ontstaat nog meer leegstand en ledenverval.

Siertuin met tuinhuis (met grasdak) op tuinpark Tuinwijk in Groningn.

Rond de eeuwwisseling tekent zich een nieuwe trend af. Nieuwe tuinders dienen zich aan. Zij nemen een volkstuin, omdat ze schoon genoeg hebben van de afstandelijke voedselcultuur waarin we leven. Zij willen onbespoten, eerlijke groente eten en niet langer afhankelijk zijn van een landbouwindustrie die maar raak strooit met vergif en pesticiden. Daarnaast ontwikkelt zich nog een andere trend. Naast het telen van onbespoten voedsel begint men ook met het telen van exclusieve rassen. De zogenaamd 'vergeten groenten' worden herontdekt, alsook exclusieve rassen die niet in de schappen van de supermarkt te vinden zijn. De culinaire tuinder is geboren.

Van tuin naar keuken is een logische volgende stap voor fijnproevers en liefhebbers van culinaire hoogstandjes. Het zijn mensen die weten hoe ze van het leven moeten genieten en die nieuwe trends op het gebied van buitenleven en buiten koken op de voet volgen. Zij introduceren het 'koken op de tuin'. Met betrekkelijk eenvoudige middelen kunnen zij een fantastische maaltijd klaarmaken op hun volkstuin en die met hun medetuinders op de tuin gebruiken, al dan niet aangevuld met eigen gemaakte likeurtjes of bijvoorbeeld vlierbloesem champagne.

Hierdoor krijgt het verenigingsleven, en de collectiviteit, weer een impuls. De (verplichte) werkochtenden zijn niet langer een noodzakelijke hindernis maar een gelegenheid om met elkaar het complex te onderhouden onder het genot van koffie, thee, zelf gebakken cake en koek, soep etc. Door deze nieuwe insteek staan volkstuincomplexen weer in de belangstelling en er zijn zelfs wachtlijsten, omdat te weinig plek is. Ook de economische crisis draagt daartoe bij. Veel nieuwe leden zoeken een uitweg uit de zorgen en zien een volkstuin als een geweldige manier om je te kunnen ontspannen en als bron van verse eigen groenten, aardappelen en fruit. Met de huidige voedselprijzen is een volkstuin weer lonend. Als je bedenkt dat je van 2.5 kilo pootaardappelen zo'n 60 kilo consumptie aardappelen kan maken is de winst snel uitgerekend.

In 1853 geeft Z.M. Koning Willem III aan het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) opdracht een onderzoek in te stellen naar en van voorlichting te dienen omtrent:

► *“de vereischten en inrigting eener arbeiderswoning, welke, voldoende aan de regelen der Gezondheidsleer, en overeenkomstig de behoeften van onzen landaard, tevens door de matigheid der kosten van aanbouw en waarborg levert tegen geldelijk verlies en omtrent de middelen welke kunnen leiden tot verbetering van den hoogst ongunstigen toestand, waarin de arbeidende standen in dit opzicht verkeeren.”*

Er wordt naar aanleiding van deze opdracht een onderzoek ingesteld in verschillende grote steden. In de inleiding van het in 1855 opgeleverde verslag staat te lezen:

► *“Bedroevend is veelal, zelfs in ons vaderland, waar de reinheid heet tot den volksaard te behooren, waar de zindelijkheid en netheid gezegd worden bij voorkeur te worden behartigd, de woning van den nederigen werkman. Beperkt in ruime mate, veelal slecht verlicht, onvolkomen tegen de invloeden van de atmosfeer beschut, op vochtige plaatsen en in gangen en stegen, niet van het hoog noodige voorzien, zonder aanvoer van overvloedig water, zonder afvoer van de meest afzichtelijke onreinheid is de woning van den werkman niet zelden een plaats van schrik voor de meer beschaafde, waar de onreinheid soms ten top stijgt, de dampkring verpest is door alles wat er opeengestapeld en verrigt wordt, de zedeloosheid hare wieg en bakermat vindt en waar de brandpunten ontstaan van ziekten, wier invloed zich wijd rondom zich verspreidt, om alle standen aan te tasten en den gees der verwoesting te doen rondgaan tot in de huizen der meer beschaafden.”*

Het verslag toont onmiskenbaar de erbarmelijke omstandigheden aan waarin vele arbeiders in de steden moeten wonen en dat de overheid zich wel zeer weinig gelegen laat liggen aan de onacceptabele huisvesting van veel van haar burgers. Ondanks het signaleren van de misstanden in de volkshuisvesting valt het initiatief wetsvoorstel van het Tweede Kamerlid W. Wintgens in 1854 niet in goede aarde. Het wetsvoorstel beoogt het instellen van plaatselijke raden van gezondheid, die de gemeentebesturen moeten voorlichten en steunen in alles wat op de openbare gezondheidsregeling betrekking heeft, in het bijzonder toezicht houden op de in huur gegeven woningen. Het wetsvoorstel wordt met 29 tegen 22 stemmen verworpen, waarmee voor lange jaren overheidsbemoediging met gezondheidszorg en volkshuisvesting van de baan is.

In 1859 wonen in Amsterdam bijna vierentwintigduizend mensen in kelders waar het daglicht geen toegang heeft. Het gebrek aan lucht en licht en vochtigheid en kilte veroorzaken ziekten. De dompige en mistroostige omstandigheden zijn zeer deprimerend en niet goed voor de geestelijke gezondheid. Het aantal kelderwoningen omvat zo'n vierde deel van alle ellendige woningen in de stad.

Een groeiende bevolking noodzaakt niet alleen tot woningbouw, maar ook tot utiliteitsbouw, wat het belang van de bouwnijverheid doet toenemen. Met de woningbouw is het ondanks de urgentie lange tijd droevig gesteld. De bevolkingstoename leidt aanvankelijk niet tot woningbouwactiviteiten zoals de ontwikkeling van de woningvoorraad in steden als Rotterdam en Amsterdam aantoont. In Amsterdam is er tussen 1795 en 1859 zelfs sprake van een

De Gerard Doustraat in de Asterdame Pijp.

vermindering met ruim 2800 woningen. Meer dan 10% van de woningvoorraad! Het beeld van de twee voornoemde steden is overeenkomstig met dat van de rest van het land. Eerst na 1850 is er sprake van een groeiende woningbouw. Bouwondernemers gaan bouwen voor een anonieme markt met seriebouw en massaproductie. Het scherpst in het oog springend is de zogenaamde 'revolutiebouw',

de door hypotheekbanken gevoede speculatieve arbeiderswoning, waarvan het 'hoogtepunt' ligt tussen 1875 en 1883. De achtergrond van de term revolutiebouw komt voort uit de verruiming van het werkterrein van de banken, die een revolutie mogelijk maakt in de woningbouw. De banken gaan zich vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw bezighouden met het verlenen van krediethypotheek ter financiering van het bouwproces, wat vooral speculanten aantrekt. Zo kan voor het eerst een begin worden gemaakt met de bouw van goedkope arbeiderswoningen van zeer matige kwaliteit. Het enige wat voor het bouwen van woningen nodig is, is een stuk grond en enige kredietwaardigheid, waarbij de grond en de nieuwbouw als onderpand dienen. Zo zorgt het bankwezen voor financiële middelen om de bouw te bekostigen, wat vanaf 1870 in de grote steden een bouwexplosie teweegbrengt. Speculanten c.q. beleggers zinspelen op een aanhoudend tekort aan woonruimte in de steden, waardoor de huren en de waarde van de woningen zullen stijgen.

Vanwege de industrialisatie trekken veel mensen voor werk naar de grote stad. Tussen 1875 en 1900 verdubbelt de bevolking in de meeste Nederlandse steden en moeten er snel huizen worden gebouwd. Traditionele vakbekwame bouwers kunnen niet aan de vraag voldoen en al snel veroveren vaak onbekwame en onbemiddelde ondernemers een groot deel van de markt. Grote nieuwe wijken worden in hoog tempo uit de grond gestampt. De nieuwe particuliere bouwers doen dit zonder enige planmatige aanpak of oog voor de lange termijn en gebruiken vaak goedkope materialen. Enkele manco's uit die tijd: slecht geschoolde bouwvakkers, gebruik van te nat hout of goedkopere houtsoorten die gevoelig zijn voor rot, slechte mortel, stenen die niet doorbakken zijn, verf in hoofdzaak gemaakt van water en krijt, en onvoldoende fundering. Vaak worden er minder heipalen geslagen dan de bouwtekening aangeeft of, om de schijn te wekken, worden kortere paalstukken aan de vloerbalken gehangen. Bouwfraude kent men in die tijd ook: leveranciers leveren

Om en Bij in de Haagse Schilderswijk, met tramlijn 6 voor de deur.

kortere palen dan volgens de bouwtekening en bodem noodzakelijk is, en misschien zijn ook wel kortere (lees: goedkopere) besteld door de opdrachtgever. De nieuwe wijken worden volgebouwd met smalle diepe huizen, meestal drie of vier verdiepingen hoog, verdeeld in voor- en achter-woningen, elk zo'n 25 vierkante meter groot. Gevels zijn vaak 5 tot 6 meter breed, en de panden vaak zo'n 12 meter diep. Revolutiebouw uit de laatste decennia van de negentiende eeuw is veelal te herkennen aan twee voordeuren op de begane grond, een voor de benedenverdieping met woning of winkel en een voor het trappenhuis naar boven, drie vensters breed, bekroond door een witte daklijst met een kap en hijsbalk.

Grote gezinnen, vaak 5 tot 7 personen: vader en moeder met hun kinderen, wonen in een paar kleine, donkere, tochtige en vochtige kamers.

De Woningwet van 1901 maakt een begin met de doelbewuste overheidszorg voor het wonen. Deze wet verplicht gemeenten bouwvoorschriften op te stellen die de kwaliteit van de woningbouw in positieve zin moet beïnvloeden, voor betere en grotere woningen en uitbreidingsplannen die van overheidswege worden gecontroleerd.

Vooraf in Amsterdam vinden we veel revolutiebouw. De bevolking groeit in de tweede helft van de negentiende eeuw van 180.000 naar 520.000. De bevolkingsexplosie maakt stadsuitbreiding noodzakelijk. Voor het eerst gaat Amsterdam bouwen buiten de Singelgracht, hier verrijzen na 1875 slecht gebouwde volkswijken zoals (van Oost naar West) de Indische Buurt, de Dapperbuurt, de Pijp, de Kinkerbuurt en de Staatsliedenbuurt. In januari 1899 storten negen panden aan de Jan Pieter Heijestraat in Amsterdam in. In september van dat jaar ondergaan drie panden op de hoek van de Dapperstraat en de Pieter Nieuwlandtstraat hetzelfde lot. In januari 1900 storten nog eens vier panden in, deze keer aan de Sint Willibrordusstraat. Het leidt tot groeiende

politieke steun voor strengere bouwvoorschriften, gemeentelijk bouw- en woningtoezicht en voor de Woningwet die door het parlement wordt goedgekeurd. Na de inwerking treden van de Woningwet in 1902 en de Amsterdamse bouwverordening in 1905 wordt er degelijker gebouwd. Dat zien we in Plan Zuid van Berlage, Plan West, de Spaarndammer-buurt, Watergraafsmeer (Betondorp) en de tuindorpen in Amsterdam-Noord.

Ook in Den Haag, in de Schilderswijk, is revolutiebouw te vinden, maar vele huizen uit die periode zijn inmiddels gesloopt. Een voorbeeld in Rotterdam is het Oude Westen, daar is gebouwd zonder enig stedenbouwkundig uitbreidingsplan. Dit komt mede doordat Rotterdam tot aan de stadsgrenzen is volgebouwd. In de weilanden van buurgemeente Delfshaven, net over de grens met Rotterdam, ontstaan straten met woningen waar veel behoefte aan is. Voor de bouwende speculanten is het zeer aantrekkelijk dat Delfshaven een veel minder strenge bouwverordening hanteert dan Rotterdam. De wijk 'Oude Westen' is er het resultaat van. De vijfhonderd meter lange straten lopen ononderbroken door van Kruiskade tot Binnenweg. De meeste van de gebouwde huizen zijn vanwege de slechte kwaliteit in de stadsvernieuwingsperiode rond 1980 door nieuwbouw vervangen. In het nieuwe plan zijn ook dwarsstraten geprojecteerd.

Lit. & bron.: A.M. Kuijsten, 'Volkshuisvesting' in: *Gelderland* (Arnhem 1926) p. 739 e.v.; H. Roland Holst, *Kapitaal en arbeid in Nederland* (Rotterdam 1932⁴) p. 121; Wikipedia: *Revolutiebouw* (juli 2025)

1852 Woningbouwvereniging

volkshuisvesting

Voor de invoering van de Woningwet van 1901 telt Nederland ongeveer 40 woningbouwverenigingen die zonder overheidssteun opereren. Veelal zijn deze door sociaal bewogen particulieren opgericht. De oudste woningbouwcorporatie in Nederland is de in 1852 opgerichte Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse (VAK) in Amsterdam.

In 1851 doen C.P. van Eeghen, J.M. Messchert van Vollenhove en J. van Eik, sociaal voelende Amsterdamse notabelen, kooplieden en aanhangers van het Reveil, een oproep aan een aantal vooraanstaande Amsterdammers om een particuliere bouwmaatschappij op te richten, die iets moet gaan doen aan de woningnood en belabberde huisvesting van arbeidersgezinnen. Ze vinden het een morele verplichting om persoonlijk in te grijpen en trekken belangrijke geneesheren en andere gefortuneerde Amsterdammers over de streep. Op de intekenlijst, die bij de oproep is gevoegd, staan twintig filantropisch ingestelde Amsterdammers. Ieder lid brengt f2000 in, waar ze maximaal 3% rente op zullen krijgen. De VAK telt daarmee 20 leden en vijf bestuursleden.

Tijdens de oprichtingsvergadering op 21 februari 1852 worden de statuten vastgesteld. De nieuwe vereniging stelt zich ten doel arbeiders en hun gezinnen goede en gezonde woningen te verschaffen, hetzij door aankoop van daartoe geschikte woningen, dan wel door middel van eigen aanbouw op daartoe aangekochte of in erfpacht verkregen grond. De woningen zullen zo doeltreffend mogelijk worden ingericht, waarvoor slechts een zeer billijke huur zal worden gevraagd. Een voorname overweging om dit te doen is van moralistische aard. Bij gebrek aan een fatsoenlijk thuis hebben de arbeiders de neiging op straat te gaan rondhangen of in de kroeg en dreigen op "het verkeerde pad" te geraken. Met goede woningen willen de oprichters de huiselijkheid bij de bewoners bevorderen en het familieleven in stand houden. Als aanhangers van het Reveil zien ze de te krappe huisvesting bovendien als een bron van onzedelijke samenwoning. De woningen zullen per gezin dan ook zo veel mogelijk van elkaar worden afgescheiden en er zal geen sprake zijn van gemeenschappelijke werk- of eetzaal. Hoe moralistisch ook, in tegenstelling tot vormen van kerkelijke bedeling mag hun initiatief in hun ogen vooral geen bevoogdende bijwerking hebben. Toch zijn de woningen slechts bestemd voor "nette" mensen. Dat wordt vooral afgemeten aan de stiptheid waarmee de huur wordt betaald. Als men daar niet streng in zou zijn, zo vindt men, zal de dienstverlening van de vereniging alleen maar ontaarden in een nieuw soort bedeling, en luiheid worden aangekweekt in plaats van werkzaamheid te bevorderen. Van de arbeidersgezinnen werd evenwel verwacht dat ze het gehuurde goed schoon houden en geen mensen bij zich laten inwonen die niet tot het gezin behoren. Dronkenschap en

openbare ontucht zullen ogenblikkelijke verwijdering uit de woning tot gevolg hebben, evenals overlast voor burens en aanstootgevend gedrag.

Hoe voortvarend de VAK te werk gaat, mag blijken uit het besluit tijdens de eerste vergadering om een terrein aan te kopen op het Amsterdamse eiland Oosterburg. De VAK koopt hier een gebouw dat nog door de VOC is gebouwd en laat het slopen. Op deze plaats verreeft in 1853 het eerste blok huizen: 18 woningen met elk twee ruime vertrekken, voorzien van privaat, gootsteen en ijzeren ledikant. In 1917 is het blokje aan Werkspoor verkocht, omdat opknappen te duur is voor de Vereeniging. Vrijwel alle andere 750 woningen van de VAK hebben de tand des tijds tot op heden overleefd. Veel panden zijn inmiddels gemeentelijk of rijksmonument als toonbeeld van de filantropische woningbouw uit de 19e eeuw.

In totaal weet de VAK in de periode 1850-1900 circa 780 woningen te bouwen op diverse locaties in de stad. De huurprijs van de verenigingswoningen bedraagt gemiddeld ongeveer 1/6 deel van het inkomen van de huurders. De bouw van goede arbeiderswoningen die met deze lage huur kunnen worden geëxploiteerd, is ook in deze periode zeer problematisch. Uiterste eenvoud is geboden. Willemstraat 132-150 is het laatste bouwproject van de VAK. Aan het eind van de negentiende eeuw neemt de invloed van de vereniging af. Stijgende grondprijzen en de hoge rentestand maken het steeds moeilijker om op grote schaal betaalbare arbeiderswoningen te bouwen. Na de invoering van de Woningwet in 1902 worden nieuwe woningbouwverenigingen opgericht. De VAK besluit zich nog alleen bezig te houden met het verhuren, verbeteren en moderniseren van de woningen die al in haar bezit zijn en nieuwbouw voortaan aan andere over te laten. In 1962 neemt de gemeente Amsterdam de aandelen van de vereniging over.

Hoek Lijnbaansgracht-Willemstraat. Het woningblok 132-150 is eind 19e eeuw het laatste nieuwbouwproject van de VAK.

Woningstichting Rochdale is een woningcorporatie die veel sociale-huurwoningen en ander vastgoed bezit en beheert in de gemeenten: Amsterdam, Diemen, Landsmeer, Heemskerk, Zaanstad en Purmerend. De stichting beheert bijna 40.000 sociale-huurwoningen en ruim 5.000 andere ruimten, zoals vrijesectorhuurwoningen, winkels, bedrijfsruimten, garages, parkeerplaatsen en plekken in studentenhuizen en woongroepen. Aanvankelijk was de woningcorporatie een vereniging, maar na een fusie met Woningstichting Patrimonium in januari 2004 is gekozen voor de stichtingsvorm als rechtspersoon.

Bouwblok Molukkenstraat in de Indischebuurt. Door Rochdale gebouwd in 1911.

Rochdale is sinds het Koninklijk Besluit van 31 mei 1906 een erkende woningcorporatie en dient derhalve uitsluitend werkzaamheden te verrichten in het belang van de volkshuisvesting. De regels en richtlijnen waaraan de stichting zich dient te houden, en de prestaties die moeten worden verricht, zijn wettelijk vastgelegd in de Woningwet van 1901. De oorsprong van de woningstichting is de oprichting van de Coöperatieve Bouwvereniging Rochdale op 12 mei 1903. De initiatiefnemers zijn Pieter Roeland, koetsier op de paardentram en de tramconductor Hendrik Glimmerveen. Op grond van de in 1901 in werking getreden Woningwet zien Roeland en Glimmerveen hun kans schoon om woningbouw door de arbeiders zelf ter hand te nemen. Glimmerveen publiceert op

26 april 1902 onder de titel 'Werk aan den Winkel' een artikel in 'De Gemeentewerkman', het orgaan van de Centrale (Amsterdamse) Gemeentewerkliedenbond. Hierin oppert hij dat de Bond zelf als bouwonderneming kan optreden. Directeur J.H. Neiszen van de Gemeentetram Amsterdam zegt zijn hulp toe. Volgens de Woningwet kan echter de Gemeentewerkliedenbond niet zelf bouwprojecten starten. Het moet een instelling zijn die zich uitsluitend bezighoudt met het belang van de volkshuisvesting. In mei 1903 komen 40 arbeiders bijeen in de d'Geelvinck aan het Singel 540 en richten Rochdale op. De naam verwijst naar de Engelse plaats Rochdale, ten noorden van Manchester, de bakermat van de coöperatieve gedachte, waar de in 1844 opgerichte verbruikerscoöperatie al in 1867 een woningbouwvereniging stichtten.

Rochdale realiseert in 1909 de eerste woningwetwoningen van Amsterdam in de Van Beuningestraat in de Staatsliedenbuurt, ontworpen door Jan Ernst van de Pek. Deze bouwt in 1911 voor Rochdale ook een blok in de Atjehstraat/Molukkenstraat in de Indische Buurt. De projecten kenmerken zich door eenvoud, degelijkheid en een scheiding van kamer, keuken en slaapkamers. Gestreefd wordt naar een gemeenschappelijke tuin en bibliotheek. De bewoners worden zo nodig begeleid door een woningopzichteres, die wekelijks de huur komt ophalen en zo oog houdt op een ordentelijke bewoning. Rochdale verhuurt verspreid over de stad huurwoningen zoals vrijwel de gehele Van Tijenbuurt in Geuzenveld. In de Bijlmermeer zijn de honingraatflats verdeeld over de woningbouwverenigingen en verhuurt Rochdale onder meer Grubbehoef tot de overgang naar Nieuw Amsterdam.

Tot eind 2003 was Rochdale een vereniging met een ledenraad. De ledenraad benoemde het bestuur, eventueel uit een bindende voordracht. De laatste bestuurders uit de verenigingsperiode waren achtereenvolgens de heren Bulder, Verlaan en Koziolk. Een verschil daarbij is nog dat na het in werking treden van het Besluit Beheer Sociale Huursector (BBSH) in 1995 de gesalarieerde leiding als 'bestuurder' werd aangeduid en daarvoor als 'directeur'. De ledenraad vergaderde meestal 2 maal per jaar. De laatste ledenraadsvergadering ging geheel over het al of niet instemmen met de fusie met Woningstichting Patrimonium. Met 2 tegenstemmen werd besloten om de fusie met Patrimonium aan te gaan, een woningstichting die met 36.000 woningen vier keer zo groot was als Rochdale.

Rond 1900 ging het niet goed met het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium. Het heeft als vakbond vanaf 1909 concurrentie gekregen van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Als reactie besluit men de koers te verleggen. In andere gemeenten zijn al eerder protestantse woningbouwverenigingen opgericht onder de naam Patrimonium. In Amsterdam wordt besloten hetzelfde te doen. Op 21 februari 1911 is de Woningstichting Patrimonium Amsterdam opgericht. Met de verlegging van de koers is het fundament gelegd voor een christelijk-sociale beweging met een brede taakopvatting. De huizenblokken van deze stichting worden al snel centra van protestants leven. Ook in omliggende gemeenten worden protestantse woningbouwverenigingen opgericht met de naam Patrimonium. Zo is in 1918 de woningstichting Patrimonium Zaandam opgericht.

Na de jaren zestig krijgt de secularisatie ook vat op het protestantse volksdeel, maar het christelijk-sociaal denken blijft van invloed op Patrimonium. In 1972 fuseert het Zaanse Patrimonium met de Amsterdamse zusterorganisatie. In 1978 sluit woningbouwvereniging Diemen Vooruit (opgericht in 1914) zich erbij aan. In 1983 geeft Patrimonium Purmerend de zelfstandigheid op. Woningstichting Patrimonium Kennemerland uit Heemskerk sluit zich in 1990 aan.

Aan het eind van de jaren negentig neemt Patrimonium het beheer op zich van de verpauperde sociale woningbouw in de Bijlmermeer, dat eigendom is van de armlastige woningstichting Nieuw-Amsterdam. In 2004 volgt de fusie met Bouwvereniging Rochdale. In 2006 wordt Rochdale ook juridisch eigenaar van alle bezit van woningstichting Nieuw Amsterdam.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Vereeniging ten behoeve van den Arbeidende Klasse* (aug. 2025); *Rochdale (woningbouwcorporatie)* (juli 2025)

Tuindorpen zoals wij die kennen in Amsterdam zijn qua opzet verwant met eerder verrezen fabrieksdorpen of -kolonies en tuinsteden. Zij zijn gecreëerd met de bedoeling om de woonproblemen in de propvolle en verkrotte binnensteden op te lossen of om arbeiders een goede woonomgeving te bieden nabij hun werk. Soms heeft het ontstaan ervan een hoog idealistisch gehalte, soms is het een kwestie van de arbeider te willen binden aan de fabriek. Meest opmerkelijke voorbeeld van een fabriekskolonie in Nederland is het in 1882 ontstane Agnetapark te Delft waar Jacques van Marken een 'klein arbeidersparadijs' creëert voor de werknemers in zijn Gist & Spiritusfabriek en Nederlandse Oliefabriek (later Calvé). Hij noemt dit park naar zijn vrouw Agneta. Het is een fabriekskolonie, maar bezit kenmerken van wat in Engeland bekend staat als een garden-city ofwel tuinstad. Wat het project van Van Marken vooral onderscheidt van de armzalige huisvesting in de grote steden is de poging om niet alleen voor de arbeider aantrekkelijke woningen te bouwen, maar ook voor hen allerlei voorzieningen te treffen in de sfeer van arbeidsvoorwaarden zoals ziektekosten- en ongevalverzekering. Bovendien tracht Van Marken een sfeer te scheppen waarin gemeenschapszin tot ontwikkeling kan komen. Lange tijd blijft Agnetapark enig in zijn soort.

Het C.T. Storkplein in Tuindorp 't Lansink in Hengelo.

Eerst in 1910 volgt 't Lansink in Hengelo op initiatief van de firma Stork. Andere fabrieksdorpen zijn eveneens van na de inwerkingtreding van de Woningwet van 1901, onder meer Heijplaat (Rotterdam) gesticht door de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij (1914), Elinkwijk (Utrecht) gesticht door Demka en Werkspoor (1915). Uit dezelfde periode stammen ook 'de Riet' Almelo (1914), Hevedorp (1915) en Agodorp Ter Apel (1915). Van wat latere datum zijn Tuindorp Zevenaar (1920) gesticht door scheepswerf De Hoop en Batadorp (1934). Aangezien het woonvoorzieningen zijn ten behoeve van het personeel van de betrokken bedrijven is het aantal woningen daarop afgestemd en varieert van 80 tot 140 woningen.

Jan Bruinwold Riedel, Friese ex-dominee en secretaris van de in Amsterdam gevestigde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, publiceert in 1906 zijn visie op het vraagstuk van de woningbouw in zijn boek Tuinsteden. Daarin geeft hij de volgende definitie van een tuinstad:

► *'De tuinstad is niet alleen een centrum, waar vele mensen wonen; of een goed georganiseerde groep van in d' een of andere nijverheid werkende arbeiders; of een maatschappelijke kring, waarin de beginselen van solidariteit worden gehuldigd en toegepast; of, ten slotte, een plaats, waar de voortbrenging en de verdeling der productie op harmonische wijze zijn ingericht. – Zij is dit alles tegelijkertijd. De naam "tuinstad" wordt derhalve niet gegeven aan werkmanssteden als te*

Mühlhausen, aan nederzettingen van anarchisten als te Blaricum, aan [...] modelinstellingen van nijverheid als van v. Marken te Delft.'

Die conclusie is correct. De nederzetting te Blaricum is een kolonie van christen-anarchisten die ontstaat in 1899 nadat in de twee decennia ervoor tal van schilders zijn neergestreken in deze omgeving. Bijzonder, maar deze staat een heel eind af van het concept van de tuinstad. Dat laatste geldt in mindere mate voor het Agnetapark dat alleen al gezien zijn omvang van nog geen tachtig woningen eerder als een tuindorp kan worden beschouwd.

Bruinwold Riedel baseert zijn gedachten op het werk van Ebenezer Howard, aartsvader van de zogeheten Garden city movement, die in zijn in 1902 verschenen boekje Garden Cities of Tomorrow een beeld schetst van hoe de bouw van tuinsteden de problemen rond overbevolking en verpaupering die steden als Londen kennen kan opvangen. Howard vraagt zich af wat mensen ertoe kan bewegen om afscheid te nemen van de stad en een woning te betrekken in (een nog te bouwen) tuinstad. Volgens Howard is het huwelijk van stad en land de oplossing voor het bevolkingsprobleem van de grote steden:

► *'...een verblijdend samengaan dat nieuwe hoop biedt, een nieuw leven, een nieuwe beschaving.'*

Howards ideeën worden later beschreven en uitgewerkt door de Arnhemse architect Gerrit Feenstra – net als Bruinwold Riedel afkomstig uit Friesland – in een handboek voor architecten getiteld Tuinsteden en volkshuisvesting in Nederland en Buitenland uit 1920. Feenstra verwoordt de visie van Howard op de tuinstad als volgt:

► *"Laat ons eerst eens de beteekenis eener tuinstad omschrijven. Wij kennen in onze samenleving steden en dorpen. De steden met hare enge bebouwing, het ontbreken van natuur, hooge woninghuren, ongezonde woningen eenerzijds; anderzijds met meer sociaal leven, meerdere ontspanning, voornamere gebouwen, kortom, een schijnbaar meer schitterend en verlicht leven. De dorpen daarentegen bieden ons een ruime bebouwing en waarneming der natuur in de mooiste vormen, licht en lucht; daarentegen minder geestelijk genot, weinig kunst, kortom, door hun sobere vormen en levenstoepassingen schijnbaar een meer bekrompen leven. Wij zeggen schijnbaar, omdat dit nooit is te zeggen. Naast de rijkere huizen, de verlichte straten der stad treffen wij de bitterste armoede; naast de hooge geestelijke sfeer van kunst- en zielgenot den meest demoraliseerenden geest der achterbuurten, kroegen en de op sexueel gebied bekende inrichtingen. In de dorpen daarentegen treft men naast den bekrompen levensblik toch mooie momenten aan, meer door hun eenvoud en hun "natuurlijk" leven. In doorsnee genomen, is het nog zeer de vraag, waar het hoogere geestelijke leven het meest aanwezig is. Zoals men bemerkt, leggen wij hierbij den nadruk op het leven in en met de natuur, vrij van schijn en vrij van het beschavingsvernies der steden. Een tuinstad kunnen we ons niet beter voorstellen dan als een samenvatting van het goede in de stad en het dorp. In een tuinstad vindt men het leven met de natuur, maar tevens hoogstaand geestelijk genot. Hier is opgewekt, gezond leven te vinden binnen zekere grenzen voor iedereen. Verder moet in zijn hoogste beteekenis een tuinstad gelegenheid geven tot de productie van de meeste noodzakelijke levensmiddelen. De industrie moet bij de stad aanwezig zijn, de bewoners "werkers" in den goeden zin van het woord. Een verspreide villabebouwing is dus geen goede tuinstadsgedachte. Hier wordt enkel geconsumeerd en niet geproduceerd, hier de baten van den arbeid door anderen genoten.'*

Op zijn zwerftochten door Engeland bezoekt Bruinwold Riedel de nederzettingen Port-Sunlight en Hitchin-Letchworh, die hij beschouwt als voorbeelden van tuinsteden. Port-Sunlight, gesticht door zeepfabrikant Lever (later gefuseerd met de Unie van Margarinefabrikanten tot Unilever) heeft het karakter van een fabriekskolonie zoals het Agnetapark van Van Marken, maar dan tien keer zo groot. Het is – net als het Agnetapark – zowel in architectonisch als sociaal opzicht ambitieus, maar voldoet zeker niet in alle opzichten aan het concept van de tuinstad van Howard zoals blijkt uit de beschrijving van Bruinwold Riedel:

► “Port-Sunlight is gebouwd op een oppervlakte van 92 H.A. Hiervan zijn 56 H.A. gebruikt voor het eigenlijke dorp van woningen en tuinen, terwijl 36 H.A. zijn bezet met fabrieken en werkplaatsen. De stad ligt nabij Birkenhead, aan de oevers van de Mersey, wier monding hier meer dan 11 Kilometer breed is. Aan de overzijde van de rivier ligt Liverpool, thans met Manchester verbonden door het kanaal, dat naar de beide steden genoemd is. De grond, waarop Port-Sunlight is gebouwd, is privaat eigendom van het huis Lever Brothers Limited, zeepfabrikanten. De stad telt pl.m. 3000 inwoners, die allen aan de fabriek zijn verbonden, of tot de gezinnen der fabrieksarbeiders behooren. [...] Wie Engeland bij eigen aanschouwing eenigszins kent en ook eenige industriesteden van dit land, als Birmingham en Manchester, heeft bezocht, kan zich een denkbeeld vormen van den verrassende indruk, welken Port-Sunlight maakt op ieder die deze stad voor het eerst ziet. Het is, of men uit de steden van het land des duivels eensklaps overgeplaatst is naar een stad van Eden.

Na al die leelijke, vuile en ellendige dingen in de middelpunten van nijverheid in Engeland te hebben gezien, is men eenvoudig verrukt over den indruk van schoonheid, netheid, geluk en harmonie, dien Port-Sunlight geeft. [...] Ongeveer 20 jaar geleden, toen LEVER het bovengenoemde terrein kocht, was de Bromborough Pool, een klein stuk rivierpolder van de Mersey, een moeras. Men heeft het land gedraineerd en een nieuw kanaaltje naar de kleine rivier geleid, dat nu dient tot waterweg voor de stoombooten, die van de dokken van Sunlight naar die van Liverpool varen. Op de plaats der vroegere moerassen ziet gij nu ravijnen, met groene hellingen. Parken tot verfraaiing en tot bevordering der gezondheid zijn aangelegd. [...] Niets, wat aan de stad een aangenamen indruk kan geven, is verzuimd. Zoo is vermeldingswaardig de openbare fontein, met haar schoon decoratief en de levensfontein op de openbare plaats, waar de gezonde blonde meisjes van Sunlight met hare jonge vrienden komen drinken. De werkplaatsen en fabrieken zijn te vinden aan den uitersten rand van de stad. Maar zij zouden niet aanstonds in het oog vallen, wanneer zij niet door de hooge schoorsteenen werden aangewezen. Dat dit mogelijk is, bewijst, dat vuilheid en stank niet de kenmerkende hoedanigheden behoeven te zijn van onze middelpunten van nijverheid. [...] Wellicht maakt iemand de opmerking, dat, wat Port-Sunlight ons te zien geeft, niets anders is dan het werk van een rijken fabrikant, die op een verstandige wijze gebruik maakt van zijn geld en van zijn inzicht in zaken. Is het inderdaad niets anders? Laat ons den heer LEVER zelf allereerst op dit punt hooren. In een zijner toespraken heeft Lever o.a. het volgende gezegd:

► “Ik ben geen philanthroop en wil dit niet zijn. Philantropie is een ander woord voor weldadigheid en deze oefent men uit tegenover armen. Maar het vraagstuk der goede en goedkope arbeiderswoningen heeft met liefdadigheid of weldadigheid niets uit te staan. Het eenige middel om sociale kwalen te genezen, is, om met de meest mogelijke wijsheid de fabrieks- en handelszaken op die wijze te leiden, dat zij zooveel mogelijk bevorderlijk worden aan het welzijn van allen. De verhouding tusschen werkgevers en werklieden moet echter blijven: een bedrijfsaangelegenheid. En dit is zij ook te Port-Sunlight. Zoowel patroons als werklieden moeten zich beijveren, het overeengekomen arbeidscontract op de meest loyale wijze uitvoeren. Op dit standpunt mag de werkgever niet vergeten, dat de werklieden, evenals hij zelf, behoefte hebben, om na hun arbeid te komen in een nette, gezellige woning. Of hebben zij, die krachtig medegewerkt hebben aan den voorspoed en den bloei van het bedrijf, niet evenveel recht, als de patroon zelf, op een aangenaam leven in een aantrekkelijke omgeving? [...] Ziedaar de grondslag van de toekomstige tuinsteden, gelijk dit de grondslag is van het samenleven in Port-Sunlight. Kapitaal en arbeid werken hier samen.

Port-Sunlight is een coöperatie-stad, waarin alle menschen samen werken aan de gemeenschappelijke welvaart, waarvan ook allen genieten, maar: onder het bestuur en de beslissing van één man, den directeur. Eigenlijk is Port-Sunlight een coöperatieve monarchie, zooals Benoit Levy haar noemt. Denk u weg dezen monarch en gij hebt de grondslagen voor een coöperatieve republiek. Zou het verstandig zijn, dezen alleenheerscher ook inderdaad te verjagen? Mij dunkt, neen. Deze werklieden, die hun eerste jaren hebben doorgebracht in de sloppen van Birkenhead en Liverpool, die geen andere opvoeders gekend hebben dan ouders, die vroeg gestorven zijn aan gebrek en aan alcoholmisbruik, zijn nog niet geschikt, om leden te zijn van een productieve coöperatie. Misschien kunnen hun kinderen of kleinkinderen den uitstekenden monarch missen en een industriele republiek, een coöperatieve productie-vereeniging, een copartnership vormen. Deze, opgevoed onder gunstiger omstandigheden, beter ontwikkeld, allengs gevormd tot meer inzicht in het echt menschelijke- en in het bedrijfsleven, kunnen zich allengs ook de karaktereigenschappen eigen maken, welke noodig zijn, om allereerst zich zelve en daarna ook anderen goed te beheerschen.’

In feite beoogt Lever precies hetzelfde als wat Van Marken beweegt wanneer hij het Agnetapark creëert. Ook hij wil door samen te werken met zijn arbeiders hen opvoeden en verheffen tot

zelfstandigheid, maar wel volgens zijn eigen criteria. Van Marken is optimistisch zoals we kunnen lezen in de biografie over deze sociale ondernemer van de hand van Jan van der Mast:

► *‘Hoe zullen beide grootmachten [bedoeld worden kapitaal en arbeid] zich ontwikkelen, zonder zich om elkaar te bekommeren? Zal de strijd ontaarden in geweld, revolutie, een bloedige klassenstrijd? Komt er na negentien eeuwen een einde aan de christelijke beschaving? ‘Nee’, schrijft de directeur op 10 maart resoluut. ‘Kapitaal en Arbeid zullen samengaan, de oplossing is te vinden.’*

Op 2 januari 1901 vertrouwt de Amsterdamsche Bestuurdersbond aan Louis Hermans de taak toe om te onderzoeken hoe het gesteld is met de woningtoestand in de hoofdstad. Vergezeld van de tekenaar Albert Hahn, die de illustraties levert voor zijn rapport, doorkruist Heijmans het hart van de stad, de Jordaan, de Jodenbuurt en de Eilanden. Zijn bevindingen zijn schokkend. Een bloemlezing:

► *“Een geheele verzameling van Krotten vindt men in de Krom-Elleboogsteeg en Oude Braak. In deze lange, bochtige en nauwe stegen heerscht zeer veel stank. Wij zijn hier in deze stegen op een frisschen, zonnigen winterdag. Het is mooi, heerlijk weer, maar hier heerscht een afschuwelijke stank. Opmerkelijk is het, dat vele benedenhuizen niet meer bewoond zijn. De voormalige bewoners moesten vertrekken, zij werden er ziek, zij stierven er van den stank. De eerste en verdere verdiepingen zijn echter wel bewoond, daar stinkt het ook wel, maar... als je er maar niet dood van gaat schikken de menschen zich er in. De huizen hebben zooveel te lijden van het vocht, dat de pleister er afvalt en de roode steenen op vele plaatsen ontbloot. De huizen zien er uit als proletarierslijven, een en al wond, slechts ten deele door een gescheurd vuil-groezelig hemd bedekt. De wonden van die krotten schreeuwen u tegen, sommige zijn versch, rood bloedend, andere met groene schimmel bedekt, als vuile korsten op het gekorven vleesch. [...]*

► *Ik bezoek nu nog de menschenkolonie, die woont in de Zwarte Bijlsteeg. In dit slop is een eigenaardig huis, of beter het is een hoop steenen, plus een verzameling brandhout. Het is geheel verveloos, zwart berookt, de steenen zijn afgebrokkeld, de deur is geheel en al invalide, de ruiten zijn stuk, hier en daar beplakt met papier. Dit huis slaat het rekord van alle krotten, die ik heb gezien. Het is tienmaal schunniger, smeriger, vuiler en verwaarloosder dan zijn broeders in het ongeluk. Als men iets afschuwelijks wil zien, moet men dit huis een bezoek brengen. Het is de moeite waard! [...]*

Het perceel No. 33 in de Passeerderstraat is gelegen in een slop. Het wordt bewoond door 5 gezinnen, terwijl één benedenwoning tot pakhuis is ingericht. Op een van de bovenste kamertjes worden wij toegelaten. Het is 2M. breed en 2.50 M. lang. De vloer bestaat uit groote vierkante steenen, de bewoonster heeft last van vocht en van roetwater. Het stinkt in het vertrek zoo erg naar den rook, dat men er onophoudelijk kuchen moet. De schoorsteen is vlak tegenover de bedstede en daar is de stank nog erger. Plaats om iets te bergen is in dit vertrek bijna niet, alleen een kast zonder planken. Er is geen doorlopend privaat, geen duinwater en geen gootsteen. Het weggeworpen huishoudwater vormt groote plassen in de gang.’

Dit relaas lijkt als twee druppels water op wat een kleine twintig jaar eerder geconstateerd wordt in Londen door de schrijver van *The Bitter Cry of Outcast London*, een pamflet dat velen wakker schudt in Groot-Brittannië. Zowel in Londen als Amsterdam breekt het inzicht door onder bestuurders dat de oplossing van de binnenstedelijke verloedering niet primair gelegen is in volksverheffing of sanitaire voorzieningen, maar in het bouwen van aantrekkelijke woningen waar mensen de ruimte hebben en het nodige comfort. Ook is duidelijk dat dit niet iets is dat kan worden overgelaten aan het particulier initiatief, er ligt een taak voor de overheid. Hermans windt er in zijn rapport geen doekjes om:

► *“Ik heb als slot van mijn taak mij voorgesteld [...] te bewijzen, dat, wil men in den woningtoestand een merkbare verbetering brengen, de gemeente zoo noodig met subsidie van rijkswege, heeft te zorgen voor: A. afbraak van oude krotten en slopwohnungen, B. het bouwen van goede gezonde woningen, inderdaad voor de vroegere krot- en slopbewoners verkrijgbaar. [...] De overheid behoort zorg te dragen, dat voor de bewoners, die door haar maatregelen uit hun woningen verdreven worden, goede woningen beschikbaar zijn tegen een huurprijs, die niet veel hoger is dan die, welken zij voorheen betaalden. Indien hierin niet op andere wijze wordt voorzien, zal de overheid den bouw van woningen zelf ter hand nemen. [...] Ik erken zeer gaarne dat het partikulier initiatief, vooral in ons Vaderland bijzonder aangebeden, iets gedaan heeft om verbetering te brengen in den*

woningtoestand, maar dat iets is, gelijk het gewoonlijk met het partikulier initiatief gaat, bij lange na niet voldoende om een zichtbare verbetering daar te stellen.

Hermans onversneden pleidooi voor overheidsbemoeyenis is niet verwonderlijk. Hij is socialist en heeft zijn opdracht gekregen van de Bestuurdersbond. Maar zijn conclusie dat het particulier initiatief het enorme probleem van de volkshuisvesting niet kan oplossen is correct. Met de komst van de Woningwet van 1901 krijgt het gemeentebestuur de ruimte om Hermans adviezen op te volgen. Er is onder architecten aan het begin van de twintigste eeuw een groeiende voorkeur aanwezig om af te zien van het bouwen van grote woonblokken met vier bouwlagen en te zoeken naar mogelijkheden om laagbouw te realiseren en nieuwe wijken te plannen in de geest van de tuinstad van Howard. Mogelijkheden zijn er vooral in Amsterdam-Noord. Al voordat Hermans zijn aanbevelingen doet, wijst de architect Herman Walenkamp – die een kleine twintig jaar later laagbouw voor de Zaanhof in de Spaarndammerbuurt ontwerpt – op de mogelijkheden die er liggen aan de overkant van het IJ. Walenkamp heeft het over drie gebieden in Noord: de Buiksloter Ham, de Noorder IJpolder en de Nieuwendammer Ham. Het zijn delen van het IJ die in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn gedempt en toegevoegd aan gemeente Amsterdam. Maar ook in het zuidoosten van Amsterdam, in het door annexatie verworven Watergraafsmeer, liggen kansen voor uitbouw van de stad.

In 1910 krijgt de rooms-katholieke woningbouwvereniging Schaeapman als eerst toestemming om woningen te bouwen benoorden het IJ. Het toenmalige raadslid van de SDAP, Floor Wibaut, dringt er bij de gelegenheid sterk op aan woningen te realiseren met hooguit twee bouwlagen. In 1914 wordt Wibaut wethouder en vindt in de door hem als directeur van de Woningdienst aangestelde Arie Keppler en burgemeester Jan Willem Tellegen krachtige medestanders. Dat jaar gaat de gemeenteraad akkoord met de bouw van woningen in eigen beheer. Aan de orde is de vraag of er gezien de woningnood snel een aantal noodwoningen gerealiseerd moet kunnen worden. Na enige aarzeling wordt in januari 1917 besloten enkele honderden eenvoudige woningen te bouwen, opgetrokken uit hout of uit steen in combinatie met hout, die elke luxe ontberen. In afwijking van de bouwverordening is een verdieping geen 2.70 meter, maar 2.50 meter hoog. Ze verrijzen naast het toenmalige zwembad Obelt in het Obeltdorp en worden wel de sinaasappelkistjes van Wibaut genoemd. De verwachte levensduur van deze woningen is zeven jaar, maar ze houden het iets langer uit. Na twaalf jaar worden ze gesloopt door ze eenvoudigweg in brand te steken.

Florentinus Marinus (Floor) Wibaut is geboren in Vlissingen op 23 juni 1859. Hij is het tiende kind in het rooms-katholieke gezin van de handelaar in brandstoffen Florentinus Wibaut en Wilhelmina Maria Slaat.

Na het volgen van lager onderwijs in zijn geboorteplaats gaat hij op zijn twaalfde jaar naar de kostschool te Rolduc in Zuid-Limburg. Vanwege de dood van een oudere broer besluit hij priester te worden en geeft hij blijk van een grote vroomheid. Zijn ouders geven er echter de voorkeur aan dat hun begaafde zoon naar de openbare handelsschool in

Amsterdam gaat voor zijn verdere opleiding. Op veertienjarige leeftijd komt de voor indrukken uiterst ontvankelijke jongeman in de stad waar hij later een zo vooraanstaande positie zal innemen. Hij leest veel en komt onder de indruk van het werk van Multatuli. In 1875 woont hij de première van Vorstenschool bij. Als hij zestien is, heeft het katholieke geloof alle invloed op hem verloren, zeker nadat hij bij zijn biechtvader tweeslachtigheid meent te ontdekken. Na het eindexamen aan de

handelsschool keert hij terug naar Zeeland, waar hij in dienst treedt bij de houthandel van de firma Alberts te Middelburg. Zijn wens om een academische studie te volgen in recht- en staatswetenschappen gaat niet in vervulling. Voor de zaak moet hij al spoedig grote reizen maken, onder meer naar Rusland en de Balkan. Nadat de firma een naamloze vennootschap is geworden, klimt hij op tot mededirecteur.

Omstreeks 1880 woont Wibaut te Middelburg de voordrachten bij die Multatuli daar houdt. Zijn waardering voor de schrijver stijgt nog, vooral door diens denkbeelden over de ontwikkeling van de jonge vrouw. Hij ontmoet de zusters Berdenis van Berlekom die zijn sympathieën delen. Op 6 mei 1885 treedt hij in het huwelijk met Mathilde, de jongste van de twee, een onderwijzeres, met wie hij twee dochters en twee zonen krijgt.

Hoewel Wibaut verklaart nooit 'Multatuliaan' te zijn geweest, heeft deze figuur op zijn ontwikkelingsgang toch grote invloed uitgeoefend. Geestverwante vrienden vindt hij ook in de oudere Middelburger P.L. Tak, toentertijd radicaal journalist in Amsterdam en in zijn leeftijdgenoot F. van der Goes, redacteur van De Nieuwe Gids. Beiden spelen een rol aan het begin van Wibauts openbaar optreden in 1891, de verschijning van zijn vertaling van de Fabian essays in socialism. Van der Goes, reeds lid van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), vroeg hem de vertaling van dit werk op zich te nemen. Hij beschouwt deze arbeid als een geloofsbelijdenis in het socialisme als stelsel van gemeenschappelijk eigendom van productiemodellen en grond en van gemeenschappelijke voortbrenging en rechtvaardige distributie, een geloofsbelijdenis ook in de volledige democratie middels algemeen kiesrecht als weg daartoe. Hij wordt bovendien lid van de Engelse Fabian Society, die niet zozeer de klassenstrijd benadrukt, maar propaganda wil maken onder alle klassen in de samenleving. In het bijzonder op het lokale niveau achten zij maatschappelijke hervormingen mogelijk, een ideaal dat Wibaut blijvend geïnspireerd heeft. Het is duidelijk dat deze richting niet in de eerste plaats door het denken van Karl Marx wordt geleid, maar veeleer door dat van empirici als John Stuart Mill, die Wibaut zeer hoogschatte.

In het Sociaal Weekblad schrijft hij in 1892, op uitnodiging van M.W.F. Treub, een artikel over de Engelse vakbeweging en plaatst hij in maart 1893 zijn oproep 'Honger en Schrik', bedoeld als aansporing om geld bijeen te brengen ten behoeve van de gezinnen van de in die winter in Friesland tot zware vonnissen veroordeelde arbeiders. Als eind 1894 het weekblad De Kroniek verschijnt onder redactie van Tak, wordt Wibaut daarvan een actief medewerker voor sociaaleconomische vraagstukken. In het najaar van 1897 nemen Wibaut en zijn vrouw het besluit om lid te worden van de SDAP, waartoe zijn radicale Fabian-inslag hem tot dan toe had weerhouden. Het internationaal congres te Londen in 1896, dat hij als verslaggever bezoekt, verschaft hem relaties die te pas komen voor het aantrekken van buitenlandse socialistische sprekers in Nederlandse universiteitssteden in de winter van 1896-1897.

Op het eerste door hem bijgewoonde partijcongres, te Leeuwarden in 1899, spreekt Wibaut over het vraagstuk van de verbruikscoöperaties, waarmee hij als rechtgeaard Fabian ook in de komende jaren bemoeienis zal hebben. Bij de oprichting van Het Volk in 1900 is hij betrokken als lid van de Commissie van Beheer. Tot 1904 werkt hij nog in zijn bedrijf in Middelburg, maar raakt steeds meer in de sociaaldemocratische beweging betrokken. De Multatuliaan en Fabian Wibaut wordt mede door gevoelsoverwegingen gedreven zich aan de zijde van de marxistische Nieuwe Tijd-groep te scharen, waarin Van der Goes, Gorter, en H. Roland-Holst de toon aangeven. Tijdens het grote conflict waarin de arbeidersbeweging in het eerste kwartaal van 1903 met de regering-Kuyper verwickeld raakt, staat Wibaut van aanvang af afwijzend tegenover de politieke staking tegen de worgwetten vanwege de te verwachten gevolgen. Hij werpt zich op de voorbereiding van zijn publicatie Trusts en kartels (Amsterdam 1903), waarmee hij tot de eerste socialisten behoort die zich aan een analyse van het imperialisme wijdt. In 1913 publiceert hij in De Nieuwe Tijd over 'De nieuwste ontwikkeling van het kapitalisme', waarin hij aantoont dat steeds meer bankdirecteuren in de besturen van grote ondernemingen komen en dat dergelijke personele unies of gedeelde benoemingen veelvuldig voorkomen.

In de zomer van 1904 verlaat het gezin Wibaut Middelburg om zich in Amsterdam te vestigen. In 1905 aanvaardt hij een kandidatuur in het district Leeuwarden, maar hij ambieert het Kamerlidmaatschap

niet. Na het Haagse congres van de SDAP van 1905 wordt hij lid van het partijbestuur, met een marxistische meerderheid, waarin hij de tot Kamerlid verkozen voorzitter Tak vervangt. Hij slaagt er niet in de groeiende tegenstellingen binnen de partij te overbruggen. Troelstra overrompelt de SDAP in 1906 met zijn brochure inzake partijleiding en na het Utrechtse congres van dat jaar, waar het zittende partijbestuur in feite de nederlaag leidt, gaan de gezamenlijke marxisten uit protest in 'dienstweigering', onder wie ook Wibaut. Maar een jaar later behoort hij tot degenen die de verzoening op het congres te Haarlem toejuichen.

Het jaar 1907 is het begin van Wibauts loopbaan in de gemeentepolitiek. Hij wordt zowel gekozen in de gemeenteraad als in de Provinciale Staten. Bovendien aanvaardt hij de redactie van het sociaaldemocratische orgaan De Gemeente. Hij blijft tot de marxistische stroming behoren. Tezelfdertijd wordt hij in de redactie van De Nieuwe Tijd opgenomen en de Tribunisten blijft hij de beschermende hand boven het hoofd houden. In 1908 wordt hij weer in het partijbestuur gekozen, waarin hij tot 1935 onafgebroken zitting heeft. Bij de interne crisis in de partij die met het roeyement van de Tribune-redacteuren op het buitengewoon congres te Deventer in 1909 eindigt, is Wibaut niet succesvol in zijn pogen samen met een meerderheid van het partijbestuur deze afloop te voorkomen. Hoewel hij in januari 1909 een nieuwe dienstweigering overweegt, bezwijkt hij ten slotte voor het optreden van Troelstra, die met zijn voorstel voor een marxistisch Weekblad verdeeldheid in de kring van de marxisten weet te brengen. Wibauts ontroering aan het einde van het congres kan niet gespeeld zijn geweest. Het Weekblad, waarvan hij eerst met H. Roland Holst en daarna met Van der Goes de redactie voert, is geen succes. Voortaan zal hij zich concentreren op de praktische arbeid op gemeentelijk niveau. Het aantal raadsleden van de SDAP te Amsterdam stijgt in de volgende jaren snel. In 1911 dient Wibaut, die voorzitter van een fractie van twaalf is, een voorstel in tot de bouw van 2000 goedkope arbeiderswoningen door de gemeente. Aanvaarding van wethouderszetels dringt zich gaandeweg op, maar Wibaut staat met zijn Weekbladvrienden op een anti-ministeriële standpunt. Dat blijkt in 1913, als hij op het buitengewoon congres in Zwolle de woordvoerder is van de minderheid die aanvaarding van ministerportefeuilles afwijst, tegenover Troelstra en anderen, die dit punt verliezen. Echter, vrij spoedig daarna, in maart 1914, wordt de bijna 55-jarige door de gemeenteraad tot vijfde wethouder van de hoofdstad gekozen, belast met Volkshuisvesting en Arbeidszaken. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog wordt Wibaut ook met de Levensmiddelenvoorziening belast, een moeilijke taak, daar hij in hoge mate van de regering afhankelijk is. Een bittere ervaring voor hem is het aardappeloproer in juli 1917, waarbij doden en gewonden vallen. De medeverantwoordelijkheid hiervoor moet hem zwaar gedrukt hebben. In 1919 wordt hij wethouder van Financiën en later ook van Gemeentebedrijven, terwijl S.R. de Miranda de Levensmiddelenvoorziening overneemt en vervolgens ook met de Volkshuisvesting belast werd. Hij presideert de in 1919 ingestelde Socialisatiecommissie van de partij, die in het jaar daarna haar rapport uitbrengt. In 1921 legt hij zijn wethouderschap tijdelijk neer wegens de door het dagelijks bestuur tegen stakende gemeentewerklieden genomen maatregelen. Het jaar daarop wordt hij tot Eerste Kamerlid gekozen en voorzitter van de SDAP-fractie. In 1923 doemt, na de Vlootwetcrisis, even de mogelijkheid van een ministerschap op, als Troelstra hem als alternatief voor Colijn presenteert. Het blijft echter bij de invloedrijke positie die hij als gemeentebestuurder van Amsterdam inneemt. Terecht wordt hij als 'de machtige' aangeduid, die in 1925 bij het 650-jarig bestaan van de stad in het bijzijn van vele hooggeplaatsten in het paleis op de Dam zijn befaamde rede 'Morgen' houdt: 'het bestuur van Amsterdam morgen zal zijn het bestuur als orgaan van de werkers van allerlei soort, het orgaan der arbeidersklasse'. Weliswaar openbaart zich een vaak hardnekkige oppositie in de raad tegen zijn financieel beleid dat te duur heet. Tegen de neiging van de banken om in hun kredietpolitiek aan de gemeente voorwaarden te stellen, die volgens hem enkel tot de competentie van het gemeentebestuur behoort, verzet Wibaut zich fel. In 1924 ziet hij er niet tegen op het geld dat de stad nodig heeft niet in Nederland maar in Engeland te lenen. Van 1927 tot 1929 is er een intermezzo zonder socialistische wethouders, maar na een overeenkomst van Wibaut met de jonge aanvoerder van de rooms-katholieke fractie C.P.M. Romme komen zij in 1929 weer terug. Wibaut kon toen zijn laatste periode udtienen, tot hij zich in 1931 uit het gemeentebestuur terugtrekt. De nieuwe wet op de financiële verhouding tussen rijk en gemeente van minister D.J. de Geer heeft hij als lid van de

senaat in 1929 met alle inzet bestreden, zij het tevergeefs. Eerbewijzen voor 'de machtige' ontbreken bij zijn afscheid niet. In 1928 is hij al eredoctor van de universiteit van de stad geworden, in 1931 ontvangt hij de gouden eremedaille van Amsterdam. Maar hij wenst nog geen afscheid te nemen van de beweging waarin hij een populariteit verworven heeft als tevoren Troelstra, ook al is hij meer bestuurder dan politicus en zeer weinig agitator. Wibaut, die de Pinksterfeesten van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) rond het kamphuis De Paasheuvel regelmatig bezoekt, schenkt de AJC bij zijn zeventigste verjaardag een tweede huis op dat terrein, het Rode Valkennest. Tot 1935 blijft hij zijn functies in het partijbestuur, de executieve van de Socialistische Arbeiders Internationale en de Eerste Kamer vervullen. Bevrijd van zijn bestuurlijke verantwoordelijkheid van alledag lijkt de ware Wibaut, de Multatuliaan en Fabian, zich opnieuw ten volle te openbaren in zijn laatste levensjaren. Een speciale belangstelling toont Wibaut, evenals de Engelse Fabians S. en B. Webb en G.B. Shaw, voor de ontwikkeling van Sovjet Rusland en de politiek van vijfjaren plannen. Reeds in 1931 verschijnt daaromtrent een geschrift van zijn hand. In het bijzonder het aspect van planning van het economisch leven spreekt hem aan, hoezeer er ook de nodige reserves tegenover het regime bestaan. Als in de SDAP een roerige linkervleugel op het congres van Haarlem in 1932 wordt uitgesloten - zijn oude vriend van der Goes behoort er toe - tracht hij, gelijk in Deventer in 1909, deze scheiding te voorkomen, maar tevergeefs. De zittingen van het door de communisten in dat jaar belegde congres tegen het oorlogsgevaar in de RAI te Amsterdam maakt hij volledig mee en hij schrijft erover in De Groene Amsterdammer. Reeds in 1933 pleit hij als lid van de executieve van de Socialistische Arbeiders Internationale voor samenwerking van sociaaldemocraten en communisten, in de eerste plaats vanwege de acute dreiging van Hitler-Duitsland, maar - ook dit is typerend voor de Fabian-socialist - ter wille van de realisering van het einddoel van de gemeenschappelijke voortbrenging op antikapitalistische basis. Speciaal aan dit probleem van de wereldeconomie wijdt hij een studie *Ordering der wereldproductie* (Haarlem 1934), die ook in Engelse vertaling verschijnt met een voorwoord van Lord Passfield (Sidney Webb). Met de totstandkoming van het Plan van de Arbeid in 1935 heeft hij als auteur enige bemoeienis. In zijn afscheidsbrief aan de Internationale benadrukt hij nogmaals de noodzaak van internationale coördinatie op het gebied van de economie. Zijn plaats in de executieve wordt ingenomen door J.J. Vorrink. Lichamelijk reeds verzwakt overlijdt Wibaut op 29 april 1936.

In 1918 start de bouw van een aantal noodwoningen in de Buiksloter Ham en de Nieuwendammer Ham: Disteldorp en Vogeldorp met respectievelijk 224 en 313 woningen die van betere kwaliteit zijn dan die in Obeltdorp. Deels zijn het woningen van het bungalowtype, deels bestaan zij uit een verdieping plus een zolderverdieping. Veel van de gevels zijn voorzien van een houten bebording. De woningen hebben ingebouwde bedsteden en kasten, een keuken met een aanrecht, stromend water en een toilet met waterspoeling. Douches bestaan dan nog niet of nauwelijks. Baden doe je in een teil. Beide dorpen zijn ontworpen in de geest van de garden-city van Howard. Echte tuindorpen: lage bebouwing met zowel een voor- als een achtertuin, geen aaneengesloten blokken. Ook zijn er winkels, een badhuis en een Ons Huis. Vogeldorp beschikt tevens over een politie- en een brandweerpost. Naar verwachting zullen deze woningen zeker tien jaar kunnen blijven bestaan. Anno 2020 staan ze er nog steeds.

Behalve een bevlogen woninghervormer en warm voorstander van laagbouw is Arie Keppler met velen in die tijd van mening dat het huisvesten van arbeiders in fatsoenlijke woningen een belangrijke voorwaarde is om hen op te voeden tot menswaardigheid. Weg uit de afschuwelijke krotten van de binnenstad waar zedeloosheid en verval heerst en huisvesting in een gemeentewoning in de nooddorpen of elders in de stad zoals in de Van der Pekbuurt of Tuindorp Oostzaan, waar hard gewerkt wordt aan de bouw van volwaardige woningen. Een deugdelijke plek voor een arbeidersgezin, dat is volgens Keppler de basis voor volksverheffing. Maar dat vergt controle op de handel en wandel van de uit hun gesloopte krotten verdreven gezinnen en daarin wordt voorzien door aanstelling van woonopzichteressen die nauwgezet bijhouden of het gedrag van de bewoners wel door de beugel kan. Dat gebeurt in Vogeldorp en Disteldorp en vindt een hoogtepunt (of dieptepunt al naar gelang de invalshoek) in Asterdorp dat eveneens in Amsterdam-Noord verrijst en wel in 1927 tussen de Asterweg

en de Distelweg in de Buiksloter Ham. Het is de grote broer van het uit 1926 daterende Zeeburgerdorp aan het Zeeburgerpad. Deze dorpen zijn bedoeld als doorgangsdorp voor de zogeheten Ontoelaatbaren, probleemgezinnen die niet rechtsreeks vanuit de gesloopte krotten een nette gemeentewoning kan worden toegewezen, maar eerst moeten worden heropgevoed tot modelburgers in wat Keppler een woonschool noemt.

Asterdorp is een complex van 132 woningen en geheel ommuurd. Aan de wat nu de Asterdarsweg heet is een toegangspoort die overigens wel altijd open staat. De woonopzichteres volvoert haar taak punctueel, maar lang niet elk gezin stroomt door. In zijn boek *Asterdorp. Een Amsterdamse geschiedenis van verheffing en vernedering*, beschrijft Stephan Steinmetz de lotgevallen van de bewoners van het dorp. Daarin toont hij zich niet in elk opzicht een bewonderaar van Keppler. Zeker, Keppler heeft enorm veel gepresteerd, oogst bewondering in binnen- en buitenland, maar is autoritair en paternalistisch. Als directeur van de Woningdienst geniet hij de bescherming van zijn zwager Wibaut met wie hij een sociale achtergrond deelt. Wibauts opvolger Monne de Miranda – vader van Flora de Miranda, een van de eerste woonopzichteressen van Asterdorp – is uit ander hout gesneden. Geboren en getogen in de Jodenbuurt en opgeklommen via de Diamantwerkersbond, is hij het eens met Keppler over de noodzaak de arbeider materiële welvaart te verschaffen, maar hij moet niets hebben van de educatieve saus waarmee Keppler zijn verheffingsplannen overgiet. Asterdorp als woonschool is een mislukking want de bewoners krijgen nauwelijks perspectieven op een betere toekomst, zeker omdat zij als Asterdorpers gestigmatiseerd worden. Het dorp bestaat niet meer. Nadat rond 1940 de meeste bewoners naar elders zijn vertrokken worden er Rotterdammers in gehuisvest, verdreven uit hun stad door het Duitse bombardement. In 1942 verandert Asterdorp door toedoen van de Duitse bezetter in een joods getto dat in '43 deels vernield wordt. Na de oorlog volgt een opknapbeurt en doet het dorp onder de naam *Tolhuiscomplex* dienst als noodopvang. In 1955 wordt het in erbarmelijke staat verkerende Asterdorp gesloopt.

Al in 1914 verrijzen er woningen in de Nieuwendammer Ham, gelegen ten oosten van het Noordhollandsch Kanaal boven het IJ. Een project waarvoor de architect Joan van de Meij het stratenplan ontwikkelt in de geest van Howard voor ruim 2.100 woningen die hij groepeert rond pleintjes zoals het Spreeuwenplein aan de zuidkant, het Zwanenplein in het middengedeelte en het Meeuwenplein aan de noordkant van het tuindorp. Van der Meij is de man die enkele jaren later ook het schetsplan maakt voor de Zaanhof in de Spaandammerbuurt. De vele aaneengesloten bouwblokken in de Nieuwendammerham geven niet direct de indruk van een echt tuindorp en zo is het wijkje ook niet ontworpen, zij het dat wel overal de hand is gehouden aan het principe van laagbouw. Het poortgebouw dat de verbinding vormt van de Putterstraat met het Zwanenplein is een constructie die in een of andere vorm op veel plaatsen in Amsterdam is toegepast. In 1919 wordt een plan ontwikkeld om 1.000 woningen te bouwen in Amsterdam-Noord ter huisvesting van arbeiders werkzaam in nabijgelegen industrieën. Deze komen gereed in 1922 en een jaar later worden er nog eens 324 aan toegevoegd. Gelegen op vijf kilometer van het Centraal Station wordt het complex – in tegenstelling tot de oorspronkelijke bedoeling – op last van het Rijk vooral ingezet om gezinnen afkomstig uit de binnenstad te huisvesten. Tuindorp Oostzaan is opgezet als een netwerk van pleintjes en straten, een ontwerp ontleend aan de publicatie *Practice in Town-planning* uit 1909 van de Britse architect Raymond Unwin. Alle straten en pleinen worden genoemd naar hemellichamen. Centrum van het tuindorp is het Zonneplein waaraan in 1926 een verenigingsgebouw wordt toegevoegd: het Zonnehuis. Meer westelijk bevindt zich het Mercuriusplein dat een nevenfunctie heeft qua winkelveorziening. In 1934 vindt uitbreiding plaats van tuindorp Oostzaan ten zuiden van de Meteorweg met 642 woningen. Tot aan de bouw van de IJ-tunnel vormt een veer (de gemeentelijke tramboot) de verbinding met het centrum van Amsterdam.

Ten noordwesten van het Vliegenbos in Amsterdam-Noord ligt het Tuindorp Nieuwendam dat door chauvinistische bewoners wel het mooiste dorp van Europa wordt genoemd. Tikje overdreven, maar het is wel een complex dat goed aansluit bij het concept van de garden-city van Howard met als centrum het Purmerplein waar winkels zijn en van waaruit een snelle aansluiting bestaat via de hoofdweg, de Purmerweg, met het centrum van Amsterdam. In 1927 zijn 1.000 woningen gereed die in 1932 en 1937 worden uitgebreid met respectievelijk 43 en 99 woningen. Karakteristiek voor

tuindorp zijn de U-vormige bouwblokken die een klein plantsoen omsluiten. Van enkele U-blokken gelegen aan de hoofdweg zijn de poten van de U via een poort aan elkaar verbonden.

Ten noorden van de Van der Pekbuurt strekt zich het tuindorp Buiksloterham uit dat in het noorden begrensd is door de Floraweg. In het oorspronkelijke ontwerp van de Dienst Publieke werken uit 1928 wordt ook het Florapark (nu het Noorderpark genaamd) opgenomen als onderdeel van het tuinstadconcept dat zich tussen de bebouwing en het Noord-Hollandskanaal bevindt. De 2.300 woningen in dit tuindorp zijn gerealiseerd in de jaren 1928-1931 en worden deels door woningbouwverenigingen, deels door het Woningbedrijf van Amsterdam beheerd. De naam Tuindorp Buiksloterham is gaandeweg in onbruik geraakt. Het noordelijk deel heet nu Floradorp en het deel ten zuiden van de Sneeuwbalstraat staat bekend als de Bloemenbuurt.

Sociale huurwoningen in de Sneeuwbalstraat in Floradorp.

Tuindorp Buiksloot wordt op de rails gezet in 1930 en is daarmee de laatste in de reeks van door de Amsterdamse Woningdienst ontwikkelde tuindorpen gedurende het Interbellum aan de overkant van het IJ. Er worden 794 woningen gebouwd (waaronder 26 bejaardenwoningen). De bewoners noemen het dorp het Blauwe Zand, een naam ontleend aan de kleur van het slib dat gebruikt is om het driehoekige gebied tussen de oude dorpen Buiksloot en Nieuwendam bouwrijp te maken. Hoewel bedoeld als tuindorp, heeft de stratenplanning van Tuindorp Buiksloot weinig weg van die van een echt Howard-dorp als Tuindorp Nieuwendam. Tuindorp Buiksloot wordt voorzien van strokenbouw aan weerszijden van de Waddenweg die het dorp in tweeën deelt. In het zuiden, vlak voor het punt waar de Waddenweg Tuindorp Buiksloot verbindt met het Floradorp in Buiksloterham, bevinden zich aan beide kanten van de weg twee U-vormige uitstulpingen met een plantsoentje in de geest van Howard. Ook het plantsoentje aan de Urkerstraat aan de westkant van het dorp doet denken aan het garden-cityconcept.

Begin jaren twintig valt de zelfstandige gemeente Watergraafsmeer ten prooi aan de annexatiedrift van Amsterdam. In 1923 wordt een begin gemaakt met de bouw van een tuindorp in het verworven gebied. De laagbouwoningen worden deels in traditionele stijl in baksteen met puntdaken, deels in beton met platte daken uitgevoerd en daaraan ontleent dit tuindorp zijn naam Betondorp.

Gebruik van beton geschiedt onder druk van de tijdens de Eerste Wereldoorlog gestegen prijzen en schaarste aan bouwmaterialen. In 1922 geeft de gemeenteraad van Amsterdam zijn goedkeuring aan de bouw in beton van 300 eengezins- en 300 duplexwoningen.

Schovenstraat in Betondorp

Deze woningen worden opgeleverd tussen 1923 en 1925. Daarna wordt verder gebouwd op traditionele wijze. Het gaat om 1.100 woningen die in 1927 klaar zijn. Laatstgenoemde woningen worden aan het begin van de jaren zeventig gerenoveerd, maar Betondorp is daar al veel eerder aan toe, want het bouwen met de nieuwe materialen destijds is geen doorslaggevend succes.

Op het centrale plein van Betondorp, de Brink, waarvan de bouw pas start in 1925, komen voorzieningen als winkels, een fietsenstalling, bibliotheek en verenigingsgebouw. Laatstgenoemde gebouwen vormen na de renovatie in 1990 de iconen van Betondorp.

Lit. & bron.: Albert F. Mellink, 'Wibaut, Florentinus Marinus' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland Deel 2* (Amsterdam 1987); W. Peeters, 'Ebenezzer Howard en de Tuindorpen van Amsterdam' op: <https://historiek.net> (mei 2025); Wikipedia: *Tuindorpen* (juni 2025)

1898 Stem des Volks

cultuur

De Stem des Volks is een gemengd zangkoor uit Amsterdam dat bestond van 1898 tot 2002 en bekend werd door het zingen van socialistische strijdliederen. Het koor is opgericht door diamantsnijder Adolf Samson de Levita, de eerste koorleider is de operazanger Otto de Nobel. Op 10 april 1898 geeft het koor zijn eerste opvoering in de Amsterdamse zaal Plancius (thans Verzetsmuseum) met de première van de door De Levita en De Nobel geschreven Socialistenmars. Onder de naam Stem des Volks hebben in tal van andere plaatsen ook koren bestaan.

Rond 1900 zijn in veel steden arbeiderszangverenigingen te vinden. In die tijd speelt afkomst en klasse een grote rol binnen de verzuilde Nederlandse samenleving. Bekend worden de socialistische arbeiderszangverenigingen die onder de naam De Stem des Volks in verschillende steden zijn opgericht. Ze onderhouden nauwe banden met de S.D.A.P. Zo is het Haagse koor mede opgericht door Hendrika Troelstra, zus van Dirk Jelles en Pieter Jelles Troelstra.

De koren zingen op partij- en verkiezingsbijeenkomsten of laten hun stem horen bij demonstraties en acties. Het repertoire aan strijdliederen is in de beginjaren beperkt, maar dirigent Otto de Nobel maakt

er zijn levenswerk van om nieuwe vierstemmige strijdlieiden te componeren en het muzikale peil van de verschillende Stem-koren te verbeteren. Het bekendst is zijn lied Morgenrood (1900) met tekst van Dirk Jelles Troelstra. Hij inspireert anderen om ook muziek voor de socialistische beweging te componeren. Niet alleen de strijdlieiden worden beter, de koren nemen ook klassieke muziek op hun repertoire, om de arbeiders te verheffen en in aanraking te brengen met voor hen onbekende kunst en cultuuruitingen.

Otto Willem de Nobel is geboren in Haarlem op 10 februari 1867. Hij is de zoon van Susanna Maria Otto en de drukkerspatroon Willem George Lodewijk de Nobel. Op 12 januari 1893 trouwt hij met Theodora Groeneveld, met wie hij een zoon krijgt.

Afgestudeerd aan het Amsterdams conservatorium krijgt De Nobel met zijn fraaie bariton een vast engagement bij de Nederlandse Opera (1894-1895). Zijn kracht blijkt echter niet te liggen in het theater - plankenkoorts smooit soms zijn stem - maar op muziek-pedagogisch terrein. Hij wordt privé- en conservatoriumleraar zang en spraak. In 1898 polst voorzitter A.S. de Levita van het pas opgerichte mannenkoor De Stem des Volks in Amsterdam hem om de voorlopige koorleider Henri Polak op te volgen. De Nobel bezoekt een repetitie en komt onmiddellijk in de ban van het ongevormde maar veelbelovende stemmenmateriaal, waaronder

opvallend veel joodse diamantbewerkers. Erbarmelijk echter vindt hij het beschikbare socialistische zangrepertoire. Als hij aan beide mag gaan schaven, wil hij het karwei aanpakken, mits onder de schuilnaam 'Lebon' om niet zijn baan als leraar aan het conservatorium te riskeren. Op 10 april 1898 debuteert dirigent en koor met ovationeel succes tijdens het SDAP-congres in de Amsterdamse zaal Plancius met onder meer de Nederlandse première van de 'Socialistenmars'. Enkele jaren later breidt De Stem des Volks zich uit met sopranen en altten. In september 1903 komt De Nobel met dit gemengde koor in het openbaar op een concours waar het meteen de eerste prijs wint.

Tot aan De Nobels komst had de Nederlandstalige arbeidersbeweging zich beholpen met zangstof, die muzikaal dreef op een bont allegaartje van melodieën, geleend van straat- en 'vaderlandse' school- en operette-deuntjes. Deze hadden het voordeel dat iedereen ze kende, maar het nadeel van geringe verwantschap met de idealistische of strijdvaardige lading van de tekst. Cultureel had het al helemaal weinig om het lijf. De Nobel zoekt het niet in herleving van folklore of in strijdlieiden van uitheemse, vooral Duitse, herkomst. Hij durft als eerste zelf oorspronkelijke teksten te toonzetten, zoals 'Morgenrood' van Dirk Troelstra, 'Eens komt de klare, schone dag' van Jan Oudegeest, 'Allerwege in de landen' van De Levita en 'De roden roepen' van C.S. Adama van Scheltema. Met hun romantisch welluidende en veelal gedragen componeertrant – Antoon Krelage Jr. spreekt van 'rode psalmen', anderen horen echo's van Valerius' geuzenliederen - hebben De Nobel en in zijn voetspoor Ies Olman, Herman Hegeraat, Hendrik Altink en anderen een zeer eigen zangcultuur ontwikkeld, die ook buiten eigen kring ontroering en respect voor de arbeidersbeweging kweekt. Al in oktober 1904 getuigt een brieven-schrijver in De Telegraaf: 'de rijkdom van liederen bij die staatkundige partij, en de geestelijke armoede in dit opzicht bij het overige volk, maakt al, dat, zodra men mooi hoort zingen, het vermoeden rijst, dat het een socialistisch lied moet zijn'.

De Nobel is geen toonbeeld van burgerdeugd. Als het koor gereed staat om te repeteren wil hij weleens, zonder enig bericht wegblijven. Soms repetities achtereen. Als hij weer opduikt krijgt hij vanzelfsprekend van het bestuur op zijn bliksem. Hij hoort dat even aan, beukt op het pianoklavier en buldert: 'Nou niet verder ouwehoeren! Gaan we zingen?'. Als temperamentvolle driftkop, die het bovendien niet altijd zo nauw neemt met repetitie-afspraken, is De Nobel op de duur herhaaldelijk in botsing gekomen met zijn koren, maar als roemrucht dirigent kan hij altijd wel elders terecht. Behalve in Amsterdam heeft hij gestaan voor arbeiderskoren in Rotterdam, Den Haag, Leiden, Dordrecht en Gouda, en voor niet-rode zangverenigingen als de Koninklijke Utrechtsche, het Haagse Euphonia en Rotte's Mannenkoor. In 1922 komt het tot een vonken spattend conflict tussen De Nobel en de jonge

muziekrecensent van Het Volk, Paul F. Sanders. Die wil met de arbeiderszangcultuur de modernere richting uit, waarvan de Duitser Hanns Eisler de toonaangevende figuur zal worden. Binnen de Bond van Arbeiders Zangverenigingen laait een sektarisch gevecht op, maar in een felle polemiek in het bondsorgaan en Het Volk blijven De Nobel en zijn 'rode psalmen' overwinnaar.

De Stem des Volks in Berlijn in 1932.

Later, bij zijn tachtigste verjaardag in 1947, vindt hij wel dat er behoefte is aan nieuwe liederen. Dat ze uitblijven wijt hij aan het gebrek aan inspirerende teksten.

In 1937 heeft hij zijn werk als componist en dirigent al moeten opgeven doordat zijn teruglopend gezichtsvermogen geen inspannend werk meer toelaat. Dit wordt nog erger, als hij bij het bombardement op Den Haag in 1944 moet beleven dat hij zijn huis, zijn vleugel en zijn muziekarchief kwijt is. Hij heeft tot op het laatst af en toe op concerten als eregast koren gedirigeerd bij het zingen van strijdliederen. Volgens ooggetuigen deed hij dat met verbazingwekkend vuur. Over de arbeiderszangcultuur publiceerde hij talrijke artikelen in *De Stem des Volks*, het orgaan van de Bond van Arbeiders Zangverenigingen. De Nobel is overleden te Voorburg op 28 november 1950.

In de beginperiode moesten veel strijdpunten geslecht worden, zoals: hoe strikt is de band met de partij en vakbond – wel of niet gemengd zingen – alleen strijdliederen of ook ander repertoire – alleen zang of ook verbreding naar toneel en literatuur – hoe strikt volgt het koor de regels van de bond voor geheelonthouders. In veel plaatsen leidt dit tot splitsing of tijdelijke opheffing, maar de belangstelling voor de het zingen in een socialistische arbeiders-zangvereniging neemt gestaag toe. De landelijke bond BAZ (bond arbeiders zangverenigingen), die in 1902 is opgericht door bestuursleden van de Stem Amsterdam, is in 1934 uitgegroeid tot een bond met meer dan 150 afdelingen en 13.000 leden. Zij verzorgen de bladmuziek voor de koren, organiseren Zangersfeesten en heeft een eigen bondsblad. Naast de koren voor volwassenen zijn er ook jeugdkoren, vaak genoemd 'de kleine Stem'. In veel grote steden bestaan de Stem des Volks-koren uit 100 tot 300 leden en ze kunnen bij optredens op grote belangstelling rekenen. De optredens komen op een steeds hoger peil, als ook beroemde oratoria worden uitgevoerd met begeleiding van orkesten.

Jan Antoon Krelage, geboren op 6 augustus 1885 in Amsterdam, is de zoon van Johanna Frederika Groothuis, dienstbode en de machinist Ernst Heinrich Krelage. Krelages vader is een zoon van hannekemaaiër, die zich in Nederland heeft gevestigd. Als machinist verdient zijn vader behoorlijk de kost. Verontwaardiging over de uitbuiting van de ongeschoolde fabrieksarbeiders, zoals hij die dagelijks om zich heen ziet, maakt hem tot een volgeling van Domela Nieuwenhuis. Hij draagt de socialistische gedachte over op zijn zoon. Krelages moeder, dochter van een landarbeider uit Overijssel, is volgens de kleindochters een bijzonder lieve vrouw. De idealistisch-altruïstische instelling van beide ouders zijn mogelijk de verklaring van de harmonische wijze waarop Krelage als volwassen man gestalte geeft aan zijn emancipatorische idealen. Na de lagere school gaat hij werken, niet omdat zijn ouders dat willen, maar omdat hij te ongedurig is voor de schoolbanken. Na met avondlessen de grootste lacunes in zijn algemene ontwikkeling te

hebben weggewerkt, komt hij in dienst als kantoorbediende bij de textiel- en vitragegroothandel Van Steenderen. Omdat hij niet graag de hele dag binnen zit, verzoekt Krelage aan zijn patroon om hem in de buitendienst te plaatsen. Hij blijkt een uitgesproken commercieel talent te zijn. Zijn zelfbewustzijn, betrouwbaarheid, toewijding en bovenal verbale overtuigingskracht, eigenschappen waarmee hij als organisator van arbeiderskoren mensen voor zijn zaak zal weten te winnen, maken indruk op potentiële klanten.

Op 5 september 1907 trouwt hij met Johanna Philippina Charlotta Dal, costuumnaaister en dienstbode, met wie hij twee dochters en een zoon krijgt. Volgens zijn dochters heeft Krelage een ruime culturele belangstelling. Hij leest veel en bezoekt geregeld schilderijtentoonstellingen. Tekenen doet hij graag en goed. Deze gave benut hij onder meer door stoffen voor Van Steenderen te ontwerpen.

Opmerkelijk is dat Krelage zich juist als organisator van arbeiderskoren zo verdienstelijk maakt. Als hij in 1917 zingend lid van de Amsterdamse Stem des Volks wordt, kan hij geen noot lezen. Ook gedurende de lange periode dat hij als bas in De Stem meezingt leert hij dat niet. Onder zangers is zijn grote ijver spreekwoordelijk. Al spoedig heeft hij als bijnaam 'Het licht van de nacht', omdat hij na het volbrengen van zijn dagtaak tot diep in de nacht thuis voor de arbeiderskoren blijft werken en al die tijd het licht in zijn kamer brandt. In 1918, nog nauwelijks een jaar lid van De Stem des Volks, wordt hij benoemd tot secretaris van de in 1902 opgerichte Bond van Arbeiders Zangverenigingen (BAZ). Begin 1921 aanvaardt hij het redacteurschap van het pas verschenen periodiek De Stem des Volks en in 1924 volgt zijn verkiezing tot voorzitter van De Stem des Volks. Dit voorzitterschap dankt Krelage vooral aan het feit dat hij er voor pleit om naast de op de verspreiding van de socialistische gedachte gerichte liederen en koorwerken ook eens een bekend apolitek oratorium uit te voeren. Ogenschijnlijk verzet Krelage de bakens. Gedurende de jaren 1921-1922 heeft hij zich in woord en geschrift heftig gekeerd tegen de critici binnen en buiten de BAZ, die menen dat de programma's van de bij deze bond aangesloten koren te eenzijdig op politieke propaganda zijn gericht en te weinig werken met een hoog artistiek niveau bevatten. Zelf heeft Krelage in zijn eerste redactionele beschouwing in 1921 'Wat zingen wij?' de discussie al geopend. Als overtuigd en actief lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) meent hij dat de arbeiderskoren in de eerste plaats tot taak hebben de propaganda voor de SDAP en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) vocaal te ondersteunen. Niet uit principiële, maar uit praktische overwegingen staat hij eerst afwijzend tegenover het doen uitvoeren van bekende oratoria met een vaak religieuze strekking. Het instuderen van deze, voor muzikaal ongeschoolden, moeilijke werken zou te veel tijd kosten. Bovendien ontbreekt het geld om zulke composities in een grote zaal uit te voeren.

In een reeks artikelen in Het Volk trekt de jonge en bekwame muzikrecensent en componist Paul F. Sanders fel van leer tegen de zijns inziens weinig kunstzinnige programmering van de arbeiderskoren. Zijn scherpe toon zet behoorlijk wat kwaad bloed. H.F. Oets, hoofdbestuurder van de BAZ, is het echter met Sanders eens, evenals de socialistische dirigent en componist Johan Keja. In maart 1922 verkondigt Keja zelfs in *Stem des Volks* dat de strijdliederen van het programma van de BAZ-koren

kunnen worden afgevoerd, omdat de strijd van de arbeiders inmiddels gewonnen is. Zolang de discussie zich concentreert op de kwaliteit van de koorwerken zelf, is er slechts sprake van enige oververhitting van de gemoederen. Sanders' bepaald niet onheuse kritiek in Het Volk op zowel sommige composities als op de wijze van uitvoering tijdens het door de BAZ eind augustus in Haarlem georganiseerde jubileumconcert, wordt tenslotte aanleiding voor een venijnig conflict tussen het bestuur van de zangbond en de redactie van Het Volk. Vooral Krelage ergert zich aan Sanders' 'unfaire' kritiek, aangezien het concert in Haarlem in feite een in de open lucht gehouden generale repetitie was. Krelage verdedigt zijn zangers, die hun vrije tijd offeren voor de goede zaak, als een leeuw. Hij en zijn medebestuurders gaan zover, dat ze recensenten van Het Volk de toegang ontzeggen tot BAZ-concerten. Pas in juli 1923 kan het conflict worden bijgelegd dankzij de hulp van twee door de Federatie Amsterdam van de SDAP aangezochte bemiddelaars, de latere hoogleraar G. van den Bergh en de latere wethouder van kunstzaken E. Boekman. Dat Krelage in 1924 als kersverse voorzitter van de Amsterdamse Stem des Volks voorstelt eens per jaar samen met een symfonieorkest, hetzij één groot koorwerk (een oratorium dus), hetzij twee werken van kleinere omvang te laten uitvoeren, betekent alleen maar dat volgens hem het koor inmiddels de daartoe vereiste kwaliteiten bezit. Het duurt overigens nog tot 1929 voor het zover is. Met de uitvoering van F.J. Haydn's 'Die Jahreszeiten' onder leiding van Frans Rigter en in samenwerking met het Utrechts Stedelijk Orkest is, zeker voor de Amsterdamse Stem, het tij definitief gekeerd. Twee factoren bevorderen sindsdien de oratoriumcultuur binnen de BAZ. De eerste is de benoeming van Krelages in 1908 geboren zoon Antoon tot dirigent van De Stem. Uiterlijk zijn er nauwelijks grotere tegenstellingen te bedenken dan

tussen de altijd keurig in het pak gestoken vader Krelage en de als oprechte bohémien immer nonchalant geklede zoon. Als zijn zoon onder de naam Antoon Krelage bekendheid krijgt als koordirigent en onder andere de Amsterdamse Stem des Volks leidt, noemt Krelage zich senior en zijn zoon junior. De tweede voor de oratoriumcultuur bevorderlijke factor is de door Krelage sr. geëntameerde intensieve samenwerking met de Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs (VARA). De socialistische omroep ging er in de jaren dertig namelijk toe over ruime subsidies te verstrekken aan door arbeiderskoren in samenwerking met professionele orkesten verzorgde openbare oratoriumuitvoeringen. Krelage, die in 1929 tot onbezoldigd voorzitter van de BAZ was benoemd, wist steeds weer propagandistisch profijt te trekken uit de successen van de BAZ-bonden. Dit blijkt uit de spectaculaire groei van het aantal leden en aangesloten bonden. In 1918 zijn 77 koren met in totaal 4000 leden aangesloten. Vier jaar later is de BAZ met 6500 leden de grootste zangbond van Nederland. In 1933 is het laatste aantal verdubbeld en zijn er 195 gemengde koren en 58 kinderkoren tot de BAZ toegetreden. Hoe populair de koorzang onder het Amsterdamse volk is, blijkt uit de beschrijving door Krelage in De Stem des Volks van de

Vader en zoon Krelage, omstreeks 1930.

huldiging van zijn vriend Israel J. Olman op maandagavond 28 april 1924 door maar liefst 25 Amsterdamse zangverenigingen, ter gelegenheid van diens vijftwintigjarige activiteit als componist onder andere van werken voor socialistische en joodse koren. 'Begeleid door een drietal muziekkorpsen trekt een stoet van meer dan 2000 zangeressen en zangers in optocht met vlaggen, banieren en fakkels van het 's-Gravesandeplein langs Oosterpark, Linnaeusstraat, Linnaeuskafe naar het huis van den jubilaris op den Breedeweg. Langs de gehelen weg staat een dichte haag van mensen en in de omgeving van den Breedeweg, die voor een groot deel is afgezet en met booglampen verlicht, is het één mensenzee.' De huldiging wordt besloten met een fraaie serenade. Bijzonder veel waarde hecht Krelage aan de bevordering van de internationale broederschap onder arbeiders. In 1924 wordt op zijn aanbeveling een fonds opgericht, dat gelden bijeenbrengt voor het organiseren van concertreizen naar het buitenland. Twee jaar later maakt de Amsterdamse Stem haar eerste succesvolle concertreis door Duitsland. In datzelfde jaar wordt in Duitsland de Internationale der

Arbeiter Sanger (IDAS) opgericht, waarvan de Deutsche Arbeiter Sangerbund (DAS) met liefst 250.000 leden de kern vormt. Tot de machtsovername door de nazi's in 1933 is Duitsland het voornaamste reisdoel van BAZ-bonden, die op hun beurt geregeld weer als gastheer voor buitenlandse arbeiderskoren optreden. Door de machtsovername komt er een abrupt einde aan de concertreizen naar Duitsland. De toen verboden DAS brengt eerst haar omvangrijke bibliotheek in Tsjecho-Slowakije in veiligheid en brengt deze in 1938 over naar Amsterdam. De schitterende oratoriumcollectie van de DAS vormt een belangrijke aanvulling van de inmiddels onder Krelages hoede aangelegde verzameling grote koorwerken. Krelage kan veel werk van de opbouw van de bibliotheek maken, omdat hij in 1935, nadat zijn werkgever in financiële moeilijkheden is geraakt, bezoldigd voorzitter van de BAZ is geworden. De aanzienlijke salarisvermindering, die hiervan het gevolg is, neemt hij graag voor lief. Tijdens de oorlog probeert Krelage aanvankelijk, zonder zijn principes te verloochenen, de BAZ en de daarbij aangesloten koren in stand te houden. Besloten wordt officieel de banden met de in feite niet meer bestaande SDAP en NVV te verbreken teneinde te voorkomen dat de BAZ-bonden onder

supervisie van de Nationaalsocialistische Beweging dienstbaar aan nazipropaganda zullen worden gemaakt. Begin 1941 dienen de twee joodse dagelijkse bestuurders D. Cardozo en M. Pach, volgens eigen zeggen 'om de Bond moeilijkheden te besparen', schriftelijk hun ontslag in. Op een bijeenkomst van het bondsbestuur ten huize van Krelage op 2 maart 1941 toont deze zijn moed door er op te wijzen hoe zwaar juist medeoprichter van de BAZ Cardozo het besluit om zich op te offeren moet zijn gevallen. Hij voegt er aan toe: 'Wij kunnen niet anders, dan vurig hopen dat spoedig de dag kome waarop we allen weer vrij kunnen ademen in een reine sfeer, waarin niemand om z'n geloof of ras de hem lief geworden taak moet prijsgeven. Dan zullen ook Pach en Cardozo weer in ons midden zijn'. In het najaar van 1941 valt, althans voorlopig, het doek over de BAZ, als de twee Amsterdamse, bij de BAZ aangesloten koren De Stem des Volks en Kunst en Strijd door het besluit van de Rijkscommissaris dat joden niet meer met 'ariërs' in één vereniging mogen zitten, in feite gedwongen

worden hun activiteiten te staken. Een rondschrijven hierover aan de aangesloten bonden leidt tot een verbod van de BAZ. Voordien hadden Krelage en zijn vrienden er al voor gezorgd dat de aangesloten koren, met uitzondering van die van Arnhem en Lochem, zich niet bij de Kultuurkamer aan zouden sluiten. Om te voorkomen dat de Duitsers zelf de bonden liquideren en op hun bezittingen beslagleggen, bedanken de leden op advies van BAZ-bestuurders massaal. Een in feite niet meer bestaand koor, kan immers niet meer worden opgeheven.

Ondertussen blijft Krelage waken over de bezittingen van de BAZ en de Amsterdamse Stem. Hij slaagt er in, eerst tijdelijk, het niet-socialistische deel van de bibliotheek onder te brengen bij de bibliotheek van de Maatschappij tot Bevordering van de Toonkunst. In de loop van 1942 wordt de woning van Krelage aan de Amsterdamse Stadhouderskade door de Duitsers gevorderd. Hij moet het pand binnen drie dagen verlaten. Met de hem typerende doortastendheid vindt Krelage niet alleen meteen een nieuwe, ruime woning op de Koninginneweg, maar hij slaagt er bovendien in de archieven van de Stem en de BAZ, alsmede de uitgebreide collectie socialistische muziek daar onder te brengen. Doordat de BAZ al spoedig na de capitulatie in mei 1940 niet meer in staat is het salaris van Krelage uit te betalen en een kort dienstverband bij de VARA in 1941 komt te vervallen, zoekt hij ander werk. Krelage slaagt er in een fabriekje op te richten, dat met de fabricage van als siervoorwerp dienende gedecoreerde flessen, voldoende winst oplevert om hemzelf en een aantal vrienden, onder wie aanvankelijk nogal wat joden, een redelijk inkomen te verschaffen. Krelage heeft zijn medebestuurders Cardozo en Pach

niet voor deportatie kunnen behoeden. Wel waren tot het eind van de oorlog op zijn adres onder meer de dochter van de componist Olman en haar man Max de Vries ondergedoken.

Direct na de oorlog blijkt welk een verschrikkelijke aderlating de Amsterdamse Stem heeft gelaten. Liefst 140 joodse leden met hun gezinnen zijn gedeporteerd, waarvan slechts één de kampen heeft overleefd. Op nationaal en internationaal niveau ontwikkelt Krelage in de eerste naoorlogse jaren een koortsachtige activiteit op het terrein van de arbeiderskoorzang. Hij bereikt dat, al direct bij de heroprichting van de BAZ in 1946, 104 arbeiderskoren, met een gezamenlijk ledental van 6000, zich aansluiten. Tot 1952 groeit het aantal leden nog tot 10.000. Daarna begint het terug te lopen, wat in de eerste plaats toe te schrijven is aan de afnemende belangstelling voor koorzang bij de naoorlogse generaties. De internationale samenwerking van arbeiderskoren wordt op beperkte schaal hervat door de oprichting, eveneens in 1946, te Straatsburg van de Internationale des Organisations Culturelles Ouvrières (IDOCO) als opvolger van de IDAS. Als actief en bevlogen IDOCO-voorzitter slaagt Krelage er na enige jaren in, de aanvankelijk grote weerstand tegen toetreding van Duitse arbeiderskoren, uit de weg te ruimen. Tegen samenwerking met koren van communistische snit blijft hij zich echter als sociaaldemocratische partijganger en overtuigd tegenstander van elke vorm van dictatuur met hand en tand verzetten.

Krelage, die bij de heroprichting van de BAZ in 1946 weer fulltime bezoldigd bondsbestuurder wordt, breidt in de daarop volgende jaren zijn activiteiten ten bate van het koorwezen nog aanzienlijk uit. Zo richt hij de muziekgroep Zingende Stemmen op, die zich er op toelegt arbeiderskoren van betaalbare partituren te voorzien. Samenwerking van de BAZ met de Maatschappij tot Bevordering van de Toonkunst wordt dankzij hem geïntensiveerd door het beschikbaar stellen aan leden van beide organisaties van literatuur en partituren uit de nu definitief op één locatie gevestigde BAZ- en Toonkunstbibliotheken. In 1950 is Krelage actief betrokken bij de oprichting van de Federatie van Nederlandse Zangersbonden. Als voorzitter van deze organisatie kan hij grote invloed uitoefenen op het steeds belangrijker wordende regeringsbeleid ten aanzien van Nederlandse koren. Ongeveer tegelijkertijd sticht hij de Gezamenlijke Amsterdamse Oratoriumverenigingen. En ook deze organisatie blijft hij als voorzitter leiden tot zijn dood. Hij overlijdt in Amsterdam op 30 maart 1957. Tijdens zijn zeer arbeidzaam leven is Krelage bij uitstek representatief voor die Amsterdamse sociaaldemocraten, welke minstens zoveel aandacht besteedden aan de politiek-maatschappelijke ontvoogding van de arbeidersklasse als aan haar culturele verheffing.

Veel koren hebben tijdens de Eerste Wereldoorlog en in de crisisjaren door kunnen zingen, ondanks de vaak grote financiële problemen. In de Tweede Wereldoorlog weigeren de meeste koren zich aan te sluiten bij de door de Duitsers ingestelde 'Cultuurkamer' en moeten daardoor in 1942 stoppen met hun activiteiten. Direct na de oorlog in 1945 herleven de koren weer en groeit het ledenaantal enorm. Er worden ook nieuwe koren opgericht, zoals het Amsterdamse 'Morgenrood', niet toevallig de titel van het strijdlid geschreven door Dirk Troelstra en gecomponeerd door Otto de Nobel in 1900. Voor de 2, 3 en 4 juli 1946 gehouden zangtest melden zich 364 Amsterdammers. De oprichting van Morgenrood is een reactie op de weigering van de Stem des Volks op te treden op een manifestatie waar de Communistische Partij Nederland (CPN), haar verkiezingssucces viert. Kiest de Stem des Volks voor de sociaaldemocratie, Morgenrood identificeert zich met het communisme. Er zijn in meer plaatsen koren met de naam Morgenrood, die zich vaak ook verwant voelden aan de CPN.

De directe band met de rode familie van PvdA, NVV, Vara en Nivon wordt geleidelijk minder en de CPN kwijnt weg. Het repertoire wordt breder, er wordt veel aandacht besteed aan de muzikale en culturele vorming van de leden en er wordt opgetreden op plaatsen die voordien ondenkbaar waren, zoals bij een kerstviering in de kerk. De verzuiling in Nederland neemt af, samenwerking met andere politieke stromingen is belangrijk, zeker nadat de PvdA aan de regering deelneemt. De oude strijdliederen passen niet meer in de nieuwe verhoudingen. Daarmee komt geleidelijk aan een belangrijke drijfveer om lid te worden van de Stem des Volks te vervallen. De arbeiderskoren onderscheiden zich steeds minder van de burgerkoren. Men kan nu kiezen uit meer mogelijkheden. Vanaf de jaren zeventig wordt het moeilijker nieuwe leden te werven en kampen veel arbeiderskoren met terugloop en vergrijzing.

Rond de eeuwwisseling stoppen daarom veel Stem des Volks-koren. Momenteel kunnen alleen nog de Stem des Volks Utrecht, Maastricht en Groningen trots zijn op hun rijke en strijdbare verleden.

Lit. & bron: J. van de Merwe, *Gij zijt kanalie, heeft men ons verweeten!* (Utrecht 1974) p. 200; L. de Bruijn en M. Hendriksma, *Slechts de bozen zingen niet* (Amsterdam 1996) p. 10-14; J. van de Merwe, 'Nobel Otto Willem de' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 2 (Amsterdam 1987) p. 102-103; S. Bloemgarten, 'Krelage, Jan Antoon' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 8 (Amsterdam 2001) p. 120-125; Wikipedia: *De stem des Volks (Amsterdam)* (juli 2025)

1902 Woningwet

volkshuisvesting

Volkshuisvesting is een begrip uit politiek en overheidsbeleid dat betrekking heeft op het verantwoord huisvesten van de bevolking. De belangrijkste uitgangspunten van de volkshuisvesting in Nederland zijn neergelegd in de Woningwet. Deze wet is in werking getreden op 1 augustus 1902. Volgens Artikel 22 van de grondwet is de Staat verplicht zorg te dragen voor voldoende woonelegenheden.

Arie Keppler, geboren in Amsterdam op 15 oktober 1876, is de zoon van Antonia Hendrika Keppler en de zakenman Johann Georg Keppler. De Keplers stammen af van een Duitse lutherse familie uit Württemberg. Zijn overgrootvader vestigt zich tijdens de napoleontische tijd als bakker in Amsterdam. Zijn grootvader gaat naar Parijs om voor kok te leren. Terug in Amsterdam begint hij een gerenommeerd restaurant aan de Keizersgracht. Keplers vader, gehuwd met een van zijn nichten, komt in de zaak maar gaat al spoedig rentenieren. Als Keppler vier jaar oud is komt zijn vader, die brandmeester is, om bij een brand. Het gezin, dat nu behalve Keppler alleen uit vrouwen bestaat, is redelijk welgesteld en ook Keppler is zijn leven lang financieel onafhankelijk. Na zijn HBS-tijd gaat hij niet het zakenleven in, maar kiest hij voor een opleiding aan de Polytechnische School in Delft. Hier komt hij in contact met professor B.H. Pekelharing, die hij later zijn 'leermeester' zal noemen. Door hem komt hij, zoals vele Delftse studenten uit die tijd, tot het socialisme. In 1903 studeert Keppler af als civiel ingenieur en na een verblijf van enige maanden in Duitsland, waar hij zich schoolt op het gebied van de waterzuivering, treedt hij in dienst bij de Centrale Gezondheidsraad. Hij publiceert regelmatig onder het pseudoniem *Scrutator* in het weekblad *De Kroniek* van P.L. Tak, onder meer over het slecht functioneren van de gezondheidsraad. H.H. van Kol neemt in de Tweede Kamer Keplers kritiek over.

Arie Keppler naar een tekening van P.H. Hamers uit 1930.

Keppler behoort in 1904 tot de oprichters van de Sociaal-Technische Vereniging van Democratische Ingenieurs en Architecten (STV), die de socialistische beweging binnen de ingenieurswereld organiseert en beschouwd kan worden als een voortzetting van de Delftse socialistische studentenbeweging. Hij maakt van 1908 tot 1919 deel uit van het bestuur, eerst als bibliothecaris en van 1911 tot 1918 als penningmeester. De kern van de STV bestaat uit de generatie ingenieurs die is afgestudeerd tussen ongeveer 1900 en 1910. Vier van de vijf bestuursleden werken in 1912 bij gemeenten: J.W. Albarda, P. Bakker Schut, J. van Hettinga Tromp en Keppler zelf. De STV streeft in de eerste plaats naar het bevorderen van de volkswelvaart ('voornamelijk waar deze wordt beïnvloed door maatregelen op technisch gebied'), onder meer door een goede volkshuisvesting. Keppler speelt een belangrijke rol, zoals blijkt uit publicaties van de STV. Hij maakt deel uit van het bestuur van de vereniging 'De Arbeiderswoning', die door de Amsterdamse afdeling van de STV is opgericht. Ook is hij nauw betrokken bij het Centraal Informatiebureau van de Vereniging van Sociaal-Democratische

Raadsleden, waarin F.M. Wibaut een van de centrale figuren is. In De Gemeente, het maandblad van deze vereniging, publiceert hij vanaf de oprichting in 1907 met regelmaat. In zijn artikel 'De City-Manager' (6.9.1923) uit hij zijn afkeer van de partijpolitiek en stelt hij voor het zuiver beheer van de gemeente niet langer aan partijgebonden wethouders op te dragen maar aan bekwame ambtenaren. Keplers relatie met de zeventien jaar oudere Wibaut wordt hechter door zijn huwelijk, op 27 mei 1909, met Josina Berdenis van Berlekom, de jongste zuster van Mathilde Berdenis van Berlekom, de vrouw van Wibaut. Het echtpaar Keppler krijgt twee dochters en een zoon.

Op 8 december 1905 treedt Keppler als volontair in dienst bij de afdeling Bouw en Woningtoezicht (BWT) van de gemeente Amsterdam. Aanvankelijk voelt burgemeester W.F. van Leeuwen er niet veel voor om de socialist Keppler in dienst te nemen, omdat die de reputatie heeft geen blad voor de mond te nemen. Op voorspraak van de directeur van BWT, J.W.C. Tellegen (ook een leerling van Pekelharing), bedenkt hij zich, maar verbiedt Keppler zijn ingenieurstitel te gebruiken. Na drie jaar wordt Keppler in vaste dienst genomen. Als inspecteur is hij belast met het woningtoezicht, terwijl hij tevens de schakel vormt tussen de gemeente en de woningbouwverenigingen. In 1915 wordt Tellegen burgemeester van Amsterdam, zodat diens post als directeur van BWT vrijkomt. Keppler ambieert deze functie, maar zowel Wibaut, de wethouder van volkshuisvesting, als Tellegen twifelen aan zijn geschiktheid. Keppler stelt voor om de dienst op te splitsen en een afzonderlijke Gemeentelijke Woningdienst op te richten. Het voorstel om Keppler te benoemen tot directeur van deze nieuwe dienst wordt in de gemeenteraad met 26 stemmen vóór en 11 onthoudingen aangenomen. Door sommigen wordt de benoeming als nepotisme gezien. Bij de aarzeling speelt zeker ook mee dat Keppler als socialist tegenstander is van particuliere woningbouw. Burgemeester Tellegen roemt echter de werklust en motivatie van Keppler. Nu deze de kans krijgt om zijn ideaal - een menswaardige woning voor elke arbeider - te realiseren laat hij zich door niets of niemand weerhouden. Zijn inzet en motivatie zijn onstuitbaar en zijn werklust en energie moeilijk te evenaren. Keppler heeft aandacht voor elke kwetsbare groep in de samenleving en zorgt voor huisvesting voor bejaarden, alleenstaanden, mensen met de laagste inkomens en de groep die als onmaatschappelijk bekend staat. In Amsterdam sticht hij een aantal tuinsteden. De huren van de gemeentewoningen zijn laag, doordat zowel de gemeente als het rijk een gedeelte bijlegt. Volgens socialistisch beginsel zijn in de tuindorpen kerken en cafés taboe. Keppler en de zijnen vinden badhuizen en recreatiemogelijkheden belangrijker.

Keppler is een van de meest gedreven woonhervormers van zijn tijd en is betrokken bij veel activiteiten op dat gebied. Hij speelt een rol bij de oprichting van het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedenbouw, waarvan hij tot aan zijn dood bestuurslid is. Hij draagt de woningbouwverenigingen een warm hart toe en helpt hen met hun contacten met de ambtelijke wereld. Zo komen in de begintijd van de woningbouwvereniging Rochdale de onervaren arbeiders op zondagmorgen bij hem thuis vergaderen. Hij is gemeentelijk commissaris voor alle woningbouwverenigingen. Hij wijst de architecten aan voor woningbouwprojecten en wordt zo de stimulator van de Amsterdamse School. Ook internationaal is Keppler een bekende persoonlijkheid. Op vrijwel elk congres over volkshuisvesting is hij aanwezig en houdt hij lezingen. Amsterdam staat internationaal bekend vanwege zijn voortrekkersrol op het gebied van volkshuisvesting. Vele belangstellenden komen de nieuwe woonwijken bezichtigen. Tussen de Woningdienst en de dienst Publieke Werken is de verhouding vanaf het begin gespannen, omdat de taken van beide diensten niet duidelijk omschreven zijn. Dit zorgt soms voor een aanzienlijke vertraging in de woningbouw. Keppler houdt zijn onvrede over de situatie niet voor zich maar uit deze van tijd tot tijd in het openbaar, hetgeen irritatie wekt. De oppositie in de gemeenteraad dringt herhaaldelijk aan op zijn aftreden. Daar komt nog bij dat Keppler op 11 november 1918, de dag waarop de Eerste Wereldoorlog met een wapenstilstand eindigt, onbekend met het feit dat P.J. Troestra zijn revolutiepoging zal doen, onder zijn ambtenaren een brief verspreidt, de zogenaamde 'revolutiecirculaire', waarin hij een 'nieuw, edeler tijdperk' aankondigt: 'De Gemeenschap rekent op Uw werkkraft en toewijding. Ik wensch U allen in dat tijdvak meer levensblijheid en minder zorgen toe.' De circulaire viel verkeerd bij de Anti-Revolutionaire Partij in de gemeenteraad. Burgemeester Tellegen verzoekt hem om, wanneer hij nog eens een circulaire van persoonlijke strekking wil verspreiden, eerst advies te vragen. Als Keppler zich in 1921 geringschattend

uitlaat over particuliere bouwers verdedigt S.R. de Miranda, die Wibaut als wethouder is opgevolgd, hem:

► *'De directeur is een lastig man, maar ook een geniaal man; zelfs ver buiten de grenzen wordt hij zeer gewaardeerd. Van iemand met zoo groote bekwaamheden verdraagt men wel eens wat.'*

Keppler werkt in 1923 mee aan de tentoonstelling over 'Massa-woningbouw' die door de vereniging Kunst aan het Volk in het Stedelijk Museum van Amsterdam wordt georganiseerd. Tevens maakt hij deel uit van de commissie voor een prijsvraag over straatverlichting. Als dank hiervoor benoemt Kunst aan het Volk, waar tentoonstellingen een steeds belangrijkere rol gaan spelen, hem tot erelid. Het jaar daarna wordt hij voorzitter als opvolger van W.A. Bongers. In 1928 werd de afdeling Stadsontwikkeling in het leven geroepen en ondergebracht bij Publieke Werken. Tot haar taak behoort onder meer de zorg voor het stadsschoon en het ontwerpen van uitbreidingsplannen. Het zijn de zaken waaraan Keppler veel aandacht besteedt.

Vanaf 1928 neemt Kepplers invloed af en wordt hij minder dan vroeger bij belangrijke beslissingen betrokken. In die tijd verslechtert ook de verstandhouding met De Miranda. In 1936 besluit het College van Burgemeester en Wethouders van Amsterdam om als eenmalige bezuinigingsmaatregel alle ambtenaren die zestig jaar worden te ontslaan en voor wachtgeld voor te dragen. Keppler en ook de andere directeuren van dienst gaan ervan uit dat deze regeling niet voor hen geldt, maar de raad beslist anders. Keppler voelt niets voor vervroegd pensioen en protesteert hevig. De relatie met De

Asterdorp in Asterdorp kort voor de sloop in 1954.

Miranda bekoelt tot onder het nulpunt. Als Keppler in juli 1937 wordt gepensioneerd is hij al een paar maanden ziek. Hij raakt verbitterd en vier jaar later overlijdt hij. De betekenis van Keppler voor de volkshuisvesting van Amsterdam is groot geweest. Onder zijn bewind werden oude buurten gesaneerd en werden er 11.000 gemeentewoningen en 20.700 verenigingswoningen gebouwd. De zo geroemde 'gordel '20-'40' is er het tastbare bewijs van. Keppler is omstreven vanwege zijn intensieve betrokkenheid bij de heropvoeding van 'ontoelaatbare gezinnen', die

in speciaal gebouwde buurten Asterdorp en Zeeburgerdorp zijn gehuisvest. Ter herinnering aan Keppler is op 20 september 1955 een plaquette in het gebouw van de Gemeentelijke Woningdienst onthuld. In 1956 wordt de eerste steen gelegd van het speciaal voor werkende echtparen gebouwde Arie Kepplerhuis van Zomers Buiten en in 1991 werd bij de voltooiing van de renovatie van Betondorp door de PvdA-afdeling Watergraafsmeer een gedenksteen aangeboden met de tekst: 'Zonder zijn inzet zou Betondorp niet tot stand zijn gekomen'.

De Woningwet van 1901 (in werking 1 augustus 1902) is tot stand gekomen onder het kabinet Pierson – Goeman Borgesius tegelijkertijd met de Gezondheidswet is een baanbrekende wet die een eind maakt aan de regeringshouding van geen bemoeienis. Gemeente en de Rijksoverheid gaan geld beschikbaar stellen voor sociale woningbouw. Van belang is de verplichting van gemeente om voorschriften vast te stellen waaraan woningen moeten doen, zich te bemoeien met verbetering van woningen en in het kader van krotopruijing krijgen ze als instrumenten: de onbewoonbaarverklaring, het recht van ontruiming, sluiting en afbraak en de mogelijkheid tot onteigening. Met een aanvullende wetswijziging worden de gemeente de plicht opgelegd voor 1 augustus 1904 een bouwverordening op

te stellen. Als ze in gebreken blijven heeft Gedeputeerde Staten het recht zelf een verordening vast te stellen. In 1918 en 1921 is de Woningwet uitgebreid met name de verplichting van gemeente om een bouwtoezicht in te stellen. Naast de Woningwet komen nog aanvullende wetten tot stand: de Huurcommissiewet (1917), de Huuropzeggingswet (1918) en de huuraanzegingswet (1921), de crisissituatie vanwege de oorlogsjaren zijn hier niet vreemd aan.

Het succes van de Woningwet laat zich aflezen aan het aantal gebouwde woningen en de aan de woningbouwverenigingen verleende voorschotten in de twintig jaar na de totstandkoming van de wet.

Jaar	Aantal gebouwde Woningen	Voorschotten in guldens	Gemiddeld per woning
1905-1914	15.774	35.638.616	2.260
1915	5.885	12.345.715	2.160
1916	4.363	10.911.794	2.300
1917	11.314	39.215.498	3.470
1918	9.613	49.525.709	5.150
1919	13.652	102.269.562	7.490
1920	23.575	167.722.746	7.110
1921	24.004	217.129.203	9.040
1922	7.269	45.027.438	6.100
1923	7.089	24.222.593	3.420
Totaal	122.538		

Het woningbestand in Nederland bedraagt in 1901 ca. 1 miljoen huizen. In het jaar dat het eeuwfeest van de Woningwet wordt gevierd is de woningvoorraad gegroeid tot pakweg 6½ miljoen huizen. Ruim 2 miljoen daarvan zijn in beheer bij woningb

Lit. & bron.: M. Campfens en W. Swart ,'Keppler, Arie'in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 6* (Amsterdam 1995) p. 119-123: Wikipedia: *Woningwet* (juni 2025)

1924 Nivon

cultuur

Nivon (een acroniem voor: Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk) is de Nederlandse tak van de Internationale Natuurvrienden (NFI). Nivon - ook wel aangeduid als 'Nivon Natuurvrienden', heeft tot doel mensen en natuur bij elkaar te brengen en hen de mogelijkheid te geven zich te ontspannen, elkaar te ontmoeten, te ontdekken en zich te ontplooiën. De kernwaarden van Nivon zijn: "Eerlijk, Groen, Sociaal en Verdraagzaam". Nivon exploiteert in Nederland dertien 'natuurvriendenhuizen' en twaalf kampeerterreinen.

Nivon Natuurvrienden heeft circa 2500 vrijwilligers en ongeveer 26.000 leden (2022), die per jaar meer dan 1500 activiteiten organiseren, van kinderkamp tot seniorennetwerk, van Pieterpad tot natuurvriendenhuizen. Ook organiseert Nivon actieve reizen, zoals bergwandeltrefkampen, met oog voor respect voor de natuur en zonder winstoogmerk. Nivon noemt zichzelf wel een voor-door organisatie; activiteiten worden georganiseerd in verschillende werkgroepen, onder andere Nivon Watersport, Jump Zomerkampen en Spring. Nivon is in 1960 voortgekomen uit het Instituut voor

Arbeidersontwikkeling (IvAO), opgericht in 1924 en in 1929 gefuseerd met de, in 1921 opgerichte, Nederlandsche Arbeiders Reis Vereeniging (NARV). Binnen de Rode familie kon men destijds lid zijn van de Partij (SDAP), de Bond (NVV), de Omroep (VARA) en het Instituut (IvAO). Het Instituut is verantwoordelijk voor de scholing van de arbeiders en de 'gestaalde kaders van het socialisme'. Arbeiders mondig maken was een belangrijk doel. Volgens de oude doelstellingen tracht Nivon het welzijn van mensen te bevorderen door mensen te helpen om hun leven in evenwicht te brengen met de natuur, techniek en cultuur. Nivon streeft volgens zijn statuten naar "een democratisch-socialistische maatschappij, gebaseerd op vrijheid, gerechtigheid en gezamenlijkheid". De politieke banden met de PvdA zijn verbroken, maar de geschiedenis heeft de vereniging wel een duidelijke kleur gegeven.

1926 Arbeiderssportbond

cultuur

Op 19 december 1926 wordt in het Amsterdamse café "De Pool" de Nederlandse Arbeiders Sport Bond (NASB) opgericht. Voorafgaande aan deze oprichting is er een richtingstrijd over de wenselijkheid van een dergelijke sportorganisatie. De oprichting is een reactie op de verzuiling die in de negentiende eeuw in de Nederlandse samenleving ontstaat. Zie dit ook in het licht van de schoolstrijd, de opkomst van het socialisme, de emancipatie van de arbeider en een volwaardig burgerschap met kiesrecht. Er is een nauwe verbondenheid met de S.D.A.P. en het N.V.V. Samen met VARA wel de "rode familie" genoemd. De verbondenheid met het N.V.V. is nadrukkelijker dan met de S.D.A.P. De bond verzoekt nadrukkelijk om oprichting van een sportbond. De S.D.A.P. zendt het idee door naar hun jeugdbeweging de Arbeiders Jeugd Centrale (A.J.C.), die het plan uitwerkt tot de N.A.S.B. Het eerste statement van de nieuwe sportbeweging is:

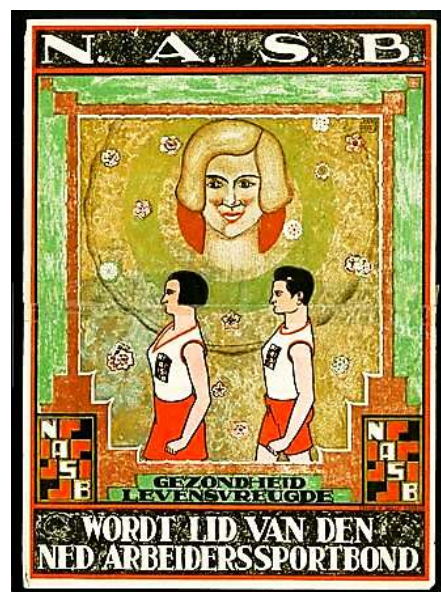
► "Wij wensen een arbeiderssportbeweging die gegrondvest is, niet op recordverrichtingen, sensatie of individualisme, zoals in de burgerlijke sportbeweging, doch wij wensen een beweging met een zo groot mogelijke massasport, in samenwerking met onze ganse Moderne Arbeiders Beweging. Veelzijdige lichaamsontwikkeling, waarbij de geestelijke scholing onzer sociale beginselen niet wordt veronachtzaamd, terwijl de ware vredeswil en de internationale kameraadschap steeds het voornaamste streven onzer arbeiderssportfeesten zal zijn".

248

Er volgt een tijd met veel strijd om erkenning in het verzuilde Nederland. Lokale afdelingen en verenigingen krijgen maar moeilijk toegang tot de sportaccommodaties, omdat men deze linkse ongeorganiseerden niet accepteert. Er worden verenigingen opgericht die algemeen zijn, waar meerdere vormen van sport beoefend kan worden, onder de slogan "Arbeiderssport is Massasport". Een aantal 'ARMA' verenigingen, die toen zijn opgericht zijn nu nog lid van de NCS. De NASB is vanuit haar ideologische opvattingen 'sportbeoefening voor iedereen' altijd blijven propageren. Dat is bij de NCS ook nog steeds het geval.

Bij de burgerlijke sportbonden mogen vrouwen niet deelnemen aan de activiteiten, terwijl in de NASB de deelname van vrouwen in alle takken van sport krachtig bevorderd. In 1933 is er bij de jeugd en volwassenen 48 % vrouw. Men wil méér bieden dan sport alleen, sport moet het middel zijn, in plaats van doel op zich. De uitgangspunten die ten grondslag liggen aan de visie op sport en bewegen spelen vanaf de oprichting in 1926 tot aan de huidige NCS een belangrijke rol.

De NASB kent in de jaren dertig een ongekende groei. Op 1 juli 1933 zijn er 25.000 mensen lid van de NASB. Er is een uitgebreide samenwerking met de internationale arbeiderssportbeweging. In met

name Duitsland zijn veel instructeurs opgeleid die hun kennis daarna weer deelden met de vrijwilligers in eigen land. Zo is handbal vanuit Duitsland geïntroduceerd. Zo ook de opvoedkundige principes van sport, training en lichamelijke oefening, telkens met de gedachte "sport voor iedereen" en als middel tot een hoger doel. De bloei neemt tijdens de crisisjaren snel af. De mooie ideeën gaan te niet door de economische crisis in de jaren dertig van de vorige eeuw. Maar ook de Duitse bezetting van ons land in 1940 maakt sportbeoefening bijzonder lastig, zo niet onmogelijk.

Op 14 juli 1946 is de arbeiderssportorganisatie heropgericht als de Nederlandse Culturele Sportbond. De naam cultureel is terug te voeren naar de zienswijze van de NCS dat sport geen losstaande, zelfstandige bezigheid is maar een geïntegreerd onderdeel van de samenleving. Door zich in te zetten voor veranderingen in de sport werkt de NCS aan cultuurveranderingen en zo ook aan maatschappijverandering.

In 1970 zijn de politieke bindingen uit de statuten geschrapt en kan de NCS zich meer profileren als een ideologische levensbeschouwelijke sportkoepel met een modern humanistisch karakter. Met de opkomst van de recreatiesport in de jaren '80 en '90 kan de NCS zich profileren als de recreatiesportorganisatie voor niet prestatieve sportbeoefening. Dit leidde tot een groeiend aantal leden en verenigingen die bewust kozen voor deze instelling en ontstaat er een breed scala van kleurrijk en veelzijdig sportaanbod. Op dit moment kent de NCS 67 verschillende takken van sport met 200.000 leden, heeft men de NRS Recreatiesportbond opgericht en is NCS een van de initiatiefnemers van de Nederlandse Sport Alliantie; een samenwerking van drie levensbeschouwelijke sportkoepels die zich richt op het snijvlak van sport en maatschappij met als slogan: "NSA voor een sportieve samenleving".

Voor NASB/NCS geldt nog steeds dat de waarden die in 1926 belangrijk werden gevonden, dat ook vandaag de dag nog zijn en dat zullen we ook in de toekomst blijven uitdragen: "Sport voor iedereen".

Lit. & bron.: <https://www.sport4all.nl>

Gezondheid

**Zorg, veiligheid, milieu,
arbeidsomstandigheden,
beroepsziekten**

Aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw zijn in Nederland tal van ziekenfondsen opgericht veelal in de meer verstedelijkte gebieden. Vooral in de negentiende eeuw bieden ziekenfondsen, naast een verzekering tegen de kosten van medische zorg, veelal ook verzekeringen voor de kosten van begrafenis en loonderving door ziekte. Ze richten hun verzekeringsproduct over het algemeen op de minvermogenden, dat wil zeggen mensen met een inkomen onder de plaatselijke grens, die geen inkomstenbelasting hoeven te betalen. Deze verzekeringsvorm is vrijwillig en bij wet geregeld. Eerst in 1965 komt er een Ziekenfondswet tot stand.

Het corporatistische stelsel van armenzorg en onderlinge hulp, opgebouwd in de late middeleeuwen en de Vroegmoderne tijd, weet zich, na de omwenteling tot eenheidsstaat aan het eind van de achttiende eeuw, nog lang te handhaven. De gilden vergaat het slechter. De eerste gildekassen zijn uitsluitend bedoeld om te voorzien in loonderving bij ziekte. Het gilde dat als eerste uit zijn kas zowel de loonderving als de kosten van geneeskundige behandeling bestrijdt is het kistenmakergilde in Groningen opgericht in 1616. Na een onzekere periode, van bestaan of niet bestaan, van enkele decennia rond de wisseling van de achttiende naar de negentiende eeuw worden de gilden in 1820 definitief verboden. Van de gildebussen kan niemand meer lid worden. De meeste van deze fondsen komen in beheer bij gemeenten die uitkeringen verstrekken aan ex-gildeleden of hun weduwe en wezen. Sommige gemeenten brengen het geld van de gilden onder bij het burgerlijk armbestuur. Aan een eeuwenoud systeem van verzekeren tegen inkomensverlies door ziekte komt door staatsingrijpen een einde. Het is 'bijkomende schade' bij de opheffing van de gilden ten behoeve van het 'vrije ondernemerschap'. De inmiddels centrale overheid verwaardigt zich niet er iets ter vervanging voor in de plaats te stellen. Dat laten ze over aan het particulier initiatief.

Eind achttiende, begin negentiende eeuw worden in Nederland tal van ziekenfondsen opgericht vaak in de meer verstedelijkte gebieden. Naast een verzekering tegen de kosten van medische zorg, zijn het in de regel ook verzekeringen tegen loonderving door ziekte en voor de kosten van een begrafenis. De verzekeraars richten hun product over het algemeen op de minvermogenden, dat wil zeggen mensen met een inkomen onder de (plaatselijke) grens voor het heffen van inkomstenbelasting. Deze verzekeringsvorm is vrijwillig en niet bij wet geregeld. De ziekenfondsen hanteren veelal strenge toelatingseisen. Chronisch zieken, gehandicapten, bejaarden en zwangere vrouwen kunnen zich niet of nauwelijks aansluiten bij een ziekenfonds. Wachttijden, de tijd waarin men wel premie betaald maar nog geen recht heeft op medisch zorg van het ziekenfonds, variëren van enkele weken tot een half jaar. Dat ziekenfondsen in de negentiende eeuw in een groeiende behoefte voorzien blijkt wel uit het feit dat rond 1895 ruim 540 ziekenfondsen actief zijn. Circa 10% van de Nederlandse bevolking is aangesloten bij een ziekenfonds en verzekerd tegen de kosten van medische zorg. Er is een grote verscheidenheid aan ziekenfondsen, die grofweg naar vier hoofdcategorieën kunnen worden ingedeeld:

Filantropisch georiënteerde ziekenfondsen. Veelal opgericht en bestuurd door lokale notabelen of liefdadigheidsorganisaties, zoals lokale afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het bekendste voorbeeld is het Nutziekenfonds in Den Haag.

Affiche van de verzekeringsmaatschappij De Philantroop te Bolsward uit het eind van de 19^e eeuw. Uit de naam blijkt tot welk categorie de maatschappij behoort.

Commerciële Ziekenfondsen. Ook wel directiefondsen of exploitatiefondsen genoemd. Deze fondsen hebben een financieel belanghebbend bestuur. Veel commerciële ziekenfondsen, zoals het Rotterdamsch Ziekenfonds en het Nederlandsch Algemeen Ziekenfonds, werken landelijk en hebben een groot deelnemersbestand.

Medewerkersfondsen, ook wel doktersfondsen genaamd, zijn ziekenfondsen opgericht door lokale medici die vaak ook aan het bestuur deelnemen, zoals het Algemeen Ziekenfonds Amsterdam (AZA) en het Algemeen Ziekenfonds Rotterdam (AZR).

Onderling beheerde ziekenfondsen. Fondsen die door de verzekerden zelf zijn opgericht en bestuurd. Deze ziekenfondsvorm is vooral, maar niet uitsluitend, populair in socialistische en Rooms-katholieke kring. Voorbeelden zijn het Haagse ziekenfonds De Volharding en Liduina uit Utrecht.

Ongeacht hun organisatie en bestuursstructuur, werken vrijwel alle ziekenfondsen volgens dezelfde principes. De leden betalen een vast bedrag, per week of per maand waardoor ze recht hebben op geneeskundige zorg van bij het ziekenfonds aangesloten medici. Het ziekenfonds sluit voor haar leden contracten af met geneeskundigen, die middels deze contracten als 'medewerker' aan het ziekenfonds zijn verbonden. Er bestaan twee varianten. De leden van een fonds kunnen tegen een gereduceerd tarief door de arts worden behandeld. Het ziekenfonds betaald de arts per verrichting. Deze contractvorm is voornamelijk door onderling beheerde en commerciële ziekenfondsen toegepast. Meer gangbaar is, dat naast een sterk gereduceerd tarief voor verrichtingen, het ziekenfonds de arts of apotheker per jaar een vast bedrag, het zogenaamde abonnementshonorarium, betaalt voor elk ziekenfondslid in zijn praktijk. Hierdoor ontstaat binnen de artspraktijk een duidelijke scheiding tussen ziekenfonds- en particuliere patiënten.

De betekenis van ziekenfondsen voor het afdekken van de medische kosten als gevolg van ongevallen, invaliditeit en ziekten groeit in de eerste helft van de twintigste eeuw. De dekkinggraad van verzekering van de kosten van medische zorg aan het begin van de twintigste eeuw wordt geschat op

18% van de totale bevolking. In 1940 is ruim 45% van de Nederlandse bevolking vrijwillig aangesloten bij een ziekenfonds. Eerst in 1919 wordt een staatscommissie ingesteld tot regeling van de ziekenzorg. Het verslag verschijnt in 1920 en bevat een wetsontwerp met een regeling voor alle ingezetenen die onder een zekere inkomensgrens vallen. Maar alle pogingen van opeenvolgende ministers om de medische zorg wettelijk te regelen mislukken.

De Duitse bezetting na 10 mei 1940 brengt de wettelijke regeling van het ziekenfondswezen in Nederland in een stroomversnelling. Om de Nederlandse economie gelijk te schakelen en dienstbaar te maken aan de Duitse economie, is het onder andere noodzakelijk het concurrentievoordeel verkregen door het feit dat Nederlandse arbeiders geen verplichte ziektekostenverzekering en daardoor ook geen verplichte premieafdracht hebben, op te heffen. Daarnaast past de regeling van het maatschappelijk zwaar beladen vraagstuk van de ziekenfondsverzekering binnen het Duitse charmeoffensief van het eerste jaar van de bezetting. Met de afkondiging van het Ziekenfondsenbesluit op 1 november 1941 we de ziekenfondskwestie in één keer geregeld. Hoewel geïnspireerd door haar Duitse tegenhanger, blijft in het Ziekenfondsenbesluit een van de meest wezenlijke kenmerken van het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid gehandhaafd: de volledig gescheiden verzekering van ziekengeld (door de Ziektewet) en ziekenzorg. Het Ziekenfondsenbesluit

is dan ook geen integrale kopie van het Duitse Bismarck-stelsel, maar een mix van Nederlandse en Duitse ziekenfondsprincipes. Verplicht verzekerd zijn allen die onder de Ziektewet vallen. Hun gezinsleden zijn eveneens verzekerd. Het Ziekenfondsenbesluit maakt een eind aan een systeem van gezondheidszorg waarin in hoge mate de verantwoordelijkheid ligt op lokaal niveau. De besluitvorming over honoraria, verstrekkingen en premiehoogte, die tot dan toe een grote verscheidenheid kende, is naar het nationale niveau getild.

Het Ziekenfondsbesluit is in 1965 vervangen door de Ziekenfondswet (ZFW). Doel van de wet is de verzekerden een doeltreffende geneeskundige verzorging te verstrekken, alsmede kraamzorg bij bevallingen. Verzekerd zijn de werknemers in de zin van de Ziektewet, met een loon beneden de verzekeringsgrens, alsmede bepaalde groepen bejaarden en uitkeringsgerechtigden. De wet kent ook medeverzekerden. Dat kunnen zijn de echtgenoot of echtgenote van de verzekerde en in bepaalde gevallen kinderen tot 27 jaar. In grote lijnen betreft de verzekering huisartsenhulp, specialistenhulp, verloskundige hulp, verpleging en behandeling in een ziekenhuis gedurende het eerste jaar van de opname. Sommige verstrekkingen uit de ziekenfondsverzekering zijn overgeheveld naar de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten.

Lit. & bron.: F. Huysmans e.a., *Gezondheidszorg in Nederland* (Nijmegen 1973) p.113; M.H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid II. De eenheidsstaat: onderlinge, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1900* (Den Haag / Amsterdam 2000) p. 65; J. van Gerven, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 146, 176-177; Wikipedia: *Ziekenfondsen* (mei 2025)

1810 Mijnwet

milieu

De Loi concernant les Mines, les Minières et les Carrières is een wet uit 1810 inzake mijnen, mijnbouw en steengroeven in het Eerste Franse Keizerrijk, ondertekend door Napoleon Bonaparte. De wet blijft na de Franse tijd in Nederland tot 2002 van kracht in de Franse taal en wordt aangeduid als de Loi minière.

De Landen van Overmaas, waar in de Oostelijke Mijnstreek gedurende het ancien régime veel steenkool wordt gewonnen, is met het Partagetraktaat van 1661 (overeenkomst tussen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en de door Spanje geregeerde Zuidelijke Nederlanden omtrent de verdeling van de Landen van Overmaas in een Staats en een Spaans deel) verdeeld tussen de Republiek en het Spaanse Rijk. De mijnen in Kloosterrade bij Kerkrade, in het Graafschap Daelhem en het Hertogdom Limburg maken deel uit van de Spaanse Nederlanden (later Oostenrijkse Nederlanden), waar Karel II van Spanje op 1 mei 1694 het Algemeen Reglement voor de Mijnbouw invoert.

Het Franse bewind zorgt voor een grotere bestuurlijke eenheid en toont zich een expert op het terrein van de administratie. De Bataafse Republiek doet afstand van de soevereiniteit over de Staatse landen aan de Maas en Maastricht, die worden ondergebracht in het Departement Nedermaas. Het Franse militaire gezag weet in de eerste jaren na 1794 niet goed raad met de mijnen. Het latere meer verburgerlijkte bestuur houdt zich op een positievere manier met de mijnen bezig, wellicht omdat Napoleon Bonaparte naast krijgskunde ook mijnbouw als hobby heeft. Op 21 mei 1810 treedt de Franse Mijnwet van 1791 ook in het Departement Nedermaas in werking. Op 3 januari 1813 vaardigt Napoleon een keizerlijk decreet uit waarbij artikel 29 aan de Mijnwet van 1810 wordt toegevoegd:

Bewijs van aandeel van de Maatschappij tot exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen uit 1894. De naam 'Oranje Nassau Mijnen' komt eerst in 1920 in gebruik.

► "Het is verboden om kinderen onder de tien jaar in mijnen en steengroeven te laten afdalen of te laten werken."

De Franse zien nadrukkelijk op de naleving van dit verbod toe en kennen geen pardon voor excuses dat kinderen zo geschikt zijn voor het werk in de mijnen. Voor de lage en smalle mijngangen is de ideale mijnwerker klein en smal is. In 1904 is vanwege ontwikkelingen van de particuliere mijnen in Limburg de Mijnwet ingrijpend gewijzigd, waarbij een mijnexploitant nalatig kan worden verklaard als een mijn niet naar behoren wordt ontgonnen en openbaar verkocht kan worden. Pas op 1 januari 2003 is de Mijnwet vervangen door de Mijnbouwwet, waarmee de laatste, nog geldende, Franstalige wet uit het Nederlandse recht verdween.

De omvang van het mijnbouwgebied in Limburg in 1907. Paars: Dominiale Mijn (vóór 1797), blauw: Oranje Nassau Mijnen (1899), geel Willem-Sophia (1902), groen: Laura & Vereeniging (1907), rood: Staatsmijnen (1907).

De Mijnwet van 1810 bepaalt onder meer dat niemand mijnen mag exploiteren zonder concessieakte van de regering. De eigenaar van de grond waaronder delfstoffen (zouden kunnen) worden gevonden en opgegraven moet eerst worden gehoord en vooraf compensatie ontvangen voor de schade aan zijn grondbezit zodra de regering - na overleg met het Mijnbouwbestuur - toestemming heeft verleend voor het onderzoek naar, opgraven van en exploiteren van delfstoffen onder de grond. Ook mogen er geen mijnbouwwerkzaamheden plaatsvinden binnen een straal van 100 meter van

woningen, ommuurde omheiningen, binnenplaatsen of tuinen zonder toestemming van de eigenaar(s) van die zaken. Artikel 67 bepaalt dat een mijnbouwexploitant die delfstoffen onder staatsbossen wil ontginnen, pas toestemming kan krijgen van de regering nadat er is overlegd met Staatsbosbeheer en is bepaald welk bosgebied mag worden afgegraven. Bovendien moet de mijnbouwexploitant alle veroorzaakte schade vergoeden en natuurherstel uitvoeren door het planten van eikels of zaailingen in het betreffende gebied (of een ander evenredig gebied ter compensatie).

De Mijnwet van 1810 wordt wel de oudste Nederlandse milieuwet genoemd, hoewel dat ook wel wordt gezegd over het Keizerlijk Decreet van 15 oktober 1810 en de Hinderwet van 1875. Vanwege het in 1813 toegevoegde verbod op mijnarbeid door kinderen jonger dan 10 jaar wordt er ook wel een begin in gezien van het latere verbod op de kinderarbeid (Kinderwetje van Van Houten) in 1874 en van arbeidersbescherming in het algemeen.

Lit. & bron.: B. Breij, *De mijnen gingen open. De mijnen gingen dicht* (Amsterdam 1919); J. Peet en W. Rutten, *Oranje-Nassau Mijnen. Een pionier in de Nederlandse steenkolenmijnbouw 1873-1974* (Zwolle 2009); Wikipedia: *Mijnwet 1810* (juni 2025)

1824 Stoomwet

veiligheid

De Stoomwet van 1824 is de eerste Nederlandse wet waarin veiligheidsvoorschriften staan omtrent het gebruik van stoomketels en stoommachines. De invoering van de wet hangt samen met de komst van de stoommachine in Nederland en de risico's die ondeugdelijke apparatuur, slecht onderhoud en

ondeskundige of onzorgvuldige bediening met zich meebrengen. Het betekent nog niet veel, want het 'maatschappelijk klimaat' laat niet toe dat aan de fabrikanten die produceren met behulp van stoommachines te veel beperkende maatregelen worden opgelegd. Het blijft voornamelijk bij de aanstelling van een tweetal controleurs die de stoommachines in het hele Koninkrijk moeten controleren.

Arnoldus Abraham Cornelis de Vries Robbé is op 22 oktober 1814 geboren te Voorburg als het dertiende kind uit een gezin van vijftien. Zijn vader, Arnoldus Abraham de Vries Robbé is firmant van de Sociëteit tot effectenhandel, solliciteur, betaalmeester en bankier.

De Vries Robbé bezoekt de middelbare school te 's-Gravenhage, waar G.J. Verdam directeur is. In 1832 treedt hij in dienst van het Etablissement Fijenoord waar Gerhard Moritz Roentgen de leiding heeft. In 1840 wordt De Vries Robbé hoofd van de werkplaats van de Hollandsche Spoorwegmaatschappij te Haarlem. Hij is betrokken bij de oprichting van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in 1847 en bij de oprichting van de Nederlandsche Telegraaf Maatschappij in 1850.

Sedert de Koninklijke Besluiten van 6 mei 1824 en 21 september 1833 is een Rijkstoezicht op de stoomketels ingevoerd. Eerst heeft Roentgen en later Verdam zich met de uitvoering van dit besluit bezig gehouden. Als laatstgenoemde in 1849 hoogleraar te Leiden wordt, krijgt De Vries Robbé de opdracht stoomketels te inspecteren. Het toezicht vergt

steeds meer werk, zodat hij in 1853 ontslag neemt bij de spoorwegmaatschappij. Hij moet ketelinspecties door het hele land verrichten, met uitzondering van de provincie Limburg. Dat is het rayon van P.J.J. Bogaert, ingenieur voor het Mijnezen.

In 1854 vestigt het gezin De Vries Robbé zich in Ede. Bij Koninklijk Besluit van 24 mei 1855 worden hij en Bogaert benoemd tot ingenieur 1e klasse van het stoomwezen. Bogaert krijgt naast Limburg ook Noord-Brabant als werkgebied toegewezen. De Vries Robbé inspecteert in de andere negen provincies. Vanaf 1859 komt ook Zeeland onder de dienstkring van Bogaert. Op initiatief en sterke aandrang van De Vries Robbé komt de herziene Stoomwet van 28 mei 1869 tot stand. Het Rijk wordt ingedeeld in vijf districten. De Vries Robbé krijgt het toezicht over vier districten, waar in elk een ingenieur wordt geplaatst. Bogaert krijgt één district toegewezen. Als Bogaert in april 1876 ontslag neemt, wordt De Vries Robbé benoemd tot hoofdinspecteur, met onder zich een aantal districtsingenieurs en assistenten. Behalve voor het werk voor het stoomwezen verdient De Vries Robbé nog om een andere reden de aandacht. Hij levert een belangrijke bijdrage aan 's rijks bemoeiingen met de kinderarbeid. Uit hoofde van zijn functie komt hij in veel fabrieken in het hele land en ziet de misstanden. In 1859 vraagt hij de minister van Binnenlandse Zaken inlichtingen te laten inwinnen over maatregelen tegen kinderarbeid die in het buitenland zijn getroffen. De minister stelt hem de binnengekomen rapporten ter hand, waarna de ingenieur op 7 oktober 1860 een overzicht indient met suggesties voor maatregelen ter bestrijding van de misstanden. In zijn rapport meldt hij aan minister Van Heemstra, van Binnenlandse Zaken,

► "dat een verordening op het werken der kinderen in de fabrieken vooral bij het gemis van verpligt onderwijs niet alleen volstrekt noodzakelijk is, maar zelfs eene spoedige voorziening eischt, zullen niet de fabriekarbeiders, zowel fysiek, intellectueel als moreel te gronde gaan. (...)"

Daarbij komt, dat de jongens en meisjes doorgaans door elkander werken, hetgeen de natuurdriften zeer vroeg opwekt, zelfs is bij sommige no. 100 [de wc] niet eens afzonderlijk. De vrije tijd wordt doorgaans misbruikt, de viering van den zondag verwaarloosd en het misbruik van sterke drank, een bron van alle ondeugden, werkt zeer nadelig en bevordert mede een te vroege ontwikkeling van de geslachtsdrift. Bezorgdheid over de gevolgen van het reusachtig jenevergebruik onder de volksklassen en over de onzedelijkheid, waartoe fabriekarbeid kon leiden, komt onder de goeie burgerij veel

voor. De Vries Robbé deelt deze afkeer met leden van zijn schoonfamilie. Op 14 oktober 1847 is hij getrouwd met Adriana Martina Egeling. De grootvader van zijn vrouw is ds. Lucas Egeling een vooraanstaand aanhanger van de Réveil-beweging. Zijn schoonvader, dr. Willem Egeling, die evenals De Vries Robbé in 1850 betrokken is bij de oprichting van de Nederlandsche Telegraaf Maatschappij, heeft in 1842 de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van sterken drank opgericht. En dan is er nog L.J. Egeling, een zwager van De Vries Robbé, die een leidende rol speelt in de medisch-statistische en hygiënisten-beweging, waar artsen zich buigen over vraagstukken van openbare hygiëne en volksgezondheid.

De aflevering van de duizendste stoomketel gebouwd door de Gebr. Stork en Co. in Hengelo in 1899.

Zijn schoonzuster, Catharina Elisabeth Egeling (1825-1871) trouwt in 1868 mr. Cornelis Hendrik Stork. Deze is advocaat en procureur te Almelo, agent van de Nederlandsche Bank in die plaats en lid van de Almelse gemeenteraad. Hij is de oudere broer van Charles Theodorus Stork (1822-1892) en Jurriaan Engelbert Stork (1828-1892), de oprichters van de katoenweverij C.T. Stork & Co. en de machinefabriek Gebrs. Stork & Co. te Hengelo. In hun fabrieken wordt een

relatief humaan beleid gevoerd ten opzichte van de jeugdige arbeidskrachten, iets wat De Vries Robbé in zijn rapport van oktober 1860 - ze zijn dus nog geen familie - ook opmerkt.

Wellicht gesterkt door de ideeën van enkele leden van zijn schoonfamilie haalt hij de Veluwe schrijver Jacobus Johannes Cremer (1827-1880) over om aandacht aan de misstanden in de fabrieken te besteden. Cremer is een vriend van De Vries Robbé en ook gerelateerd aan de familie Egeling. Hij heeft in Ede gewoond maar is in 1857 naar Den Haag verhuisd. De Vries Robbé haalt hem over eens een Leidse textiel fabriek te bezoeken.

Cremer publiceert in 1863 zijn novelle Fabriekskinderen, een bede doch niet om geld, die veel indruk maakt. De regering kan niet meer om deze kwestie heen. Op 30 september 1863 wordt een staatscommissie ingesteld 'belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende'. Voorzitter is De Vries Robbé, secretaris W.C.D. Olivier, secretaris van de Kamer van Koophandel te Leiden. De leden zijn de fabrikant J. van Heukelom jr. te Leiden en de geneeskundigen J. Zeeman uit Amsterdam (één van de medestanders van de hygiënist L.J. Egeling) en J.C.G. Evers uit Den Haag. Op 28 november 1867 verschijnt het rapport van de commissie. De Vries Robbé is het met de conclusies van zijn medeleden niet eens en pleit in een brief aan de minister van 9 december 1867 voor verdergaande maatregelen. Deze maatregelen zijn pas in 1874 genomen met het Kinderwetje van Van Houten. De Vries Robbe overlijdt te Ede op 1 november 1881.

De Stoomwet is herzien in 1868, 1896, 1939 en ten slotte op 15 maart 1953. De wet is per 1 januari 2008 ingetrokken. De opvolger van de Stoomwet en het daaruit voortvloeiende Stoombesluit is de Richtlijn 97/23/EG, ook wel aangeduid met Richtlijn Drukapparatuur. Hierin is de nationale wetgeving met de Europese geharmoniseerd.

Lit. & bron.: H. Lintsen e.a., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zwolle 1995) p. 214-215; Wikipedia: *Stoomwet* (juni 2025); *Arnold de Vries Robbé* (juni 2025)

Vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw verschijnen er met regelmaat rapporten over de volksgezondheid met telkenmale dezelfde conclusie: die is slecht. Er is sprake van een hoge sterfte, ziekten, vaak in de vorm van een epidemie, eisen een hoge tol en de openbare hygiëne en medische zorg zijn onvoldoende. Omdat een groot deel van het volk welhaast chronisch aan een lichte vorm van ondervoeding lijdt, hebben ziekten al gauw een dodelijke afloop.

Rond 1850 weet men nog niet dat infectieziekten worden veroorzaakt door micro-organismen als bacteriën, virussen en schimmels. De samenleving is derhalve niet ingericht op het voorkomen van infecties die verspreid worden via lucht, water of menselijk/dierlijk contact. Er is nauwelijks riolering, de hygiënische omstandigheden zijn slecht op het gebied van voeding, persoonlijke verzorging en ook op medisch gebied. Er is een gebrek aan schoon drinkwater, waardoor infectieziekten zoals cholera zich kunnen verspreiden. Er is sprake van ondervoeding, waardoor mensen een beperkte weerstand hebben en een gebrek aan goede huizen, waardoor infectieziekten zoals tuberculose kunnen toeslaan. Tussen 1850 en 1950 vinden diverse maatschappelijke veranderingen plaats waardoor de uitbraak en verspreiding op grote schaal van acute ziektes voorkomen kunnen worden. Door een samenspel van ontwikkelingen op verschillende niveaus vinden er veranderingen plaats in de sociaaleconomische structuur, infrastructuur, manier van denken, culturele normen, dagelijkse routines, etc. Concrete voorbeelden van *structurele veranderingen* met grote impact op de gezondheid in die tijd waren:

- ▶ de aanleg van riolering en waterleidingen
- ▶ het opschonen van binnensteden
- ▶ het bouwen van betere huizen
- ▶ meer voedsel met betere voedingswaarden
- ▶ meer hygiëne thuis en op de werkplek
- ▶ de invoering van het arbeidsrecht (met de 8-urige werkdag sinds 1919)

Om deze structurele veranderingen mogelijk te maken zijn verschillende actoren nodig: burgers, de overheid, hygiënisten, juristen, kruisverenigingen, ziekenhuizen, ondernemers, architecten, ingenieurs, stedenbouwers, wetenschappers, etc. Historisch transitie-onderzoek laat zien dat deze veranderingen gedreven werden door economische belangen (zoals de aanleg van waterleidingen), beleid van de nationale en lokale overheid, en nieuwe sociale normen met betrekking tot hygiëne. In de tweede helft van de 19^e eeuw werden micro-organismen ontdekt als ziekteverwekker, waardoor men hygiëne ging koppelen aan ziekte.

In sociaaleconomisch opzicht is Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw een onderontwikkeld gebied. De massa leeft in kammervolle omstandigheden. De werklieden zijn geestelijk en lichamelijk in een slechte conditie en worden voor hun werk laag beloond. De nood die onder het volk heerst moet door de talrijke instellingen van liefdadigheid worden gelenigd. Tussen 1815 en 1850 groeit de bevolking met 38 procent en dat zorgt voor een groeiende werkloosheid. Er is nog maar weinig sprake van industrialisatie waardoor er geen nieuwe werkgelegenheid bijkomt. Er is een belastingregime dat onevenredig zwaar drukt op de minder gegoeden. Het onderwijs is weinig gericht op de behoefte van de samenleving en heeft op de geestelijke ontwikkeling van het kind dan ook nauwelijks een bijdrage. De splitsing van de samenleving in twee standen en het ontbreken van een middenstand is typerend voor een onderontwikkelde maatschappij. Opklimmen op de maatschappelijke ladder is vrijwel onmogelijk. Ook het onderwijs biedt daartoe geen kans. Slechts een enkeling uit de laagste klasse kan ontsnappen door onderwijzer of dienaar van Gods woord te worden. De meest gevreesde ziekte in de negentiende eeuw is de cholera, naast de tering en - vooral in Zeeland - malaria. De cholera komt in vlagen en is zeer besmettelijk en teistert binnen een halve eeuw wel zeven keer de bevolking. De eerste epidemie van 1831-1832 maakt circa 10.000 slachtoffers. In de zwaarste epidemie, van 1848-1849, komen 23.000 van de pakweg drie miljoen inwoners die ons land dan telt door de cholera om het leven. Alle cholera-epidemieën tussen 1832 en 1867 tezamen vergen tegen de

70.000 slachtoffers. De cholera is een acute, door een bacterie veroorzaakte, besmettelijke darmziekte. De haard is te vinden in de Gangesdelta, waarvandaan de ziekte zich met enige regelmaat naar Europa en Nederland verspreidt. Het is opvallend dat de ziekte in Nederland zwaarder toeslaat dan in de omliggende landen. Kennelijk zijn hier de woningen en de hygiëne nog slechter dan elders. Plaatsen met veel bedeeden worden zwaar getroffen. Een reisverslag uit 1832 vermeldt:

► *“Waar straten vuilnisbelten en riolen zijn; waar huizen en hutten een ondragelijke walm bevatten; waar voedsel bestaat uit aardappelen met azijn; waar mannen, vrouwen en zelfs kinderen zijn uitgemergeld door de jenever en brandewijn, slaat ‘De Ziekte’ zonder erbarmen toe.”*

In Europa vindt besmetting plaats via het drinkwater. De cholera is een ziekte van armoede en gebrek aan hygiëne. Nadat Robert Koch in 1883 weet aan te tonen dat een bacil cholera veroorzaakt, wordt er een vaccin tegen de ziekte gevonden. Belangrijker echter voor de bestrijding van de ziekte zijn: betrouwbaar drinkwater, goede fecaliënafvoer en een behoorlijke persoonlijke hygiëne. In het midden van de negentiende eeuw is er nog geen sprake van een behoorlijke drinkwatervoorziening en zijn de straten en grachten nog gewoon open riolen.

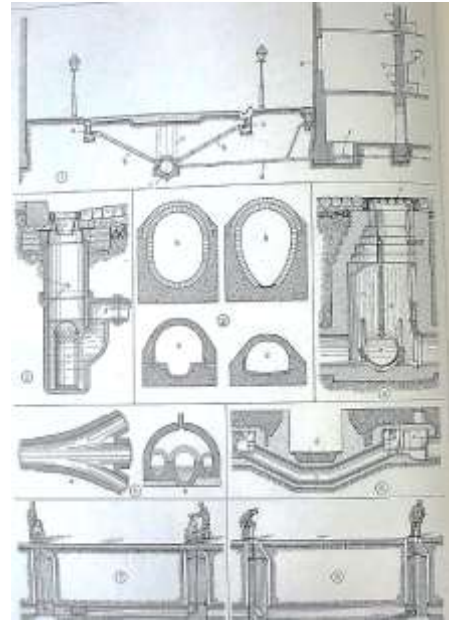
Niet alleen in de stad, maar ook op het platteland overheersen stank en drek het straatbeeld. De huizen verkeren in slechte staat en door het straatje loopt een open riool. Naar een schilderij van Jan Hulswit, ca. 1810.

Tussen 1820 en 1850 stijgen de lonen met tien procent, maar dat is onvoldoende om de gestegen prijzen te compenseren. De al tientallen jaren aanhoudende slechte werkgelegenheid heeft een aanzienlijk deel van het volk gedoemd tot ledigheid met armoede als gevolg. Het overmatig aanwezige lompenproletariaat is in slechte conditie en niet in staat een arbeidsprestatie van betekenis te leveren. Voor zware of geschoolde arbeid moeten werklieden in het buitenland worden geworven. In een rapport van de Amsterdamse burgemeester W.J. van Brienens uit 1812 valt onder meer te lezen:

► *“Het gemeen of de derde stand voedt zich voornamelijk met aardappelen en goedkope groente, waar ze soms een stuk vet of vlees aan toevoegen wanneer ze zich dat kunnen permitteren. Vaak eten ze panharing die in grote hoeveelheden op de Zuiderzee en langs de kust wordt gevangen.”*

Midden negentiende eeuw zijn de arbeidsomstandigheden nog maar weinig veranderd. De lonen in Holland en Zeeland bedragen door de bank genomen weinig meer dan één gulden per dag. In de landprovincies wordt nog minder verdiend. Twee-derde van het weekloon moet worden besteed aan voedingsmiddelen en nadat ook de huur is betaald schiet er nagenoeg niets over voor andere noodzakelijkheden. Gelet op het krappe budget mag ervan worden uitgegaan dat aan voedsel alleen dat op tafel komt wat vult en goedkoop is. Om te kunnen eten moet ook op de huisvesting worden beknipt. De armen leven in afgeschoten ruimte, in huizen die de meer fortuinlijke als onbewoonbaar hebben verlaten, in krotten en in de landprovincies zelfs in zelf opgetrokken bouwsels van afvalmateriaal, plaggen en leem. De huisvesting tart soms elke beschrijving en van enige hygiëne is nauwelijks sprake. Een bedstee moet vaak met velen worden gedeeld of de nachtrust wordt simpelweg ‘genoten’ op wat stro op de grond.

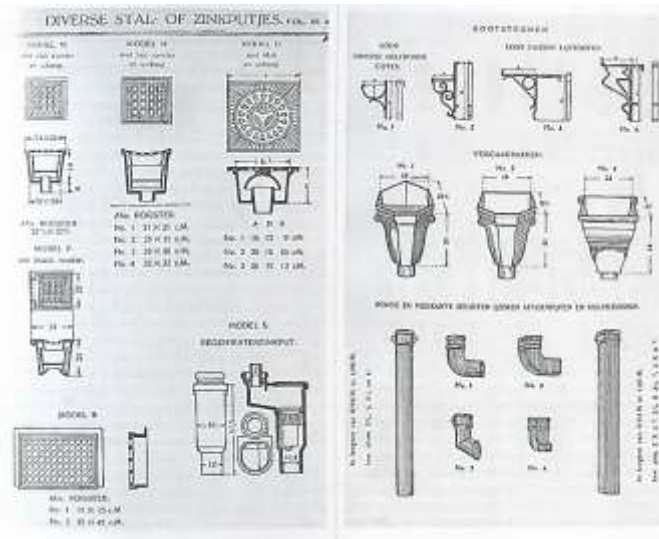
Schematische voorstelling van een rioolstelsel uit circa 1935. De bovenste tekening laat de aansluiting vanuit de woningen zien met het buizenstelsel naar het hoofdriool. De onderste tekening brengt het controleren en reinigen van het riool in beeld. Daartussen staan tekeningen van een zinkkast met slikvanger, profielen van het hoofdriool, een schacht met schuif en een z.g. duiker. Winkler Prins *Algemeene Encyclopaedie* (Amsterdam 1937) veertiende deel, 193.

Drinkwater komt uit het kanaal of sloot waar ook de (vaak open) riool op uitkomt. In werklokalen wordt aan lucht, licht en ruimte maar zelden aandacht geschonken. Vanaf het begin van de negentiende eeuw wordt om maatregelen gevraagd die aan de smerige woon- en leefomstandigheden een halt toe roepen. Het gaat daarbij om het verwijderen van afval en huisvuil, om te voorzien in goed drinkwater en het aanleggen van riolering.

Het duurt echter nog tot het midden van de eeuw aler er uit het oogpunt van hygiëne en gezondheidszorg een aanvang wordt gemaakt met de aanleg van een waterleidingnet en een rioleringsstelsel. Wie zich realiseert dat een gemiddelde Nederlander minstens dertig kilo faeces en 400 liter urine per jaar produceert begrijpt het belang van een goede afvoer van de menselijke afvalstoffen.

Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw is er een strijd gaande over het beste systeem, maar uiteindelijk wordt overal gekozen voor het zogenaamde mengsysteem waarbij afval- en hemelwater gezamenlijk worden afgevoerd. Medio twintigste eeuw is er in Nederland een vrijwel sluitend netwerk van waterleiding en riolering. Samen met betere huisvesting en betere voeding heeft het ervoor gezorgd dat de volksgezondheid spectaculair is vooruitgegaan. Is midden negentiende eeuw de gemiddelde levensverwachting nog geen dertig jaar, honderdvijftig jaar later is dat rond de tachtig jaar. Vijftig jaar meer! en ook nog een betere kwaliteit van leven door vooral een betere hygiëne dat mag toch wel een grote revolutie worden genoemd. De markt voor gietijzer ontwikkelt zich eind negentiende eeuw positief, dat wil zeggen er ontwikkelen zich nieuwe marktgebieden, zoals elektrische straatlantarens, bruggen en riolering. Voor rioolleidingen zijn geglazuurd aardewerk en gres geschikte materialen. De grotere hoofdbuizen zijn van gegoten beton. Voor het maken van buizen, maar vooral voor straatkolken en putdeksels is gietijzer zeer geschikt. Massaproductie van wijde gietijzeren buizen, voorzien van een bitumineuze laag, maakt de aanleg mogelijk van een potdicht leidingnet ondoordringbaar voor ondergrondse smetstoffen. IJzergieterijen gaan onderdelen voor rioolstelsels

gieten. Buizen van gietijzer worden gefabriceerd door een meer select gezelschap van bedrijven vanwege de noodzakelijke investering voor de bijzondere techniek die het buizen gieten vereist. Hoogovendochter Verenigde Buizenfabriek (VBF) wordt daarin een specialist.

Ook de Doesburgsche IJzer- en Metaalgieterij B. Ubbink en Co. giet componenten nodig voor het verwijderen van huishoudafvalwater en regenwater. Links modellen van zinkputjes en rechts vergaarbakken, afvoerpijpen en hulpstukken. Uit het modellenboek van gieterij Ubbink te Doesburg, ca. 1935.

De Achterhoekse ijzergieterijen hebben zich veelal toegelegd op kook en verwarmingsapparatuur, maar enkele ondernemingen begeven zich ook op het gebied van riolering. Op vele plaatsen in Nederland tref je putdeksels aan met de naam van de producent. Zo gaat bijvoorbeeld Lovink uit Terborg menigmaal onder onze voeten door.

Onder de 6.200.000 mensen die in 1861 het Crystal Palace in Londen bezoeken, bevindt zich de arts Samuel Sarpathi, een veelzijdig en ondernemend man in het Amsterdam van het midden van de negentiende eeuw, wiens leven grotendeels in het teken staat van de vooruitgang. Na zijn geboorte in 1813 groeit hij op in een middenstandsmilieu in het welvarende deel van de Joodse buurt. Erg bemiddeld zijn zijn ouders niet en slechts met financiële steun van vrienden kan hij in Leiden geneeskunde gaan studeren. Hij promoveert in 1839 en vestigt zich als huisarts in Amsterdam. In zijn praktijk wordt hij geconfronteerd met de slechte levensomstandigheden van zijn patiënten. Acht procent van de Amsterdamse bevolking woont in kelders, de helft van de kinderen gaat naar een armenschool en de bevolkingsstatistieken lijken, met veel geboorten en veel sterfgevallen, op die van een derdewereldstad. Met de hygiëne is het slecht gesteld, de stad stinkt naar zwavel, mest en huisvuil. In de jaren veertig van de negentiende eeuw toont Sarpathi zijn organisatorisch talent. In 1842 richt hij zich tot het stadsbestuur met het voorstel om een handelsacademie op te richten als een dependance van de Koninklijke Academie (de nieuwe ingenieursopleiding) te Delft. De gemeente vindt het plan te duur, zodat hij samen met enkele geestverwanten zich met een brochure richt tot het publiek met de vraag voor private financiering. Het levert de nodig geachte 30.000 gulden op. Eveneens in 1842 richt hij de *Nederlandse maatschappij ter bevordering der Pharmacie* op en voor de opkomende industrie sticht hij de bank *Credit Mobilier*. Een jaar later tracht hij voor de armen een kinderbewaarplaats te stichten, wat echter mislukt. In 1847 richt hij de NV Maatschappij tot bevordering van landbouw en landontginning op. Dertig jaar lang zal deze maatschappij het monopolie bezitten op de stadsreiniging. Huisvuil en fecaliën worden regelmatig opgehaald en buiten de stad als meststof aan de landbouw verkocht. De commerciële exploitatie van het ziekteverwekkende huisvuil, dat zich vooral in de arme wijken en in de grachten ophoopt, is een niet te overschatten verbetering van de hygiëne in de stad en de gezondheid van haar inwoners. In 1852 sticht hij de Vereeniging voor Volksvlijt en in 1855 de Maatschappij voor Meel- en Broodfabrieken. De eerste broodfabriek in Nederland, gevestigd aan de Vijzelgracht, produceert 9000 broden per week. De verkoopprijs is dertig

procent lager dan die van de bakkers. En passant heeft hij het initiatief genomen om een abattoir in te richten. Al deze initiatieven zorgen er voor dat rond 1870 de gemiddelde levensverwachting van de Amsterdammers is gestegen.

Het Paleis van Volksvlijt aan het Frederiksplein in Amsterdam. Thans staat op deze plaats het gebouw van de Nederlandse Bank

In het voorjaar van 1851 maakt Sarpathi een studiereis die hem via de wereldtentoonstelling in Londen naar Brussel en Parijs voert. Van de minister van Binnenlandse Zaken J.R. Thorbecke heeft hij de nodige instructies meegekregen, met name op het gebied van de armenzorg en de stadshygiëne. Met een aantal geestverwanten, die ook de Wereldtentoonstelling hebben bezocht richt hij de Vereeniging voor Volksvlijt op. Het doel van de vereniging is de belangstelling voor de Nederlandse nijverheid en haar producten te vergroten door middel van tentoonstellingen en de uitgave van het blad *De Volksvlijt*. Het duidelijk op het Crystal Palace geïnspireerde tentoonstellingsgebouw aan het Frederiksplein, Paleis voor Volksvlijt gedoopt, komt gereed in 1864 en als het niet zou zijn afgebrand zou het het meest tastbare eerbewijs hebben gevormd voor de tomeloze inzet van Sarpathi.

In zijn laatste levensjaren houdt hij zich bezig met de financiering van de Kanaal-Maatschappij voor de aanleg van het Noordzeekanaal, de bouw van het Amstel Hotel, de oprichting van De eerste Nederlandsche Stroovlechterij, de Eerste Nederlandsche Veenmaatschappij en de Bouwmaatschappij voor arbeiders 'Salerno'. Na een kort ziekbed overlijdt Sarpathi op 23 juni 1866.

Lit. & bron.: I.J. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts* (Haarlem 1978²) p. 30-31, 34-35; J. Schokkenbroek, 'Nederlandse IJzergieterij Vulcanus Doetinchen B.V.' in: *Gieterij Perspectief* No. 5 (sept./okt. 1988) p. 16; G. Verwey, *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking* (Amsterdam 1989) p. 652; H.W. Lintsen e.a., *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zutphen 1992) Deel I p. 40, 42, Deel II p. 13-15, 47-79; M.H.D. van Leeuwen, *Zoeken naar zekerheid deel II. De eenheidsstaat: onderlinge, armenzorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000) p. 123-129; A. Bordes e.a. 'Gieterij Ubbink in Doesburg' in: G. van Hooff (eindred.), *IJzergieterijen langs de Oude IJssel* (Utrecht 2007) p. 111; A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (2007⁷) p. 408; D. Nas, *IJzer. De geschiedenis van een machtig materiaal* (Soesterberg 2015) p. 345-346, 605-607; D. Nas, *Het bal der debutante. Tableau vivant van de lange negentiende eeuw* (Sumar 2022) op: vrijeuitgeverij.nl; Wikipedia: *Samuël Sarpathi* (2022) S. van den Bosch, 'Gezondheidstransities van de 19^e en 20^e eeuw' (12 juni 2019) op: <https://healti.nl>

1855 Dienst Stoomwezen

veiligheid

261

De Dienst voor het Stoomwezen is opgericht in 1855. Het is in het Stoombesluit aangesteld als uitvoerende instantie van de Stoomwet. Oorspronkelijk hield de dienst zich bezig met het toezicht op stoomketels in schepen, stationaire stoominstallaties en installaties voor verwarming. De 1^e Stoomwet, waarvan de uitvoering bij het Stoomwezen berustte, omvatte alleen stoomketels. Het Stoomwezen heeft inspecteurs in dienst die periodieke keuringen uitvoeren aan ketels en machines. Het instituut is oorspronkelijk onderverdeeld in zes districten verspreid over het land, naderhand verminderd tot drie. De grenzen van de districten zijn in de loop van de tijd aangepast. De inspecteurs rapporteren in de negentiende eeuw ook over de erbarmelijke arbeidsomstandigheden waaronder fabrieksarbeiders vaak werken.

Tot de privatisering is het Stoomwezen onderdeel van het Directoraat-generaal van de arbeid. In 1994, na een proces van twaalf jaar, is het Stoomwezen geprivatiseerd en overgenomen door Lloyd's Register, een organisatie die in 1760 is opgericht met als doel het beoordelen en classificeren van schepen van de handelsvloot. Door deze beoordeling kunnen verzekeraars hun risico's beter overzien en beheersen. Lloyd's is nog steeds de meest toonaangevende organisatie voor het classificeren van schepen. Het stoomwezen maakt nu deel uit van *Lloyd's Register Energy Nederland*. Het is in 2012 een van de zes aangemelde instanties voor de uitvoer van de Richtlijn Drukapparatuur. Uitvoering van deze richtlijn valt onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Stoomwet* (juni 2025); *Dienst Stoomwezen* (okt. 2025); *Lloyd's Register* (nov. 2025)

1875 Hinderwet

veiligheid

De Hinderwet is een voormalige wet uit 1875 die regels stelt omtrent bedrijfsactiviteiten die hinderlijk, gevaarlijk en/of schadelijk zijn voor de omgeving of het leefmilieu. De volledige naam is 'Wet, tot

regeling van het toezigt bij het oprigten van inrigtingen, welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken.' Tot 1896 staat de wet ook wel kortweg als de Fabriekwet bekend. De kern van de wet zijn voorwaarden voor het verkrijgen (of verliezen) van een milieuvergunning. Decennialang is de Hinderwet de belangrijkste milieuwet in Nederland. Het is niet de oudste Nederlandse milieuwet. De eerste twee milieuwetten die in werking treden in wat nu Nederland is, stammen uit de Napoleontische tijd en zijn geschreven in het Frans: de Mijnwet van 21 april 1810 en een Keizerlijk Decreet van 15 oktober 1810 'betreffende fabrieken en werkplaatsen die een ongezonde of hinderlijke geur verspreide'. Het Keizerlijk Decreet is vervangen door het Koninklijk Besluit 'rakende de vergunningen ter oprigting van sommige fabrieken en trafijken' van 31 januari 1824. Op grond van het Besluit van 1824 konden naast luchtvervuiling ook andere vormen van ernstig gevaar, schade of hinder reden zijn om bedrijven een vergunning te weigeren, terwijl bestaande bedrijven – op straffe van sluiting – voortaan konden worden verplicht tot maatregelen. Al te streng was het besluit overigens niet. De maatschappelijk verhoudingen gaven weinig ruimte om de fabrieken met stoommachines te veel beperkende maatregelen op te leggen. Vooralsnog blijft het bij de aanstelling van een tweetal controleurs voor het hele koninkrijk.

De Fabriekswet of Hinderwet van 1875 is geschreven om milieuverontreiniging, veroorzaakt door het zich tijdens de Industriële Revolutie snel ontwikkelende fabriekswezen, tegen te gaan en aan strengere regels te onderwerpen.

Na een grondige herziening in 1896 wordt de Fabriekswet voortaan kortweg "Hinderwet" genoemd. In 1956 is er een grootschalige herziening van de Hinderwet doorgevoerd. Op 1 maart 1990 is artikel 27 Hinderwet vervangen door artikel 8.18 Wet milieubeheer. De resterende bepalingen uit de Hinderwet zijn uiteindelijk op 1 maart 1993 geheel vervangen door deze wet.

1890 Arbeidsinspectie

arbeidsomstandigheden

262

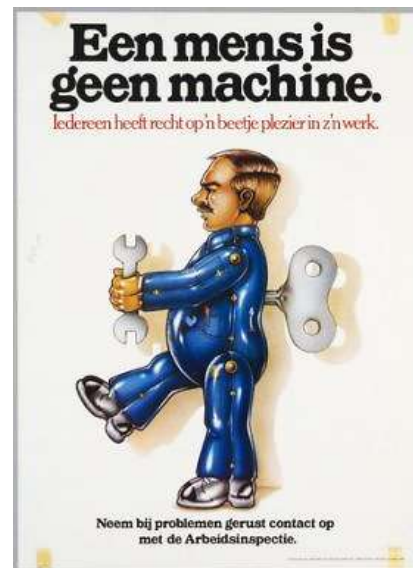
Opgericht op grond van het bepaalde in de Arbeidswet 1889. Als dienst van het ministerie van Sociale Zaken (en Werkgelegenheid) bestaat de inspectie tot 2012. Op 1 januari 2012 is de Arbeidsinspectie samengevoegd met de Inspectie Werk en Inkomen (IWI) en de Sociale Inlichtingen- en Opsporingsdienst (SIOD) van hetzelfde ministerie. De nieuwe naam is Inspectie SZW (I-SZW), een onderdeel van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). Op 1 januari 2022 is de naam van de dienst gewijzigd in Nederlandse Arbeidsinspectie (NLA).

De Arbeidsinspectie gaat aan de slag in 1890. De industrie in Nederland groeit sterk en de werkenden worden steeds meer afhankelijk van hun werkgevers. De werkgevers willen in die tijd vaak, ten koste van de gezondheid en veiligheid van hun werknemers, de kosten laag houden. In dit klimaat wordt de Arbeidsinspectie opgericht om ervoor te zorgen dat de omstandigheden op de werkvloer veilig en menselijk blijven.

De Arbeidsinspectie moet werken in een complex krachtenveld. Werkgevers en werknemersorganisaties hebben vaak tegengestelde belangen. Dat maakt het werk van de inspectie ingewikkeld. Zij is dan ook altijd op zoek naar het evenwicht tussen strikte handhaving van de regels en het geven van advies en voorlichting over een veilige werkomgeving. De aanpak van constructief advies blijkt soms doeltreffender dan die van streng straffen.

De inspectie fungeert ook als een soort kenniscentrum voor werkend Nederland. Zij signaleert als eerste de veranderingen op de werkvloer en de nieuwe risico's die aan de orde zijn. Dat doet ze vaak met vernieuwende methodes, bijvoorbeeld door, als een van de eersten, fotografie te gebruiken om informatie vast te leggen.

Het IISG-onderzoeksproject kijkt naar de geschiedenis van de Arbeidsinspectie en probeert vragen te beantwoorden over hoe arbeidsomstandigheden zijn veranderd, hoe de inspectie daarmee omgaat en wat de invloed van externe krachten op het werk van de inspectie waren tussen 1890 en 2025. Naast de institutionele geschiedenis van de Arbeidsinspectie van 1890 tot 2025, wordt er een tweede boek geschreven over de geschiedenis van werk en sociale zekerheid in Nederland in dezelfde periode. In de afgelopen 135 jaar is er voortdurend debat geweest over het belang van werk voor de moderne maatschappij. Werk wordt daarbij gezien als een bron van emancipatie en integratie en als een remedie tegen sociale uitsluiting en psychische problemen. Deze thematiek staat centraal in het tweede boek en verdiept de context van het boek over de Arbeidsinspectie. Samen geven de twee boeken een integraal beeld van werkend Nederland, van het einde van de negentiende eeuw tot heden.

Affiche van de Arbeidsinspectie uit de collectie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam.

Lit. & bron.: T. de Groot en L. Heerma van Voss, *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidsinspectie* op: <https://iisg.amsterdam/nl>; Wikipedia: *Arbeidsinspectie* (juni 2025);

1895 Veiligheidswet

veiligheid

De Nederlandse Veiligheidswet van 1895 is een algemene arbeidsveiligheidswet. De wet bestrijkt de gehele industrie en is gericht op de bescherming van iedereen die verblijft in een fabriek of werkplaats, waarin een krachtwerktuig of een oven staat. Met deze wet is de weg vrijgemaakt voor een toename van het aantal veiligheidsvoorschriften vervat in decreten, besluiten en verordeningen voor bepaalde bedrijfstakken en beroepsgroepen.

In 1890 stelt de regering een staatscommissie in, onder leiding van jhr. Mr. W.F. Rochussen, die de regering moet adviseren over hoe de veiligheid, de gezondheid en het welzijn van de arbeiders in fabrieken en werkplaatsen verbeterd kan worden. Het in 1894 uitgebrachte eindverslag van de commissie benadrukt de noodzaak van speciale wetgeving. De Veiligheidswet 1895, die op 1 januari 1897 in werking treedt, voorziet in deze behoefte. De hoofdzaken van de Veiligheidswet 1895 zijn:

de Arbeidsinspectie kan voorschriften geven inzake de bescherming van arbeiders in:
fabrieken of werkplaatsen waar tien personen of meer werkzaam zijn (in 1915, na herziening van de wet, uitgebreid tot fabrieken en werkplaatsen met een personeelssterkte van vijf personen of meer)
fabrieken of werkplaatsen met een krachtwerktuig of oven
vlasbraakhokken en zwingelketen.

Uitgezonderd zijn de landbouw, de tuinbouw, de bosbouw de veehouderij, de veenderij en het vissers- en schippersbedrijf.

In 1934 is de Veiligheidswet door een nieuwe wet vervangen. Vanaf 1983, is in etappes, de op meer moderne leest geschoeide Arbeidsomstandighedenwet daarvoor in de plaats gekomen. De wet stelt het hoofd of de bestuurder van de onderneming, alsook het met toezicht belaste personeel verantwoordelijk. Om de ondernemingsraad de mogelijkheid te bieden zijn taak naar behoren te vervullen, heeft de raad het recht de Arbeidsinspectie, die belast is met de controle op de naleving,

rechtstreeks te benaderen voor het verkrijgen van de gewenste inlichtingen. De raad heeft het recht ambtenaren van de Arbeidsinspectie te vergezellen bij hun bezoek aan het bedrijf en vertrouwelijk met hen te overleggen.

Lit. & bron.: Wikipedia: *Veiligheidswet 1895* (nov. 2025)

1905 Koperen Stelen Fonds

beroepsziekten

De stichting Diamantbewerkers Koperen Stelen Fonds (KSF) is in 1905 opgericht met het doel geld in te zamelen voor de verpleging en herstel van georganiseerde diamantbewerkers. De verpleging vindt plaats in herstellingsoorden als Zonnestraal in Hilversum. Koperen steeltjes dienden als hulpmiddel bij het diamantslijpen. Afgebroken steeltjes kunnen te gelde worden gemaakt ten behoeve van het fonds. Vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw neemt de Nederlandse volksgezondheid toe. De welvaart stijgt en dat zorgt voor betere voedings- en leefgewoonten, betere overheidszorg inzake de volksgezondheid en een beter aanbod van medische zorg. Het sterftecijfer daalt en de gemiddelde levensduur neemt toe. Naast verschillen in gezondheidsrisico's tussen seksen en burgerlijke staat zijn er verschillen tussen sociale groepen. Illustratief is dat een dodelijke ziekte als longtuberculose het meest voorkomt in de lagere sociale klassen.

Johannes (Jan) Andries van Zutphen is geboren in Utrecht op 7 oktober 1863, maar groeit op in de Amsterdamse volksbuurt Kattenburg, waarvan de bewoners zich al in de dagen van de Bijltjes onderscheidden door hun vrijheidszin. In zijn kinderjaren wordt Van Zutphen geconfronteerd met de gruwelijke uitbuiting van jonge en oude buurtgenoten, hun bittere armoede en de daarmee gepaard gaande eindeloze reeks ziektes. Zijn toch zeer verstandige ouders vinden het vanzelfsprekend dat hij al op zesjarige leeftijd tussen vier en acht uur 's ochtends voor een kleine bijverdienste zorgt door samen met honderden andere kinderen door zeewater stijf geworden touw te ontrafelen. Doordat zijn vader, Johannes Anthonius van Zutphen, als meesterknecht van een wijnkoper geregeld werk heeft, blijft het gezin gespaard voor grote armoede. Van Zutphens ouders belijden een vrijzinnige menslievende vorm van

christendom, wat met zich meebrengt dat zij hun kinderen - in tegenstelling tot de strenge calvinisten - tegen de pokken laten inenten. Zodoende heeft deze ziekte, in de periode 1870 tot 1874 als in de Amsterdamse volkswijken vele orthodox-protestanten aan de pokken bezwijken, geen vat op het gezin Van Zutphen. Dat is wel het geval met de volksziekte bij uitstek: de tuberculose. Van bijzondere betekenis voor Jan van Zutphens latere levensloop is het sterven van zijn moeder, Elisabeth Maria Grossenbach, en zijn oudste zuster aan de tbc als hij tien respectievelijk elf jaar oud is. Later zal ook zijn eerste vrouw aan deze ziekte overlijden. De opvang samen met zijn broer in een streng-calvinistisch pleeggezin bezorgt hem een grondige afkeer van elke vorm van godsdienstig fanatisme.

Na de lagere school maakt Van Zutphen als leerling-timmerman kennis met de nogal ruige wereld van de bouwvakkers. 's Avonds bezoekt hij de avondschool, waar hij niet alleen projectietekeningen leert - hij droomt ervan om architect te worden - maar ook onderwijs krijgt in Nederlands en geschiedenis. Dertien jaar oud wordt hij door een val van een steiger zo ernstig aan zijn benen gewond dat hij negen maanden lang rust moet houden. Op aanraden van zijn bezorgde vader, die al voor Jans geboorte drie kinderen heeft verloren, kiest hij het veiliger beroep van diamantslijper. Dankzij zijn voortreffelijk vakmanschap wordt hij op twintigjarige leeftijd briljantslijpersbaas. Het typische mengsel van lief en leed, dat Van Zutphen in zijn jeugd ondervindt en zijn, door het ouderlijk milieu gestimuleerde, romantisch-idealistische inslag maakt hem, welhaast bij voorbaat, ontvankelijk voor het 'gevoelssocialisme' van Domela Nieuwenhuis. Niet armoede of verbittering drijft Van Zutphen naar

het socialisme, als hij in 1883 lid wordt van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), hij heeft hij als slijpersbaas een behoorlijk inkomen, maar de innerlijke drang om mee te werken aan de emancipatie van de Nederlandse arbeidersklasse. Eenmaal bekeerd tot het socialisme duurt het toch nog vrij lang voordat Van Zutphen een actieve rol in de arbeidersbeweging gaat spelen. Op 10 februari 1887 treedt hij in het huwelijk met Emmetje Lamme, met wie hij twee dochters en twee zoons krijgt.

In oktober 1888 wordt hij min of meer automatisch voorzitter van de volgens een partijbesluit als aparte vakgroep van de SDB-afdeling Amsterdam opgerichte Sociaal-Democratische Diamantbewerdersvereniging, een weidse naam voor een clubje van vijftien politieke geestverwanten. Omdat de vereniging door zijn uitgesproken socialistisch karakter geen weerklank vindt bij de overwegend joodse diamantbewerders, wordt zij in 1889 onder de naam Nederlandsche Diamantbewerders Vereniging losgekoppeld van de SDB. Deze vakbond, die een kwijnend bestaan leidt, wordt door socialisten als Henri Polak, Dolf de Levita en Herman Kuijper in 1892 nieuw leven ingeblazen. Van Zutphen laat slechts incidenteel van zich horen. Ook in de SDB ontplooit hij in deze jaren weinig activiteit.

In november 1894 ontpopt hij zich geheel onverwacht als man van de daad en blijkt hij in staat leiding te geven aan een plotseling opkomende massabeweging. Binnen twee dagen maakt hij van een niet door hemzelf ontketende chipslijpersstaking van beperkte omvang al improviserend een algemene diamantbewerdersstaking, waaraan circa tienduizend vakgenoten in Amsterdam deelnemen. Dat de in meerderheid joodse diamantbewerders zich aansluiten bij de staking van christenchipbewerders is eveneens te danken aan het feit dat Henri Polak als bestuurder van de Nederlandsche Diamantbewerders Vereniging meteen zitting neemt in het stakingscomité. Nog tijdens de staking, die binnen een paar dagen een éclatant succes is, besluiten Van Zutphen en Polak een algemene diamantbewerdersbond op te richten met voorlopig een neutraal karakter. In de binnen een week na de staking opgerichte Algemene Nederlandsche Diamantbewerdersbond (ANDB) laat Van Zutphen de leiding over aan Polak en neemt aanvankelijk genoegen met de positie van tweede voorzitter. Van Zutphen wordt in 1898 als bondssecretaris Polaks rechterhand en blijft dat tot 1928. Vanaf 1905 heeft hij bovendien zitting in het dagelijks bestuur van het Wereldverbond van Diamantbewerders. Hoe groot Van Zutphens aandeel is in groei en bloei van de ANDB - weldra het paradepaardje van de moderne vakbeweging - valt niet nauwkeurig te bepalen. Vast staat dat hij - in tegenstelling tot zijn voorganger als bondssecretaris Herman Kuijper - Polak niet een eigen visie omtrent de te volgen tactiek tracht op te dringen. Hij erkent Polaks intellectuele superioriteit en laat hem overwegend de koers van de diamantbewerdersbond bepalen.

Van Zutphen beschikt over bijzondere contactuele kwaliteiten, waardoor hij binnen de bond en later ook elders geregeld tegenstellingen kan overbruggen en conflicten oplossen. Met zijn overredingskracht, sociale bewogenheid, gevoel voor eerlijk spel en bezielend enthousiasme heeft hij als propagandist zijn weerga niet. Door zijn volkse directheid en onbekrompenheid maakte Van Zutphen zich vooral bij de Belgische vakbroeders, die in hem niets van de stijve Hollander bespeuren, geliefd. De basis voor zijn bijzondere relatie tot de Belgen wordt gelegd in 1904 tijdens het vier maanden durende arbeidsconflict in de Amsterdamse en Antwerpse diamantnijverheid. Doordat op dat moment de voorzitter van de Belgische Algemene Diamantbewerdersbond (ADB) Jan Bartels een gevangenisstraf uitzit en secretaris Jef Groesser zich aan gevangenneming onttrekt door naar Nederland uit te wijken, wordt Van Zutphen een tijd lang de feitelijke leider van de stakende Antwerpse diamantbewerders. Vooral zijn toespraak tot de vrouwen van de stakers in het Hippodroom-paleis maakt indruk. Eind 1909, begin 1910 helpt hij samen met Camille Huysmans een zich jarenlang voortslepend conflict in de Belgische vakbeweging oplossen. In 1913 slaagt hij erin, alweer samen met Huysmans, de eenheid te herstellen onder de hopeloos verdeeld geraakte Antwerpse diamantbewerders.

Op 1 mei 1911 overlijdt Emmetje Lamme, zijn vrouw aan tuberculose. Hij hertrouwt op 17 december 1919 met Bernardina Johanna Greger, met wie hij een dochter en een zoon krijgt.

Gedeeltelijk in het kielzog van Polak, maar grotendeels op eigen wijze blaast Van Zutphen in de turbulente jaren na de eeuwwisseling ook buiten de ANDB zijn partij in de Nederlandse arbeidersbeweging. In 1903 neemt hij voor de ANDB zitting in de uit vrije socialisten en moderne

vakbondsbestuurders samengestelde commissie, die onderzoekt of sociaaldemocraten al of niet terecht door Domela Nieuwenhuis en de zijnen van verraad tijdens de aprilstaking zijn beschuldigd. Bij deze gelegenheid keert Van Zutphen zich met voor zijn doen ongekende felheid in een artikelenreeks in Het Volk tegen de voormannen van het vrije socialisme met voorop Domela Nieuwenhuis, de man die hem eens de weg naar het socialisme wees. In 1905 treedt Van Zutphen op als secretaris in de vergadering die het historische besluit neemt een Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) op te richten. Als Polak in 1909 uit protest tegen de uitdrijving van de marxisten op het Deventer congres alle openbare functies neerlegt, waarbij hij met leden van de SDAP Kamerfractie moet samenwerken, neemt Van Zutphen zijn plaats in het dagelijks bestuur van het NVV en de Commissie van Beheer van Het Volk in. Vanaf 1907 vertegenwoordigt hij met een korte onderbreking twintig jaar lang de SDAP in de Provinciale Staten van Noord-Holland. Slechts één jaar treedt hij op als SDAP afgevaardigde in de Amsterdamse gemeenteraad.

Noch in de SDB noch in de SDAP, van welke partij hij pas in augustus 1897 lid werd, heeft Van Zutphen ooit een rol van betekenis gespeeld. Meer dan de politiek trekt hem het op de praktijk van het dagelijks leven gerichte vakbonds- en sociale werk aan. De arbeid op sociaal en sociaal-medisch terrein, waarbij aan mensen in nood onmiddellijke hulp kan worden verleend, krijgt uiteindelijk van Van Zutphen de grootste aandacht. Hij tracht in organisatorisch verband de nood te lenigen van bejaarden, weduwen, wezen en verwaarloosde kinderen en springt geregeld in de bres voor mensen die individueel om zijn hulp of bemiddeling vragen. Dat waren er velen, zoals blijkt uit de zich in de archieven van Van Zutphen en de ANDB bevindende correspondentiemappen. Vanaf het begin van de eeuw nemen de bestuursfuncties die Van Zutphen bij sociale instellingen bekleed gestaag in aantal toe. Te noemen zijn: het lidmaatschap van de Commissie van het Congres Kinderbescherming van de Nationale Vrouwenraad in 1904, het Vakantie-Kinderfeest, de Voogdijraad, de Stichting Amsterdamse Kolonieverpleging van kinderen, het Burgerlijk Armbestuur, de Commissie Burgerlijk Armbestuur van Huiszittende Armen, de Centrale ter behartiging van maatschappelijke belangen van zenuw- en zielszieke, het Algemeen Steuncomité 1914 en het Nederlandsch Comité tot Rheumatiekbestrijding. Van Zutphen, die zelf last van ischias heeft, is van de laatste organisatie vicevoorzitter. Aan het bestuurswerk van deze instellingen nam hij doorgaans zeer actief deel. Bij de behandeling van individuele gevallen lapt hij echter geregeld de gangbare bureaucratisch-paternalistische procedures aan zijn laars. Zo zorgt hij er als lid van het Algemeen Steuncomité 1914 voor, dat een oorlogswerkloze elke ochtend voor zijn deur een fles melk voor zijn zieke vrouw vindt.

Zijn belangrijkste prestatie op sociaal-medisch terrein levert Van Zutphen als bestrijder van de tuberculose. In sterke mate wordt hij gedreven door het feit dat deze ziekte zoveel slachtoffers in zijn naaste omgeving heeft gemaakt. Zijn werkzaamheden als tbc-bestrijder begint hij in 1898 met een geldinzamelingsactie om

voor zijn vriend en partijgenoot Johan Harttorff een sanatoriumkuur mogelijk te maken. Vervolgens zorgt hij voor regelmatige financiële steun aan door tuberculose getroffen diamantbewerkers, welke gaandeweg wordt geïnstitutionaliseerd. Een mijlpaal is de oprichting in 1905 van het Diamantbewerkers Koperen Stelen Fonds (KSF). Dit fonds besteedt de opbrengst van niet meer voor het slijpen bruikbare koperen stelen plus de door klovers en snijders dagelijks in bussen gedeponeerde centen voor verpleging van aan tbc en andere ziektes lijdende ANDB-leden. In navolging van het Amsterdamse KSF stichten korte tijd later de Antwerpse diamantbewerkers het fonds Zonnestraal en de New Yorkse vakbroeders het Diamond Workers' Copper Wire End Fund. Ondertussen begint Van Zutphen te denken aan de mogelijkheid om uit het slijpersafval het diamantpoeder te distilleren geschikt voor industrieel gebruik. Als dat zou lukken, krijgt het KSF er een belangrijke nieuwe bron van

Donateurs van Zonnestraal kregen een busje thuis, waar ze hun bijdrage konden sparen. Vrijwilligers kwamen regelmatig het busje legen.

inkomsten bij. Dwars tegen de opvattingen van deskundigen in blijft Van Zutphen aan deze gedachte vasthouden, totdat in 1917 de Delftse hoogleraar Henri ter Meulen zijn gelijk bewijst. Dankzij een ruime gift van de juwelier Abraham Asscher kan het KSF spoedig daarna op de Amsterdamse Hoogte Kadijk een laboratorium voor de zuivering van slijpersafval in gebruik nemen. In 1919 het jaar waarin de ANDB zijn 25-jarig bestaan viert levert de verkoop van het gezuiverde diamantslijpsel al een bedrag van vier en een kwart miljoen gulden op.

Deel van het hoofdgebouw van het sanatorium Zonnestraal met in het midden de watertoren en rechts de baksteen opgetrokken schoorsteen.

In datzelfde jaar koopt het KSF de Pampahoeve met bijbehorende uitgestrekte terreinen in de omgeving van Hilversum. Op advies van medicus Ben Sajat en architect Jan Duiker wordt besloten hier naar het voorbeeld van het Engelse Papworth Hospital een sanatorium te vestigen voor de nazorg van tbc-patiënten in de vorm van arbeidstherapie. Om een omvangrijk project als het sanatorium Zonnestraal (de naam is overgenomen van het Belgische koperen stelenfonds) met bijgebouwen voor arbeidstherapie te kunnen financieren, blijkt het nodig er een algemene of neutrale instelling van te maken. De binding met het uit de ANDB voortgekomen KSF, dat de Pampahoeve en bijbehorende grond voor een symbolisch bedrag aan het KSF afstond, blijft. In de crisisjaren dertig blijkt het uiterst moeilijk om bij handhaving van de formule medische verpleging plus arbeidstherapie de begroting van Zonnestraal rond te krijgen. Doordat Van Zutphen met grote hardnekkigheid

aan deze formule vasthoudt, raakt hij met verschillende dagelijkse bestuurders in de clinch. Zo trekt de directeur van de Amsterdamse Gemeentelijke Geneeskundige Dienst (GGD) Louis Heijermans, die Van Zutphen 'hobbyisme' verwijtend, zich in 1935 op sierlijke wijze uit dit bestuur terug. Hoe dan ook, als onvermoeibaar geldinzamelaar voor Zonnestraal wordt Van Zutphen met zijn spectaculaire baard een nationale figuur. Buitengewoon creatief is hij in het vinden van steeds nieuwe bronnen van inkomsten. Zo organiseert hij weldadigheidsvluchten van postduiven - het kweken van postduiven is al tijdens zijn jeugd in Kattenburg een van zijn geliefkoosde hobby's - die flink wat geld opbrengt.

Voor Van Zutphen, die nog in november 1918 met P.J. Troelstra een dag lang zijn hoop heeft gevestigd op een machtsovername door de Nederlandse arbeidersklasse, wordt, door de onbekrompen wijze waarop een aantal diamantairs hem financieel steunen bij de bestrijding van tuberculose (behalve de al genoemde Asscher schenken ook Johan Smit en Arnold van Moppes, stichters van 's werelds grootste concerns op het gebied van industriediamantfabricage, regelmatig belangrijke bedragen aan Zonnestraal) de klassenstrijd onwillekeurig toch van minder groot belang. Van meet af aan heeft hij trouwens het socialisme slechts als één van de middelen beschouwd om te komen tot het doel: het algemeen menselijk geluk. Om dit doel te bereiken heeft men volgens Van Zutphen God niet nodig maar wel de mensen van goede wil. Die vindt hij ook bij andersdenkenden, onder meer als lid van het Humanistisch Verbond. Ook het pacifisme vormt een essentieel onderdeel van Van Zutphens levensfilosofie. In 1912 wordt hij door de ANDB afgevaardigd naar het Internationaal Vredescongres te Bazel. Tijdens de Eerste Wereldoorlog treedt hij toe tot de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad (NAOR). Direct na deze oorlog is hij actief betrokken bij de oprichting van de Vereniging voor Volkenbond en Vrede. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog meent hij de broederschap van alle mensen te kunnen bevorderen door lid te worden van de Wereldfederalisten Beweging en de Stichting RC2 die streven naar de vorming van een wereldregering.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog treedt Van Zutphen op uiterst karaktervolle wijze de bezetters en hun Nederlandse collaborateurs tegemoet. Doordat rijkscommissaris A. Seyss Inquart hem ongevraagd bombardeert tot lid van de Eeraad van de Winterhulp en hij bovendien gedwongen wordt twee NSB'ers in het dagelijks bestuur van Zonnestraal op te nemen, verspreidt zich het nogal hardnekkige gerucht dat hij 'fout' is. Zodra Van Zutphen echter verneemt dat de Winterhulpleiding niet-meewerkende ambtenaren met straf bedreigt, neemt hij zijn ontslag uit de Eeraad. In november 1941 protesteert hij in een brief aan M.M. Rost van Tonningen, redacteur van Het Nationale Dagblad, fel tegen een in diens blad gepubliceerd smerig antisemitisch stuk. Er klopte niets van de in het 'artikel, overvloeierend van Jodenhaat' gemelde feiten, aldus Van Zutphen. Hij schrijft bovendien: 'Zij, die als ik, een leven lang naast en met joden werkten, en hen grondig leerden kennen, weten, dat in hun leven de liefdadigheid zonder pralerij voorbeeldig werd betracht, en dat zij hoe arm soms ook altijd nog iets te missen hebben voor noodlijdenden, ongeacht uit welk levensmilieu.' Toen in maart 1943 de Duitsers de joodse verpleegden van Zonnestraal wilden deporteren, kunnen zij met hulp van het sanatoriumpersoneel vrijwel allen vluchten. Uit protest tegen dit optreden van de Duitsers treedt Van Zutphen af als voorzitter van het dagelijks bestuur van Zonnestraal. Samen met zijn tweede vrouw neemt hij bovendien de zorg op zich voor meer dan honderd joodse onderduikers. Ook na 1945 blijft Van Zutphen actief betrokken bij de bestrijding van de sinds de oorlog weer sterk toegenomen tuberculose. De verplichte doorlichting van scholieren is mede aan zijn initiatief te danken. Pas in 1956 trekt hij zich definitief terug uit het Zonnestraalwerk. Toen de ANDB in 1955 wel de leiding heeft van een staking van 850 diamantbewerkers die drie maanden duurt, maar in een periode dat staken ongebruikelijk is, er zich niet erg voor inspannt, doet de 92-jarige Van Zutphen dat wel. Jan van Zutphen overlijdt op 7 juni 1958.

Sanatorium Zonnestraal Hilversum. Kuurhuisjes voor lopende patiënten.

Tuberculose, tbc, tering of witte dood zijn namen voor de meest gevreesde volksziekte. De ziekte is zeer besmettelijk en moeilijk te genezen en is zowel een medisch als een sociaal probleem. Vooral onder werknemers, vanwege slechte arbeidsomstandigheden vaak gepaard met abominabele huisvesting, slaat de ziekte hard toe en zaait dood en verderf vooral onder oudere kinderen en jongvolwassenen. In de negentiende eeuw is de belangrijkste behandelmethode kuren in zoveel mogelijk licht en lucht in kleine houten huisjes op het platteland. Eerst na 1900 groeit het aantal voorzieningen in ons land en ontstaat er een netwerk van consultatiebureaus en sanatoria. De georganiseerde tbc-bestrijding van de overheid staat vooral in het teken van opsporing en behandeling. Diegene die aandacht vragen voor verbetering van de sociale hygiëne worden vooralsnog niet gehoord. Maar zoals later blijkt doen hygiënische maatregelen als de aanleg van riolering en drinkwaterleiding en de afvoer van afval de leefomstandigheden verbeteren en de tuberculose afnemen. Ook en misschien wel vooral bij tbc geldt het aloude adagium: voorkomen is beter dan genezen.

In een tijd dat de overheid nog nauwelijks geld over heeft voor gezondheidszorg richten vakorganisaties zelf tbc-fondsen op. Het bekendste tbc-fonds is het Koperen Stelenfonds (KSF) van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond opgericht door Jan van Zutphen in 1905. Het verzamelen van de koperen steeltjes brengt het eerste jaar al 13.000 gulden op. Het is meer dan het budget van de overheid die dat jaar 10.000 gulden besteed aan de bestrijding van tbc. In 1928 kan het KSF het nieuw gebouwde sanatorium Zonnestraal openen in Hilversum.

Het Rooms-Katholieke Werkliedenverbond richt in 1913 Herwonnen Levenskracht (HL) op. De leden dragen via hun contributie een cent per week af aan het tbc-fonds. In 1920 kan het fonds het

Hoofdgebouw van het sanatorium Berg en Bosch van Herwonnen Levenskracht te Bilthoven.

sanatorium Berg en Bosch laten bouwen in Apeldoorn. De behuizing in houten gebouwtjes wordt in 1933 vervangen door een nieuw sanatorium gebouw in de bossen bij Bilthoven. Met dit eigen sanatorium verwerft HL zich nationaal een goede naam. Berg en Bosch onderscheidt zich met enkele secundaire voorzieningen gericht op re-integratie. Zo is in 1926 de afdeling 'werkplaatsen Berg en Bosch' tot stand gekomen met een houtbewerkings- en timmerwerkplaats. Voor kinderen is er geregeld onderwijs.

Het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) richt in 1919 Draagt Elkanders Lasten op. De bij de vakcentrale aangesloten bonden dragen een vast bedrag per lid bij aan het tbc-fonds. Ook individueel kunnen CNV-leden lid worden van het fonds, wat ze in grote getalen doen. Draagt Elkanders Lasten beschikt over het sanatorium Sonnevank in Harderwijk.

Lit. & bron.: S. Bloemgarten, 'Zutphen, Johannes Andries van' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1988) Deel 3, p 240-246; J. Peet, *Herwonnen Levenskracht. Een episode in de geschiedenis van de verzorgingssamenleving* (Nijmegen 1996) p. 28-29; J. van Gerwen, *Zoeken naar zekerheid III. De ontluikende verzorgingsstaat: overheid, vakbonden, werkgevers, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen 1890-1945* (Amsterdam 2000) p. 137, 138

1911 Bakkerswet

beroepsziekten

269

Het wetsontwerp voor een Bakkerswet, is ingediend door minister Talma op 11 Mei 1909. Hij is de vierde op rij, na het kamerlid Pyttersen (1897), minister Lely (1898) en minister Kuyper (1904) die een poging waagt de zondags- en nachtarbeid van de bakkers te beteugelen. Op 29 april 1910 verschijnt het Voorlopig Verslag van de Tweede Kamer; op 28 Mei 1910 de Memorie van Antwoord, vergezeld van een nota van wijzigingen. De openbare behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer staat geagendeerd in oktober 1910. Op 28 Oktober 1910 wordt besloten de behandeling te schorsen en het ontwerp opnieuw naar de afdelingen te verzenden, nadat een motie van de leden Troelstra en De Klerk, waarin de minister wordt verzocht een regeling van de arbeidsduur in het ontwerp op te nemen, zonder stemming is aanvaard. De minister wijzigt het wetsontwerp in de verlangde zin, zodat het nu strekt tot beperking van Zondagsarbeid en nachtarbeid in broodbakkerijen en van de arbeidsduur van bakkersgezellen. Deze arbeidsduur is op een tienuren arbeidsdag gebouwd. 1 Mei 1911 verschijnt het Voorlopig Verslag naar aanleiding van de nieuwe overweging in de afdelingen, 9 juni daarop volgend de Memorie van Antwoord, vergezeld van een tweede nader gewijzigd wetsontwerp, waarin later nieuwe wijzigingen zijn aangebracht. Ten slotte heeft de Tweede Kamer het wetsontwerp op 5 juni 1912 met 49 tegen 42 stemmen verworpen. Een van de sterkste bezwaren tegen de voorgestelde regeling is, dat de kleine bakkerijen daardoor in de verdrinking zullen komen tegenover de grote bakkerijen, als gevolg van het verbod aan den patroon om bakkersnachtarbeid te verrichten.

Bakkerij Wessels in Deventer. Ca. 1920. Collectie Nederlands Bakkerijmuseum.

Anderen vrezen, dat het grootbedrijf in zijn ontwikkeling zal worden belemmerd. Naast dit wetsontwerp is nog bij Koninklijke Boodschap van 23 september 1909 een wetsontwerp ingediend tot instelling van Bakkersraden. Dit ontwerp, dat door de Tweede Kamer ongunstig is ontvangen, nadat daarover in oktober 1910, tegelijk met de algemene beraadslagingen over het ontwerp-Bakkerswet in de Tweede Kamer is beraadslaagd, op 7 Febr. 1911 ingetrokken.

De Bakkerswet beoogt met de inperking van de zondags- en nachtarbeid de arbeidsomstandigheden te verbeteren. Te wijten aan het voortdurend staan en kneden, waarbij de knieën tegen de trog worden gedrukt is er een hoog risico op het krijgen van 'bakkersbenen', benen met naar binnen gedraaide knieën. De bakkers-nachtarbeid is uiteindelijk geregeld in de Arbeidswet van 1919.

Aritius Sybrandus (Syb) Talma is geboren in Angeren (Gld.) op 17 februari 1864. Hij is de zoon van Duifje Hekelaar en de Nederlands-Hervormd predikant Alijdus Warmoldus Lambertus Talma.

Talma bezoekt de Latijnse School in Zutphen en Dordrecht en gaat vervolgens naar het Erasmus-gymnasium in Rotterdam. Hij studeert theologie in Utrecht (1882-1887) waar hij actief is in verschillende studentenverenigingen. Hij woont colleges bij van prof. mr. J. d'Aulnis de Bourouill over 'het hedendaagse socialisme'. De ethisch theoloog Prof. dr. J.J.P. Valeton Jr. heeft veel invloed op zijn theologische vorming.

Op 20 januari 1888 treedt hij in het huwelijk met Margaretha van Schaardenburg, met wie hij vier dochters en twee zoons krijgt.

Achtereenvolgens werkt Talma als Nederlands-Hervormd predikant in Heinenoord (1888), Vlissingen (1891) en Arnhem (1895-1901). Hij ziet in Heinenoord de slechte omstandigheden van de arbeiders. Hij zoekt naar mogelijkheden tot verbetering. De gedachten van de Engelse predikant F.D. Maurice (1805-1872), een 'Christian Socialist', spreekt hem aan (eigendom en bezit als rentmeesterschap, ontwikkeling van arbeiders en coöperaties voor arbeiders). In Vlissingen komt Talma in aanraking met de sociale omstandigheden van de metaalbewerkers van scheepswerf De Schelde. Als niet-werknemer wordt hij in augustus 1891 buitengewoon lid van Patrimonium. Talma is deelnemer aan het in november 1891 gehouden Christelijk Sociaal Congres. Daar deelneming instemming betekent met een aantal artikelen van het program van de Antirevolutionaire Partij (ARP). Hij leest die met de toelichting van dr. A. Kuyper en geeft zich daarmee gewonnen voor de ARP en de sociale ideeën van Kuyper. Voor een ethisch predikant is die keus gezien het theologisch verschil verrassend. Op aandrang van Talma wordt in oktober 1893 in Vlissingen door Patrimonium een plaatselijke vereniging van metaalbewerkers opgericht. Uitgangspunt is het vak leren beoefenen en het te bestuderen om daardoor de maatschappelijke positie te verbeteren. Talma acht het nodig om in de statuten op te nemen: de arbeid nader regelen en arbeidscontracten op te stellen.

Door zijn benoeming tot lid van de commissie van advies van het landelijk verbond van Patrimonium (1894), tot redactielid van het blad Patrimonium (1898) en tot redacteur van het blad in 1900 krijgt Talma steeds meer invloed op de meningsvorming in Patrimonium over coöperatie, vakvereniging en werkstaking. In Arnhem krijgt de alcoholbestrijding zijn grote aandacht, maar ook de hulp aan daklozen en prostituées. Hij is een veel gevraagd spreker voor waardoor hij de sociale meningsvorming ook buiten de arbeiderskring beïnvloedt. Tot 1897 wil Patrimonium niets weten van coöperatie. Een krachtig pleidooi van Talma markeert een omslag. Hij ziet in coöperatie een middel om de positie van de arbeiders te verbeteren. Talma meent dat Patrimonium zelf vakorganisaties moet oprichten. Aansluiting bij de bestaande (neutrale of socialistische) vakvereniging wil hij niet. De onderscheiden vakbonden zouden zich in een nationale raad confederatief kunnen verbinden. Deze gedachte is tegengesteld aan die van Kuyper, die voor elk vak één bond voorstaat voor de materiële vakbelangen. Voor de zedelijke belangen waar de godsdienst bij betrokken is, kan Patrimonium dienen. Talma meent dat er meer duidelijkheid moet komen bij werkstaking. Reeds tijdens het Christelijk Sociaal Congres in 1891 is werkstaking als mogelijkheid geaccepteerd, zij het als handhaving van het eigen recht en geen

krenking van dat van anderen, terwijl het slechts als laatste middel zou kunnen dienen, nadat minnelijk overleg is mislukt. In een aantal artikelen uit *Patrimonium* (1902), later gebundeld in de brochure *De vrijheid van den arbeidende stand* (Utrecht 1902), stelt Talma dat de arbeiders en de patroon als vrije contractanten tegenover elkaar staan. Met de in de Bijbel gestelde gehoorzaamheid van de dienstknechten, wordt naar zijn mening niet bedoeld op de vrije arbeider, maar op slaven. Dus sluit de bedoelde Bijbeltekst werkstaking voor vrije arbeiders niet uit. Integendeel staking kan plicht zijn waar het de enige weg is tot handhaving van het recht op behoorlijke levensvoorwaarden. Hij is van oordeel dat een staking ook onrechtmatig kan zijn. Zo oordeelt hij over de spoorwegstaking van 1903. Door die staking verbraken de arbeiders ontijdig hun contract en - voor een deel van hen - handelden zij door de staking in strijd met een afgelegde eed, terwijl zij tegenover het publiek met geen enkel woord hun contractbreuk rechtvaardigden, noch verklaarden waarom zij zich niet langer aan hun eed gebonden achtten. Verbetering van de arbeidsvoorwaarden van het spoorwegpersoneel acht hij dringend nodig. Hij maakt deel uit van de Spoorweg-enquêtecommissie. Talma brengt in 1900 met J. Huizinga een rapport uit over een door *Patrimonium* op te richten Christelijk Arbeidssecretariaat (CAS), met de bedoeling de oprichting van christelijke vakbonden te bevorderen en deze tot samenwerking te brengen om een gemeenschappelijk optreden te vergemakkelijken bij werkstaking, werkloosheid en het verkrijgen van verbeteringen. Het CAS zal, naar Talma's inzicht, leiding en voorlichting kunnen geven waardoor kan worden voorkomen dat de houding bij staking weifelend is en zo, naar zijn mening, geheel onverdiend de indruk maakt onoprecht te zijn. Het CAS is in feite de voorloper van het CNV.

In 1901 wordt Talma in het district Tietjerksteradeel als Anti-Revolutionair-kandidaat gekozen tot lid van de Tweede Kamer na een eerste stemming tegenover de socialist mr. P.J. Troelstra. Van 1908-1913 is hij minister van Handel, Nijverheid en Landbouw.

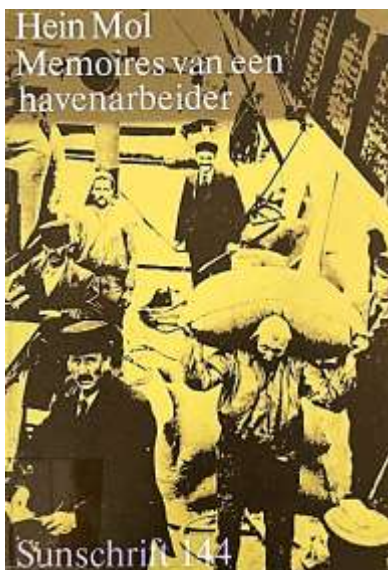
Als minister heeft Talma door zijn verzekeringswetten (Ziektewet, Invaliditeits- en Ouderdomswet) de herziening van de Arbeidswet en de beschermende wetsbepalingen inzake de werkzaamheden van bakkers, landarbeiders, steenhouwers en stuwadoors veel gedaan voor de belangen van de arbeiders in ons land. Gewaardeerd bij vele arbeiders werd hij door anderen niet altijd (voldoende) begrepen.

In 1914 wordt hij in Bennebroek predikant, wat hij tot zijn overlijden in 1916 is gebleven.

Lit. & bron.: Bakkers-comité, *Bedenkingen Ontwerp van wet (Bakkerswet-Talma)* (z.pl. z.j.) p. 1-16; J. van der Molen, 'Talma, Aritius Sybrandus' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 1 (Amsterdam 1986) p. 129-130; www.ensie.nl

1914 Stuwadoorswet

veiligheid

De Stuwadoorswet is aanvaard in 1914 op initiatief van minister Talma. Volgens Treub is de aanleiding voor de wet de slechte toestanden in de havenplaatsen; zodat de benaming "havenarbeidswet" beter zou zijn. Op argumenten aan de traditie ontleend, wimpelt minister Verschuur, bij de laatste herziening van het wetsontwerp, deze logische benaming echter af. Volgens de wet moet de stuwadooronderneming ingeschreven zijn en de bootwerker moet tenminste 18 jaar oud zijn om in de haven te mogen werken. Bij algemene maatregel van bestuur wordt de arbeidsdag geregeld, met als beginsel 8½ uur per dag en 48 uur per week en een vrije zaterdagmiddag. Er is een verbod op het uitbetalen van het loon in de kroeg, of wet-netjes gezegd een herberg. De Haveninspectie krijgt recht van toezicht op de arbeid in de haven.

Er zijn maar heel weinig havenarbeiders, die nooit een ongeluk hebben gehad of een of meermalen in doodsgevaar verkeerden.

Het havenbedrijf is een gevaarlijk bedrijf waarvoor de ondernemers premie moeten betalen aan de Rijksverzekeringsbank in een van de hoogste gevarenklassen. Het aantal ongevallen loopt per jaar in de duizenden waaronder een flink aantal met dodelijke afloop. Vele ongevallen zijn te wijten aan het niet in acht nemen van de veiligheidsregels, als gevolg van het jaag tempo waarin moet worden gewerkt. Voor de inwerkingtreding van de Stuwadoorswet, die zekere dwingende bepalingen kent voor de te nemen veiligheidsmaatregelen aan boord van schepen tijdens het lossen of laden, is het met de veiligheid slecht gesteld. Alle aandacht gaat uit naar de snelle afhandeling van de boten. De veiligheid van de bootwerkers staat op de laatste plaats.

In 1906 wordt een Commissie van Toezicht op het Havenbedrijf ingesteld waardoor voor het eerst een registratie van ongevallen plaatsvindt. Het inzicht hoe gevaarlijk het havenbedrijf is leidt ertoe dat bij het inwerkingtreden van de Stuwadoorswet in 1914 de stuwadoors in de hoogste gevarenklassen worden ingedeeld, met een navenante premie. Vanaf dat moment zijn de ondernemers voortdurend bezig het aantal ongevallen kunstmatig laag te houden. De lichte ongevallen worden niet aangegeven, maar snel weer opgelapt en weer aan het werk gestuurd, waardoor ze een risico vormen voor hun ploegmaats, omdat ze hun werk niet naar behoren kunnen doen. Gemiddeld vinden per dag 10 ongevallen plaats. 1913 heeft het trieste record van gemiddeld 13 ongelukken per dag, inclusief de zondag.

Hendrik Mol, gemeenlijk aangesproken als Hein, is geboren in Rhenen op 29 september 1880, als zoon van Hendrika van Laar en de bouwvakarbeider Hendrik Mol. Op 30 april 1902 treedt hij in het huwelijk met Wilhelmina Kasseband, winkelmeisje en werkster, met wie hij drie zoons krijgt.

Mol, bekend vanwege zijn boek *Memoires van een havenarbeider*, heeft een belangrijk aandeel gehad in het tot stand brengen van een blijvende vakorganisatie in de Rotterdamse haven, waar in het begin van de twintigste eeuw regelloosheid, uitbuiting en rechteloosheid heersen. Hij is een originele en wat weerbarstige bootwerker, die in de eerste plaats zijn eigen weg gaat. Daar waar die weg samenvalt met die van de arbeidersbeweging, is hij een onvermoeibaar werker en vurig propagandist, een agitator en bovenal een organisator. Hij is bijzonder populair bij grote delen van de Rotterdamse bevolking. Als havenarbeider is hij betrokken bij stakingen in 1905 en 1907.

Bij de laatste als stakingsleider. Lid geworden van de SDAP, is Mol in 1908 één van de oprichters van de Algemene Bond van Arbeiders in het Havenbedrijf, die in 1911 opgaat in de Centrale Bond van Haven- en Transportarbeiders (CBT). De CBT stelt hem in 1912 aan als bode. In 1913 wordt hij gekozen tot gemeenteraadslid voor de SDAP. In 1924 raakt Mol in conflict met andere voormannen van de CBT zoals Arie Heykoop, Arie Kievit en Johan Brautigam. Het conflict gaat over wat wèl en wat niet tot de taken van de vakbond behoort. Het hoofdbestuur vindt dat Mol te veel tijd besteedt aan de problemen van werkloze havenarbeiders en steuntrekkers, waardoor het 'eigenlijke' vakbondswerk in de knel komt. Naar aanleiding van dit conflict neemt hij ontslag.

Mol weidt zich steeds meer aan de journalistiek. Na in 1930 te zijn afgewezen voor de functie van redacteur bij *Het Volk* aanvaardt hij het medewerkerschap bij het 'burgerlijke' *Dagblad van Rotterdam*. Hierin publiceert hij in de jaren 1931 en 1932 in feuilletonvorm zijn *'Memoires van een havenarbeider'*. Van het krantenzetsel wordt later een boekje gemaakt onder dezelfde titel. In 1932 ligt het te koop in de kiosken van Rotterdam. In twee dagen is het uitverkocht. In het SDAP-blad *Voorwaarts* komt een campagne tegen Mol op gang, die vanwege zijn medewerkerschap aan het *Dagblad van Rotterdam* een renegaat en klassenverrader wordt genoemd. Het ondermijnt de banden met het socialistische milieu dermate dat hij in 1934 bedankt voor het gemeenteraadslidmaatschap.

De waardering voor zijn journalistieke arbeid, onder meer bij de *Nieuwe Rotterdammer Courant* (NRC), is onverminderd groot en in 1935 biedt de krant hem een vaste betrekking aan. Hij schrijft onder meer

over de haven, de economische crisis en de arbeidersbeweging. Mol, die journalist blijft tot zijn pensioen, werkt behalve voor zijn eigen krant ook als rechtbankverslaggever voor het Algemeen Dagblad. In 1945 wordt een aanklacht tegen hem ingediend, omdat hij tijdens de oorlogsjaren is blijven doorwerken. Mol wordt echter door de Persraad gezuiverd. Hij heeft nooit pro-Duitse of NSB-sympathieën getoond, laat staan uitgedragen. Deze affaire laat een bittere smaak na. De laatste banden met het socialistische milieu worden nu doorgesneden. Zijn strijdbaarheid is uitgeblust hoewel hij nog sporadisch voor enkele bladen en tijdschriften blijft schrijven. Aan zijn overlijden te Rotterdam op 20 december 1959 wordt in de plaatselijke pers veel aandacht besteed. De NRC brengt een 'In Memoriam', waaruit grote waardering blijkt voor deze 'selfmade man'.

De Stuwadoorswet treedt op 1 november 1916 in werking. Er zijn uitzonderingen, maar de norm is dat de diensttijd van een havenarbeider niet langer dan 12 uur per dag mag zijn en binnen een etmaal de werktijd niet meer dan 10 uur mag bedragen. De gezamenlijke diensttijden binnen het tijdvak van maandagmorgen 6 uur tot zaterdagavond 12 uur mag niet langer zijn dan 72 uur en de werktijd 60 uur. Hoewel de uitzonderingen overwerk nog steeds mogelijk maakt en het toezichthoudend personeel een langere arbeidstijd kan worden opgelegd, is de wet ten opzichte van de volstrekt rechteloze positie van voorheen een flinke stap voorwaarts.

Lit. & bron.: H. Mol, *Memoires van een havenarbeider* (Rotterdam 1932, heruitgave Sun-Nijmegen 1980) p. 33-35; J. Giele en T. Jansen, 'Mol, Hendrik' in: *Biografische Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*. (Amsterdam 1987) Deel 2 p. 93-95; www.ensie.nl

1962 Wet op de bedrijfsgeneeskundige diensten

beroepsziekten

Wet van 1959 die in 1962 in werking trad. In de wet zijn bepalingen opgenomen over de preventieve gezondheidszorg in de bedrijven. Het is een aanvulling op eerder ingevoerde veiligheidswetten: Veiligheidswet van 1934 en Stuwadoorswet van 1946.

In 1928 heeft Philips in Eindhoven de primeur van het aanstellen van een bedrijfsarts. Het is de start van de Philips Bedrijfskundige Dienst. Het is verklaarbaar dat juist dit grote bedrijf met bedrijfsgeneeskunde start. Het ligt in de Philips bedrijfsfilosofie om een sociale uitstraling te hebben met zorg voor haar werknemers en de omgeving waar ze is gevestigd getuige de vele bedrijfssport- en culturele-verenigingen die het bedrijf ondersteunt. Achter de naam PSV gaan veel meer sportverenigingen schuil dan louter de voetbalclub. Tevreden en loyale werknemers zijn geen onruststokers. Bovendien kan het grote bedrijf zich een dergelijke investering permitteren. Na een tiental jaren blijkt dat de bedrijfsgeneeskundige dienst zichzelf terugverdiend. De start wordt gemaakt door het gehele personeel met Röntgen apparatuur door te lichten. Het langdurig ziekteverzuim door tuberculose stelt deze ziekte ook in het bedrijfsleven in het middelpunt van de belangstelling. Directeur Anton Philips meldt in 1939 ter gelegenheid van de 100.000ste doorlichting: 'dat het ziekteverzuim als gevolg van t.b.c. met 70% is teruggelopen. De kosten van de doorlichting bedragen zo'n 88.000 gulden, de besparing aan verzuimkosten e.d. zijn 252.000 gulden.' Het mes snijdt derhalve aan twee kanten: preventieve gezondheidszorg voor de werknemers en kostenbesparing voor de werkgever. Neem daarbij dat Philips ook producent is van medische apparatuur, zodat ze met de doorlichting van de werknemers ook fraai reclame kan maken. Een mes dat aan driekanten snijdt dat zie je niet vaak. In werkgeverskringen wordt breed erkent 'bedrijfsgeneeskunde levert rendement', maar ten tijde van economische crisis, zoals in de jaren dertig van de vorige eeuw moeten toch alle zeilen worden bijgezet om aan bezuinigingen of zelfs sluiting te voorkomen.

Volgens de Wet op de bedrijfsgeneeskundige diensten zijn ondernemingen met meer dan 750 werknemers verplicht een bedrijfsarts in dienst te hebben. Het lijkt logisch om een dergelijke grens te trekken, maar met de bedrijfsveiligheid is het in de kleine ondernemingen het slechtst gesteld en daar vinden de meeste ongevallen plaats.

De stoflongziekte, ook bekend als mijnwerkers-pneumoconiose, ontstaat door langdurige blootstelling aan kolengruis. Dit stof kan niet worden afgebroken of verwijderd door het lichaam, waardoor het zich ophoopt in de longen en ontstekingen en littekens veroorzaakt (bindweefselvermeerdering). Het meest voorkomende symptoom is kortademigheid. Daarnaast kan de ziekte leiden tot emfyseem en hartfalen. Het is een gemeenschappelijke kwelling van mijnwerkers en anderen die met steenkool werken, gelijkend aan silicose van het inhaleren van kiezelzuurstof, en op de gevolgen op lange termijn van het roken van tabak. In de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie kwam de ziekte in de 19^e en 20ste eeuw veelvuldig voor en wordt er "pottemennekeskrenkde" genoemd. De "pottemennekes" waren de arbeiders in de aardewerkfabrieken, die in veel gevallen op relatief jonge leeftijd aan de ziekte overleden.

Asbestose is een aandoening die ook behoort tot de pneumoconioses (stoflongen) waarbij verbindweefseling van de luchtwegen optreedt. De longcapaciteit neemt af, waardoor zich overbelasting van het hart kan voordoen. Asbestose wordt veroorzaakt door blootstelling aan asbest. Asbestose is een erkende beroepsziekte, maar men kan op veel manieren met asbest in aanraking komen omdat het in het verleden op veel plaatsen is verwerkt. Asbestose uit zich functioneel in de vorm van een vermindering van de totale longcapaciteit, de vitale capaciteit en/of een vermindering van de diffusiecapaciteit. Bij minimale vormen van asbestose zijn er niet altijd longfunctiestoornissen aanwezig. Asbestose ontstaat na langdurig hoge blootstelling aan asbest, of na kortdurende zeer hoge blootstelling, bijvoorbeeld bij explosies. Asbestose kan verergeren, ook wanneer geen blootstelling aan asbest meer plaatsvindt. De kans op asbestose neemt evenredig toe met de concentratie en duur van de blootstelling aan asbest. Veel personen met lichte vormen van asbestose vertonen geen aantoonbare longfunctieveranderingen. De tijd tussen contact met asbest en het ontwikkelen van klachten kan erg lang duren. Dit verschilt van 10 tot soms wel meer dan 50 jaar. De mensen die nu gediagnostiseerd worden met asbestose, hebben het opgelopen in de tijd dat asbest niet verboden was en er geen beschermende maatregelen werden getroffen. Er is geen effectieve behandeling beschikbaar voor gevorderde stadia.

In Nederland zijn weinig gegevens beschikbaar over het optreden van asbestose. De enige bron is eigenlijk de sterfte aan asbestose. Gezien de goede overlevingskansen bij asbestose geven de sterftecijfers echter een vertekend beeld over de mate waarin asbestose werkelijk voorkomt. In de periode 1995-1999 werd asbestose 46 maal (dus gemiddeld 9 maal per jaar) vermeld als primaire doodsoorzaak in de CBS-registratie. Het betreft vrijwel in alle gevallen mannen. Volgens de Gezondheidsraad sterven jaarlijks zo'n 1600 mensen door aan asbestgerelateerde ziekten.

Lit. & bron.: F. Huysmans e.a., *Gezondheidszorg in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 190-197; Wikipedia: *Stoflongen*, mei 2025); Asbestose (nov. 2025)

1967 Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ)

gezondheidszorg

De AWBZ beoogt te voorzien in de dekking van de voor het gemiddelde gezin te hoge kosten die verbonden zijn aan bijvoorbeeld min of meer duurzame inrichtingsverzorging wegens aangeboren of chronische ziekte, gebrek of kwaal. Ook het kruiswerk en hulp door een RIAGG zijn in de loop der tijd onder de AWBZ gebracht.

Je zou de AWBZ de top op de ziekenkostenverzekering kunnen noemen voor alleen in solidariteit te dragen risico's. Risico's waarvan de financiële gevolgen zo omvangrijk zijn dat een verzekeraar ze niet wil en kan verzekeren, tenzij een zeer hoge premie wordt gevraagd. De AWBZ treedt in 1968 in werking, waarmee een nieuw hoofdstuk wordt geschreven in de geschiedenis van de Nederlandse gezondheidszorg. Er zijn weinig wetten die zo'n grote invloed hebben gehad op haar structuur en functioneren. Voor 1968 zijn er al regelingen die onverzekerbaar geachte risico's dekken, zoals langdurig verblijf in een krankzinnig gesticht, opname in een verpleeghuis of verpleging in een instelling voor lichamelijk of geestelijk gehandicapten. De Ongevallenwet van 1901 bevat bepalingen in geval van langdurige opname of verpleging. Zo ook de Invaliditeitswet uit 1919.

De omstandigheden begin jaren zestig zijn gunstig voor invoering van een ingewikkelde en waarschijnlijk ook kostbare wetgeving. De wederopbouw van Nederland heeft goede vorderingen gemaakt, de economie bloeit, de aardgas vondst maakt ons rijk en met de volksgezondheid gaat het goed.

Gerard Veldkamp gaat meteen aan de slag, nadat hij in 1961 minister is geworden, met het ontwerpen van een regeling voor onverzekerbare risico's. In augustus 1962 is hij zover dat advies gevraagd kan worden aan de Sociaal Economische Raad (SER). Ook de Centrale Raad voor de Volksgezondheid (CRV) en de Ziekenfondsraad (ZFR) wordt om advies gevraagd. De CRV komt in 1964 met een positief advies. Veldkamp moet daarvan al eerder op de hoogte zijn geweest, want in 1963 weet hij bij de formatie van het kabinet-Marijnissen het voorstel van wet in het regeerakkoord opgenomen te krijgen. Ook de SER en ZFR adviseren positief. Het kabinet Marijnissen valt al na twee jaar, maar Veldkamp weet het voorstel ook in het regeerakkoord van het kabinet-Cals opgenomen te krijgen. In de 'nacht van Schmelzer' valt al na een jaar het kabinet-Cals, maar Veldkamp is ook in het opvolgende kabinet-Zijlstra minister van Sociale Zaken en kan hij verder werken aan zijn wet voor zware geneeskundige risico's. Het door hem eigenhandig geschreven wetsontwerp en ook de uitvoerige memorie van toelichting is door hem geschreven. Begin 1966 dient Veldkamp het wetsvoorstel in bij de Tweede Kamer. Na een uitvoerige parlementaire behandeling en drie nota's van wijzigingen wordt op 25 oktober 1967 de Algemene Wet Bijzonder Ziektekosten door de Tweede Kamer aanvaard.

Gerardus Matheus Johannes (Gerard) Veldkamp is geboren te Breda op 27 juni 1921 als zoon van Jacques Jacobus Hubertus Antonius Hendricus Veldkamp en Anna Sophia Josephine Siebel. Op 1 juli 1948 trouwt hij met Maria Adriana Anna Clarijs, met wie hij vijf kinderen krijgt.

Veldkamp groeit op in een eenvoudig, typisch katholiek gezin. Vader Jacques, geboren te Breda, is van beroep monteur en ovenbouwer. Moeder Anna, Duitse van geboorte, heeft de huishoudelijke zorg voor het gezin, met naast Gerard nog zijn oudere broers Antoon en Theo, beide geboren in Duitsland.

Gerard doorloopt de RK Mulo St.-Sylvester en vervolgens het Onze-Lieve-Vrouwelyceum te Breda. Daarna wil hij een universitaire opleiding scheikunde gaan volgen, maar daarvoor ontbreken de middelen. Op advies van dr. Gerretzen, zijn rector, accepteert hij een baan als machineschrijver op arbeidscontract bij de Bredase Raad van Arbeid. Zijn leven krijgt hierdoor een beslissende wending. Een verplichte cursus leidt hem binnen in de wereld van de sociale verzekeringen, een terrein dat zijn verdere loopbaan bepaalt en waarin hij uitgroeit tot erkend specialist. De m.o.-cursus economie die hij daarnaast nog volgt, wordt bekostigd uit inkomsten die hij verdient met orgelspelen, zijn grote hobby.

In de oorlog maakt het gezin Veldkamp sombere tijden door. Broer Antoon beland in een concentratiekamp en broer Theo wordt door de Duitsers gedeporteerd naar Joegoslavië. In 1944 overlijdt zijn vader aan een slopende ziekte. Hij zorgt vrijwel de gehele oorlogstijd alleen voor zijn moeder. Direct na de bevrijding gaat Veldkamp economie studeren aan de Economische Hogeschool in Tilburg. Al na drie jaar behaalt hij zijn doctoraalexamen, ondanks het feit dat hij naast zijn studie zijn werkzaamheden bij de Raad van Arbeid voortzet. Veldkamp promoveert in november 1949 cum laude op het proefschrift Individualistische trekken in de sociale arbeidsverzekering.

Betrokken bij de naoorlogse ontwikkeling schrijft hij artikelen, eerst in De Stem, later ook in De Tijd en meer wetenschappelijk in het arbeidsrechtelijk, sociaal-politieke tijdschrift Sociaal maandblad Arbeid. Vanaf 1948 is Veldkamp bovendien leraar aan een middelbare technische school. en aan de school voor maatschappelijk werk in Breda. Zijn wetenschappelijke en maatschappelijke bezigheden in Breda leidt ertoe dat men hem kandidaat stelt voor de gemeenteraad. Op 27-jarige leeftijd wordt Veldkamp gemeenteraadslid voor de Katholieke Volkspartij (KVP). Hij blijft dit tot 1952, de laatste twee jaar als fractievoorzitter. Veldkamp krijgt landelijk enige bekendheid. In 1950 wordt hij benaderd door A. van

Rhijn, secretaris-generaal op het departement van Sociale Zaken, met het verzoek om als adviseur op te treden van minister van Sociale Zaken A. Joekes (PvdA). Joekes is eerder, onder druk van de PvdA, afgewezen van een voordracht om Veldkamp te benoemen tot voorzitter van de Raad van Arbeid in Breda. In zijn functie van adviseur vervult Veldkamp ook het secretariaat van enkele staatscommissies, de commissie-Cobbenhagen (bezitsvorming) en de commissie-Muntendam (Ziekteverzuim en arbeidsproductiviteit). Hij is bovendien secretaris van enkele commissies van het aan de KVP gelieerde Centrum voor Staatkundige Vorming. Al deze activiteiten blijven niet onopgemerkt in politiek Den Haag. In 1952 vraagt C. Romme hem staatssecretaris van Economische Zaken te worden. Veldkamp accepteert en zal die functie tot 1961 blijven vervullen in de opeenvolgende kabinetten Drees, Beel en De Quay. Hij wordt merkwaardigerwijs voornamelijk belast met middenstandsangelegenheden, een terrein waarop hij geen specifieke kennis heeft. Romme meent echter dat dit geen belemmering hoeft te vormen want "dan wordt u ook niet gehinderd door kennis van zaken en kunt u er alles van maken". Veldkamp werkt zich snel in en breidt stilaan zijn takenpakket uit. De samenwerking met minister Zijlstra is uitstekend, met diens opvolger J. de Pous daarentegen wil de samenwerking vanwege karakterologische verschillen minder vlotten. De belangrijkste nalatenschap van Veldkamp als staatssecretaris zijn de twee nota's over het middenstandsbeleid en de nota's over het toerisme en over de televisiereclame.

Veldkamp beschouwt het staatssecretariaat als een voorportaal van het door hem zo begeerde ministerschap van Sociale Zaken. Bij de formatie van het kabinet-De Quay blijkt echter tegen zijn persoon de nodige bedenkingen te bestaan. Veldkamp zelf meent dat met name de invloedrijke KVP'er L. Beel zich tegen zijn ministerschap verzet. Beel zou het niet hebben kunnen verkroppen dat Veldkamp in 1952, tegen zijn advies in, het verzoek van Romme om staatssecretaris te worden, heeft geaccepteerd. J. de Quay is bovendien beducht voor "de minder aangename kanten van zijn karakter". Uiteindelijk wordt Ch. Van Rooy boven Veldkamp verkozen. Deze vroeg Veldkamp nog wel om als zijn staatssecretaris op te treden, maar daar maakt deze bezwaar tegen met de woorden: "Als ik minister zou zijn zou ik jou niet als staatssecretaris willen hebben want je weet er niks van en zodoende word ik bij jou ook geen staatssecretaris". Het feit dat men hem bij de formatie heeft geweerd ten voordele van de duidelijk minder gekwalificeerde Van Rooy is een grote teleurstelling voor Veldkamp. Kort daarna krijgt hij echter alsnog zijn zin. Van Rooy schutert tijdens de parlementaire behandeling van een wetsontwerp inzake de kinderbijslag en moet het veld ruimen. Ondanks de eerder geopperde bezwaren kan men nu niet meer om Veldkamp heen.

Als minister is Veldkamp bekend geworden als de voltooiër van het gebouw van de Nederlandse sociale zekerheid. In de "golden sixties" waren de economische voorwaarden weliswaar gunstig voor de uitbouw van het sociale zekerheidsstelsel maar Veldkamp heeft als minister van Sociale Zaken in de kabinetten -De Quay, -Marijnen, -Cals en -Zijlstra ook duidelijk zijn eigen stempel op het sociale beleid gedrukt. Tot het oeuvre van minister Veldkamp behoort onder andere het optrekken van de AOW tot

een sociaal minimum, de voorbereiding van de AWBZ en - zijn pronkstuk - de invoering van de WAO. Veldkamp trad tijdens formatiebesprekingen en in de ministerraad zeer strijdvaardig op. Voor sommigen te strijdvaardig. Zijn collega-minister op het departement van CRM, M. Klompé, die met Veldkamp de strijd aanbond inzake een mogelijke overheveling van taken van het ene naar het andere departement, is meerdere malen in huilen uitgebarsten tijdens ministerraadsvergaderingen. Niet

Minister Gerard Veldkamp in overleg met werkgevers en werknemers, november 1965.

van verdriet, maar van woede, meende Veldkamp. De Quay sommeerde hem dan "aardiger voor Marga te zijn". Zelf kon Veldkamp ontvlammen in wat werd beschreven als "pathologische" of "cholerische" woedeaanvallen.

Veldkamp trad aan in kabinetten van diverse politieke samenstelling. De kleur van de kabinetten deerde hem blijkbaar niet. Hij zat in een kabinet om een bepaald programma af te werken. Dat hij daarbij op sommige tenen trapte, nam hij op de koop toe. "Wat ik raar vind in de Nederlandse politiek is dat men het een politicus kwalijk neemt als hij voor een bepaalde zaak werkt. Daar ben je toch voor ingehuurd. Politiek is geen kegelclub van toffe jongens", aldus Veldkamp. Door zijn toch wat onconventionele optreden als minister is herbenoeming van Veldkamp in de opeenvolgende kabinetten nimmer een vanzelfsprekende zaak. Bij de formaties van de kabinetten -Marijnen en -Cals bijvoorbeeld gaan er stemmen op om hem te vervangen. Maar mede door zijn sterke relatie met de vakbeweging wil de PvdA zich bij de formatie in 1965 niet branden door de kundige Veldkamp te vervangen door een PvdA-minister.

Na zijn aftreden als minister in 1967 wordt Veldkamp belast met de vereenvoudiging en codificatie van het sociale zekerheidsrecht en benoemd tot voorzitter van de gelijknamige staatscommissie. Deze functie vervult hij tot 1982. In 1978 wordt hij benoemd tot bijzonder hoogleraar in de leer der sociale zekerheid aan de Rijksuniversiteit Leiden. Vanaf 1984 komt daar nog een buitengewoon hoogleraarschap aan de Katholieke Universiteit Brabant bij. Ook in het internationale circuit bouwt Veldkamp een indrukwekkend curriculum op. Als expert op het gebied van de sociale zekerheid raakt hij betrokken bij de voornaamste beleidsorganen op deze terreinen, zoals de Internationale Arbeidsorganisatie te Genève, de Raad van Europa en de Europese Gemeenschap. Talrijke regeringen, met name van ontwikkelingslanden, voorziet hij van adviezen.

Dit was ook het doel van de reis die hij in september 1990 in opdracht van de Verenigde Naties naar Tsjaad zou maken, maar waaraan door zijn plotselinge overlijden op 15 september 1990 in Parijs een vroegtijdig einde kwam.

Lit. & bron.: A.H.M. Kerckhoff en W.P.M. Dols, 'De Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten. Debatten en ontwikkelingen tot 1987' in: *Tussen volksverzekering en vrije markt. Verzekering van zorg op het snijvlak van sociale verzekering en gezondheidszorg 1880-2006* (Amsterdam 2008) p. 713-741; P.G.T.W. Griensven, 'Gerard Veldkamp' op: www.brabantserfgoed.nl (2017); Wikipedia: *Gerard Veldkamp* (nov. 2025)

1980 Arbeidsomstandighedenwet (Arbowet)

arbeidsomstandigheden

In de Arbowet is de uit 1934 stammende Veiligheidswet opgenomen, die o.a. tot strekking had het voorkomen en bestrijden van bedrijfsongevallen en beroepsziekten. Eerstgenoemde wet is niet alleen op de veiligheidsaspecten van toepassing, maar evenzeer op andere delen van het terrein van de arbeidsbescherming, m.n. die welke betrekking hebben op het welzijn van de werkende mens. Op centraal niveau is een tripartite samengestelde Arboraad ingesteld als adviesorgaan van de minister. Het toezicht op de naleving van de Arbowet is opgedragen aan de Arbeidsinspectie. Binnen de bedrijven is een belangrijke rol voor de Ondernemingsraad ingeruimd bij de controle op de naleving.

De Arbeidsomstandighedenwet (kortweg Arbowet) stelt regels bevat voor werkgevers en werknemers om de gezondheid, de veiligheid en het welzijn van werknemers en zelfstandig ondernemers te bevorderen. Het doel is om ongevallen en ziekten, veroorzaakt door het werk, te voorkomen. De arbowet is sinds 2020 vanwege de coronapandemie grondig aangepast omdat medewerkers vaker thuis moeten werken.

De Arbowet is een kaderwet. Dat betekent dat hierin geen concrete regels staan maar algemene bepalingen en richtlijnen over het arbeidsomstandighedenbeleid (arbobeleid) in bedrijven. De Arbowetgeving valt uiteen in vier delen:

- ▶ de Arbeidsomstandighedenwet
- ▶ het Arbeidsomstandighedenbesluit (Arbobesluit)

- ▶ de Arbeidsomstandighedenregeling (Arboregeling)
- ▶ de Beleidsregels arbeidsomstandighedenwetgeving (Arbobeleidsregels)

Sinds 1 juli 2005 is de Arbowet aangepast om beter te voldoen aan de Europese Kaderrichtlijn veiligheid en gezondheid van werknemers op het werk (nummer 89/391/EEG).

Met de wijziging per 1 juli 2005 vervalt de plicht voor ondernemers om aangesloten te zijn bij een arbodienst. Een ondernemer mag nu ook zelf de arbotaken uitvoeren, al blijven er taken waarvoor hij een bedrijfsarts in moet schakelen. Daarnaast wordt de preventiemedewerker verplicht. België kende deze al in de vorm van preventieadviseur. Alle Nederlandse ondernemingen zijn verplicht om een of meer (eigen) medewerkers als preventiemedewerker aan te wijzen. Daarvoor maakt het niet uit of de onderneming is aangesloten bij een arbodienst.

In 2006 is een wetsvoorstel ingediend met betrekking tot wijziging van de Arbeidsomstandighedenwet 1998. Het doel is de verantwoordelijkheid van werkgever en werknemers voor het arbobeleid te vergroten. Het arbobeleid wordt niet op gedetailleerd niveau door de centrale overheid geregeld, maar moet zo veel mogelijk tot stand komen binnen ondernemingen, zodat maatwerk mogelijk is. Voor zover Europese regelgeving het toelaat zal de Nederlandse overheid wel de normen bepalen voor de te behalen doelstellingen.

Hoe werkgevers en werknemers de doelen bereiken, kunnen ze per sector regelen. Het idee is dat vakbonden en werkgeversorganisaties een zogenaamde arbo-catalogus samenstellen waarin is aangegeven op welke manier en met welke middelen bedrijven de doelvoorschriften kunnen halen.

De gewijzigde Arbowet is ingegaan per 1 januari 2007.

Per 1 juli 2017 is de arbowet ingrijpend gewijzigd. De bedrijfsarts krijgt, naast keuringstaken, ook zorgtaken.

Werkgever en werknemer zorgen samen voor het verbeteren van de arbeidsomstandigheden. De werkgever is uiteindelijk verantwoordelijk, maar overleg met de werknemers is verplicht. Ieder heeft daarin zijn eigen taak:

- ▶ Werkgevers moeten de risico's van het werk in kaart brengen, verbeteringen voorstellen en het gevoerde beleid evalueren: de RIE-procedure (ook wel RI&E: risico-inventarisatie & -evaluatie). Zij moeten voorlichting en instructies geven over deze risico's en over de maatregelen die daartegen genomen zijn. Vooral jeugdigen verdienen hier extra aandacht. Daarnaast heeft de werkgever onder meer de volgende verantwoordelijkheden:

- ▶ beleid tegen ziekte hebben en uitvoeren;
- ▶ ongevallen onderzoeken, registreren en melden;
- ▶ voorlichting en instructie geven over veilig werken;
- ▶ voor veilige hulpmiddelen en werkmethoden zorgen;
- ▶ gevaren bij de bron bestrijden;
- ▶ persoonlijke beschermingsmiddelen leveren.
- ▶ er zorg voor dragen dat er altijd een Bedrijfshulpverlener (BHV) aanwezig is;
- ▶ 'Werknemers moeten de veiligheidsinstructies opvolgen en beschikbaar gestelde beschermingsmiddelen gebruiken. Daarnaast hebben zij o.a. de volgende verantwoordelijkheden:^[2]

- ▶ Gevaarlijke stoffen op een juiste wijze gebruiken;
- ▶ Meewerken aan instructie;
- ▶ De werkgever inlichten over opgemerkte gevaren;
- ▶ De werkgever bijstaan bij de uitvoering van hun verplichtingen. De ondernemingsraad of personeelsvertegenwoordiging moet instemmen met het arbobeleid. De ondernemingsraad heeft ook overeenstemmingsrecht op de keuze van de arbodienstverlening (maatwerkregeling of vangnetregeling), het contract met de arbodienstverlener en benoemen van preventietaken. Als er geen ondernemingsraad of personeelsvertegenwoordiging is, overlegt de werkgever met de belanghebbende werknemers. Bij een conflict over de arbeidsomstandigheden, moeten werkgever en werknemers samen naar een oplossing zoeken.

- ▶ De arbodienst, waarbij elke werkgever aangesloten kan zijn. Door een wijziging van de Arbowet mag elke werkgever sinds 1 juli 2005 zelf kiezen of hij een gecertificeerde arbodienst

(vangnetregeling) of een gecertificeerde Arbo-deskundige (arbeids- en organisatiedeskundige, veiligheidskundige, arbeidshygiënist of bedrijfsarts) inschakelt, of dat hij de arbotaken zelf uitvoert. Voor de volgende taken is het inschakelen van een bedrijfsarts verplicht:

- ▶ een eventuele aanstellingskeuring (Wet op de medische keuringen (Wmk) en het Besluit aanstellingskeuringen);

- ▶ het Arbeidsgezondheidskundig Onderzoek (AGO);

- ▶ advies bij opstellen plan van aanpak na 6 weken ziekteverlof (re-integratie en Wet verbetering poortwachter)

- ▶ De Inspectie SZW kan sanctionerend optreden indien er niet aan de bepalingen van de wet voldaan wordt; bij incidenten onderzoekt zij altijd de zaak.

Lit. & bron.: Wikipedia: Arbeidsomstandighedenwet (nov. 2025)